413

अनुमान चिंतामणी: (पूर्वार्द्ध)

Anumāna Chintamani	Title
Bhavānanda Siddhanta	Author
Vageesha	Editor
Sam. 1828	Year, Vols.
	Publisher
413	Remarks

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीसरस्वत्यै नमः॥ श्रीगोविन्दपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः सच्चरित्रोल्लसन्नेममसन्तवलम्बनम् १ नमस्कृत्य गुरून्सर्वान्निगूढं मणिदीधितौ श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेन प्रकाश्यते २ ॐ नमः इति परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः उत्कर्षश्च जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वम् एकरूपस्य कथं सृष्ट्यादिविचित्रकार्यकारित्वं तत्राह ॐ मिति ब्रह्मविष्णुशिवात्मके इत्यर्थः आकार उकारो मकारो ब्रह्मादीनां प्रतिपादनात् तस्य नमस्कार्यता प्रयोजकं रूपान्तरमपि दर्शयति सर्वाणीति सर्वभू

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने १ अध्ययनभावनाभ्यां मार्गं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् दीधितिमयि चिन्तामणौ तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् २ परगुणदूषणयाग्निवर्त्मा नामनन्ता स्वाद्वरसा विशुद्धबोधैः रघुनाथकवेरेतद्दोषाकृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ३ न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतु

कान्निबन्धमप्यत्र अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ४

तानि सर्वभूतानि विष्टभ्य अन्तर्यामितया तत्तत्कार्ये नियोज्य परितिष्ठते विद्यमानाय अन्तर्यामिणो भगवतः प्रेरणयैव सर्वप्राणिनां स्वस्वकार्ये प्रवृत्तिरिति भावः विष्टम्भो धारणात्मकः संयोगविशेषः भूतपदं मूर्तपरं अत एव विभुव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी तत्र विश्वश ब्दो णाव... नैवचनत्याचार्याः प्रयत्नवदीश्वरसंयोगस्यैव ब्रह्माण्डादिपतनप्रतिबन्धकत्वात् अत एव द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठ त इति श्रुतिरपि भगवत्संयोगस्य धारकत्वमाहेत्यपि वदन्ति यत्तु आकाशं नेश्वरादतिरिच्यत इति मतानुसारेणेदमिति तन्न ईश्वरस्यैवा

अखण्डेति अखण्डो नित्यो य आनन्दबोधो यस्य तस्मा इत्यर्थः नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरपि ब्रह्मस्वरूपावधारणपरा नन्दविशिष्टस्य नि त्यत्वं प्रतिपादयन्ती विशेषणस्यानन्दस्यापि नित्यत्वं प्रतिपादयति तथा च श्रुतिविरोधात् इति न्यायमुक्तावान्तरजातिरेव पुरःपुरुजन्यतावच्छे दकत्वेन कल्प्येत इत्याशयः अस्येति दुःखासंभिन्न आनन्दो यस्मादेवंभूतश्च यासनात्मको बोधो यस्येति वार्थः परे ईशिषम् अर्थो विषयता य रोपाय अप्रतिहतेच्छाय ननु संगतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रयोजनाभावः संगत्यभिधानस्योन्मत्तप्रलपितत्वादित्याशंकां निरस्य प्रयोज नवत्वं दर्शयति आह सर्वापूर्वेति संगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः अनुमाननिरूपणप्रतिज्ञायाः फलं शिष्यावधानमित्यर्थः यतः प्रतिज्ञान नवतत्त्वमवधाय प्रथमग्रन्थे प्रवृत्ताः नानान्तरेकवाक्यताज्ञानेनैव त्वत्र ग्रन्थे पि तत्प्रयोजनवत्त्वज्ञानेन प्रवृत्तिसंभवादिति भावः

मान्यान्यत्र न्यायविहितान्जलिरेष भूयोभूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि दृष्ट्वैव चेमममपरं निपुणं विभाव्य भावावबोधविहितो न हि तो

श्रीरामाय नमः प्रत्यक्षोपजीवकत्वात्प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसंमतत्वाद्उपमानात्प्रागनुमानं निरूप्यते ॥

तिरोपः ५ सर्वोपरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च संगतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते ॥ ॥

अत्र चार्थैकादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्रम् तत्र चार्थैक्यादित्येतावन्मात्रे कृते भगोवांचि भजतु इषा वांधि भजतु इ त्वनयोर्विभागरूपार्थैक्यावृत्ति व्याप्तिरित्यतः साकांक्षं चेदिति विभागे विघटने श्रोतुर्यदि परस्परार्थान्वयविषयिके च्छा भवेत् तिपथादरमात्रयेत्प्रत्यग्... मित्युक्ते आनय इत्युक्ते आनयपश्य इत्याकांक्षा एवमानये त्येतावन्मात्रे कृते घटं पटं चेति श्रोतुराकांक्षाम गवांविभजतीत्यस्य विच्छेदे तु नैवमाकांक्षेति तद्गुदासः तावन्मात्रं च स्योनंते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि त स्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधस्सुमनस्यमान इत्यत्र कल्पयामीत्यन्तः सदनार्थकः तस्मिन्नित्यादिसीदनार्थः

अर्थैसंबन्धवाक्यार्थैसो प्रतिपकारणंवाक्यार्थानांभेदातकिन्तु तात्पर्यविषयैक्यम प्रकृतेचप्रमाणतत्त्वविवेचनमेवचतुर्णां ग्रन्थानां तात्पर्यविषयः कारणकथनान्तरं कार्यस्याकथनेकिमस्यकार्यमित्याकांक्षाचेति नच विभिन्नतात्पर्यकेऽपिप्रसंगादिसंभवादिसत्त्वात्संगतिनैताहशैकवाक्यतासाम्येतिकथंतत्पैकवाक्यताप्रतिपत्तिरितिवाच्यम् एकवाक्यतापन्नयोरेव संगतिव्यवहारेण संगतिलक्षणेऽप्येकवाक्यतया अनुप्रवेशाद्विभिन्नतात्पर्यकसंगत्यभावादिति अकारणप्रत्यक्षपरस्य मूलेऽसत्त्वात्प्रत्यक्षेतिपाठ निर्दिष्टोऽनुवितरहतायेगाद्धप्रत्यक्षवितीति प्रत्यक्षप्रमितनन्तरमनुमितिनिरूपणे प्रत्यक्षप्रमाणानन्तरंचानुमाननिरूपणे संगतेराकांक्षि

प्रत्यक्षवित्यादि अत्रचोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपिनसर्वप्रमित्यक्षप्रमितिस्तथा॥

नत्वाद्युभयत्रैवतत्सदर्शनपरत्वंमूलस्याह अत्रोपजीव्योपजीवकभावइति अत्रप्रत्यक्षानुमानयोः अतएवफलयोरेवादौतिरूपणात्फलतइतिप्रथममुपन्यस्तम् केचित्तुस्वरूपयोःफलयोश्चकार्यकारणभावोऽपिस्वरूपयोः संगतिर्जिज्ञासोपयोगित्वादित्याहुः उपजीवकत्वं संगतिः साचानन्तरापिक्षानव्याप्या अतएवोपजीवकत्वादनन्तरंनिरूप्यतइत्युक्तमितिप्राचांमतमनुसृत्याहुःप्रत्यक्षफलस्येति अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिनाऽनुमित्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीमूलकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षपरिग्रहः नसर्वेति अयंघटइतिप्रत्यक्षेव्यभिचारादित्यर्थः तथाऽनुमित्युपजीविका॥ ॥ ॥

ननुप्रत्यक्षातीन्द्रियमेवपक्षादिययापरमाण्वाकाशसंयोगीगुरुत्वादित्यादौतत्रव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिरूपत्वात्तज्जन्यानुमितौनप्रत्यक्षोपजीवकत्वमतआह अनुमित्यपस्तिति तत्रापिपतनादिप्रत्यक्षस्यगुरुत्वाद्यनुमितिद्वारोपजीव्यत्वादित्याह परम्परयावेति ननुयत्किंचित्प्रत्यक्षज्ञानिरूपमुपजीवकत्वमपिसंगतिरेवतथाचाविनिगमइत्यतआह पुरस्कृतश्चेति अनन्तराभिधानप्रयोजकतयामुनिनादृतइत्यर्थः अयम् अनुमितित्वरूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिष्ठः उपजीवकतोत्कर्षः उत्कृष्टोपजीवकतापरम्परयोपजीवकत्वस्यापिसंगतित्वेप्रत्यक्षफलतावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेनापिनदृष्टत्यागीकृते पद्यपीति अदृष्टजननीम् अदृष्टप्रयोजिकाम् कार्यमात्रंप्रत्यदृष्टंहेतुरदृष्टंअपागारिप्रहृत्यधीनंप्रवृत्तिश्चेष्टसाधनताधीसाध्या यागादौविष्टसाधनताज्ञानञ्चवेदात्तत्रचशक्तिग्रहःकारणम् सचेदंपदमत्रशक्तमित्यन्यरविनादृष्टेलत्रप्रवृत्त्यनुमानत्वादित्यनुमितिरूपइतिभवतिशत्यनुमितेप्रत्यक्षफलप्रयोजकत्वं समयः शक्तिः। शक्तिग्रहापेक्षयाव्यवधा

अनुमितयस्तुसर्वाःसाक्षात्परम्परयावाव्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः यद्यपिसकलमेवप्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीसमयप्रत्यक्षतयातादिपरिच्छेदिकामनुमितिमीक्षरप्रत्यक्षंतुनफलं तथापिदृष्टद्वारकमिहत थात्वमादरणीयमितरस्याविनिग

नेनोपजीव्यामनुमितिंदर्शयति मत्कर्तव्येतेति यागोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिंविनाऽसत्त्वेसतिसत्त्वात्तत्इत्येवंरूपसमर्थः आदिनामादृष्टसाधनमितित्वावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वमेवपुरस्कर्तुमुचितंचप्रकृतेऽसत्त्वेनिभावः नुचनिरूप्यतावच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवपुरस्कर्तुमुचितंनिरूप्यतावच्छेदकस्यप्रत्यक्षत्वमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमितिवाच्यमस्त्रिपार्थसन्निकर्षीत्पन्नमित्यादिनानिरूपितस्यप्रत्यक्षत्वस्येश्वरप्रत्यक्षेत्तित्वादिति दृष्टद्वारकंदृष्टमात्रद्वारकमदृष्टाद्वारकमितियावत्तेनादृष्टद्वारकस्यापिदृष्टमहत्त्वादिद्वारकत्वेऽपिनक्षतिः इह अनुमितौतथात्वम् उपजीव्यत्वम् आस अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य अविनिगम्यत्वात् विनिगमनाया अविषयत्वात् सकलतरपक्षेयानिनी

स्वरूपतउपजीवकतांविरहयतीति सर्वत्रेति इन्द्रियापेक्षेति अनुमित्यात्मकव्याप्तिज्ञानेपि परम्परयेन्द्रियस्यापेक्षणो यत्वमस्त्येवेतिभावः
वस्तुतः सर्वत्रमनोरूपेन्द्रियजन्यत्वमस्त्येवेतिभावः ननुव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता तथा च करणीभूतमीश्वरीयव्याप्तिज्ञानं
न किञ्चिदपेक्षतेति कमत आह अनुमितिमिति भावयतः उपादानप्रत्यक्षविधयोत्पादयतः तत्करणतेति अनुमितिफलोपहि-
तकरणतानिर्वाहिकाप्रत्यासत्तिश्च विशेषणज्ञानत्वेन स्वजन्यपरामर्शः सर्वत्र कारणस्य व्यापारसंबंधेनैव फलोपधायकत्वात्
विशेषणज्ञानत्वेन जनकतापि च सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः अत ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानेनास्मदादिपरामर्शसंबंधेन फलो-
पहितमतथा चैतादृशस्वजन्यपरामर्शात्मकप्रत्यासत्तिविरहात् ईश्वरज्ञानस्यातत्वादनुमितिफलोपहितकरणताशून्यत्वात् नित्यस्य सरू-
पयोग्यत्वे फलावश्यंभावापत्तेर्जन्यव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणताया चेत्याशयः एतेनाप्रत्यासन्नस्यापि एवस्यदंडादेः करणत्वा-
त्प्रत्यासत्यभावेन करणत्वाभावसाधकइति प्रत्युक्तम् सामान्यतोनभिधानात् यत्त्वीश्वरीयव्याप्तिज्ञानमपि स्वजन्यपरामर्शसंबंधेनानुमि-

सर्वत्रानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षेति तन्निकम् अनुमितिमितिभावयतोपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेण
तिफलोपहितत्वस्यैव कार्यमात्रोपधायकस्य तस्य फलानुकूलव्यापारात्मकपरामर्शप्रत्ययपधायकत्वादिति तन्न एवं सतिव्याधि (तत्त्वात्)।
करणव्याप्तिज्ञानस्यापि कालोपाधिविधया परामर्शोपधायकत्वेन स्वव्यधिकरणानुमितिफलोपहितकरणत्वप्रसंगेन विशेषणज्ञानत्वेन स्व-
जन्यपरामर्शस्यैव तत्प्रत्यासत्तितया ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिफलोपहितकरण तस्यासंभवात् न च येन केनापि संबंधेन फलोपहित-
त्वेपि नित्यस्येति व्याप्त्यसाध इति वाच्यम् स्वरूपयोग्यताघटकसंबंधेन फलोपधानस्य तत्र व्याप्तौ निवेशात् अन्यथा कपालादेर्द्रव्यत्वरूपे-
णघटजनकत्वेप्याकाशादेः संयोगादिसंबंधेन घटाद्यात्मकफलसंबंधसंभवात्तद्व्याप्त्युपपादनस्यैव निःप्रयोजनकत्वापातात् फलो

अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थाप्य प्रत्यक्षकरणत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह सर्वेपुनरिति ननुव्याप्तिज्ञान-
त्वेनैवानुमितिकरणताः नित्यस्वनित्यस्यापि अदृष्टादिरूपसहकारिविरहेण फलव्यतिरेकसंभवात् नित्यस्येत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् अत आह दृ-
ष्टद्वारावेति तथा च करणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टाजनके नियमजनकत्वमेवानुमाने आनन्तर्याभिधाननियामक-
मितिभावः इन्द्रियत्वसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टजनकानुमानजन्यत्वं नास्तीत्याह न चेत्यनिमदपीति अपिनाकरणतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वं सूचितम् न च परत्र चक्षुर्विषयीन पूर्वं चक्षुर्गोचरानंतरं चक्षुस्संयोगात् तत्र द्वेषजनकप्रवृत्तिजनकस्यादृष्टद्वारकस्यैकानितिस

सर्वेपुनरिन्द्रियानानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् दृष्टद्वारावान्तत्वमादरणीयम् न चोमतिमप्यपीन्द्रियं दृष्टद्वा-
रकमनुमानमपेक्षते अथोपजीव्यंनिरूप्यैवोपजीवकंनिरूप्यतइतिननियमः क्वचित्कार्येनिरूप्यापिकारणनिरूपणादिति

ध्यतानुमानस्योपजीवकमेव चक्षुरंतरम् एवमोपधपानानन्तरं प्रकृष्टचक्षुरुत्पादेपीति वाच्यम् तत्र द्वेषजनकानुमा॥ चेत् किञ्चातः
तस्योपधयानजनकानुमानस्य च प्रयोजकत्वेन जनकत्वाभावात् न चैवमदृष्टाद्वारकत्वं व्यर्थम् अदृष्टद्वारकानुमानस्येन्द्रियजनक-
त्वाभावादिति वाच्यम् ईश्वरज्ञानस्याप्येतत्कस्यानुमितिकरणतयात द्वारणैवेतदुपादानादिति अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्यो-
भयत्रसत्वान्नाविनिगमकत्वमितिभावः न नियमइति तथा चोपजीवकत्वादित्यत्र हेतुरप्रयोज्यमप्यनुपपन्नेतिभावः क्वचित्कार्येनिरूप्या-
पीति यथा चैवानुमितिनिरूपणानन्तरं तत्करणनिरूपणमितिभावः तज्ज्ञानजन्येति ज्ञातासप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थो न तु ज्ञानत्वा-
पत्वमिताशयेनाह किंचात इति तादृशानियमाभावे किम् निर्धर्मितिभावः॥

नन्वनंतराभिधानाव्याप्यत्वेनास्य संगतित्वमनुपपन्नम् अनन्तराभिधानव्याप्यतस्यैव तद्घटकत्वादत आह नहीति संगतित्वलक्षणापर्यालोचनेनेत्यर्थः आनंतर्याभिधानाव्याप्यत्वं दर्शयितुं तल्लक्षणमाह आनंतर्येति· आनंतर्याभिधाने प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं यज्ज्ञानं तद्विषयत्वमित्यर्थः जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वं दारावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजकान्तम् प्रत्यक्षस्य कारणत्वज्ञाने कारण स्य कार्यमावश्यकमिति क्रमेण कार्यत्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानं ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्यमिति आकारिका जिज्ञासा शिष्यजिज्ञासानन्तरं शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति शब्दप्रयोगस्ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोस्ततः शिष्यज्ञानगोचरेच्छा ततः इष्टसाधनताज्ञानेनानंतराभिधानमिति क्रमेण जिज्ञासायामानंतर्याभिधानप्रयोजकत्वम् न च ज्ञानगोचरे

नहि संगतिरनन्तराभिधानव्याप्या आनंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोत्वर्थः संगतिः ॥ ॥

च्छाजिज्ञासा तत्र ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति तद्विषये इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशजिज्ञासां प्रति समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नाया जनकतातेदवच्छेदकं यत्प्रकारकज्ञानत्वं तत्त्वस्योक्तत्वात् अस्ति चेष्टसाधनताज्ञानस्य जनके समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्तिर्नेत्युक्तार्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतायाम् कार्यत्वेनवस्तुगत्या व्यवज्ञानेपि कार्यत्वावांतर धर्मप्रकारकज्ञानमेव छोऽस्यात् अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमतेन कार्यत्वद्वयकेकैकदेशाभिरासः एतच्चाभूयैव चार्थपरम् यत्प्रकारकेत्यभिधानाच्चन कार्यादौ धूमेऽपि न व्याप्तिरिति यच्च तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतामतियोगिककारणतायाय प्रकारकज्ञानत्वमवच्छेदकं तत्त्वमर्थः ॥ ॥

उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येवेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादुपायेच्छात्वस्य चावच्छेदकादिसाधारण्येन तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यत्वाभावादिति तन्न कार्यत्वावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वादीनामानंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासात्वव्याप्यत्वात्तादृशकार्यकारणभावमादाय प्रकृतलक्षणगमनासंभवात् तत्राकांक्षात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतायाश्च तत्राकांक्षितस्यैवावच्छेदकतया कार्यत्वप्रकारकज्ञानत्वस्यानवच्छेदकत्वात् यच्चेष्टसाधनत्वं कार्यकारणभावात्मकतया संगतिरेवेति तत्राति व्याप्तिर्न दोषायेति तच्चुच्छम्प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावो हितयोः संगतिर्नेतिष्टसाधनत्वमृतथा च यदनन्तरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो यः स तयोः संगतिरित्येकरूपेप्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावो हितयोः संगतिर्नत्विष्टसाधनत्वम् तथा च यदनन्तरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो यः स तयोः संगतिरित्येकरूपेण...

अतिव्याप्तेः संगतिलक्षणेति मतेरपरिहारात् यद्धर्मावांतरधर्मप्रकारकज्ञानेष्टसाधनताज्ञानमानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकं स धर्मः संगतिरत एव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य स्वातंत्र्येण विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति जनकत्वाभावेपि न क्षतिर्नवेष्टसाधनत्वेतिव्याप्तिरिति केचित् अत्र वदन्ति गेहे घटोस्तीत्यभिधानानन्तरं घटत्वसामान्यज्ञानात्को घट इति जिज्ञासायां कंबुग्रीवादिमान् घट इत्यनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकविषयज्ञानघटत्वेऽतिव्याप्तिरेव एवमाधारत्वज्ञानानन्तरं आधेयत्वसामान्यज्ञानात्किमस्याधेयमिति जिज्ञासायां आधेयस्यानन्तराभिधानादाधेयत्वादावपीति अत्र ब्रूमः गेहे घटोस्तीत्यादौ घटत्वादिकं संगतिरेवोपोद्घातमध्ये तन्निवेशात् तथाहि चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा इत्यनेन प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः प्रकृते चतत्रतत्र विशिष्यापादेयम् अनुकूलत्वं चकविद्घटकत्वं च चिन्ता यकत्वमित्यादिक्रमेण बोध्यम् घटकत्वं पुथाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमितप्राज्ञाव्याप्तिकस्य व्याप्ति पदवाच्यत्वेन ज्ञानिका व्याप्तिरित्याकारिका यांजि

ज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणम् एवमिन्द्रियासन्निकृष्टे पर्वते धूमे व्याप्तिविशिष्टतया धीर्न तद्व्यापकं विनेति तद्व्यापकं किमित्याकांक्षा
यां सामान्यलक्षणानिरूपणम् एवं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं ज्ञापकमित्याकांक्षायां परामर्शस्यानुमितिहेतुता
व्यवस्थापनमिति तत्रोपोद्घातपदप्रयोगः प्रकृते चाज्ञातघटपदार्थस्य घटोऽस्तीत्यतो घटपदवाच्यत्वेन ज्ञाते को घटपदवाच्य इति जिज्ञासा
यां कंबुग्रीवादिमानिति क्रमेण निरूपणे कृते घटोऽस्तीति वाक्यानुकूलचिंतिकालीनस्य घटोऽस्तीत्यर्थकत्वस्य घटत्वे संभवेनोपोद्घा
तत्वसंभवात् घटत्वादीनामुपोद्घातमध्ये निवेशः एवमाधेयत्वादिकमपि प्रसंगमध्ये निविशते आधारप्रसंगेन स्मृतस्याधेयस्यानुपेक्ष
णीयत्वज्ञानेन जिज्ञासोदयात् केचित्तु घटोऽस्तीत्यादौ घटपदवाच्यत्वमाधेयत्वादिकं च प्रसंग एव अनुपेक्षणीयत्वं हि उपेक्षानर्ह
त्वावच्छेदकधर्मवत्त्वम् स च धर्मो घटपदवाच्यत्वाधेयत्वादिरूपेण तदनुमानाधिकमित्याहुः। तत्र स्मृतिकालावच्छेदेनोपे
क्षानर्हत्वं प्रसंगः अत्र स्मृतिकालावच्छेदः स्वरूपसन्नितरांशो ज्ञातोपयोगी स्मृतिरनुपेक्षणीयता चाभिधातुरेव स्वयमपि
जिज्ञासानुदयात् स्वीयानुपेक्षणीयत्वज्ञानस्य जिज्ञासाजनकत्वाभावाच्च केचित्तु श्रोतुरेव स्मृतिरनुपेक्षणीयत्वं च वक्तुः अस्मि
न्नुक्ते एव कुतूहलापेक्षा न भविष्यतीति प्रतिसंधाय श्रोतुर्जिज्ञासोदयादित्याहुः एवं प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिंताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकू
लत्वमुपोद्घातः चिंता च वक्तुर्ग्राह्या अत्रापि तादृशकालावच्छेदः स्वरूपसन्नुपोद्घातपदनियामकः इतरांशश्च एव ज्ञातोपयोगी ए
वं प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्यावश्यवक्तव्यत्वमवसरः अत्रापि नियामकांशः स्वरूपसन् इतरांश एव ज्ञातोपयोगी य
थानुमाननिरूपणानंतरं तादृशजिज्ञासानिवृत्त्यावश्यवक्तव्यत्वज्ञानात्किं वक्तव्यमिति श्रोतुर्जिज्ञासानंतरं उपमाननिरूपणमि
ति जिज्ञासितार्थसिद्धत्वमवसर इति कश्चित्तस्यापि पूर्वोक्त एव पर्यवसानम् भवति हि जिज्ञासाविषयसिद्धत्वे इदं ज्ञातमन्यत्किं व

क्तव्यमिति जिज्ञासेति निर्वाहकत्वम् एककार्यनिर्वाहकत्वम् तच्च प्रयोजकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणम् यथा व्याप्तिपक्षधर्मतयोर
नुमित्यजनकत्वेऽपि तज्जनकीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनैककार्यानुकूलत्वम् तच्च सामान्यतोऽनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वे ज्ञाते किं तद
नुकूलमिति जिज्ञासायामनन्तरं पक्षधर्मतानिरूपणमित्येककार्यत्वमेकस्य कार्यतानिरूपितजन्यतासाजन्यज्ञानविषयता च यथेश्वरशक्त्यो
रनुमानाजन्यत्वेऽपि तज्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणैककार्यत्वसंगतिरीश्वरवादानन्तरं मीमांसकेन शक्तिराशंकिता नैयायिकेनेश्वरसिद्ध्यन
न्तरं शक्तिनिरासपरम् प्रयोजनं तत्त्वनुमानस्यापवर्गहेतुत्वेनेश्वरसिद्ध्यापवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैककार्यत्वसंगतिः सूचिता सामा
न्यतोऽनेककार्यत्वज्ञाने किमन्यत्कार्यमिति जिज्ञासायां विशिष्यकार्यान्तराभिधानेन समानलक्षणासंभवात् यत्तु निर्वाहकत्वमुपपा
नायेतच्च कारणे कार्ये वा ज्ञाते कार्यत्वस्य करणत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरेव संगतित्व
म् इत्यन्योपजीवकताया स्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्
दकत्वमिति तच्च उपपादकत्वं हि न ज्ञापकत्वम् घटकत्वं वा उपोद्घातेन गतार्थत्वात् न कारणत्वम् हेतुना गतार्थत्वात् एवं सर्व
चोद्दनीयम् अत्र विभिन्नतात्पर्यके संगतिव्यवहाराभावादेकवाक्यतापन्नत्वं सामान्यलक्षणविशेषलक्षणे च देयम् अत्र च ता
दृशजिज्ञासास्वरूपयोग्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्फलोपधानस्य च सर्वत्रासंभवात्संगतिघटकतमत्वं संगतित्वमिति ध्येयम् न्यायते चेति
कार्ये ज्ञाते कार्यस्य कारणमिति रीत्या कारणत्वस्य ज्ञानात्किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे ज्ञाते करणस्य कार्यमिति रीत्या कार्य
त्वस्य ज्ञानात्किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासेत्यर्थः द्वयोरपीति तथा च संगतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वस्य तत्र न संभवति
तादृशवादिमतेऽपि कारणत्वव्यभिचारादिति भावः इत्थं च संगतेरनन्तराभिधानाव्याप्यत्वेऽपि च एवं चोपजीवकत्वादिति पंचमी

लाघवादेवैव निषयमुपमानेपि संगतिप्रदर्शनेनाहशब्देनैवाभिधातुं शक्यत्वान्न शब्दलाघवं तथापि प्रकरणलाघवायेत्यर्थः प्रकर
णं च संगतिप्रदर्शनप्रयोजककांक्षा अत्यक्षानन्तरमुपमानात्प्रागभिधाने च किं नियामकमिति जिज्ञासायां औत्सर्गिकत्वेन तामन्वा
हतोपमानग्रन्थे तत्संगतिप्रदर्शने आकांक्षांतरकल्पनागौरवमिति भावः ननु बहुवादिसंमतत्वेन संगतिरत आह सुप्रसिद्धत्वे
ति॰ अनुमानस्य सुप्रसिद्धत्वेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानसंभवा[illegible]धर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकस्य संभवादिति भावः सुप्रति
पन्नत्वे हेतुर्निरसनीयाल्पवादीति॰ निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिरित्यन्नत्वे तत्येत्यर्थः दुरूहत्वेन बलवन्निष्टसाधनत्वज्ञाना
त्कदाचिदिच्छाप्रतिबंधः स्यादतः सुप्रतिपन्नत्वं प्रथमं जिज्ञासायामुपयोगि दुरूहत्वे हेतुर्निरसनीयबहुवादीति ननु सुगमस्य
लाघवादेवैवोपमानस्य संगतिं दर्शयति बहुवादीत्यादि सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपन्नत
याचानुमान एव वक्ष्यतित्तोः प्रथमं जिज्ञासानोपमाने सिद्धत्वान्निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन दुरूहत्वाच्च औत्सर्गि
कीरीतिमनुरुध्य चेदमुतेन कस्यचिल्लाघवं दुरूहे जिज्ञासोदयेपि नक्षतिः तथा चावसरसंगत्योपमाननिरूपणमिति भावः प
स्य प्रमक्रमहपि तु शक्यत्वादिति न्यायेन सुगममुपेक्ष्य दुरूहे पिकस्यचित्प्रथमं जिज्ञासा भवत्येवेत् ((था चावसरस्य संगतित्वं तथापि
त आह॰ औत्सर्गिकोमिति॰ ननु प्रतिबंधकीभूताया जिज्ञासाया निवृत्तिः प्रतिबंधकाभावांतरवत्स्वरूपसती हेतुर्न तु ज्ञाता माना भावादत आ
ह पयोवेति आकरे प्रमाणतत्त्वबोधादौ प्रतिबंधकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसरः वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासानादे
व जिज्ञासेति न लक्षणाव्याप्तिरत एव ग्रन्थशेषेऽवसरसंगत्यभावसूचनाय प्रमाचामिति शब्दस्य विरम्यत इति शब्दस्य वोपनिबंधः॥

शब्दांतरेणेति उपमितिविषयीभूतगवयपदातिरिक्तगोसदृशपदादिशक्तिग्राहकमित्यर्थः शब्दान्तरसमयग्राहकत्वे केवलमतिदेशवाक्यार्थ
स्मृतिरुपव्यापारमात्रोपधानेनोपयोगि न तूपमितौ तत्र सादृश्यादीनामविषयत्वात् अत उपमितिविषयीभूतगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तक
त्वबोधकमनुमानमुपजीव्यत्वेन दर्शयति सप्रवृत्तीति समानवित्तिवेद्यतया गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वविषयकं गवयपदं सप्रवृत्तिनि
मित्तकं साधुपदत्वादित्याकारकमित्यर्थः गवयो गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्युपमितौ गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणतया तद्ग्रा
हकानुमानस्योपजीव्यत्वादिति भावः इदं च चिन्तामणिकारमते आचार्यमते तु गवयो गवयपदवाच्य इत्येवोपमितिस्वीकारा
दितिध्येयम् अत्रोपमितावयं क्रमः अप्रसिद्धीतगवयपदशक्तिकस्य कीदृशो गवयपदवाच्य इति प्रश्नानंतरं गोसदृशो गवयपद

शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतो दृष्टमन्ततो दृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते तेनि[illegible]खि
लमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव संगतिरित्यपि केचित्॥

वाच्य इत्याकारकमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं ततः सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं तदेव करणं ततोतिदेशवाक्यार्थस्मृतिः सैव च व्यापारः ततो
गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिरिति नन्वेतावतोपमितिप्रत्येवोपजीव्यत्वमादर्शितमनतूपमानस्वरूपं प्रसपीतितत्राह अंतत
इति उपमितिकरणस्यापि कार्यत्वेनादृष्टजन्यत्वात्तदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकानुमानसापेक्षमेवोपमानमित्यर्थः अयं गवयप
दवाच्य गवयपवानगवपसेयोगादित्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापि[illegible] गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमानोपजीवकत्वादाह निखिलमेवे
तित्वानुमानत्वावच्छेदेनतोपजीवकत्वमिति दोषः केचिदित्यस्वरसवीजं त्व बहुवादिसंमतत्वादिति मूलेन तादृशसंगतेरप्रद
र्शिताद्[illegible]न्यायस्तदोषः

ननु संगतेरनियामकत्वेऽनंतराभिधानेकिं नियामकमत आह संभवतीति एवं च निरूपणयोः कार्यकारणभावः संगतिमुद्र्यानोक्त
इति नोक्तदोषः निरूपणयोरिव निरूपणयोरपि कार्यकारणभावो यथा कुर्थविज्ञानासाद्यारसंगतिरेवेत्यपि कश्चित् इह प्रत्यक्षानु
मानस्थले निरूपणयोः प्रत्यक्षज्ञानानुमानज्ञानयोः एवञ्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानज्ञानजननार्थं प्रत्यक्षज्ञानस्यापेक्ष्यम
पेक्षितत्वादौ प्रत्यक्षमभिहितमिति भावः निरूपणयोः ज्ञानजनकशब्दयोः कार्यकारणभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः तदर्थ इति
तुकश्चित् अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति सूत्रं अथ प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं अनुमानं उच्य
त इति शेषः त्रैविध्यं दर्शयति पूर्ववदित्यादिना पूर्वं कारणमस्त्यस्य तल्लिंगकमनुमानं यथा मेघोन्नत्या वृष्ट्यनुमानम् शेषः
संभवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्॥

कार्यमस्त्यस्य तल्लिंगकम् यथा नदीपूर्णत्वदेशे वृष्टिप्रतीतिविशिष्टप्रवाहवत्त्वादिति सामान्यतः कार्यकारणभिन्नलिंगकम् यथा
द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति यद्वा पूर्ववदन्वयि शेषवद्व्यतिरेकी सामान्यतः सामान्यतोऽन्वयव्यतिरेकि साधारणसहचारेण गृ
हीतम् एवं च केवलान्वयिसाधकं केवलव्यतिरेकिसाधकम् अन्वयव्यतिरेकिसाधकमित्यर्थः अत्र चानुमानमनुमितिः का
रणलिंगिकेत्येवं व्याख्येयम् सूत्रे चेपतत्स्यादित्यध्याहार्यम् तादृशानुमितिर्यत्तदनुमानमिति रीत्याऽनुमितिकरणमपि लक्षणं
लक्ष्यम् फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तृतीयलिंगपरामर्श एवानुमानमित्यनुमानपदं यथाश्रुतार्थकमेव
तदा तदत्रापि नाध्याहर्तव्यमिति॥

व्याप्तीरीत्या लिंगसाध्यसाधनतत्सहचारपक्षादिपरिग्रहः अत्र च तत्पूर्वकमिति तत्पदेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यक्षमेन्द्रिया
र्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति पूर्वसूत्रे प्रकान्तस्य परामर्शस्तेन स्वरूपनिरूपणयोः फलनिरूपणयोश्च कार्यकारणभावावगमः अ
न्यथा प्रत्यक्षफलानुमितिकरणनिरूपणयोरेवोपजीव्योपजीवकभावलाभेन संगतिः स्यादिति ध्येयमनन्वेवमपि सोऽनुक्रमोऽप
पादितस्तत्र आह अत्रापीति अत्रापि अनुमानखण्डेऽपि सहचारप्रत्यक्षेति यद्यपि व्यभिचारज्ञानविरहसह
कृतसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमित्युक्तं तत्र च यः क्वचित्कथमितिकथं तन्निरूपणस्य हेतुत्वं तथापि प्रत्यक्षमपि तत्पाद्यप्रत्यक्षेव्याप्ति
तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात् अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणं च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वा
त् एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः॥ ॥ ॥

ग्राहकमिति वोध्यमिन्तुपरेण शक्यते इत्युच्चापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुरिति बोध्यम् अत्रापि प्रत्यक्षत्वं चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञा
नं प्रत्यक्षमिति लक्षणाकरणात्करणनिरूपणयोः कार्यकारणभावावगमः तस्य तेन रूपेणानुमाननिरूपणस्य अनुमानो
पमानयोरपि क्रमनियामकमाह एवमिति अनुमानस्योपमानान्तर्गतत्वमपसक्तं तयाननिराकृतेउपमानस्य वानुमानान्तर्गी
तत्वं प्रसक्तमेकदेशिनानुमानेनेवोपमानमकार्यान्यथासिद्धमुपगमादत उपमानखण्डेऽनुमानभिन्नत्वेनोपमानं निरूपितमि
ति तदर्थमनुमानमाद्यं निरूपितमिति भावः

दि॰शि॰अ॰

ननु अनुमानलक्षणे कर्तव्ये ऽनुमितिः किमिति लक्षितेत्यत आह लक्षणस्वरूपेति लक्षणं तत्करणमित्यादिना स्वरूपं चेत्यादिना
प्रामाण्यं अथानुमानेन प्रमाणाक्षिप्तादिना निरूपितम् आदिना तच्चानुमानं त्रिविधमिति विभागादि संग्रहः एवं चानुमितेर्विशेषणत्वा
दितिभावः प्रामाण्यादिभिरिति तृतीयाप्रकारितायां निरूपणशब्दः तथा च लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकशब्दविषये ऽनुमा
नेविशेषणत्वेनानुप्रविष्टे यमनुमितिरित्यर्थान्नसप्तम्यन्तान्वयविरोधः तथा चाधारसप्तमी स्वविषयकनिरूपणप्रकारत्वं च संबंधः प्र
कारित्वं विषयित्वं च व्यापारानुबन्धितया बोध्यम् अनुमाने निरूपणीये इति सप्तमी अनुमाननिरूपणे कर्तव्ये इत्यर्थ इति केचित्
त् अनुमाने निरूपणीये ऽनुमाननिरूपणार्थम् तथा च निमित्तसप्तमी अनुमानमानस्य विशेष्यतया निरूपणस्य च विशेषणत्वात्

तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूमणिः तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञा

त्विकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना ॥ नजन्यं ज्ञानमनुमितिः ॥

यत्पूर्ववाक्येन बोधितत्वात्तच्छब्देनानुमाननिरूपणादिपरमर्शस्यासंभवेन विशेषणस्य निरूपणस्य निमित्तत्वया विशिष्टे निमित्त
तस्य विवक्षितत्वात्तथोक्तमित्यन्ये अत्रोभयत्राप्यनुमितिनिरूपत इत्यन्वयः ननु भवतु सर्वेषामनुमितेरनुप्रवेशो ऽनुमितिश्चेदं तमे
वानुमानलक्षणं किमिति कृतमन्यथापि तल्लक्षणासंभवादत आह करणस्येति अत्र मूर्त्तिः करणत्वं तच्च क्रियाभेदेन भिन्नमभे
दो वै जात्यम् तथा च प्रत्यक्षादिकरणतातो ऽनुमितिकरणताया विभिन्नत्वमेव प्रत्यक्षानुमानयोर्विभिन्नप्रमाणत्वम् व्याप्तिशब्दो
भयविषयकस्यैकस्य स्मरणस्याभिन्नत्वेपि शब्दानुमानत्वेन पृथक्प्रामाण्यव्यवहारस्तथा च प्रत्यक्षादिप्रमितितो ऽनुमितिप्रमिते

अत्र क्रियालक्षणवाक्ये कर्मधारयोत्तरेति ननु भावप्रत्ययस्य शक्तिः किं सामानाधिकरण्यत्वेन तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वे
न वा आद्ये नीलत्वोत्पलत्वयोः सामानाधिकरण्यालाभः तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्ये ऽनन्वयात् न च तत्तत्पदे नीलत्वोत्प
लत्वयोरेव लक्षणायोगः स्यात् नीलत्वोत्पलत्वयोरभेदस्य बाधितत्वान्नीलोत्पलपदान्नीलाभिन्नोत्पलानुभावापत्तेः द्वितीये च
नीलोत्पलत्वीयं नीलत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्यमित्यत्र वीप्साप्रत्ययार्थतादृशसामानाधिकरण्ये ऽवच्छेदकतासंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य नी
लोत्पलस्यान्वयोपपादने नैकदेशान्वयाभावेप्यनंतशक्तिकल्पनापत्तेः एवं घटत्वमित्यत्र घटत्वारोपे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य प्रति
पादनं नीलोत्पलत्वमित्यत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्येति व्युत्पत्तिभेदकल्पनमपीति अत्र वदंति घटत्वमित्यादौ लक्षणयैव

अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदक
प्रकृतेतादृशसामानाधिकरण्यलाभः तच्च हि द्वयेतरावृत्तित्वे सति सकलद्वयवृत्तित्वे ॥ द्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ॥

नप्रकारेण द्वयत्वमुपस्थाप्यते तत्र प्रकृतिनैव द्वयस्य लाभः इतरावृत्तित्वांशो भावप्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापि इतरद्वितीयत्वमभावः सा
कल्यं वृत्तिमत्त्वं विशेषकलितमेवार्थः इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वाद्वृत्ता
दौ बाधाच्च विशिष्टस्य शक्यत्वासंभवात् व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चैकपदोपात्तानामपि तावतां परस्परोपश्लेषेणाबोधः तत्र प्रकृतिजन्यबोधीये न
संबंधेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारतानेन संबंधेनेतरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं चार्थः तेन घटो न तस्मिन्न कालादौ कालिकसं
बंधेन घटत्वस्य वृत्तावपि न क्षतिर्न वा घटत्वमित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्भानम् नीलोत्पलत्वमित्यादौ च नीलाभिन्नमुत्पलं प्रकृ
त्यर्थः तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छे

दकंनीलाभिन्नोत्पलत्वम् नचनीलत्वसमवाय्यभिन्नसमवेतोत्पलत्वम् तस्यचोपाधितया स्वरूपसंबंधेनैवप्रकृतिजन्यबोधेप्रकारता
तेनसंबंधेनतद्वृत्त्यभिधानेच सामानाधिकरण्यस्यापिभानम् अभेदांशस्याधिकस्यभानेपिनीलत्वसमवायिसमवायस्यापिभानादिति
भेमयत्वमित्यादौचैतरा इतिवशोनभासतेऽप्रसिद्धत्वात्किंतु सकलप्रमेयवृत्तित्वम् नचगुणान्यत्वविशिष्टसत्वमित्यादौविशिष्टस्या
नतिरिक्ततयातदितरासमवेतत्वस महत्वमित्यादौच सकलमहद्वृत्तित्वस्यमहत्त्वशिमाणावाभादनन्वयप्रसंगइतिवाच्यम् तदितरत्वव्या
पकात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्वृत्यत्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैवतदुभयदलेनविवक्षितत्वात् तदितरत्व
व्यापकेतिकरणाच्च घटत्वमित्यादौनद्रव्यत्वादेर्भानमिति अत्रनव्याः एवंसत्यैकत्वमित्यादौपरिमाणादेः कथंनलाभः नच
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसंबंधेनैवतदितरावृत्तित्वंतद्वृत्तित्वंचप्रतीयतेतत्रैकत्वनिरूपितसमवायेनपरिमाणा
दिकमहत्त्वीतिनतत्रैकत्वपदवाच्यतेतिवाच्यम् एवंसत्यनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वेघटत्वादिषुप्रातिस्विकरूपेणैवशक्तिरस्तु
किंमितरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतया पढा धर्मत्वेनैवशक्तिरस्तुप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसंबंधेनतत्रप्रकृत्यर्थसा
न्वयः तेनघटत्वमित्यादौनद्रव्यत्वादेर्बोधः अतएवगुणकिरणावल्यांपृथक्त्वमित्यादौप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानवगुणानभावप्रत्ययः प्रति
पादयतिप्रतीतिरुक्ताद्रूप्येणधर्मत्वेनवेत्यस्मदेतदितिचिरंदीधितिकृतः विशिष्यशक्तौचनीलत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्यप्रकृतेभावप्र
त्ययार्थःनीलोत्पलस्यप्रकृत्यर्थस्यतादृशसामानाधिकरण्येऽवच्छेदकत्वेनान्वयः घटपटत्वमित्यत्रद्वंद्वोत्तरस्यचनीलोत्पलत्वमित्यत्रक
र्मधारयोत्तरस्यभावप्रत्ययस्यसामान्यशक्त्योपस्थापितयोनीलत्वोत्पलत्वयोः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययत्वावच्छिन्नयाविशेषप्र

बाधितेतिबाधिताबाधिततादृशसामानाधिकरण्यविषयकेत्यर्थः भ्रांतानुमितिरितिभ्रांतंभ्रमः नचह्रदोवह्निमान्धूमादित्यादौव्याप्तिविशिष्टत्व
ह्रदवृत्तित्वसामानाधिकरण्याप्रसिद्धा कथंतत्ज्ञानलाभइतिवाच्यम् तत्रह्रदवृत्तित्वेव्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहितान
मेवतदुभयसामानाधिकरण्यज्ञानपदार्थइत्याशयात् अतएवानेनैवदोषेणोतिराकरिष्यति केचित्तुवह्निमान्धूलीपटलादि
त्यादौव्याप्तिविशिष्टत्वपर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्यंपदालोकादौप्रसिद्धंतस्यधूलीपटलेआरोपाद्यथार्थानुमितिस्तत्रेना
व्याप्तिरित्यर्थः भ्रांतानुमितिःभ्रांतस्यानुमितिःभ्रमजन्ययथार्थानुमितिरित्यर्थइत्याहुः तत्सदर्भविरोधादुपेक्ष्यमितिपमतइति
यत्रवह्निव्याप्यवान्वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तिधूमवांश्चपर्वतइत्याकारकःपरामर्शस्तत्रतत्संभवेपियत्रवह्निव्याप्यवानित्येवपरा
मर्शस्तत्रतदभावान्नरत्यर्थःननुतेनरूपेणहेतुत्वग्रहाद्यत्रतादृशबोधाभावस्तत्राज्ञमितिरपलपनीयेत्यतआहगौरवेणेति न
ज्ञानपदोपसंदानेनचबाधिताबाधितसाधारणतत्ज्ञानलाभात्भ्रांतानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः तत्रपरामर्शेपानियमतोव्याप्तिवे
शिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहेमानाभावात् गौरवेणतद्विषयकत्वेनाहेतुत्वात् संबंधसंबंधाग्रहेपिविशिष्टज्ञानत्वस्योप
तुसामानाधिकरण्यमेकाधिकरणसंबंधःएवंचसमूहालंबनाहिशिष्टज्ञानस्यभेदान्यथानुपपत्याविशेषणानुविपादितत्वात
योगिकविशेष्यानुयोगिकसंबंधोविशिष्टधीविषयत्वेनाभ्युपेयःतथाचवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्यत्रधूमेवह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयो
गित्वपर्वतवृत्तित्वप्रतियोगित्वरूपतदुभयसामानाधिकरण्यंभासतएवेत्यतआहसंबंधसंबंधेति समूहालंबनाद्विशिष्टज्ञानस्यभेदा
न्यथानुपपत्याप्रतियोगित्वानुयोगित्वादिरूपसंबंधभानवत् सामानाधिकरण्यादिभानमपिभविष्यतीत्यतःसंबंधसंबंधेतिकश्चि
तसंबंधसंबंधाविषयकत्वेपिसमूहालंबनव्यावृत्तस्यविशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः समूहालंबनेसर्वत्रविशेष्यताविशि

ननु विषयावैलक्षण्येऽपि विषयताविशेषाज्ज्ञानवैलक्षण्ये जितं साकारवादिना तथा चार्थेनैव धीविशेषस्य समनुरोधास्स्मूहालंबनावि
षयानुयोगित्वं प्रतियोगित्वं च विशिष्टधीविषयइत्युपेयमत आह भ्रमस्थले चेति इदं वह्निमानिति भ्रमानुमितिस्थले इत्यर्थः ननु सदे
व सामानाधिकरण्यं तत्र प्रसिद्धमत आह असदिति असतो वैशिष्ट्यस्य सदुपरागेणापि भानविरासादित्यर्थः नच प्रतियोगप्रसि
द्धिः शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य रजतत्वप्रकारतासामान्यस्य वा यत्किंचिन्मात्रघटकप्रकारतानियामकसंबंध
निरूपितत्वनियमबलेनार्थतस्तन्निरासात् असद्वैशिष्ट्यभाने तु रजतत्वप्रतियोगिकशुक्त्यनुयोगिकवैशिष्ट्यस्य तत्किंचिन्मात्र
घटकप्रकारतानियामकतया शुक्तौ रजतत्वप्रकारतायास्तादृशसंबंधनिरूपितत्वाभावेन तादृशनियमभंगादिति ननु पक्षवृत्तित्वे

भ्रमस्थले च तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्याप्यसंभवात् असत्ख्यातिनिरासात् अवांतरवाक्यार्थायोग्यत्व
निर्णये महावाक्यार्थतानानुदयात् विषाणेशशसंबंधाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शाब्दबुद्धे
र्भ्रमणो विरुद्धरूपादत्वात् ॥

प्रतिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेव व्याप्तिविशिष्टपक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यज्ञानपदप्रतिपाद्यं तत्र सामानाधि
करण्ये व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षवृत्तित्वयोरन्वयबाधेऽपि तादृशज्ञानानुदयेऽबाधात् तथा च तादृशज्ञानजन्यत्वं लक्षणं नाव्याप्तम
त आह अवांतरेति तथा चैतादृशं लक्षणं नेतादृशलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यमिति भावः लक्षणाव्याप्तिमुक्त्वा लक्षणवाक्यतन्य
शाब्दबोधानुपपत्तिमप्याह अवांतरेतीति कश्चित् विषाणे विषाणतावच्छेदेन शशसंबंधेति शशविषाणेत्यत्र षष्ठ्यर्थविशिष्ट
लक्षणाया शशसंबंधाभिन्नविषाणेति शाब्दबोधे शशसंबंधिभेदस्यैव शशसंबंधाभावस्यापि विषाणमितीयो विरोधीत्यर्थः

प्रमाणप्रस्तावादिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यतइत्यतः प्रमाकरणलक्षणस्यैव प्रसक्ततत्वेन तदर्थं प्रमापाललक्षणस्यैवोचितत्वादित्यर्थः
प्रमेवेति ननु प्रमाकरणलक्षणानुपयोगिनी भ्रांतिरपीत्यर्थः उपाध्यायमते पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यं सर्वत्रानु
मितिविषयः ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापि अवच्छेदकत्वस्य व्यापकतावघटकतया साध्यसंबंध विषयाभानासंभवात् तथा च गंध
प्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यनुमितिः प्रमेवेत्यत आह यद्वेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यभानस्यानुभविकत्वादसंसर्गाग्र
हादिसामान्यसामग्रीसत्वादनुमितावप्यवच्छेदकत्वं भासतएवेति भावः चरमेति प्रथमज्ञानपदस्य मत्पररत्वे तत्रैवातिव्याप्तिरिति भा
वः प्रमापरमिति पावहृत्वमभिन्नत्वं प्रमात्वम् अव्याप्येति अव्याप्यव्याप्यत्वावगाहिनाऽपक्षधर्मे पक्षधर्मत्वावगाहिनेत्यर्थः वह्नितः

नचात्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमैव लक्ष्या यदि च सल्लिंगपरामर्शादपि भ्रांतानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वा चरम अ
व्याप्याय पक्षधर्मयोः सत्त्वावगाहिनापरामर्शेनाजनितायां वह्नितः साध्यवत्पक्षावगाहिनया प्रमायामव्याप्तेः लिंगोपहित
लैंगिकभानविरासेनांशिकाप्रमत्वस्याप्ययोगात् ईश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसंजकत्वात् अतएव व्याप्तिवि
शिष्टे पक्षधर्मताज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् ॥ ॥

वह्नितः साध्यवान्यः पक्षस्तदवगाहितयेत्यर्थः ननु तस्या अनुमिते लिंगांशे भ्रमत्वेनालक्ष्यत्वमत आह लिंगोपहितेति प्र
माणाभावादिति शेषः नन्वह्नितः साध्यवान्यः पक्षस्तत्वेश्वरस्यैव ज्ञानं प्रसिद्धं अतस्तज्जन्यत्वस्य तदनुमितावपि सत्त्वान्नाव्याप्तिरत
आह ईश्वरेति अतिप्रसंजकत्वादिति तादृशपरामर्शत्वेन तस्य हेतुत्वाभावादुपादानप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रमात्रेतिप्रसक्तत्वादिति
भावः अतएव तादृशप्रमानुमितावव्याप्तेरेव तज्ज्ञानं वेति व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमित्येवंरूपः सप्तमीतत्पुरुषोपीनेत्यर्थः

पदार्थतावच्छेदकेति नचैवं सरूपैकशेषस्य द्वंद्वापवादकत्वानुपपत्तिरेकविषयत्वादिति वाच्यम् पदजन्यप्रतीतिविशेष्यरूपस्य पदार्थस्याभेदोप
स्थापकपदजन्यप्रतीतिविषयभेदएव द्वंद्वस्यालाघवेन कल्पनात् एवं च नील घटयोरित्यत्र पदजन्यप्रतीतिप्रकाराभेदाद्घटाद्यत्र विशेष्यभेदो
द्वंद्वस्य प्रसक्तिः अक्षारित्यादिना नार्थएव वा सरूपैकशेषस्य सार्थकत्वाद्यथाश्रुतेपि नानुपपत्तिरितिनन्नु नीलघटयोरभेदइत्यादौ द्वित्वं कु
त्रान्वेति न तावद्विशेष्ये तस्यैकत्वात् न विशेषणे तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन नियामकाभावात् न च प्रकृत्यर्थ इति संख्यावाचकत्वं स्यापाद

व्याप्तिविशिष्टं च पक्षधर्मश्चेति द्वंद्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मतावगाहिज्ञानजन्यत्वं भाते पदार्थयोरभेदेपि पदार्थतावच्छे
दकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादि सूत्रे न्यायद्वंद्वस्य बहुशो दर्शनात् पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदा
र्थद्वयबोधकत्वेनैव द्वंद्वस्य भेदात्॥ ॥

तु तन्मात्रवृत्ति संख्याबोधकत्वं अत एवैकस्मिन्नर्थः परमाणौ वा परइत्यत्र तद्गतगुणानादाय बहुवचनं समर्थितं बहुमानो पाध्यायैरिति
वाच्यम् एकस्मिन्घटे एको घटा इत्यतो साधुत्वज्ञानाभावदशायां शाब्दबोधप्रसंगात् तत्र हि वचनं परसाधुत्वापेक्षेति चेन्न हि कर्मधारय
एवास्तु किमर्थं पदार्थभेदमनादत्य द्वंद्वकल्पनमिति चेत् नीलघटयोरित्यत्र कर्मधारयेण नीलाभिन्नघटत्वेनोपस्थितावभेदइत्यस्यानि
राकांक्षत्वादनन्वयप्रसंगात् ननु पदार्थयोरभेदस्थलेपि द्वंद्वस्य साधुत्वे किमर्थं कर्मधारयः पृथगंगीक्रियत इत्यत आह पदार्थद्वये
ति तथाच पदार्थभेदसंसर्गकबोधे तात्पर्ये तत्र द्वंद्वासाधुत्वात्कर्मधारयोदेवताहृशबोधइति भावः भेदाभेदोदासीनेति भेदाभेदाविषयके
त्यर्थः इदं चताहृशपदार्थद्वयबोधे विशेषणम्

पदार्थयोरभेदे कर्मधारयवत्पदार्थयोर्भेदएव द्वंद्वं इत्यनुशासनस्त्वरसः सिद्धमतमनुसृत्याह विशिष्टपदस्येति यत्त्वेकस्मिन्नेव चैत्रे चैत्र
त्वचैत्रसंबंधानां पदजन्यप्रतीतिविषयाणामभेदेन द्वंद्वापत्तिरतो व्याप्तिविशिष्टेति तन्न एतत्प्रकपदे द्वंद्वस्य तदपवादैकशेषस्य चापा
दयितुमशक्यत्वात् किंच समस्यमानपदार्थयोर्विशेषणयोर्विशेष्ययोर्वा भेदस्तयोर्द्वंद्वापादकोनत्वेकपदार्थयोरेव विशेष
णविशेष्ययोर्भेद इति नायं पूर्व्याः धर्मपरत्वयेति नपुंसके भावे क्त इत्यनुशासनाद्व्याप्तिविशिष्टमेव व्याप्तिविशिष्टपदार्थः तथा
च व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मतापदयोर्द्वंद्व इति भावः एतेन वैशिष्ट्यशक्य धातूत्तरक्त प्रत्ययस्याश्रयोपस्थापकस्याश्रयत्वेन

व्याप्तिविशिष्टपदस्य धर्मपरतया वा व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मतयोर्लाभात् नचैवमालोकोवह्निव्याप्यो धूमवांश्चेत्यतो ज्ञा
नजन्येप्तिप्रसक्तिः एकत्रतदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादितिकेचित् तदप्यसत् एवमपिधूमोवह्निव्याप्यद्रव्यं पर्वतैत
नीतिज्ञानजन्येप्तिप्रसंगात् एकरूपेणातदुभयावगाहित्वोक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात्

क्षणायां व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वोपस्थितौ व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वपक्षधर्मतावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः स्यात् तथा च व्याप्यवान्निति परामर्शस्य
संबंधसंबंधाविषयकत्वात्तेन वा व्याप्तिरिति परास्तम् एवमपीति एकत्र धर्मिणीति विशेषणेपि मीमांसके तितथा च व्याप्यवान्नितिशाब्दप
रामर्शस्थलीयानुमितव्याप्तिः धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानं धूमत्वावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानं च कारणमिति कारणताद्वयक
ल्पने गौरवम् गृह्यमाणव्याप्यत्वावच्छेदकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ च तत्कालीनतत्तद्रूपीयत्वप्रवेशादनेककार्यका
रणभावापत्तिरिति॥

मिथ इति तदुभयम् व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयम् उपश्लेषः परस्परसामानाधिकरण्यम् अव्यापकत्वात् व्याप्यवानिति परामर्शे
तदसंभवादिति भावः नच तदुभयेति तदुभयविषयत्वनियतो धर्मः परामर्शत्वं परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायां मानाभावादित्याश
यः नच तत्रापि प्रत्यक्षत्वेन हेतुता वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानप्रत्यक्षेतिव्याप्तिरिति वाच्यम् अनेकवृत्तित्वेन धर्मस्य विशेषणी
यत्वात् तद्व्यक्तित्वस्यैकमात्रवृत्तित्वात् विषयस्य तत्त्वेन कारणतेनाप्ताव्याशयेनेदमीतं कश्चित् पक्षधर्मतेति पक्षधर्मताविषयत्व
नियतधर्मावच्छिन्नस्तु क्तौ च पक्षधर्मतायाः पर्वतसंयोगादिरूपतया धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत इत्येवमाकारकज्ञानत्वावच्छि

मिथस्तदुभयोपश्लेषाव्यवगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् नच तदुभयविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगि
ककार्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् ॥

त्वजनकतानिरूपितजन्यताश्रये पर्वतो धूमवान्नवेत्याकारकसंशयेतिव्याप्तिः स्यादतस्तद्वारणाय व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकं
नचैवमपि धूमसाध्यधूमव्याप्याभावसहचरितवह्निमानित्येवंरूपसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्ये पर्वतो धूमव्याप्यवान्नवेति सं
शयेतिव्याप्तिरिति वाच्यम् पक्षधर्मताविषयत्वदलेनापि तद्वारणात् तथा च व्याप्तिविषयकत्वदलस्य संशयविशेषादावति
व्याप्तिवारकतया व्यावर्त्तकत्वमस्ति न तु पक्षधर्मतापदस्योत्तराशयात् धूमवत्पर्वतसंयोगप्रत्यक्षे संबंधितावच्छेदकधूमप्रकारक
पर्वतज्ञानत्वेन हेतुतात्वत्रातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमित्यपि कश्चित् व्याप्तिज्ञानत्वपरामर्शत्वावच्छिन्न
कारणताद्वयलाभाय व्याप्तिविषयत्वनियतत्वविकासकतया कामित्यन्ये ॥

वस्तुतस्तु पक्षधर्मताविषयकत्वनियतत्वस्य पादाने धूमवान्पर्वतो नास्तीत्यभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्व
तज्ञानजन्ये ऽतिव्याप्तिः तो व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकम् नच तथापि वह्निव्याप्यो धूमो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षे ऽतिव्याप्तिरिति वाच्य
म् निरुक्तमते व्याप्तेरतीन्द्रियतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्यतीन्द्रियत्वात् च तेन रूपेण न हेतुत्वम् अभावलौकिक
प्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वात् एवं व्याप्तिपदस्याभावमात्रपरत्वे ऽभावप्रकारकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकका
र्यताशालित्वविवक्षणे ऽनुमितिमात्र एव लक्षणं याति परं तु स्थलविशेष एवातिव्याप्तिर्भवति पक्षधर्मतापदोपादाने तु व्याप्ति
रतिव्याप्तिश्चेत्यतो पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति ध्येयम् वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावतिव्याप्तिवारणाय व्या
प्तिविषयकत्वेन जन्यज्ञानं विशेषणीयमिति विज्ञाति तथा च पक्षधर्मताविषयकत्वनियतत्वादिविवक्षणे धूमवत्पर्वतवा
निति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्याप्यविषयके ऽतिव्याप्तिरतो व्याप्तिविषयकत्वनियतत्वादिविवक्षणावश्यकत्वे पक्षधर्मतापदो
पादानवैयर्थ्यमेव नच पक्षधर्मतापदमुपादाय तत्र पक्षधर्मताविषयककत्वेनैव जन्यज्ञानं विशेष्यताम् तावतापि विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधे ऽतिव्याप्तिवारणसंभवादिति वाच्यम् तथासत्यसंभवापत्तेः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरपि वह्निमिष्टप
क्षधर्मताविषयकत्वात् हेतुतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मताविषयकत्वोक्तौ च वह्निव्याप्यवत्पर्वतवानिति विशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधे ऽतिव्याप्तिः व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकत्वोक्तौ च व्याप्यविषयकत्वस्यैव लघुत्वेन विवक्षणी
चित्यादित्यनुसारम्

चिं·शि·प्र·
९३

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानपदयोः कर्मधारयः विशिष्टपदं च प्रकारपरमित्याशयेनाह व्याप्तीति यद्यपि वन्हिव्याप्यो धूमो द्रव्यवान्
वेतरनिज्ञानस्यापि व्याप्तिप्रकारकत्वात् पक्षधर्मताज्ञानत्वाच्च तज्जन्यानुभव सापेऽतिव्याप्तिः एकरूपेण जनकत्वोक्तौ चासंभव एव व
न्हिव्याप्यो धूमो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानसाधारणत्वेन तत्प्रजनकतानवच्छेदकत्वात् तथापि पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारकत्वं विवक्षि
तं नेत्थं च पक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारताकत्वम् वन्हिव्याप्यो धूमो धूमवान्पर्वत इत्यत्र च पर्वतविशेष्यता
निरूपितधूमनिष्ठप्रकारतान व्याप्तिप्रकारतावच्छेदिकिं तु का धूमस्य मुख्यविशेष्यत्वे वेति न तत्साधारणमिति ध्येयम् अत्रा
पि ताहशविवक्षणेपि वन्हिव्याप्येंधनवानित्युक्तो वन्हिमदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारकत्वसंभावनास्यादतो विशिष्याह इंध
नसमानाधिकरणेति भ्रमानुमितेरिति पूर्वं भ्रमात्मकपरामर्शजन्यायां विषयाबाधेन प्रमानुमितावव्याप्तिर्दर्शितेति भावः इंध
व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यमितितु स्यात् यद्यप्यत्रापींधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नवन्हिसमानाधिकरणेंधनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिः अखंडव्याप्तेरप्रसिद्धत्वा
त् भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ सुतरां तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परो यस्यैव घावप्या
नियामकसंबंधेन हेतुतायां साध्यतायां चाकाशानुमितिः प्रमैव स्यादतो वृत्तिनियामकसंबंधेन हेतुतासा हित्वमात्रं विवक्षितम्॥
साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमाह अत्रेति सप्तम्याधेयत्वप्रतिपादनात् सुतरामिति साध्ये साधनव्यापकत्वप्रकारकं साधने च साध्यसामाना
धिकरण्यप्रकारकमिति वं व्याप्तिप्रकारकत्वोक्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिनिरासः स्यादत्र तु व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोरप्रसिद्धा
व्याप्तिवारणं न संभवतीति भावः तथाऽव्याप्तिः तावत्पदार्थानां व्याप्तिशरीरनिविष्टतावत्पदार्थानाम् तथाविधेति व्याप्तिमानियत्र यस्य येन संबंधेन प्रकारता

राम०
९३

न च व्यतिरेकिणीति अत्र पक्षधर्मतांशे वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति भावः ननु धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरण
धूमत्वस्य वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्य च ज्ञानं वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारधीप्रतिबंध्यताभावानवगाहितया न व्या
प्यानवगाहित्वे पाचन विरोध्यत आह भवति हीति तथा चात्तथाभूतस्याप्यनुपपत्त्यैव मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वकल्पनमिति
भावः ननु धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञाने धूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकवन्हित्ववत्त्वानिति ज्ञाने च वह्न्यभाववद्वृत्तिधूम इति व्यभिचारधीविरोधित्वसत्वात् तज्जन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः उक्तरूपेण ज
न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् भवति हि धूमसमानाधि
करणात्यंताभावाप्रतियोगिवन्हिसामानाधिकरण्ये धूमे वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वावगाहीति नियमतो व
ह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेपि व्यभिचारग्रहात्
नकत्वविवक्षणे त्वसंभव एव उक्तरूपस्य ताहशधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञानसाधारणतया जनकतानवच्छेदकत्वादत
आह तथाविधेति न तथा न पक्षधर्मतांशे व्यभिचारधीविरोधिधीविषयः रासभादाविति तथा च पक्षधर्मतया ज्ञाते यद्विशिष्टे व्यभि
चारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकं तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यानुमर्शः उक्तज्ञानं तु पक्षधर्मतया ज्ञाते रासभत्वादिवि
शिष्टे रासभेन व्यभिचारधीविरोधिधूमत्वविशिष्टतयात्वेपि तस्य न पक्षधर्मतया भानमिति भावः ॥ ॥ ॥

वि॰शि॰भ॰
१५

ननुधूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणेरत्यादिव्याप्तेरेवोक्तरूपव्यभिचारधीविरोधित्वंविषयत्वेमानाभावः केवलव्यतिरेकि
व्याप्तेः नचवन्हित्वंधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकंधूमावत्त्वंवन्ह्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे
दकमित्येवंरीत्यासमूहालंबनात्मकव्यभिचारधीविरोधित्वंवाच्यम् तथापिधूमव्यापकवन्हिकालीनधूमवान्पर्वतइतिज्ञा
नस्यसामानाधिकरण्यविषयकतया अनुमित्यजनकस्यसंग्राहकतयोक्तरूपस्यानुमितिजनकतानवच्छेदकत्वात् नच
धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणधूमवान्पर्वतोवन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वतइतिज्ञानयोरन्यतरत्वमेवहे

व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा ॥ ॥

तुतावच्छेदकमतत्वेथेवलक्षणेतिवेश्यमितिवाच्यम् अन्यतरत्वघटकभेदानांविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेण
नानाकार्यकारणभावावश्यकत्वेतरपेक्षयालाघवात्प्रत्येकरूपेणैवहेतुत्वकल्पनायान्याय्यत्वादतआहव्यतिरेकसहचा
रेणेति ॥ ॥

रामः
१५

भ्रमसंशयोत्तरेति अत्रभ्रमसंशययोर्विपरीतत्वानतेनानुगमः विपरीतत्वंचव्यावर्तकमात्रंतेनस्थाणुत्वभ्रमोत्तरस्यपुरुषत्वाभावभ्रमोत्तरस्यचपुरु
षत्वप्रत्यक्षस्यनासंग्रहः तदुत्तरप्रत्यक्षत्वंचाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनतादृशविपरीतत्तानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वंतेनाव्यवहितोत्तरत्वसत्त्वेऽपिक्वचिद्विशे
षत्वेऽपिनक्षतिः नवातत्संशयोत्तरसंशयेव्यभिचारइतिउपाध्यायमतेहितन्निर्णयप्रतितदभावज्ञानत्वेनैवविरोधितातेनचाप्रामाण्यनिर्णयस्ये
वविशेषदर्शनादेरप्युत्तेजकत्वम् एवंव्यंजकासमवधानकालीनांधकारकालीनतत्संशयोत्तरतत्निर्णयेव्यंजकसमवधानालोकसमवधा
नादीनामप्युत्तेजकत्वंवाच्यम् नचैवंपर्वतोवन्हिमान्नवेतिसंशयानंतरंवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोऽभावविरहस्यानुमितिप्रमाचेतिसमूहालंबनात्मको
पेक्षाबुद्ध्यात्मकेवुद्ध्यात्मकपरामर्शेणपुनरनुमित्यापत्तिः एवम् + श्रूयमाणेसः पर्वतोवन्हिमानित्यनुमितिस्ततः पर्वतोवह्न्यभाववा
नितिलौकिकप्रत्यक्षेतत्रापेक्षा + न्धकारस्यघटसंशयानंतरमालोकसमवधानेघटनिर्णयानंतरंपुनर्विशेषादर्शनप्रयुक्तघटसंशयानंतर
विनैवविशेषदर्शनंघटनिर्णयापत्तिः पूर्वोत्तेजकस्यालोकसमवधानस्यसत्त्वादितिवाच्यम् तत्तत्कालावच्छिन्नविशेषदर्शनाद्यभावविशिष्ट

नचभ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षंप्रतिविशेषदर्शनस्यहेतुतामतेतत्रातिव्याप्तिः ॥ ॥ ॥

तद्विपरीतत्तानायभावत्वेनतन्निर्णयत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वादितिवाच्यं निश्चयस्यस्यानंत्येऽप्रामाण्यप्रतिबंधकतायांतुविशेषदर्शनस्यनहेतुत्वम्
अंधकारस्यघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षेव्यभिचारात्तन्नचातादृशविपरीतत्तानविरोधित्वेनहेतुताविशेषदर्शनालोकादिसाधारणविरोधित्वस्यैकस्या
भावात् किंचविशेषादर्शनप्रयुक्तसंशयानंतरंआलोकसमवधानस्यपुरुषांतरीयांधकारस्यघटसंशयविरोधिनःसत्त्वात्प्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्तु
तत्पीपत्तादृशविपरीतत्तानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतितत्पुरुषीयतादृशविपरीतत्तानविरोधित्वेनहेतु ... तादृशविपरीतत्तानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वेन
नस्याक्लोवातीवगौरवम् पुरुषांतरीयविशेषदर्शनस्यापितादृशविरोधित्वस्वरूपयोग्यत्वादतिप्रसंगः एवंतादृशाविपरीतत्तानवत्प्रत्यक्षनिर्णयापत्तिर्दुर्वारेव
कार्यतावच्छेदककोट्यर्थसमाजप्रवेशात् किंचभ्रमसंशयानुत्तरनिर्णयसामान्यसामग्रीसत्त्वेभ्रमसंशयोत्तरमपिसामान्यनिर्णयापत्तिर्दुर्वारेव
तिनदनुत्तरप्रत्यक्षेऽपिसामग्र्यंतरकल्पनेतीवगौरवम् मानाभावश्च एवंचविशेषदर्शनमितरकोटिज्ञानेविरोधितयासंपाद्योत्तरतादृशप्र

चिं·शि·ध·
१५

तथाविधेति व्याप्तिप्रकारकत्वस्य धर्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः भ्रमादिति अन्यथाव्यावर्त्तकधर्मदर्शनव्यंजकधर्मदर्शनव्यंजकधर्मदर्शनालोकादिसा
धारणाभावेनव्यभिचारभ्रमेणादिति भ्रमेत्यस्याप्रमात्वंस्वत्ववानयमिति विशेषदर्शनंच नपीतत्वभ्रमविरोधीतिनततः श्वेतप्रत्यक्षम् केचित्तु
विशेषदर्शनाद्यतिरिक्तयावत्कारणकालीनतादृशसंशयोत्तरप्रत्यक्षेप्रतितादृशसंशयविरोधिदर्शनत्वेनव्यावर्त्तकधर्मदर्शनादिसाधा
रणरूपेणहेतुताआलोकाभावप्रयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षेवालोकसमवधानहेतुरित्याहुः अतएवतथाविधनिश्चयत्वेनहेतुत्वेवृष
क्षणादेवलिंगवत्त्वादिकंलक्षणांस्वरूपंपक्षेवंभूतेतिदोषवाक्यार्थस्यपज्ञानेवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशंमहानसपदवाच्यमिता
कारकंतेन्जन्यापामित्यर्थः तथाविधेतिवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसादृश्यविशिष्टमहानसपदवाच्यत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः न्यायार्थेतिपंचावय

तथाविधनिश्चयत्वेनहेतुतायाविवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्यचभ्रमादिविरोधित्वेनतत्त्वमित्युक्तत्वात् अतएवलिंगवत्त्वादिल
क्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसंधानत्वेनतस्याहेतुत्वात् नचोपनयार्थज्ञानजन्य
न्यायार्थज्ञानेतच्छब्देनसंकेतितशब्दांतरेणवाच्यस्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वाराजनितेशाब्दबोधेतिव्याप्तिः ॥ ॥

वैरेकवाक्यतयाबोधजन्यतरतिचिंतामणिकाशीत्येदमुक्तम् स्वमतेतूपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थविशेषणकशाब्दबोधेति
व्याप्तिर्बोध्यानन्नूपनयेवन्हिव्याप्यधूमस्यपर्वतेनसाक्षात्संकारत्पाधानेकिंतुमतत्वर्थसंबंधिनोऽभेदसंबंधेनप्रकारतयाभानमितितादृशनि
श्चयत्वेनहेतुत्वविवक्षयैवतत्रनातिव्याप्तिः तथावायत्किंतुपनयस्यसिद्धत्वेतन्नआहतच्छब्देनेति यत्रवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतमेवबुद्धिस्थीकृ
त्यसोस्तीत्यभिहितः शाब्दस्तत्रवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतस्योपस्थित्याजनितेवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोस्तीतिशाब्दबोधेतिव्याप्तिः ननुतच्छ
ब्दाद्बुद्धिस्थत्वेनैवोपस्थितिः शाब्दबोधश्चविशेषधर्मप्रकारकधीर्मानसीतिनतत्रातिप्रसंगइत्यतआह संकेतितेति यत्रवन्हिव्याप्यधूमव
त्पर्वतएवघटपदस्यसंकेतग्रहेघटोस्तीतिवाक्येनवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोस्तीतिशाब्दबोधोजनितस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः

राम·
१५

ननुमहावाक्यार्थज्ञानेनावांतरवाक्यार्थज्ञानजन्यमतः कथंन्यायार्थज्ञानेतिव्याप्तिरतआहव्युत्पादयिष्यतइतिपदजन्यत्वस्येतिघटादिपदात्
श्रयत्वसंबंधेनाकाशोपस्थितावपिशाब्दबोधानुदयाद्वृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनहेतुत्वमित्यर्थः ननुघटशाब्दबोधंप्रतिवृत्त्याघटो
पस्थापकपदज्ञानत्वेनकारणताहत्यात्तज्जन्यघटोपस्थितिर्व्यापारः व्यापारस्यहेतुताचघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैवावच्छिद्यतेनचैवं
प्रत्यक्षोपस्थितेघटेपदोपस्थितिव्यापारकेघटपदज्ञानेसतिघटशाब्दबोधापत्तिः घटशाब्दबोधेपदोपस्थितेरजनकत्वेनाव्यापार

व्युत्पादयिष्यतेहिमहावाक्यार्थज्ञानस्यावांतरवाक्यार्थधीजन्यत्वंतदादेश्चविशेषरूपेणोपस्थापकत्वमितिवाच्य
मतत्राधिकस्यपदजन्यत्वस्यकारणतावच्छेदकेनुप्रवेशात् निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ॥ ॥

त्वात् नचैवमपिघटपदजन्यघटोपस्थितौसत्यांप्रकारांतरेणघटोपस्थितिरपिशाब्दबोधजनकत्वापत्तिः इष्टत्वात् पदजन्यपदार्थोप
स्थित्यभावकालेशाब्दबोधानुदयस्यतावतात्युपपन्नत्वात् तथाचपदार्थोपस्थितेर्हेतुतायांपदजन्यत्वाप्रवेशात्तथैवातिव्या
प्तिरतआहनिश्चयत्वस्येतिच्छाबोधकविधयापदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवव्यापारत्वेनतस्यस्मरणरूपतयाशाब्दबोधरूपतया
वानिश्चयभिन्नत्वासंभवेनतद्वारणायसंशयान्यज्ञानत्वस्यप्रवेशानर्थक्यादितिभावः केचित्तुपदार्थोपस्थितेःकारणतां
यापदजन्यत्वमधिकंनिविष्टंनिश्चयत्वंचानिविष्टमित्यतिव्याप्तेरत्यंतासंभवप्रदर्शनार्थमिदमुक्तमित्याहुः ॥ ॥

चिं॰शि॰भ॰ तथापि पदार्थोपस्थितिकारणतामादायानिव्याप्तेरभावेपि तादृशप्रत्यक्षेवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वानिति प्रत्यक्षस्त्यर्थः शाब्द
१६ बोध इति वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वबुद्धिस्थीकृत्य तद्धानि तिशब्दप्रयोगे वन्हिव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतस्य तच्छब्दार्थतया तादृशवि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिधीसंभवादित्यर्थः तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधेपदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोवि
शिष्टहेतुत्वाकल्पनेपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नेप्रतितादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनया
हेतुताप्रसक्षाविसाधारणीतामादाय शाब्दबोधेप्यतिव्याप्तिरितिभावः चकारद्वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वताभिन्नःपर्वतपदवाच्य

नचतथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानंप्रतितत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनहेतुत्वात्तादृशप्रत्य
क्षेशाब्दबोधेचातिव्याप्तिः दण्डीरक्तोनवेतिसंशयेरक्तदंडवानितिज्ञा

इत्युपमितिसंग्रहः ननुतत्कारणतायांनिश्चयत्वेननिविष्टमत आह दंडोरक्तोनवेतिरक्तदण्डवानितिज्ञानंहेधाएकंविशेष्येविशेष
णंतत्रापिचविशेषणांतरमितिरीत्याअन्यद्विशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिरीत्यातत्राद्यंपुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितदंडनिष्ठविशेषण
तानिरूपितरक्तत्वविशेषणताशालिनिरूपितत्वंचविशेषणतायांस्वरूपसंबंधविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः दंडोरक्तोदंडवानिति
ज्ञानेचदंडनिष्ठविशेषणतानिरूपितारक्तत्वनिष्ठविशेषणतेतितद्भेदासंकारणश्चतत्रपावद्विशेषणज्ञानमसंसर्गाग्रहश्च
अतएवनिर्विकल्पकानंतरंदंडोरक्तोनवेतिसंशयानंतरञ्चतादृशधीःसर्वलौकिकी

यदि वतादृशसंशयकालेविशेष्येविशेषणमितिरीत्यापिरक्तदंडवानितिनधीस्तदातादृशबोधंप्रतिरक्तोदंडइतिनिश्चयाभावविशिष्टत्वादृ
शसंशयः प्रतिबंधकोवाच्यः नचरक्तोदण्डोनवेतिसंशयानंतरंरक्तोदंडोनास्तीतिमानसधीर्विशेष्येविशेषणमितिरीत्या
स्यात् अभावेप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यप्रतियोगिनोविशेष्येविशेषणमितिरीत्याभानस्याप्रसिद्धत्वेनतदवच्छिन्नंप्रति
बंधकत्वकल्पनायाअयोगादितिवाच्यम् लौकिकप्रत्यक्षेइन्द्रियसंबद्धविशेषणताद्यभावेरक्तदंडीपत्वासंसर्गाग्रहस्त्वस्या
प्यभावेरक्तत्वविशिष्टदंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वस्यैक्यार्थेनावच्छेदकतयातादृशबोधवारणात् वस्तुतस्तुअभावनिष्ठ
विशेष्यतानिरूपितदंडनिष्ठविशेषणतानिरूपितरक्तत्वनिष्ठविशेषणताशालित्वमेवविशेष्येविशेषणमितिरीत्यातदक्वाहित्व
म् तच्चरक्तोदण्डोनास्तीतिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेप्रसिद्धमतदवच्छिन्नेप्रतितादृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्यैवप्रतिबंधक
त्वात्संशयानंतरंनिश्चयेनतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः अतएवविशेष्येविशेषणमितिरीत्याविषयतैवविशिष्टवैशिष्ट्य
बोधसाधारणीप्रत्यक्षत्वादिजनकतावच्छेदिकानचप्रत्यक्षत्वादिजनकताघटितकैकाविषयतात्वद्वयंचविशेष्येविशेषणमिति
विशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिचविषयताद्वयमितिवाच्यम् मानाभावात्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेपिविशेष्येविशेषणमितिरीत्याविषय
तायानियामकत्वेननतदावश्यकत्वेनचविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमितिविषयतानियामकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेतिगौरवाच्च
एवंलब्धीशृद्धत्वादौएकत्रद्वयमितिएकविधविषयताविशिष्टविशेषणांतरवैशिष्ट्यमितिचविषयताद्वयंतत्राप्युक्तरीत्याचरमबोधे
ऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकधीर्हेतुः एकत्रद्वयमितिविषयताचव्यापिकेत्यपमास्माकीनः पन्थाः अधिकन्त्वशब्दालोकसा

चिं·शि·प·
१७

रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तु रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टप्रकारताव्यासज्यवृत्तिनिरूपकारक्तत्ववैशिष्ट्यादिकं वैशिष्ट्यानिक
म् तेन लोहितवन्हिमानित्यादौ न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवः अन्यथा च व्यासज्यवृत्तिः रक्तत्वादिप्रत्येकपर्याप्तप्रकारताता
मादाय रक्तत्वादिप्रकारकव्यवहारः स्यात् रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वविशिष्टांशे रक्तत्वाभा
वाप्रकारकरक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कारणतावच्छेदकम् तेन द्रव्यं रक्तं न वा रक्तो दण्ड इति ज्ञानस्य नासंग्रहः न वा द्रव्यं रक्तं दण्डः प्रमे ३
य इति ज्ञानस्य संग्रहः एवं दण्डरक्तवानिति बोधेऽपि रक्तत्वविशिष्टांशे दण्डत्वाभावाप्रकारकरक्तत्वविशिष्टांशे दण्डत्वप्रकार
कज्ञानत्वेन हेतुतेति यथानुभवमूहनीयम् अत एव विशिष्टद्वयज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं तत्त्वं च न कार्यतावच्छेदक
मार्थसमाजग्रस्तत्वादिति मिश्रमतमपास्तम् रक्तो दण्ड इति निश्चयानुविधायिज्ञानविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादुपपन्नत्वात्
एवमनुमितावपि पर्वतत्वादिविशिष्टविशेष्यकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमिति तद्व्याप्यविशिष्टपर्वतत्वविशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधे तिव्याप्तिः एवं पर्वतो वन्हिव्याप्यवान्न वेति संशये वन्हिव्याप्यवान् पर्वतो द्रव्यमिति ज्ञानानुदयादेकविशिष्टेऽपरवैशि
ष्ट्यमिति रीत्या बोधे व्याप्तिरिष्टेष्टव्या दण्डवानित्यादौ तु दण्डत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दण्डत्वप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वमतत्र
धर्मितावच्छेदकामिश्रितस्य संशयस्याप्रसिद्ध्या निश्चयत्वस्याप्रवेशात् दण्डो रक्तो न वेति संशयानुव्यवसायश्च न रक्तत्ववि राम०
ष्टदण्डोपत्त्वावगाही किं तु रक्तत्वरक्तत्वाभावप्रकारकदण्डधर्मिकज्ञानवत्त्वावगाही विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वा रक्तदण्डज्ञा १७
नवत्त्वावगाहीति न तत्र व्यभिचारः

विशिष्टविषयोपधानेनेति तृतीयाप्रकारे घटमिच्छामीत्यादौ घटत्वविशिष्टविषयित्वरूपस्यैव तदुपधानस्येच्छादौ प्रकारत्वादिति
प्रतियोगित्वाभाववत्त्ववद्विषयित्वप्रकारकतादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमात् तथा च विषयितापि निरूपितत्वसंबन्धेन घ
टत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता दृशेच्छादिसाक्षात्कारे व्यभिचारान्न ज्ञानत्वं तादृशकारणतावच्छेदकमिति भावः अविनश्यदव
स्थत्वज्ञानादिच्छाद्वेषयोः साक्षात्कारः संभवतीति विनश्यदवस्थज्ञानजनितयोरिच्छाद्वेषयोश्च साक्षात्कारो नाभ्युपेयत इत्यरुचे
राह कृतेश्चेति साक्षात्कारोत्पत्तिक्षणे तत्त्वांशे निर्विकल्पकरूपः कृतित्वांशे सविकल्पकस्य विषयांशे सविकल्पककृतित्वांशे नि

ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषण
विषयकाद्विशिष्टसंस्काराद्वा विशिष्टस्मरणाच्च

र्विकल्पकत्वसंभवादिति न च कृतिसाक्षात्कारात्पूर्वं प्रत्यासत्त्यर्थं विषयस्मृतेरावश्यकतायां कथं व्यभिचार इति वाच्यम्
सविषयसप्रकारके तेनैव संस्कारादिसाधारण्येन प्रत्यासत्तित्वादिति ननु तत्र विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्र विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात्कृ
तिसाक्षात्कारस्य विशेषणधीनियमितविषयस्मृतेरवश्यकत्वे कथं व्यभिचार इत्यत आह तत्रापि ज्ञानतत्स्याप्रवेशं दर्शयति वि
शेषणविषयकादिति इदं च विशिष्टज्ञानस्य कारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय विशेषणविषयकत्वेनैव तत्र हेतुत्वाद्विशेषण
विषयकसंस्कारेण न विशिष्टस्मृतिः समानविषयकसमानप्रकारकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावादत एव

[illegible]

तद्विषयकगुणानाम् तादृशविशिष्टविषयकगुणानाम् तत्तत्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे अत्र च गुणानामिति स्वरूपप्रदर्शनमात्रम् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेन प्रकारकतया विशेषणतावच्छेदकवत्संशयान्यत्वेन वा हेतुतेति ध्येयम् न च रक्तदंडांशे दृढसंस्कारवतः पुरुषांशे लौकिकसंनिकर्षवतो रक्तदंडवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे परिरक्तो दंडो न वेति संशयदशायां तादृशानुद्बुद्धसंस्कारसत्वात्तादृशबोधापत्तिः एवं रक्तदंडांशे लौकिकसंनिकर्षदशायामपीति वाच्यम् तत्र तत्र तत्तद्व्यक्तिविशेषप्रतितत्तदुद्बोधकानामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वात् उत्पत्तावपि तत्तदुद्बोधकव्यक्तिविशेषाणां स्मृतिविशेषहेतुत्वस्यावश्यकत्वे संस्कारप्रयोज्यतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात् पूर्वं स्मृतिव्यक्तिविशेषकल्पनाया एव गौरवपराहतत्वात् न च पत्रपुरुषसंनिकर्षदशायामुद्बोधकसमवधाने किं तु तदभावदशायामुद्बोधकसमवधानेन स्मृतिस्तत्र तादृशोद्बोधकस्य प्रत्यक्षव्यक्तिं प्रति

तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन नन्वनवच्छिन्नत्वे निवेशात् इच्छादितः संस्काराद्यानुमितेस्तु दृश्यात्संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुत्वात् यात्वत्तानत्वेनैव हेतुत्वात्

अपि हेतुत्वकल्पने गौरवम् अकल्पने च पुरुषसंनिकर्षदशायां रक्तदंडगोचरानुद्बुद्धसंस्कारसत्वात्तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति वा च्यम् तत्र पुरुषसंनिकर्षदशायामेव तादृशसंस्कारोद्बोधकसमवधानेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यप्रसंगे जनितत्वात्तादृशसंनिकर्षाभावकाले स्मृतिवारणाय तादृशोद्बोधकव्यक्तेः स्मृतिहेतुत्वकल्पनाया भावनायामपि तुल्यत्वादिति अत एव तत्र संस्कार एव प्रत्यभिज्ञाहेतुरिति प्राचीनाः मणिकारमतेतु प्रतिबंधकाभावे सति चोद्बुद्धसंस्कार एव स्वयं स्मृतिरिति तत्र स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञाहेतुरिति न च संभवो नुमितावपि ज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकः प्रवेशादत आह इच्छादितइति नन्विच्छादितोप्यनुमितिरूपस्य घतस्य वस्तुतो ह्यानेभविरानुमित्यभावस्य निर्णीतुमशक्यत्वादत आह संस्काराद्येति अत्र च स्थूलकालीनतभाविनानुमित्यभावः सुनिश्चि

विषयत्वेनेति अत्रेदं पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिको लौकिकत्वनियामको विषयताविशेष एव कार्यताकारणतयोरवच्छेदकः पद्मा वान्तु अथ चंदनमित्यादौ सौरभं न पश्यामीति धीः अत एव कुसुमांजलिप्रकाशे साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयताघटितमेव लौकिकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तं वर्द्धमानोपाध्यायैः तत्र तादृशविषयतया प्रत्यक्षत्वं कारणतावच्छेदकं तेन न प्रमाणवादिसाधारणतादृशविषयतावत्प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकम् तेन विषयाजन्य सर्वांशोपनीतभानव्यावृत्तिः न च सर्वांशोपनीतभानाप्रसिद्धिः पुर्वं त्रात्म प्रत्यक्षसामग्रीसत्वादिति वाच्यम् कामिनीजिज्ञासावशादात्माद्यविषयकत्वस्य संभवात् तादृशप्रत्यक्षस्य च तादृशविषयतासंबंधेन कार्यता तादृशविषयस्य च नादात्म्य महेतुता तेन व्यभिचारः तत्प्रत्यक्षेतद्विषयकप्रत्यक्षे अत्र चावश्यमुपेयविषे

न च परामर्शानुव्यवसायेति व्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्प्रत्यक्षेतत्त्वेन कदाचिज्ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तद्धेतुत्वमनुयायिनेव तत्रादितरत्वादिविषयनिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयकत्वेन च कार्यकारणभावो मैत्रा च लोकितचैत्र मिनीत्वेन एव तद्विषयकत्वादिना तत्वेऽनंतकार्यकारणभावप्रसंगान्मानाभावादन्यथोपपत्तेश्च ॥ ॥

षकार्यकारणभावेनैवातिप्रसंगभंगे ज्ञानप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना हेतुत्वकल्पनमेव प्रामाणिकमित्याशयेनाह कदाचिदिति तत्रादितरत्वादिरिति इच्छात्वस्य उक्तप्रमाणशास्त्वप्रत्ययः प्रमेकान्वयीतेन तत्वतदितरत्वादिरित्यर्थः तेन तत्तदितरत्वादिना विषयस्य कारणतातद्विषयकत्वेन तत्तदितरत्वादिधर्मवद्विषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य कार्यता तथा च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकसेदयान्यज्ञानत्वेन तादृशतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन न कार्यकारणभाव इति भावः परामर्शत्वघटकदलचतुष्टयसाम्यप्रदर्शनाय मैत्रावलोकितेत्यादि चतुष्टं नीलेतरघटत्वद्विषयकत्वादिनेत्यत्रापि इच्छात्मस्य सत्वप्रत्ययस्य घटेनापि संबंधः ननु प्रामाणिकत्वगौरवं नदोषायेत्यत आह मानाभावादिति

चिं·शि·भ·
१९

विशिष्टस्मरणादिति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मरणादित्यर्थः यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानास्कंदितेनापि स्मृतिजननान्तदनास्कंदितत्वेन स्मृतिजनकता
वच्छेदकम् परामर्शस्यानुमितिजनकतायांतुतदवच्छेदकमेवेति नातिव्याप्तिसंभावनातथापि तज्ज्ञानीयाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य सर्व
त्रनिश्चयकारणतावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेण स्वातंत्र्येणहेतुत्वस्यैवोचितत्वमित्याशयात् अप्रामाण्यपक्षेमतं प्रामाण्या
भावश्चनचैवमेकस्मिन्ज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानेसति प्रतिबंधकसत्वात्तदनास्कंदितज्ञानांतरादपि नानुमितिः स्यात् इष्टत्वात् अतएवाप्रा
माण्यज्ञानानामननुगमेपि न क्षतिः यादृशाप्रामाण्यज्ञानसत्वेपरामर्शसत्वेनानुमितिस्तादृशज्ञानाभावकूटस्यैवहेतुत्वात् अ
न्यथातत्तुल्ययोगप्रामाण्यज्ञानाविषयपरामर्शत्वादिना हेतुत्वेऽनंतकारणभावकल्पनायां तात्प्रमेयज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्य

अथविशिष्टस्मरणेतिव्याप्तिः नचेपिक्षान्यत्वेनतत्रहेतुत्वम् उपेक्षात्वंहिनजातिः चाक्षुषत्वादिजातिसंकरप्रसंगात्
आंशिकात्वोपगमाच्चनापिप्रवृत्तिनिवृत्यजनकत्वम् अजिज्ञासितविषयकत्वंवा तादृशादपिस्मृत्युत्पादात् ॥

ज्ञानाविषयपरामर्शत्वादिना हेतुत्वेऽनंतकार्यकारणभावकल्पनापातात् प्रमेयज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यधीसत्वेऽनुमित्यनुदयप्र
संगाच्च यत्रविषयविशेषपरामर्शेप्रामाण्यज्ञानाभावस्तत्र अभिप्रायेणेदमित्यपिकश्चित् यत्तुपेक्षात्वंचेदेकं निर्वक्तुंशक्यतेतदातद
न्यत्वेन हेतुत्वंवक्तुंयुज्यत इत्यतस्तदेवदूषयतिउपेक्षात्वमिति संकरेति जगन्नाथादिचाक्षुषेऽपेक्षात्वंविहायचाक्षुषत्वंचाक्षुष
त्वंविहायोपेक्षात्वंवा चादौवर्तमानमेस्त्यानंकिंचिदंशेऽपेक्षात्मकं किंचिदंशेउपेक्षात्मकं चानुभूयतेउपेक्षात्वस्यजातित्वेतन्नस्या
त् जातेरनांशिकत्वादितिभावः प्रवृत्तिनिवृत्यजनकस्यापिजिज्ञासितविषयस्यानुपेक्षात्वादाह अजिज्ञासितेतितद्विषयकजि

राम०
१९

संस्कारजनकत्वमनुपेक्षात्वमितिशेषः तज्जनकतावच्छेदकेति तज्जनकतावच्छेदकाप्रसिद्धेर्जनकताग्रहएवासंभवीजनकतावच्छेदकांत
रेचनास्तीतिभावः ननूपेक्षान्यत्वेनैवतद्ग्रहस्यतामनआह अन्योन्याश्रयादिति संस्कारजनकभिन्नत्वरूपउपेक्षात्वेज्ञातेपेक्षान्य
त्वेन संस्कारजनकत्वज्ञानंसंस्कारजनकत्वेन च ज्ञातेतु तदन्यत्वरूपमुपेक्षात्वं ज्ञातव्यमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः रूपांतरापरिच
यादितिपाठे अन्योन्याश्रयादित्यत्रैवहेतुः रूपांतरमुपेक्षान्यत्वादतिरिक्तमूननुघटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकज्ञानस्यता
दृशसंस्कारंप्रतिजनकत्वग्रहोस्तिनिजनकताग्रहीत्वातादृशसंस्कारजनकयावद्भेदकूटवत्त्वरूपमनुपेक्षात्वंसुग्रह मेव अतएवनांशिकत्व

नापिसंस्कारजनकत्वम् तज्जनकतावच्छेदकरूपांतरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसंगात् संस्कार
नुत्पत्त्यैवास्मरणसंभवेस्मृतिजनकतायांतदप्रवेशाच्च॥ ॥ ॥

क्षतिः एतद्घटांशेउपेक्षात्मकस्यापिज्ञानस्य यदादौघटांतरेवाऽपेक्षात्वसंभवात् नचघटत्वप्रकारकैतद्घटविशेष्यकसंस्कार
त्वावच्छिन्नंप्रतितत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकत्वंकल्प्यमतथासत्युपेक्षात्मकत्वाने विद्यमानेऽपेक्षात्मकज्ञानांतरादपितादृशसंस्का
रानुत्पत्त्यापत्तेः तथाचघटत्वप्रकारकैतद्घटविशेष्यकस्मृतिंप्रतिघटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकसंस्कारजनकयावद्भेदकूटव
द्भिन्नत्वेनजनकत्वेनकोपिदोषइत्यतआह संस्कारानुत्पत्त्यैवेति अस्मरणसंभवेउपेक्षणीयास्मरणसंभवेन रप्रवेशोतउ
पेक्षान्यत्वाप्रवेशात्॥

नच स्मृतिं प्रत्येव तत्वेन हेतुत्वमस्तु संस्कारं प्रति तत्सामान्यरूपेणैव तदस्त्विति वाच्यम् तथा सति उपेक्षास्थले संस्कारव्यक्तेः स्वनाशस्य च क
ल्पनागौरवात् नचैवं तु स्वन्यायतया संस्काराननुत्पत्त्यैव संशयात्स्मृत्यनुत्पत्त्यनुत्पत्तिसंभवे स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशाद् इति
वाच्यम् अतीतानां जनकत्वाद्यत्तद्रूपेण हेतुत्वसंभवात् तत्साधारणरूपेण कारणतायाश्च न्याय्यत्वादन्यथा ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु संस्का
राभावादेव स्मृत्यभाववत्त्वस्यापि सुवचत्वात् नचैवं तु स्वन्यायतयोपेक्षान्यत्वस्यापि प्रवेश इति वाच्यम् उपेक्षात्वस्यानावच्छेदकरू
पस्य सर्वैर्दुःपरिच्छेदानयानदन्यत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् तथाच इदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारं स्मृतिं च प्रतीदंत्वावच्छेदेन
विरोधसंबंधेन घटत्वाभावाप्रकारकेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वं जनकतावच्छेदकमतएव हृद्यं
घटो न वाऽयं घट इति समूहालंबनस्यायं घटो घटत्वाभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि संग्रहः संशयस्थले तद्रूपजनकतावच्छेद
काभावान्नादृशसंस्कारस्य स्मृतेश्चानुत्पाद इति यत्तु स्मृतिं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुता संस्कारं प्रति त्विदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारक
धीत्वेनैव हेतुता अन्यथायं घटो न वेति संशयानंतरं केवलधर्मिस्मरणानुपपत्तिः तथाच संशयस्थले इदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रका
रकसंस्कारसत्त्वात्तथास्मृतिवारणाय तज्जनकतायां निश्चयत्वं निवेश्यत इति तन्न धर्मिस्मरणान्यथानुपपत्त्या धर्मितावच्छेदकप्रका
रेण धर्मिविषयत्वेपि संस्कारस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वकल्पने मानाभावात् अन्यथा संस्कारएव निश्चयत्वेन
हेतुतास्तु स्मृतौ तु ज्ञानत्वेनैवेति किं न स्यात् शुद्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकसंस्कारं प्रति शुद्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव पृथगेव
हेतुतायाः सर्वसम्मतत्वेनैव धर्मिस्मृत्युपपादनात् नचैवमयं घटो न वेति संशयात्केवलधर्मिण इव केवलघटस्यापि स्मरणापत्तिस्त

रक घटत्वप्रकारकज्ञानानुरोधेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेन वा पृथगेव हेतुताया अवश्यं वाच्यत्वादिति वाच्यम् इ
ष्टत्वात् यद्यपि संस्कारस्याफलैकविषयकत्वे मानाभावः स्मृतित्वेन संस्कारत्वेनैव कार्यकारणभावः संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तो
नत्वेन सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वात् उपेक्षाव्यावृत्तये तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यापि समप्यावरणीयत्वाच्चातिप्रसंगो न इदं
त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिं प्रतीदंत्वावच्छेदेन घटत्वाभावाप्रकारकेदंत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन संस्कारद्वारा हे
तुता च नातिप्रसंगः व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यतावच्छेदकमिति तत्र मानाभावात् केवलघटत्वादिप्रकारकस्मृतिं प्रति घटत्वा
दिप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वम् न तु तत्र निश्चयत्वस्यापि निवेश इत्युभयमिदमेव न च ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्यकारणभावोस्तु सं
स्कारस्येदंत्वावच्छेदेनेत्युक्तरूपेण हेतुताच्च नातिप्रसंग इत्येव किं न स्यादिति वाच्यम् संस्कारस्य सविषयकत्वासिद्धेः ज्ञाने सविष
यकत्वस्यानुव्यवसायेनैव ग्रहादिति तत्र घटपटसमूहालंबनस्य पटांशे उपेक्षात्मकस्य घटांशेऽनुपेक्षात्मकस्य तज्जन्यसंस्कार
संबंधेन सत्त्वात् स्मरणापत्तेः नच तदुद्बोधकाभावाद् स्मरणमपि स्यात् संस्काराणामनंतरं यत्र सदृशविलक्षणवस्तुभानानंतरमेवाव
श्यं पूर्वस्मृतिस्तत्र तत्सुरुह्यापदस्मृतिं प्रति तादृशवस्तुज्ञानत्वेनैव हेतुत्वेन उद्बोधकाभावस्यासंभवात् एवमेकस्मिन् घटे घटत्व
द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानाद् घटत्वांशे उपेक्षात्मका द्रव्यत्वांशेऽनुपेक्षात्मका द्रव्यत्वप्रकारकस्मृत्यापत्तिवारणाय संस्कारस्य
प्रकारकताकल्पनीयेति एवं चोक्तस्थलेऽतिप्रसंगवारणाय संस्कारस्य तत्तत्प्रकारकत्वतन्निष्ठविशेष्यत्वादिरूपेण जनकत्वस्याव
श्यकत्वे ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्यकारणभावः कल्प्यते न तु विशेषरूपेणापि प्रयोजनाभावादिति तु पुरुक्तः पन्थाः ॥

तथात्वम् स्मृतिजनकत्वम् सकृदिति असकृदनुभवे चैकसंस्कारांतरं संभवतीति भावः ननु संस्कारस्य फलनाश्यत्वे न प्रथमस्मरणेनैव
समूहालंबनसंस्कारस्य नाशात् तदनंतरं तद्विषयांतरस्मरणानुपपत्तिरत आह समानाकारस्येति घटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति घ
टत्वप्रकारकस्मृतित्वेन पटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति पटत्वप्रकारकस्मृतित्वेन नाशकत्वकल्पनात् घटत्वप्रकारकस्मृतिसत्वेपि
पटत्वप्रकारकस्मृत्यभावात्तदुभयप्रकारकसंस्कारस्यानाशादित्यर्थः अत्र च स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिवारणाय
तत्तत्स्मृतिजनकत्वं तत्र स्मृतिनाश्यतायामवच्छेदकमिति बोध्यम् समूहालंबनादौ त्वादिने कधर्मिविशेष्यकानेकप्रकारकज्ञा
नासंग्रहः ननु पाक्षिकमेव स्मरणं न तु समूहालंबनात्मकं तथा तादृशसंस्कारस्यानाशाय तत्काला दैरेव नाशकत्वं कल्प्य
म् तथा च फलनाश्यत्वे व्यभिचारः तत्र च्छक्तित्वेन नाशकत्वकल्पने च सकृदनुभूतस्थलेपि चरमफलमेव नाशकमस्तु वस्तु
तस्तु कालादेरेव तत्तच्छक्तित्वेन नाशकत्वमनन्यगतिकत्वात् स्मृतौ तु संस्कारनाशकतावच्छेदकत्वे नैकाजातिरेव चरमफलमा
नाप्यनुभवत्वेन तथात्वम् संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरस्मरणप्रसंगात् समानाकारस्यैव च फल
स्य नाशकत्वात् समूहालंबनादितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरः संस्कारः
नहि विस्मृतित्वव्याप्याकल्पनेन तथाचोपधायकता संबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कारनाशं प्रति विजातीयस्मृतित्वेन हेतुता अत एव विजा
तीयस्मृतिजन्यसंस्कारस्य कालांतरे विजातीयस्मृत्युपधायकस्यापि न क्षणिकता तदानीं तस्य तदुपधायकत्वाभावेन न तद्विशिष्टताभावात् अत
एवात्र नाश्यतायां स्मृतिजनकत्वमपि न प्रवेश्यमिति तत्कस्यैवानतिप्रसक्तत्वादत आह जायते चेति अभिहितं भवति स्मरणादिना कार्ये
णानुमितो दृढतरत्वनामा संस्कारः विजातीयविशेषः तदवच्छिन्ने चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः स्मरणमेव कारणम् तत्र पूर्वपूर्वस्मरणे

नन्वेकस्यैव संस्कारस्य पुनः पुनः स्मृतिजननानंतरं भवतीत्युद्बोधकसमवधानमेव दार्ढ्यम् तावतैव झटिति स्मरणसंभवात् तथा च तादृशजातौ मा
नाभाव इत्यत आह परित्यज्य चेति अनुभवं विनापि स्मृतितः संस्कारसंभावनायाः सत्वादनुभवत्वे संदिग्धव्यभिचारकम् ज्ञानं विना संस्कार
संभावनाविरहात् ज्ञानत्वं निश्चितव्यभिचारकमिति व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावात् तदवच्छेदेनैव हेतुता निश्चीयत इति भावः इदमेव नि
श्चिताव्यभिचारकम् ~~ज्ञानं विना संस्कारसंभावनाविरहात् ज्ञानत्वं निश्चिताव्यभि~~ ज्ञत्वमेव हेतुतावच्छेदकत्वयोग्यं कार्यतावच्छेदकं तु विशेषरूप
मेव निश्चिताव्यभिचारकत्वात् न तु संदिग्धव्यभिचारकं सामान्यरूपम् अत एव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं विशिष्टानुभवत्वमित्युपाध्या
याः न चाप सिद्धं तदित्याह अभिहितं चेति तत्र पूर्वपूर्ववर्णस्मृतिसहितांत्यवर्णानुभवस्य पदप्रत्यक्षे हेतुरित्याक्षिपेत्स्मृतीनामित्यादि
परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं शृंखमाणाव्यभिचारके कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य हेतुतावच्छेद
कत्वे बीजम् अभिहितं चैतात्पर्यनिबंधनीकायां प्रथमसूत्रे अवयवविवेचनप्रस्तावे वाचस्पतिमिश्रैः स्मृतीनां त्वकार्यसंस्का
रविरोधिनीनाम सहभावादिति चिन्त्य चरमज्ञानपदस्यानुभावपरत्वा
समाधानफक्किकास्वकार्योपः संस्कारस्तत्कृतो यो विरोधो विनाशस्तद्वतीनामित्यर्थः अनुभवपरत्वादिति केचित्तु यत्रैकस्मिन्नेव घटे
ऽयं घट इति प्रत्यक्षानंतरं दिवसादिविलंबेनायं घट इत्यनुमित्यादिकमुत्पन्नं तत्र तादृशसंस्कारं स्मृतिं च प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वविव
क्षणेपि तादृशनिश्चयद्वयजन्यसंस्कारद्वयसत्वात्तच्छयात्मकस्मृत्यापत्तिरतस्तथाविधस्मृतिवारणायेदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रका
रकस्मृतिं प्रतीदंत्वावच्छेदेन घटत्वाभावप्रकारकस्मृतिसामग्र्या एवं तादृशघटत्वाभावप्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशघटत्वप्रकारक
स्मृतिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमवश्यं वाच्यम् तथा च स्मृतिजनकतायां संस्कारजनकतायां च निश्चयत्वाप्रवेशेपि न क्षतिः न च नेत्रा

वि॰शि॰ ४
२२

साक्षात्तज्जन्यत्वं स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वसंबन्धेन ताहृशपरामर्शजन्यत्वं तेन सिद्ध्यादिनाशकालीनेन विशेषणज्ञानतया परामर्श
जन्येन धूमवति वह्निप्रत्यक्षेणाननितायामनुमितौ नाव्याप्तिः कस्याश्चित्तस्यैतेः स्वाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिपरामर्शजन्यत्वसंभवे पि तत्र सं
भवे पि तत्र संस्कारस्य प्रसक्तिसत्त्वे न तु ताहृशप्राक्कालवृत्तित्वमिति नातिप्रसंगः अत्रानुभवत्वापेक्षया गौरवमस्वरसः प्रकारान्तरेण
पि स्मरणातिव्याप्तिवारणप्रकारो दर्शयति किञ्चेति तदुभयवैशिष्ट्येति व्याप्तिप्रकारेण धूमे पर्वतनिरूपिताधेयतायाः पर्वतत्वरूपेण
पर्वतव्याप्यनिरूपिताधारतायाः अवगाहित्वं च मूलेन प्रमेयमिति ज्ञानस्य व्याप्यपर्वते इत्यादेश्च वारणम् आधेयत्वाधारत्वयोश्च
समानसंवित्संवेद्यत्वाद्दोषः व्याप्तिप्रकारेण धूमे पर्वताधेयत्वावगाहित्वस्य पर्वतत्वरूपेण पर्वते वह्निव्याप्याधारत्वावगाहित्वस्य

साक्षात्तज्जन्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् किंच व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनान्न उभयवै
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् लक्षणघटकमपि तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अ
न्यथाऽनियमेनैकस्मात्तदुभयविशेष्यकत्वप्रसंगात्

चास्मत एव वा हेतुतावच्छेदकं लक्षणघटकमपीति अन्यथाऽसंभवापातात् तदेव ताहृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नहेतु
त्वमेव न तु स्मृतावपुक्तरूपेण कुतो न हेतुताः तत्राह एकतरेति पर्वते वह्निव्याप्य इति ज्ञानात्पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यस्मरणादित्यर्थः
अन्यथा अनुमिताविव स्मृतावप्युभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैव हेतुत्वे अनियमेन विशेष्यतानियामककार्यकारणभावरूपनियमविरहे
णस्यैकविशेष्यकस्मृतिसामग्र्या एवान्यविशेष्यकस्मृतिसामग्रीत्वात् नियमेन नियमतः उभयविशेष्यकतापत्तेरिति भावः ॥ ॥

राम॰
२२

ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकधीत्वेन हेतुत्वम् अत एव स्मृतेर्नोभयविशेष्यकत्वम् एवमुभयवैशिष्ट्या
वगाहित्वेनापि सामान्येन हेतुतापद्विशेषयोरिति व्याप्यपास्त आह समानप्रकारकत्वेनैवेति तथा च ताहृशसामान्यहेतुतयैव यद्विशेष
योरिति व्याप्तेरुपस्थितार्थत्वान्न तद्व्याप्तिबलादुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः केचित्त्वेकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्य
कस्मृतिस्वीकारे समानप्रकारत्वेन ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावभंगप्रसंग इत्याशयेनाह समानप्रकारकत्वेनैवेत्याचक्षुः त
च्चस्मृतौ विशिष्टवैतत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वादिनैव स्वकारणव्यवच्छेदमादन तक्तरूपेणेति तदुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः एव
ञ्चोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वविवक्षणे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावित्यादिना ताहृशपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोध

समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्टैकवकार्यकारणभावेन तत्क्रूपेणायोग्यत्वान्मानाभावाच्च
एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ क्वापि नातिप्रसक्तिः शंकापि वृक्षाद्यनुमितौ वक्ष्याद्यव्यभिचारधीविरोधिधी विषयधर्मप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते च नितरामलक्षणोपि तथैव निवेशात् ॥

परिग्रहः हेतुतामते चेत्यनेन पूर्वोक्तो स्वरसः सूचितः नितरामिति नातिव्याप्तिशंकापीत्यनेनान्वयः तत्र हेतुमाह तथैवेति ताहृशरूपाव
च्छिन्नहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः पर्वते वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्य पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति स्मृतिसमानविषयकत्वे सत्त्वात् तत उत्पत्तिसंभाव
नयाऽतिव्याप्तिशंका कदाचित्स्यात् वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगि धूमवान् पर्वत इत्यनुभवस्य वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति स्मृतिनि
न्नविषयकतया ततस्तदुत्पत्तेरसंभावितत्वेन स्मृतौ तेन रूपेण हेतुत्वस्यासंभवादतिव्याप्तिशंकास्पदमपि नेति भावः ॥

अतएवग्रन्थरूपेणा हेतुत्वस्य लक्षणे निवेशादेश व्याप्यवत्साध्यादीत्यादिना पक्षविशिष्टव्याप्यपरिग्रहः व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतावादिनये पर्वतो वह्निव्याप्य इति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः येषां मते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदक प्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुत्वं तन्मतेऽप्यभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तथा चेतदादाय घटाभावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः स्यात्साऽपि प्रकृतविवक्षया न संभवतीति भावः हेतुत्वेऽपीत्यसिद्धा योग्यत्वस्य सत्त्वं च नापत्तीजं तु प्रतियोगिविधेयोजन्यतायां ज्ञानाभावप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं इदंत्वादिना तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारात् तेनापि प्रतियोगितासंबंधेन सप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं तद्व्यापकाभावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकाद्यधियो व्यभिचारात् नापि घटत्वारूपेण ज्ञानं विशेषणीयम्

अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहेऽतिव्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यं ज्ञानं विशेषणीयम् प्रतियोगितासंबंधेन घटप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं तथा मानाभावात् वस्तुतस्तत्प्रतियोगिज्ञानाभावदशायां तत्सत्त्वेऽपि वाऽभावत्वावच्छेदे न घटीयत्वासंसर्गाग्रहेणेत्याकारकप्रत्ययप्रसंगः तथा च तत्र द्विद्वियसंबद्धविशेषणतायां घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षं पटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वमिदंत्वेनाभावप्रत्यक्षोपगमे चैतत्प्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं नानैककार्यतावच्छेदकम् अतएव विशेषे विशेषणमिति न्यायेनापि नाभावधीः अतएव शिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्ये हेतोरन्यतरत्वेनैन पृथक्कार्यकारणभावकल्पनेति ध्येयम् अन्वाधारत्वाधेयत्वयोः समानसंवित्संवेद्यत्वे मानाभावात् दशान्यतरत्वं च गौरवादि बेजन्यकतावच्छेदकम तो वह्निव्याप्यवान् पर्वतः पर्वते वह्निव्याप्य इति ज्ञानयोः प्रातिस्विकरूपेणैव हेतुत्वं वाच्यम् तथा चातिप्रसंग इत्यत आह व्याप्यविषयकत्वेनेति ॥

एतेन व्याप्यविषयकत्वविवक्षणेन जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणधियो हेतुत्वव्यवस्थापनेऽवश्याभ्युपेये विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वमतान्नाद्दश विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वं ध्रुवं स्यादपि तस्याद्द्याशयेनैतच्चैव व्यभिचारो वा स्यादिति स्मृतिमित्यादिना केचित्तन्मतः क्वचिद्व्यापारतो जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमित्यर्थः विशेषणधियो हेतुत्वस्येत्यादि विषमं तच्चतुष्पदस्य कल्पनादित्ययेतनेनान्वयः ननु संबंधभेदेन व्यापकताभेदान्नैकं हेतुत्वं संस्कारस्य व्यापारतापि न संभवति संस्कारस्य जनयित्वापि विशेषणज्ञानेन विशिष्टज्ञानजननादित आह निर्विकल्पकात्मकस्यापीति तथा च सर्वत्रैव विशेषणधियः साक्षाद्धेतुतामिति भावः ननु समानप्रकारकसमानविशेष्यकत्वेनैव स्मृतिप्रतिका

एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारानुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वात स्याहेतुत्वस्य नियमतः स्मृति साक्षा[illegible]रएवं विषयस्मृतेश्च कल्पनाद्याप्यवत्पक्षवत्तादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् ॥

रणांतरस्य कार्यतावच्छेदकांतरस्य च क[illegible]नं गौरवपराहतमन च घटत्वांशेऽन्यप्रकारकघटत्वविषयकस्मृतिं प्रति तादृशघटत्वधीत्वेनैव संबंधविधया समवायविषयकस्मृतिं प्रति तादृशसमवायविषयकज्ञानत्वेन घटविषयकस्मृतिं प्रति घटधीत्वेन च कार्यकारणभावकल्पनाद्घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतित्वं न कार्यतावच्छेदकमतो निर्विकल्पकात्मकं स्मरणं नानुपपन्नमिति वाच्यम् एकस्य घटस्य घटत्वेन घटांतरस्य च द्रव्यत्वेनैव ग्रहे घटांतरविशेष्यकघटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेरत आह अनुभवमिति तथा च विशेष्यानुभवत्वं तज्जन्यतावच्छेदकमिति न स्मृतौ व्यभिचार इति भावः तस्याः विशेषणधियः नियमतो विषयस्मृतेरिति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानेन च द्वित्वादिकं न जन्यत इत्याशयः ॥

चिं॰ दी॰ अ॰
२४

साध्यादेरित्यादिना यत्संहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधसाध्यतावच्छेदकसंबंधपरिग्रहः देवादित्तिस्तत्यां वन्हिव्याप्यानुमितीच्छापां वन्हिव्याप्यव्याप्यवान्
न्हिव्याप्यवांश्च पर्वत इत्याकारकपरामर्शो ज्ञातो यां पर्वतो वन्हिव्याप्यवान्वन्हिमांश्चेत्यनुमिता विनार्थः तस्मात् व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चय
जन्यायाम् सापि अव्याप्तिरपि अनुभवत्वव्याप्यत्वेन अनुभूतित्वेन तथानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् एवंच अनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्व
विवक्षणेच अनुभवत्वव्याप्यत्वापेक्ष्यालाघवार्थमाह पर्वतवन्हीति प्राग्युक्तोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वादाह वन्हि
व्याप्यवत्पर्वतेति प्रतियोगिकोत्तरत्वं च कार्यतायां विशेषणं अवच्छेदकत्वमवच्छेदकताश्रयत्वेन तत्त्वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमवच्छेदक
त्वाश्रयश्च ता दृशविशिष्टशरीरघटकपदार्थस्तोमएवतथा च पर्वतविधेयकवन्हिप्रकारकानुमितित्वस्यावच्छेदकत्वे वन्हित्वादेरपि तद्घट

साध्यादेरनुगमादेको पादानेऽन्यानुमितौ दोषाव्याप्तिविषयपि रणं च तस्यामव्याप्तिः प्रपञ्चयिष्यते सापि ता दृशज्ञानत्वमनुभवत्व
व्याप्यजातिमत्त्वभिन्नक्ष्यानिरूपणीया एतत्ता भावे वचानुभवार्थकं चरमज्ञानपदं मूएवं वान्वयव्यतिरेकव्याप्तोः पृथक्कार्य
जकत्वेपि न क्षतिः। पर्वतवन्हिव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतापावन्हिव्याप्यवत्पर्व
तनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्तिविषयकवृत्तिकार्यतायावा अवच्छेदिकात्वानुवृत्तिः सामानाधिकरण्ये
नावच्छेदिकावायाजातिस्तद्वत्त्वंवावो ध्यम् व्याप्तिभानेचश्चभासमानोपस्ताहृशानुमित्यविषयोर्थस्तद्विषयत्वंवाग्राह्यम्
कतपाततद्व्याप्तिव्याप्तिरतो ज्ञानहन्तिरितिज्ञानसमवेतस्यार्थः नन्वालोकलिंगकानुमितिव्याहृत्तस्यवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येताहृशपरामर्शा
व्यवहितोत्तरताहृशवन्ह्यनुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन तद्घटकज्ञानत्वमादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिरतआह सामानाधिकरण्येनेतिज्ञानत्वस्यका
र्यतासामानाधिकरण्यसत्त्वेपि सामानाधिकरण्येनैतत्स्यावच्छेदकत्वावगाहनादिति भावः व्याप्तिविषयकेत्यत्र संडाभावविशेषणपावे यथा
भावेपितदपेक्षपालाघवादित्याप्तिभानइतिव्याप्तिभानेवश्यंभासमानं साध्यमपीतितद्विषयकत्वोपादानेऽसंभव इत्यतस्ताहृशानुमित्यवि

ननु पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिपर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानितिपरामर्शत्वेन जनकतावन्हिव्याप्यैतद्रूपवान्पर्वत इतिज्ञानजन्येव्य
भिचारात्तन्नापि वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शाव्यवहितोत्तरता दृशानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकम् अव्यवहितोत्तरत्वं हि ताहृशपराम
र्शाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति ताहृशपरामर्शध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वम् तच्चाप्रसिद्धम् कालमात्रस्यैव ताहृश
परामर्शाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वात् अनादिसंसारेऽनंतानामेव ताहृशपरामर्शानां नाशात् तत्परामर्शव्यक्त्यधिकरणकाल
ध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्परामर्शव्यक्तिध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपेऽव्यवहितोत्तरत्वे कार्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्य
क्तिविश्रांतत्वात् तत्तद्व्यक्तित्वमेव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकमतः परामर्शत्वस्यानुमितित्वस्य च कार्यकारणतयोरवच्छे
दकत्वे मानाभावः न च तत्तद्व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन सामानाधिकरण्यविशेषितेन परामर्शवदनुमितित्वमेव तयो ताहृशानेकपदार्थ
घटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य संबंधत्वे मानाभावात् नचैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वप्रत्यासत्त्या परामर्शविशिष्टानुमितित्वं तथा॰ क्ष
णद्वयात्मकः कालो धर्मियोनोन्नविनुश्यद्वस्यपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रह इति वाच्यम् एतद्दूपलिंगकवन्ह्यनुमितिहितीयक्ष
णततीयक्षणे वा धूमपरामर्शोत्पादे तादृशानुमितावपि तेन संबंधेन धूमपरामर्शवदनुमितित्वसत्त्वेन तत्र धूमपरामर्शस्य हेतुत्वे
नव्यभिचारात् स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तिपरामर्शाधिकरणक्षणपाद्यावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य च संबंधत्वे मानाभाव इत्य
स्वरसान्मूलोक्तलक्षणमुपेक्ष्य लक्षणांतरमाह यां कांचिदिति केचित्तु पत्रविषयविशेषे एकेनव्याप्येनैव व्यापकस्यानुमितपक्ष
त्वतद्व्याप्यविशिष्टताहृशपक्षज्ञानत्वेन तत्सत्त्वकताहृशविषयविशेषानुमितित्वेन कार्यकारणभावे बाधकाभावात् तदनुमितिमात्र
यजातिवृत्तित्वं मूलोक्तलक्षणमनाकुलमित्याहुः लिंगोपहितलैंगिकभानपक्षे वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शस्य वन्हि

कारकानुमितेः स्वीकारात्लिंगानुपधानपक्षेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वेन कार्यतावन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति परामर्शत्वेन जनक
नतावन्हिमान्पर्वत इत्यनुमितेश्च धूमलिंगकतत्तदनुमितिस्वरूपविषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबंधः अव्यवहितोत्तरत्वापेक्षपात्तदुत्वात्तस्य
रूपस्य संबंधत्वेन लक्ष्मत्वाच्च अत आलोकादिलिंगकानुमितौ न व्यभिचारः एवमालोकादिलिंगकानुमितावपीत्यपि वदंति मानसत्वव्या
प्यजातिविशेष एव परामर्शे वह्निमदनुमितिश्च समानतन्त्रवादनुमितौ तत्पर्वतत्वमनुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमिति कश्चित्त
न्न केचिद्वपक्षे किंचिदेव साध्यमनुमितिविषयो नापरस्तत्र नियामकाभावेन वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति परामर्शात् घटमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायव
दपि वह्न्यनुमितिप्रसंगात् न च घटानुमितौ तत्परामर्शः कारणं तादृशपरामर्शे घटस्यापि विषयत्वसंभवात्तदनुमितौ तद्व्याप्यवत्त्वज्ञान
त्वेन विशिष्य हेतुत्वकल्पने च किं परामर्शत्वेन जात्या न चानुमितित्वावच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्तिः ज्ञानत्वेनैव तद्व्यक्तित्वं प्रति हेतुत्वस्यसु

यांकांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमवायित्वमनुमितित्वमिति वा वक्तव्यम्

वक्तव्यात् इति तद्व्यक्तीति संग्राहिकपाऽनुमितिव्यक्तिविशेषपरिग्रहः समवेतांतमन्यांतमसमवेतांतं च धर्मविशेषणमतस्त्राभाये एवं च
मेपदमतश्च प्रत्यक्षत्वादिवारणाय घप्रत्यक्षत्वादेः ऐकालिकसंबंधेनानुमितिवृत्तित्वात्समवेतेति अनुभवत्ववारणाय द्वितीयम् अत्रानु
भवत्वं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो विवक्षितः अन्यथानुभवान्यासमवेतसकलानुभवसमवेतत्वरूपानुभ
वत्वमविशृ सकलानुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वे सत्तादीनामपि वारणेऽनुभवान्यासमवेतेत्यस्यैव पथ्योपा
नात्तत्तानतादिवारणाय तृतीयं विशेषणम् अनुमितित्वस्यापि कालिकसंबंधेनानुभवान्यस्मिन्कालादौ वृत्तेरप्रसिद्धिरतोऽसमवेतेति तादृ
शधर्मवत्त्वस्य कालादावतिप्रसक्तत्वात् तादृशसमवायित्वमिति तथा च समवायसंबंधेन तादृशधर्मस्यैव लक्षणमिति भावः ॥ ॥

स्वर्गादिशाब्दबोधोत्तरं स्वर्गादिकमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावाभावात्प्रत्यक्षत्वादन्यन्नानुभवत्वम् स्मृतिव्यावृत्तोऽनुभवव्यवहारस्तु स्मरणा
न्यत्वात्तत्त्वनिबंधन इति नयेनाह अनुभवत्वजातीति तथा च निष्प्रयोजनकतयाऽनुभवत्वान्येति विहाय स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्वेनो

अनुभवत्वजात्यनंगीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवा
यित्वमिति वक्तव्यम् ॥

रवात्स्मरणासमवेतत्वमेवोपादेयमिति भावः यद्यप्यनुभवत्वजात्यंगीकारेपि तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वं लक्षणं
तु वचेमवत्तथापि प्रत्यक्षादिचतुष्कस्य लक्षणमनेनोक्तं तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षमितिपरिग्रहे प्रत्यक्षप्रमितेरेवं शाब्दविशेषव्यक्तिप
रिग्रहे शाब्दस्याप्यनेन लक्षणाकथनसंभवात् एवमुपमितावपीति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिं·शि·अ·
२६

व्याप्तिज्ञानस्यैवकरणं परामर्शो व्यापारः व्यापारव्यापारिणोरैक्यमेवजन्यतावच्छेदकं तथैव व्यापारव्यापारिभावसंभवादिति मतानुसारेणाह व्या
प्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपकव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यव्याप्तिज्ञा
नत्वावच्छिन्नायाः कारणतायाः प्रतियोगिककार्यतापर्यवच्छेदकं तदवच्छिन्नमित्यर्थः व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकप्र
त्यासत्तिकार्यतावारणायविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि तत्र हि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं व्याप्तिविशिष्टज्ञा
नत्वं परामर्शस्य तु तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति नैकमुभयकार्यतावच्छेदकमिति तदादायप्रसक्तेर्दोनातिव्याप्तिः न चवन्हि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शस्य तद्व्यवहितोत्तरपर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमित्यत्रापि नैकमवच्छेदकमि

व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतानामतिप्रयोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नायाविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियो
गिककार्यतायास्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वेतत्त्वमित्यपि केचित् ॥ ॥ ॥

तिवाच्यम् वन्हिव्याप्यो धूमो वन्हिव्याप्यरूपविशेषवान्पर्वत इति समूहालंबनात्मकव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरवन्ह्यनुमितौ स्वजन्य
परामर्शसंबंधेन धूमीयव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारितया कारणत्वाभावेन तज्जन्यतायामपि तादृशधूमपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वादृशाच
न्ह्यनुमितित्वस्यावच्छेदकत्वात् यत्तु व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं वन्ह्यनुमितित्वं न तद्वच्छिन्नातद्घटित
धर्मावच्छिन्नापर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वह्न्यनुमितित्वघटितत्वादिति तन्न व्याप्तिविशिष्टवत्पर्वत
वैशिष्ट्यज्ञानत्वस्य तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वारूपतादृशावच्छेदकघटितत्वादित्यव्याप्तेरिति केचित्तदि
अस्वरसबीजं तु व्याप्तिशरीरघटकत्वावच्छेदार्थानां स्मृतौ विशेष्यविशेषणमिति रीत्या पत्र परामर्शत्वच्च व्यधिकरणव्याप्तिज्ञानत्वेनकर

राम०
२६

पक्षधर्मतेति पक्षत्वविशिष्टे पक्षेयद्धर्मतात्तानं तज्जन्येत्यर्थः पक्षत्वस्य विशेषणत्वं च विशेष्यान्वयिनान्वयित्वं पक्षधर्मताज्ञाने तत्रज्ञानमेव
पक्षतायाः परंपरयाविशेष्यं तदन्वयिनी या जन्यता तत्र पक्षतायाः अप्यन्वयः तात्पर्यवशाच्च तानेसाक्षादन्वितस्य पक्षधर्मताद्वेविशेषणत्वे
पि पक्षधर्मताविशेषणपक्षविशेषणीभूतपक्षताया अपि विशेषणत्वेन तज्जन्यतायामप्यन्वयः यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्या
दौ उष्णीषस्य प्राप्तत्वाद विवक्षितस्यापि तस्य विशेषणीभूतं लोहितविशेषणत्वेनैव साधनतान्वयीति भावः पक्षधर्मतेत्यत्र लक्षणावा के
पक्षतासहकृतत्वसंबंधेन प्रथमतानेविशेषणमिति केचित् तथोक्तायाः सिषाधयिषाविरह विशिष्टसिद्ध्यभावरू [illegible]
पायाः कालाघटीत्रियपदार्थघटितत्वेनन प्रत्यक्षमतो विशेष्यति विशेषणवत्ति विशिष्टाभावेस्य विशेष्याभावरूपत्वादेवं विशेष्यवति

पेतु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षताविशेषणम् तथा च पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्तायाविशेष्याभावरूपाया वा
पक्षतायाः प्रत्यक्षस्य वारणाय परामर्शस्योपादानम् तत्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वं च विवक्षितम् तेन बाधादि
कालीनेन देवात्मविषयोगिविषयकेण परामर्शेनाजन्यपक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालंबनेवानातिप्रसंगः ॥

विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपत्वात् विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेपि पन्नविषयविशेषेसिषाधयिषाप्रयुक्तो नानुमित्युत्पादस्तत्र
सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वात् एवं यत्र सिद्धिकाले सिषाधयिषाप्रयुक्तैवानुमितिस्तत्र सिषाधयिषायाएव पक्षतात्वात्सा प्रत्यक्षजन
कत्वादतिव्याप्तिरिति परामर्शोपादानमिति भावः तत्वेन परामर्शत्वेन तत्वे नेत्यस्य फलमाह बाधादीति आदिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः त
च्चानुमितिसामाग्र्यभावप्रदर्शनाय दैवात् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगीति सिद्ध्यभावप्रतियोगीसिद्धिविषयकेणेत्यर्थः अत्र च सिद्धि
त्वप्रकारकसिद्धिज्ञानत्वेन सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकतालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतिजनकत्वमित्यादीनां सम्मतं तेनैकावच्छेदेन

त्वंसंचितम् एकावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयसमूहालंबनइति नचपरामर्शमत्वक्षेपरामर्शत्वेनकारणताभावादेकावच्छेदेनेतिव्यर्थमितिवा
च्यम् वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतोनास्तिसिद्ध्यभावश्चेतिसमूहालंबनेतात्पर्यात् यदिचविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रका
रकधीत्वेननहेतुत्वम् अभावोपनीतभानंमत्वपिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकधीत्वेननहेतुत्वं तदासुरभिव्याप्यदंडःखवदात्मभिन्नमिदंसुरवीवाना
त्मेतिसिद्ध्यभावश्चेतिसमूहालंबनेतात्पर्यात् यदिचविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेननहेतुत्वम्
अभावोपनीतभानस्यपिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकधीत्वेननहेतुत्वंतदासुरभिव्याप्यदंडःखवदात्मभिन्नमिदंसुखवानात्मेतिसिद्ध्यभाव
श्चेतिसमूहालंबनेतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या॥ ॥तच्चिंत्यमितिचिंतावीजंतुपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौतल्लिंगकत्वनिविष्टंपक्षताजन्यतावच्छे
दकंवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शस्यकार्यतावच्छेदकंधूमलिंगकपर्वतोवन्हिमानित्यनुमितित्वमुभयत्रैववन्हिमत्पर्वतस्य

तद्वत्त्वनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वविवक्षयावनाव्याप्तिरित्याहुस्तच्चिंत्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विषयतावच्छेदकत्वात् नचपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसिद्ध्यभावस्यकार्यतावच्छेदकंपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रा
वगाह्यनुमितित्वंपर्वतत्वसामानाधिकरण्येनपरामर्शस्यतुपर्वतविशेष्यकवह्न्यनुमितित्वंपर्वतत्वावच्छेदेनवह्न्यनुमितिसाधारणमुपर्वतत्वावच्छे
देनवन्हिव्याप्यपरामर्शस्यापितत्सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनव्यभिचाराभावादितिवाच्यम् अवच्छेदकावच्छेदेनसिद्ध्यभावेसामानाधि
करण्यावगाहिपरामर्शोयोरिवप्रकृतेनिवेशात् पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनवह्न्यनुमितित्वस्यतदुभयजन्यतावच्छेदकत्वात् अवच्छे
दकावच्छेदेनानुमितावपिसामानाधिकरण्यावगाहित्वसत्वादितिदिक्॥

व्याप्तिज्ञानत्वंव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वम् पक्षधर्मतांशेव्याप्तिप्रकारकत्वविनिश्चयत्वेनहेतुतायांव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यापिनिवेशा
त् व्याप्तिज्ञानत्वंव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वमितिवार्थः व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वोदलेघुव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वादितत्वात्तस्यै
वतादात्म्येनहेतुत्वमुचितमित्याशयेनाह तादात्म्येनेतिननुव्याप्तेः साध्यसाधनादिभेदेनाननुगतत्वात्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यत्वानितादृशज्ञा

तत्करणमितिनचव्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनतरभेदसाधनेव्याप्तिज्ञानत्वंतादात्म्यसंबंधेनज्ञानवयाव्याप्तिनमेगमकं

तत्करणमनुमानम्। ॥ ॥ ॥

व्याप्तेरननुगमेप्यधिकस्याभागासिद्धिवारणमात्रप्रयोजनकत्वादितिवाच्यम् फलोपहितस्यलक्ष्यतयाव्याप्तिज्ञानत्वोरे
रतिप्रसक्तत्वात्ः॥

तिमत्करणत्वस्यसकलव्याप्तिज्ञाननिष्ठत्वाद्भागासिद्धिवारणमेवाधिकांशप्रयोजनंस्यादत आह व्याप्तेरितिअधिकस्यतादृशज्ञा
तिमत्करणत्वस्य भागासिद्धीतितथाचव्याप्तिग्रहणोपपिकतयावतत्सार्थकत्वमितिभावः फलायोगव्यवच्छिन्नंकारणंकरणमि
तिलक्षणाभिप्रायेणाह फलोपहितस्येतितथाचफलानुपहितेपिव्याप्तिज्ञानत्वसत्वेनव्यभिचारात्तद्वारणेपतादृशज्ञानतिम
त्करणत्वंफलोपधानरूपंहेतुकार्यमितिभावः॥

अनुमितिस्वरूपयोग्यसत्त्वस्य त्वपि न क्षतिरिति मिश्रप्रभृतिराह करणत्वेति तथा च परनिष्ठैतन्न्यायाद्भूमिमिदानीं वैयर्थ्यमिति भावः ज्ञान
त्वादीत्यादिना व्याप्तिज्ञानत्वपरिग्रहः यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वमेव करणत्वं तस्य च व्याप्तिज्ञानत्वेनैव व्याप्तिग्रहसंभवस्तथापि ज्ञानां
तरवृत्तिकरणत्वानुरपत्तये कृतविशेषणं विना व्याप्यग्रहात्तस्य सार्थकत्वमित्यर्थः स्वरूपसंबन्धरूपाकरणताभिन्नैवेत्यपि वदन्तीता
दृशज्ञानत्वं परामर्शत्वं तस्य करणत्वानात्मकत्वाद्भूमिभेदइत्यनेधूमप्रागभाववद्भूमिभेदेष्विवैयर्थ्यमिति मतेनाह व्यतिरेके हेतित्व

करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्ताहशज्ञानत्वाद्यनवच्छिन्नत्वात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया व्यर्थत्वशंकानवकाशश्चेति लिंगस्य नित्य
त्वेष्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वेयवस्थापन्नाह तच्चेति अनुमितेरीनाकरणकत्वानन्त्वेन प्रत्यक्षप्रमिति

तच्च लिंगपरामर्शेनेत्युपरामृश्यमाणलिंगमितिवक्ष्यते ॥ ॥

मध्यनिवेशेतत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणांतर्भावः स्यादिति तन्निरस्यनितंश्चेतीव्यपिकम्पितः ॥ ॥ ॥

मध्यनिवेशेतत्करणस्याभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तेरुक्तत्वाद्यहेतोर्वैयर्थ्यशंकानवकाशादितिभावः नित्यत्वेपीति यद्यप्यनित्यम
पि सर्वं न स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकं तथाप्यदृष्टद्वारानित्यमात्रस्यैव प्रत्यक्षोपजीवकत्वं संभवतीति तथोक्तमज्ञानाकरणकेतिज्ञानत्वा
वच्छिन्नकरणत्वाभावव ज्ज्ञानत्वं ज्ञानकरणकत्वव्यभिचारानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वार्थः अत्रानुमिनोमिनसाक्षात्करोमीत्यनुव्य
वसायबलादनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वे जातेसिद्धे तत्करणस्यापि वैलक्षण्यमवर्जनीयमतोनुमितावुक्तलक्षणातिव्याप्तिः इत्येवं

सिद्धासिद्धिव्याघाताद्राह अनुमानत्वेनेति मुख्यार्थपरतेत्यनुमानपदं संगमयति असदिति तन्मतेपदानामलीकएव श
क्तिः अनुगताकारमात्रस्यैवालीकत्वादिति प्रमाणांतरविषयस्वलक्षणविषयकत्वरूपसंवादेन संभावनायामलीकविष

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति अथेति अनुमानं अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानं असत्या

अथानुमानं न प्रमाणम् योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयेप्ययोग्योपाधिशंकया व्यभि
चारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानंतरं वह्न्यादिव्यव
हारश्च संभावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानात्

त्युपनीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन संभावितस्यासतोनुगताकारस्य परमार्थसत्त्वलक्षणमात्रसाक्षिणाध्य
क्षेणानुल्लेखात्

पिप्रामत आह संवादेनेति यथाश्रुतार्थस्यायोगे बीजमाह संभावितस्येति असत्त्वे हेतुरनुगताकारस्येति परमार्थसन्यः स्वलक्षणस्तन्मात्रवि
षयकेणेत्यर्थः स्वप्रमसाधारणमनेकदेशकालावृत्तिस्वात्मकं तदेव लक्षणं व्यावर्तकं यस्य तन्मते भेदेन धर्मधर्मिभावस्यानभ्युप
गमात् एतेनानुगतधर्मसम्बन्धेन तस्य व्यावर्तकत्वेन तदसत्त्वसम्बन्धाभावात्कथं तस्य परमार्थसत्त्वमिति शंका निरस्ता ॥

चिं॰ शि॰ भ॰
२९

ननु तन्मते नैतत्संवादलक्षणं एवोपरोध्यक्षत्वस्तोरेकैकस्य लक्षणाविषयकत्वात् जगतः क्षणभंगुरत्वात् किंच निरुक्तसंवादस्य प
रमार्थसद्विषयत्वघटितमूर्तिकस्य विकल्पेनासंस्पर्शात् कथं भ्रमोपि नातस्तन्मते सिद्धसंवादमेवोपपादयति अध्यक्षमूलकेति
शशविषाणादिविकल्पानामनादिवासनापरिपाकमात्रमूलानां वारणार्थमध्यक्षमूलकेति अत्र संभावितसत्यनुषज्य

अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः

इति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चेन्न ॥

शब्दोपमानयोः स्वतन्त्रप्रामाण्यानाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीति ॥ ॥ ॥ ॥

ज्यते तथा च संभावितसाध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वात्संभावनायामध्यक्षमूलकविः कल्पोल्लिखितविषयक
त्वे संवाद इत्यर्थान्न पंचम्यनुपपत्तिः समयसंभावनयैव शब्दादेः प्रवृत्तिः स्यादत उक्तं निर्णयेति आदिनाकांक्षातात्पर्यादि
निर्णयपरिग्रहः नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तथा च स्वाभिमतस्य प्रत्यक्षातिरिक्ते प्रमाणत्वाभावव्यवस्थापनस्यानुगुणत्वेने
वानुमानाप्रामाण्यसाधनं चार्वाकस्येति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
२९

अप्रमाणसाधर्म्यस्य प्रमाणेपि सत्त्वादप्रमाणसाधर्म्यत्वेन न प्रमाणत्वाभावव्याप्यत्वेमत आह प्रमाणेतेति प्रमाणताप्रयोजकं
त्विंद्रियत्वं व्याप्तिनिश्चयत्वादि चैकतरसिद्धम् तथा च फलं व्यभिचारशंकोपवर्णनं व्याप्तिनिश्चयाभावदर्शनद्वाराप्रमाणता

अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा ॥ ॥ ॥

अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यसं
दिग्धविपर्यस्तान्यतरश्चस्यार्थवत्त्वात्तत्पोश्चपरकीययोरप्रत्यक्षत्वात् ॥ ॥

प्रयोजकरूपशून्यत्वसंपादनायैवेति भावः दृष्टं साध्यसाधनवत्तया निश्चितं तस्य साधर्म्यं साध्यव्याप्यहेतुस्वरूपम् तस्य
दृष्टं ज्ञायमानमतीतत्वस्याविवक्षणात् तथा च ज्ञायमानसाधर्म्यस्येति वार्थः ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्य पूरयति साध
र्म्यदर्शनस्येति ॥ ॥ ॥

चि॰शि॰भ॰प॰
३०

अभिहितमेवेति व्यवहारहेतुरित्यनेनान्वितम् तथा चानुमानप्रामाण्ये परकीयसंदेहादिकञ्च साधर्म्यदर्शनेन संभाव्यते न तु व्यव
हारोपपत्तिरित्युक्तं कस्मादित्यर्थः केचित्तु अभिहितमेव हि साधर्म्यदर्शनम् प्रमाणतो प्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शने संभावना अ
नुमानेऽप्रामाण्यसंभावना ननु संभावनायां कथमप्रामाण्यव्यवहारः कथं वा परकीयसंदेहादिकमनिर्णीयते दुक्तो सापश

नन्वभिहितमेव साधर्म्यादर्शनं संभावनाभावयति संभावनैव बद्धमूलोऽव्यवहारे हेतुरित्यत आह अनुमानमिति ननु

अनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातात्त्वाच्च अपि च अनुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्या
प्रमाणत्वापत्तिः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् ॥ ॥ ॥

न व्ययमायातस्तो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं संभाव्येतापि
तु भ्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति

व्यप्रयोगहेत्यत आह संभावनैवेति तथा च परकीयसंदेहादिकमपि संभाव्येतेति हि शब्दप्रयोगहेत्वर्थ इति व्याचक्षुः आपा
तत इति यावत्सत्वाभिनिव्यक्त्वस्याप्यत इत्यर्थः तत्सिद्धौ तु भ्रमस्यासत्वातिरूपत्वया भ्रमजनकत्वसिद्धावपि नाप्रामाण्याभा
वसिद्धिरिति भावः विषयबाधेति अप्रामाण्याभाववत्वप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य विशेष्येऽप्रामाण्याभाववत्ता विना
नुपपत्तेरिति भावः ॥

राम॰
३०

संशयो हि जातत्वप्रकारकत्वात्मकरजतत्वभ्रमाभ्रमसाधारणधर्मदर्शनाद्विशेषादर्शनाच्च भवेत्स्वकेनेतन्न संभवतीत्याह अनुगताकारसंस्प
र्शिनीत्यादिना अनेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञाननिरासः परमार्थसदित्यनेन विशेषादर्शननिरासः तादृशस्वलक्षणविषयक
त्वस्यैव व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वादिति कोटिस्पर्शविशेषनिश्चयमपि दर्शयति स्वसंवेदनेति स्वेन स्वात्मके

स्वतन्त्र इति न चानुगताकारसंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्प
स्वतः प्रामाण्ये तत्संशयानुपपत्तेः ॥

कथं विज्ञानेन प्रामाण्यं संदिग्धत्वे परं तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यम् ॥ ॥

न संविदितं विषयीकृतं प्रामाण्यं यस्येति सविकल्पके संशयकारणोपपत्तिमाह परन्त्विति प्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशंकाविरहे क
थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरमुत्पन्ने ज्ञानेऽप्रामाण्यसंशयानुभवस्तत आह तदुत्तरेति समुल्लिखितो विषयीकृतोऽलीको
ऽनुगताकारो येन तत्र ॥ ॥

सन्मात्रेति असद्विषयकत्वे सति सद्विषयकत्वं सन्मात्रावलंबनत्वम् तच्च निर्विकल्पकविषयः असद्घटितमूर्तिकत्वादि

निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनत्वस्वविषयकत्वप्रमाणाव
गाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात्

षयितानवस्थापाताच्च न वक्तुमपि संभावनीयम् तथा सति प्रत्यक्षे सन्मात्रावलंबनत्वप्रामाण्यादीनाम प्रामाण्यापातात्
संभावनायाः प्रमाणत्वाभावादिति भावः ॥

॥श्रीगणेशाय नमः सर्वमिदम्॥ अनुमानप्रामाण्यसाधनं समाप्येति समाप्यानुमानप्रामाण्यपरीक्षां तत्कारणीभूतव्य
व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तस्य निदानमित्यर्थः व्याप्तिस्वरूपज्ञाने हि व्यभिचारज्ञानाभावो व्यभिचारग्रहे सहचारग्रह

॥सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात्स एव तु न संभवति उपायाभावादित्यत आह व्याप्तीति समाप्यानुमा
नप्रामाण्यपरीक्षां कारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते ननु
त्यादिना साध्याभाववदव्याप्तिग्रहोपायश्चावश्यंते ननु अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्य
भिचरितत्वम् तद्धि न साध्याभाववद्वृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा ॥ ॥

वृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशंक्याह साध्यवद्भिन्नेति ॥ ॥ ॥ ॥

असमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वरूपव्याप्तौ सहचारांशस्य विशेषणतया तज्ज्ञानविधयोपयोगित्वेन प्रतिपादयितुम
क्तेनान्यथेति भावः अव्याप्येति। कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

३ समानार्थकपदयोरेकत्रान्वयेतत्रैकस्यवैयर्थ्यादितिनियमः ३

अव्यावर्तकत्वेन ~

साध्यवद्भिन्नोयः साध्याभाववानितिकर्मधारयेसाध्याभाववदित्यस्यवैयर्थ्यमित्यतः सप्तमीतत्पुरुषंव्याचष्टेसाध्यवद्भिन्नइति
। नचसाध्यवद्भिन्नेनसमंवृत्तित्वस्यान्वयाभावाद्घटपृथ्वीसन्निवेशेनवैयर्थ्यमितिवाच्यम् अभेदेनसाध्यवद्भिन्नान्वितसाध्या
भाववत्त्वविशिष्टइतिवान्वयेसाध्याभावस्याव्यावर्तकत्वेनवैयर्थ्यादभेदेनसाध्यवद्भिन्नीयावृत्तित्वस्यैवसम्यक्त्वादितिनचा
धिकरणाभेदेनाभावभेदपक्षएवेतल्लक्षणमितिसाध्यवद्भिन्नेयोभावइत्येतावतैवसामंजस्येसाध्यपदवैयर्थ्यमितिवाच्यम्
व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावाद्गुणादिवृत्तिसंयोगाभावस्यैवभिन्नत्वोपगमात् ।

॥ साध्यवद्भिन्नेयः साध्याभावस्तद्वृत्तित्वमित्यर्थः ॥ ॥

ननुघटत्वाभावादेरपिअधिकरणभेदेनभेदाभ्युपगमेमानाभावात् यदिचाभावमात्रस्यैवाधिकरणभेदेनभेदइतिमतेनेदम्
तथापिसाध्याभावेत्वत्राभावत्वंभावाभावसाधारणमुपात्तम् अन्यथाघटत्वाभाववान्यघटत्वादित्यत्राभावसाध्यकेभावभिन्न
साध्याभावस्याप्रसिध्याव्याप्तिः स्यात्तथाचसाध्यवद्भिन्नेकालिकेतयोद्रव्यत्वादिरूपोद्रव्यत्वाभावाभावस्तद्वृत्तिधूमादिहेतुतिस्व
संभवेनासंभवोव्याप्तिर्वास्यादतःसाध्येति साध्याभाववत्त्वंचसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनतेनकालिकत
याःत्वतस्याभावेदैशिकतयासाध्येआत्मत्वादिहेतौनाव्याप्तिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुमितिविधेयत्वं ४

कर्मादावितितथाचसाध्यवद्भिन्नेगुणादौयःकपिसंयोगाभावःसाएववृक्षेपीत्यव्याप्तिःउदम्मुपलक्षणम् घटत्वघटाकाशसं
योगान्यतराभाववानाकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रहिसाध्यवद्भिन्नेघटेयस्तादृशसंयोगरूपःसाध्याभावस्तद्वृत्तिगगनआका
शत्वस्यवृत्तेः नचसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टोयःसाध्याभावस्तद्वृत्तित्वमित्युक्तौनायंदोषइतिवाच्यं१साध्याभावपदवै
यर्थ्यात् सिद्धिक्रमत्वंसाधनत्वमित्यभिप्रायेणोक्तंसाध्यवत्पक्षेति। अव्याप्तिरितिमासत्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितोक
त्वेनामोन्याभावविशेषणत्वेनतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेवलक्षणगमनादसंभवोनभवतीतिभावः साध्याभाववतिसाकल्यम्

कर्मादौसंयोगाद्यभावस्यभिन्नत्वेमानाभावादाह साध्यवदिति हेतोःसाध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टांतवृत्तित्वेनाव्या
प्तेराह सकलेतिसाकल्यंसाध्याभाववतिसाध्येचबोध्यम् ॥ ॥ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासमाना
धिकरणंयद्वा सकलसाध्याभाववन्निष्ठासंताभावप्रतियोगित्वंवा ॥ ॥

वेशएवसाध्येसाकल्यंसार्थकमितिप्रथमंसाध्याभाववतिसाकल्यंव्याचष्टेसाध्याभाववतीति साध्याभावेसाकल्यदानेतु
धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः तत्तद्धूमादावृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावस्तोमस्यप्रतियोगित्वेयदधिकरणयावच्छिन्नस्या
धिकरणगुणादौवह्न्यादेरभावसत्वात् अव्याप्तिश्चपृथिवीत्वाभाववान्जलत्वादित्यादौ तत्र तत्तद्घटपटाद्यवृत्तित्वावच्छि
न्नाभावघटितसाध्याभावस्तोमाधिकरणाप्रसिद्धेरितितत्रोक्तम् ॥ ॥

कपिसंयोगी कपिविभागादिसादेनाव्याप्तिः

ह

ननु वन्हिमत्यपि सकलवन्ह्यभावसत्वादव्याप्तिः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणेतु जातिमान्सत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रपूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टसकलजात्यभावस्य जातिमत्यपि सत्वात् न च सकलसाध्यस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवात्र निवेश्यो गुणान्यत्वविशिष्टजातिमान्सत्वादित्यादावतिव्याप्तेः तत्र सकलसाध्यान्तर्गतायाः सत्तायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ सत्तायाश्चाभावसत्वात् अतः साध्यतावच्छेदकेति व्याप्यवृत्तीति कपिसंयोगेन द्रव्यत्वादित्यादौ हेतोरव्याप्यवृत्तित्वे तु तत्राभावसत्वेन नाव्याप्तिरिति भावः यद्यपि हेत्वभा

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको वाभावो ग्राह्यः तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिर्नवा नानाव्यक्तिकसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम्

वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यकत्वादव्याप्यवृत्तिसद्धेताव व्याप्तिः संभवति तथाप्ययथाश्रुतस्य नाव्याप्तिरिति व्याप्यवृत्तीत्युक्तम् व्यभिचारिणीति पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यथायथं बोध्यम् तेन द्रव्यत्वप्रकारकेत्तत्प्रमावान्द्रव्यत्वादात्मा ज्ञानादित्यादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा द्रव्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षमायां गुणादिकं न विषयः सैव प्रमेत्यतेन धर्तव्या तेन द्रव्याणि यावन्ति सर्वं प्रमेयमिति समूहालंबनद्रव्यत्वप्रमाया विषयतया केवलान्वयित्वेन समवायेन त

हेत्वभावो यत्रापि ना साध्याभावोपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः न च साध्याभावो यत्रापीत्येव कुतो नोचितं अपिना हेत्वभावसमुच्चयपरतिकिंन कृतम् तथा सति तत्प्रतियोगित्वमित्यत्र तत्पदे न हेत्वभावपरामर्शानुपपत्तेः हेत्वभावप्रतियोगित्वमित्युक्तौ च शब्दगौरवादिति क्रमेण विशेष्यविशेषणयोः फल

हेत्वभावोपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेणावोध्यम् तेन द्रव्यत्वादौ साध्यविशिष्टसत्वादौ नाव्याप्तिः नवा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्वादावतिप्रसंगः श्रीः ॥४४॥

माह तेनेत्यादिना अत्र निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्सकलनिष्ठनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्ग्राह्यम् तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात्कपिविभागाद्वेत्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नस्य साध्याभावस्य हेत्वभावस्य चाप्रसिद्धत्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिर्यः कपिसंयोगाभावस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाभावसामान्येपि नक्षतिरिति ॥

४ सकलसाध्याभाववद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं ४

साध्ये साकल्याप्रसिद्धेः साध्याभाववति साकल्याप्रसिद्धेर्हेत्वभावे सकलसाध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धेः क्रमेणाव्याप्तिमत्रे
णीमाह प्रमेयत्वादिनेति तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववित्वविवक्षणे साकल्याप्रवेशादाह विपक्षो वेति एक
व्यतिरेक इति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ईश्वरभिन्नं घटत्वादित्यादावित्यर्थः तत्राव्याप्तिरित्यग्रेतनेनान्वयः ननु साकल्य
मिह्याशेषत्वरूपं व्यापकत्वपर्यवसितमतस्त्राह निर्धूमत्वादीत्यादि निर्धूमत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नसामान्याभावात्मकस्ये

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वे न साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिः तत्र हेत्वभाव
स्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षात्तृत्तित्वादतस्त्राह साध्यवदिति अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् न हि भवति नीलो घटो घटादन्य इति साध्यवदन्यावृत्तित्वं वो

केवलान्वयिन्यभावात्

कव्यक्तिकत्वात् साध्ये साकल्याप्रसिद्धिरेव दोषः तस्य नोव्याप्येति ताहशव्याप्यस्य जल
त्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यत्वापन्नं निर्वह्नित्वस्य प्रतिचारितासङ्गत्वार्थमाह तत्त्वेनेति व्याप्यत्वेनेत्यर्थः ननु साध्यवत्प्र
तियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यमित्यस्य दोषेणेदमुपि दुष्टमतस्त्राह अन्येति साध्यवदन्यपत्रेत्यर्थः तत्र नु य
त्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदेपि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो भवतीत्यव्याप्तिर्वह्निमान् धूमादित्यादाविति भावः व्युत्प

२ निर्वह्नित्वाभावस्य यावद्वह्निस्वरूपस्य पर्वते ऽसत्त्वाद्व्याप्तिरित्यभिप्रायः २

एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् ३

अत्र च साध्यवच्छब्देन लक्षणया साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभिधीयते तस्य चान्यपदार्थैकदेशे भेदे भेदेनान्वयः घटोन्यादौ च
घटतरभावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गः न तु विशेषणीभूतघटत्वादेरभावेन समं तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संसर्गः तथा स
त्यभावो घटीयो घट इत्याकारः स्यात् एवं घटत्वस्येतरविशेषणतया पदार्थैकदेशतया चाभावेन्वयासंभवाच्चेत्यध्येयम् तत्र घटत्व
विशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटप्रकाभावशाब्दबोधत्वं कार्यतावच्छेद

रको४

कम् नीलसाकाङ्क्षघटोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलघटप्र
कारकाभावशाब्दत्वं तथा नीलो घटो नास्तीत्यादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन बोधाभावस्तात्पर्याभावा
त् विशेषणान्तरसाकाङ्क्षत्वेनाज्ञातघटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वादिना वा घटत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वसंबंधेन बोधजनकत्वं वाच्यम् घटादन्य इत्यादौ च पंचम्या अवधित्वेऽवधिमत्त्वे वा शक्तिः तत्र घटत्वा
वच्छिन्नवृत्तित्वं घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं वा संबन्धः एवं घटस्याभाव इत्यादौ प्रतियोगित्वेऽनुयोगित्वे वा षष्ठ्यर्थे घटत्वा
वच्छिन्नवृत्तित्वादिकं संबंधः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ चायोग्यतानिश्चयशून्यानां भ्रमात्मकः शाब्दबोधः घटतरभा
वयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः एव संबंधत्वेन कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्त्र संबंधत्वात् न चात्र भ्रमो

नकंबुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वे तस्याप्रकारत्वात् नापि कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन घटस्याभावे तादृशप्र
तियोगितायाम् अलीकत्वादिति वाच्यं कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगिता नो मम संबंधतया भानात् अभावस्य घटत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगितयैव घटसंबंधितया कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन घटासंबंधितेन तेन संबंधेन घटप्र
कारकत्वादिति भूतले घटपटौ न स्त इत्यत्र भूतलवृत्त्यभावे घटपटयोरुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनान्वय इ
ति स्त इति द्विवचनप्रयोगस्साधुत्वमात्रं दाराः सन्तीतिवत् भूतलवृत्त्यभावस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन घटप
टयोरन्वयः तथा च भूतलवृत्त्यभावीयो घटपटौ स्त इत्यन्वय इति केचित् भूतलाधेयत्वस्य समभिव्याहृतार्थस्याभावो घटपटोभय
त्वसामानाधिकरण्येनेत्यपि कश्चित् तत्सजातीयेन समाख्यातगुणत्वेन स्त इत्यत्र गत्यभावः घटपटौ न स्त इत्यादौ च य
त्तत्वं पटत्वमुभयत्वं च परस्परसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगित्वावच्छेदकं न तूभयत्वमात्रं केवलं घटत्वं पटत्वं वा
यत्किंचिदुभयत्वेन तादृशप्रत्ययः एवं दंडी पुरुषो नास्तीत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावापन्नं पुरुषत्वं दंडो
दंडत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिकमूह्यम्

२ वतिकेवलघटवतिकेवलपटवति वा घटपटौ न स्त इति प्रसंगात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं च घटपटोभयमेवातस्त
२ दुभयवत्सेव २

त्वंतदधिकरणा

लक्षणार्थयोः पौनरुक्त्यमाशंक्याह साध्यमिति असमानाधिकरण्यं च तदनधिकरणाधिकरणानधिकरणत्वं वा आधेयता सा
न द्रव्यत्वादितादात्म्यव्याप्तिः सत्तायां द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तत्राह यदधिकरणेति साध्यमसमा
नाधिकरणं यस्येत्यत्र समानाधिकरणाभिन्नस्य साध्यस्य यत्पदार्थसंबंधो लभ्यते तच्च बाधितमविवक्षितं चेत्

नापीति साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनिष्ठासामाना
धिकरण्यप्रतियोगित्वम् नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकर
णत्वम्॥

तोयदिनीति कश्चित् अत्रापि यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादाह साध्यनिष्ठेति साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूप
काधिकरणताप्रतियोगित्वम् साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकतासंबंधेनावच्छेदकं प
रधिकरणं न वृत्तित्वमिति यावत् द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वे साध्ये गुणवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् साध्यनिष्ठाभावीयवृ
त्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकतासंबंधेनावच्छेदको गुणस्तद्वृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ॥ ॥

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावप्ययोगोलकीयवह्नेरपर्वतीयवह्नेर्महानसवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात्तादृशसाध्यनिष्ठाभावप्र
तियोगिवृत्तित्वनिरूपकमधिकरणं महानसं तद्वृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वादव्याप्तिः किञ्च साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्य
मित्यत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यम् अन्यथा सुखवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
तथा च संयोगेन द्रव्यसामान्यस्य साध्यतायां समवायेन हेतौ द्रव्यत्वेऽव्याप्तिः तत्र संयोगेन गुणादिवृत्तित्त्वस्याप्र

साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं निमित्तिमिति यावत् तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्न
स च साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वान्न तृतीयो नातिप्रसङ्गः ॥

सिद्धतया साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वस्य गुणत्वादावप्रसिद्धेरित्यत आह साध्यनिष्ठाधेयतेति
साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यम् तेन सुखवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ संबंधसामान्येन सुख
निष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणगगनादावृत्तेर्नातिव्याप्तिः समवायेन वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणपर्वता
दिवृत्तेर्धूमेनाव्याप्तिर्वा वृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं तेन संयोगेन वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकधूमा

नन्वेवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्र समवायेन हेतौ द्रव्यं घटादिस्तत्र संयोगेन हेतोर्घटेऽचाव्याप्तिः समवायेन साध्यनिष्ठाधेयत्वा
निरूपकाधिकरणे सामान्ये गुणादौ च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेरत आह साध्यनिष्ठेति
अत्र व्यापकता हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणतात्वावच्छिन्नाभाववत्त्वेन वाच्या तेन वह्न्यधिकरणतात्वावच्छिन्नाभा
वस्य प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः आर्द्रेन्धनप्रभववह्न्यधिकरणत्वाभाव
स्य तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वादाह सामान्येति वह्न्यधिकरणतासामान्यस्यायोगोलकीयवह्न्यधिकरणतासाधा

साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति तु निष्कर्षः तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादि
धिकरणकत्वम् त्वादौ न दोषः साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा ॥ ॥
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ॥

रणस्य तादृशप्रतियोगित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबंधनिरू
पितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभाववत्त्वकत्वमिति तु निष्कर्षः तेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकेन तोयवद्वृत्त्य
धिकरणत्वाभावस्य धूमनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेऽपि नाव्याप्तिः अत्र व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्य
न निवेश्यम् तेन संयोगेन वह्न्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ ॥ ॥

शि०प०वि०
३७

अनतिप्रयोजनकतयेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वस्याभावघटितत्वे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याविनाशाय यथासंनि-
वेशे वैयर्थ्यापत्तिरनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः साध्यमधिकरणानधिकरणं यस्य तत्साध्यवदधिकरणानधिकरणं तद्वाकः साध्याधिक-
रणानधिकरणत्वं तदभावः चरमनञर्थस्य तद्भिन्नत्वार्थः प्रतियोगी व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नञ्व्यत्यासाद्वा द्वितीयेपि स एव प्रतियोगी
वस्तुतस्तु घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः प्रकारतया भासते। तत्र चानधिकरणे सप्तम्यधिकरण

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोत्यानूद्य दूषयति तदुभयमपीति साध्यवदादेः साध्यवदधिकरणा-
णानदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्॥ ॥

नधिकरणं तत्त्वाभावस्साध्यस्य पदनधिकरणं न हृत्नित्वान्नैभावस्यार्थः॥ ॥ एवायदधिकरणापस्थापकम् घटपदं तात्पर्य ग्राहक

परे घटपदसमभिव्याहारबलाल्लक्षणामात्रम् अन्यथा घटपदेन सममनधिकरणां रणामित्यर्थः स्यात्तथा च बाधः अधिकरणत्वाव-
च्छिन्नभेदस्य भूतलेऽभावात् अन्वपि तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबललभ्यतया नधिकरणपदेन घ-
टाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्यायपितुमशक्यत्वात् एवं प्रतियोग्यनधिकरणत्वादौ प्रकृतेप्येवं रीतिरनुसंधेया॥

+ पदस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासे घटसंबंध्यनधिक ३

राम०
३७

साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वं हि साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वसामान्याभावो वा किं चित्साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वं वा आद्ये केव-
लान्वयिनीति केवलान्वयिसाकरस्यर्थः अव्याप्तेर्हेतुं सुगमं साध्यनिष्ठेति द्वितीये नानेति वह्निमान्धूमादित्यादौ आधेये
यानमाह क्वचिदिति गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तासाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वसामान्यादौ सत्त्वे

तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिकसाध्ये चैकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधे-
यतानिरूपकत्वं साधनाधिकरणाव्यक्त्यंतरे एवं सव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिश्चाद्यं द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो न च वनत्रयं किं चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम्॥ ॥

विवक्षितं तदा केवलान्वयिनि परिचयः किं चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणहेतौ साध्यके सर्वत्राव्याप्तिः २

ननु जात्यधिकरणत्वाभावस्य सत्त्वादिति भावः तदा केवलान्वयिनीति यद्यपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिस्तथापि सा-
ध्यवद्भिन्ने यदधिकरणत्वाभाव इत्युक्तौ न तदव्याप्तिवारणं संभवतीति तन्नोक्तम् नानाधिकरणकेति एतद्रूपवानेतद्रसा-
दित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नसाध्यवद्भेदस्य साध्यवति संभावेपि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदे विशेषणत्वे नाव्याप्तिर्न संभवतीति ना-
नाधिकरणकेत्युक्तम् सर्वत्र अन्वयिनि व्याप्तौ किंचिच॥ ॥

हेतुतावच्छेदकेति हेत्वधिकरणत्वनिरूपितावच्छेदकतायाम् हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः तेनैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेवत्रा धर्मस्यत्वात्तमित्याह संयोगेनेति अवृत्तावपीत्येनेनान्वयः वह्निमतीत्यत्रापि संयोगेनेत्यनुषज्यते तत्प्रयोजनं च समवायेन वह्नेः साध्यतायां संयोगेन हेतो धूमादावतिव्याप्तिवारणम् संबंधांतरेणेति नचाकाशादावेतत्सिद्धिरिति संबंधभेदेनवर्त्तमान पर्यंतानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् आकाशादेरवृत्तित्वेन तद्वृत्तिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावे हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वासंभवात् यद्य पिपर्वतरूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य न पर्वतत्वादिदेशावच्छिन्नत्वम् रूपादेः कुत्रापि संयुक्तत्वाभावेन स्वरूपेणैव

केचित्तु साध्येति साध्यासामानाधिकरण्यं तु हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणेनैव संबंधेन साध्यवद्वृत्ति त्वाभावस्तदधिकरणाभिन्नत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः तादृशाभावस्य संबंधांतरेणावर्त्तमानेस्तुल्यः ॥

तथात्वसंभवात् गुणकिरणावस्थांत्वयमेव व्याप्यवृत्तावच्छेदकनिरूपणाच्च तथापि पर्वतेरूपेन वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्र तीतिबलाद्विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं पर्वतादेः स्वीकार्यमिति भावः नच धूमवत्कपालेसमवेतघटस्य वह्निमत्त्वेन सं योगेनवृत्तित्वाद्धेत्वधिकरणकपालावच्छेदेन तद्वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्व्याप्यवृत्तावच्छेदकत्वाकारेपि नक्ष तिरिति वाच्यम् एतद्रूपत्वेन तद्रसादित्यादावेतद्रसाधिकरणावच्छेदेनैतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्यैतद्रूपवदसमवेतत्वेन

तादृशि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणे तादृशाभाववत्त्वम् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वम् ननु साध्यवद्वृ त्तित्ववति व्यभिचारिणि कथं तदभाववत्त्वतः प्रतीतिं प्रमाणयति सत्तायामिति एवं सत्तापा द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वाभावे विशिष्ट सत्ते अतिरिक्तत्वादिति यद्यपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाद्यतिविवक्षायाम् आवश्यकत्वादेवाव्याप्तिनिरासे विशिष्टस्यानतिरिक्ततानुधावनं निष्फलमन्यथेदं स्पर्शवद्भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः केवलहेत्वधि करणस्याकाशादेर्भूतत्वादिनिष्ठस्पर्शवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वात्तथापि सार्वभौममेते विशिष्टनिरूपिताधिकरणता

व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम् सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्य मित्यनुभवात्तन्न चैवं विशिष्टसत्त्वेः व्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परं पर्याप्यत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं तु द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः ॥ ॥

पात्र अतिरिक्तायाम् अनभ्युपगमेन गुणादेरपि विशिष्टसत्ताधिकरणत्वमिति समभिप्रायेण विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वाभ्युपगमेनैव सर्वसं मतस्यापि निकृतत्वात्तथाविवक्षणीयमित्यभिप्रायेणवा तथाभिधानात् नचोक्तभूतत्वमूर्त्तत्वोभयाव्याप्तिः उभयत्वस्यापेक विशिष्टापरत्वस्वरूपत्वेनाकाशादिवृत्तिभूतत्वमूर्त्तत्वादेरुभयान्यत्वादिति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वसार्वभौममतमित्युप न्यस्तम् ननु प्रकारांतरेणाव्याप्तिनिरास एव न भवतीति तथोक्तमिति कश्चित् द्वितीयलक्षणेति वैयधिकरण्यपरार्थमध्ये

निता

द्रव्यत्वे गुणावृत्तिद्रव्यत्वस्य गुणावृत्तित्वेन गुणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यासंभवात्तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वा
भावस्यैव विषयत्वादिति न नु तादृशप्रतीत्या सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतियोगित्वं विषयी क्रियते तेन तदवच्छेदकत्वस्येत्यत
आह परंपरासंबंधेनेति स्वनिरूपकाश्रयावदाश्रयत्वरूपत्वावच्छेदकत्वसंबंधेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं द्रव्य एव

तच्चिंत्यम् सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथि
वीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत् सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामाधिकरण्यावच्छेदक
त्वस्य परंपरासंबंधेन सामानाधिकरण्यस्य वाभावं गुणे वगाहते न तु सत्तायामिव द्रव्यवृत्ति
त्वाभावम् ॥

वृत्तित्वेन गुण इति गुणे तादृशसंबंधेन तदभाववत्त्वमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिप्रसंग

ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावो द्रव्यवृत्तित्वं न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यस्य विषयः न चाव्याप्यवृत्तेरेवेति कुतो विरोधः द्रव्यवृत्तित्वाभाववत्त्वे द्रव्य
त्वपरत्वसिद्ध एवेत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति न च द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीत्या द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वाभा
वो विषयी क्रियते तस्य गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तितया द्रव्यावच्छेदेन सत्तावृत्तित्वाभावो न विरुध्यत इति वाच्यम् विरुद्धस्वभावयोर्भा
वाभावयोरेकत्र प्रतीतिरवच्छेदकभेदमादायैव संभवात् प्रकृते च गुणद्रव्यादिरूपावच्छेदकाप्रतीतावपि द्रव्यवृत्तित्वाभावो
न सत्तावृत्तिरिति प्रसंगात् नन्वेवं संयोगाभावो व्याप्यवृत्तिर्न स्यात् मूले न संयोग इत्यादिप्रतीतेर्मूले संयोगावच्छेदकत्वा

सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादि सर्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधका
भावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रियेऽव्य
चारिण्यतिप्रसंगाच्च तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभवेनासिद्धेः ॥

भावस्यैव विषयत्वमित्यस्य सुवचत्वादित्यत आह बाधकाभावादिति तत्र संयोगाभावो न द्रव्यवृत्तिरित्यमत्यादि इति भावः
ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययो विवादग्रस्तस्तत्राह अतीन्द्रियेति अन्यतरस्यैन्द्रियकतायां कदाचि
त्साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य कदाचित्साध्यवद्वृत्तित्वहेतुवृत्तित्वाभावस्य वा प्रत्यक्षसंभवस्तूभयत्रातीन्द्रियत्वे यथा
दं गुरुत्ववदाकाशाभावादित्यत्रेत्यर्थः

त्रि०म०चिं
४०

ननुतत्रप्रत्यक्षासंभवेप्याकाशाभावोगुरुत्ववद्वृत्तित्वाभाववान् गुरुत्वाभाववद्वृत्तित्वाद्रूपाभाववदित्यनुमानं संभवती
त्याह नचेति तत्र अतीन्द्रियेव्यभिचारिणोनत् तद्दर्शनितम् तद्वृत्तिगुरुत्ववद्वृत्तिभिन्नत्वस्यचाव्याप्यवृत्तित्वाभा
वोदाकाशाभावादौसाधनाव्यापकतद्रूपाभावादौसाध्यव्यापकत्वमितिभावः नन्वेवमतीन्द्रियसंयोगस्याव्याप्यवृ
त्तित्वानुपपत्तिः तथाप्रमाणाभावात् अनुमानस्यचाप्रयोजकत्वादिति किञ्चातीन्द्रियसाध्यकेव्यभिचारनिर्णयएवकु
तअनुमानादितिपरिहितरात्रतएवेत्रद्वृत्तित्वाभावोप्यनुमीयताम् अप्रयोजकत्वशंकायाउभयत्रतुल्यत्वादतआह

नचतदभाववद्वृत्तित्वेनतत्रतदनुमानम् तद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् किञ्चेदमिदानीमितिमती
तिनियामकविशेषणताविशेषेणहेतुतायांसद्धेतावव्याप्तिस्तेनसंबंधेनाधिकरणेकालेतेनसम्बन्धेन
साध्यवद्वृत्तित्वविरहिणोऽप्रसिद्धेः

किञ्चेति इदमिति कालिकसंबन्धेनेत्यर्थः कालोघटवानित्यादौतत्रकालिकसंबन्धेनपदाधिकरणेकालेतेनसं
बन्धेनसाध्यवद्वृत्तित्वस्याभावत्वतोऽप्रसिद्धिरिति संबंधान्तरेणकालवृत्तेरपिकालिकसंबन्धेनापितद्वृत्तित्वात् अवृ
त्तावभावस्यचानवच्छिन्नत्वादितिभावः एतेनमहाकालस्यापितादात्म्येनस्वस्वसम्बन्धितयातत्रैवसाध्यवद्वृत्तित्वा
भाववत्त्वप्रसिद्धिरितिपरास्तम्। तादात्म्यसम्बन्धस्यावच्छेदकतानियामकत्वाच्च॥

राम०
४०

अत्रकेचित् साध्यवद्वृत्तित्वाभावेयद्धेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वंयद्धेतुवृत्तित्वोभययाभावस्तत्त्वं विवक्षणीयम् तेनकालिक
संबंधेनहेतुतायामवृत्तिनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाभावेहेत्वधिकरणकालावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तित्वोभययाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः
व्यभिचारिणोव्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तित्वोभयसत्त्वादृशवृत्तित्वाभावेसत्त्वान्नातिव्याप्तिरि
त्याहुस्तन्नवह्निमान्धूमादित्यत्रस्वावयवावच्छेदेनधूमवृत्तिसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैवरूपादिनिष्ठस्यहेत्वधिकरणा
वच्छिन्नत्वादव्याप्तिरितिहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेनतदभावोपयादनेव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात्
अपरेतुस्वनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबधीयहेत्वधिकरणकत्वविवक्षयानदोषः
नचवह्निमान्धूमादित्यत्रस्वनिष्ठयत्सामानाधिकरण्यंरूपादिनिष्ठस्यैवतदभावस्यपर्वतादेरवच्छेदकत्वादव्या
प्तिरितिवाच्यम् स्वनिष्ठोयःसामानाधिकरण्याभावस्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् यद्यपिधूमवृत्तितदभावस्या
पिरूपादिनिष्ठतदभावाभिन्नस्यावच्छेदकमेवहेत्वधिकरणंपर्वतादितथापितदभावस्यरूपादिवृत्तित्वएवावच्छे
दकंपर्वतादिनतुधूमादिवृत्तित्वइतिनोक्तदोषः नचपर्वतीयधूमस्यापिकालिकसंबंधेनमहानसवृत्तितयामहानसे
पर्वतीयधूमेनवह्निमद्वृत्तित्वमितिप्रत्ययाद्धेतुवृत्तितदभावस्यावच्छेदकमेवमहानसादिकंहेत्वधिकरणमित्यव्या
प्तिरितिवाच्यम् स्ववृत्तितदभावानवच्छेदकस्याधिकरकरणकत्वस्यविवक्षितत्वात् प्रकृतेचपर्वतीयधूमवृत्तितद

व॰दैशिकसंबंधे

शि॰भ॰चिं॰ ४१

भावस्यानवच्छेदकमेव हेतुतावच्छेदकसंबंधेन पर्वतीयधूमाधिकरणं पर्वतादिकमित्याहुः अत्रास्मद्गुरुचरणाः इदं पार्थिवप
रमाणुत्वाभाववत् परमाणुत्वाभावादित्यादावव्याप्तिः अत्र परमाणुत्वाभावस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणे कालादौ
तस्य दैशिकसंबंधेनापि वृत्तित्वेन तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावात् परमाणौ च कालिकसंबंधे
नापि तस्य वृत्तेः परमाणोः कालोपाधित्वाभावात् न च मूर्त्तमात्रस्य दिगुपाधित्वात् परमाणोर्दिगुपाधितया परमाणु
त्वाभावाधिकरणत्वात् तदवच्छेदेन परमाणुत्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध एवेति वाच्यम् कालिकसं
बंधस्यातिरिक्तत्वाभावात् क्रमाणामेव संयोगादीनामिह इतिप्रत्ययनियामकत्वात् परमाणौ च परमाणुत्वाभावस्य त
त्संबंधानामभावात् यदि च कालिकसंबंधवद्दैशिकसंबंधोप्यतिरिक्तोभ्युपेयते तदापि यत्र यस्य यथा प्रतीतिस्तत्रै
व तस्य तादृशसंबंधः कल्प्यते न चेह परमाणौ परमाणुत्वाभाव इति प्रतीतिरस्ति यदि च घटे घटत्वाभाव इति प्रती
त्यभावेपि इदानीं घटत्वाभाव इति प्रतीत्या यथा घटे घटत्वाभावो विषयीक्रियते तथा परमाणौ परमाणुत्वाभाव इ
ति प्रतीत्यभावेपीह परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्या परमाण्वपि दैशिकविलक्षणसंबंधेन परमाणुत्वाभावो विष
यीक्रियत इत्युच्यते। तथाप्याकाशत्वाभाववदात्माकाशान्यतरत्वाभावादित्यादावव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव अत्राका
शस्याजन्यत्वेनामूर्त्तत्वेन च केनापि संबंधेन हेतोरनधिकरणत्वादित्याहुः परे तु हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिम

राम॰ ४१

द्वृत्तिर्यः साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदनवच्छेदकत्वं हेत्वधिकरणस्य वाच्यम् तेन पार्थिवपरमाणुत्वाभाववदित्यादौ पार्थिवपर
माणुवृत्तौ तादृशघटत्वाभावे वर्त्तमानस्य पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकमेव परमाणुत्वाभावरू
पहेत्वधिकरणमिति न कोपि दोषः एवमाकाशत्वाभाववदित्यादावपि नवीनक्रमेण धूमादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेद
कसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्तिर्यस्तदभावस्तदनवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तस्य हेतोश्चाधिकरणमिति विवक्षितत्वात्
भवति हि महानसावच्छेदेन पर्वतीयधूमे यस्तदभावस्तदनवच्छेदकं पर्वतीयधूमाधिकरणम् एवं तादृशघटत्वाभा
वाधिकरणस्य हेतुभूतपरमाणुत्वाभावाधिकरणस्य च पटादेः पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकता च्छे
न तत्राव्याप्तिः यद्वा स्वाधिकरणावच्छिन्नस्ववृत्त्यभावत्वावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाभाववत्त्वम् स्वा
धिकरणावच्छिन्नस्ववृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृत्तित्वकत्वं वा विवक्षितम् परमाणुत्वाभावादौ
च स्वाधिकरणीभूतपटावच्छिन्नघटवृत्तित्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा
भावान्नाव्याप्तिः व्यभिचारिवृत्त्यभावीतरस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वाभावाद्यवच्छेदेनेति पद्यस्तूत्पत्तिका
लावच्छेदेन पर्वते वह्निमद्वृत्तित्वाभावो धूमेप्युत्पत्तिपर्वतउत्पत्तिकाले धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यनुभवात्तथापि हे

त्वधिकरणमात्रावच्छिन्नहेतुवृत्त्यभाव इति विवक्षणीयम् प्रकृते तु वह्निमद्भिन्नत्वाभावे उत्पत्तिकालस्यार्थच्छेदकत्वाद्व्या
व्याप्तिः प्रत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमस्य पर्वतेऽपि इति वा तत्कालावच्छेदेन तत्र साध्यवद्भिन्नत्वाभाववत्त्वमिति तत्र घटो गंधवा
न् पृथिवीत्वादित्यादावुत्पत्तिक[illegible]लावच्छेदेन घटवृत्तौ पृथिवीत्वे तदवच्छेदेन गंधवत्त्वमिति च संभवादव्याप्तिस्तस्मा
द्यथोक्तमेव सम्यक् परं तु पर्वतत्वरूपे वह्निमत्संयुक्तत्वं नास्तीति भ्रान्तिनिवृत्तये त्वाद्यवच्छेदकत्वं स्वीक्रियते तत्र
त्र पर्वतरूपयोः समवायोऽपि संबंधविधयावच्छेदकः अन्यथा पर्वतत्वादिरूपपदार्थेऽपि वह्निमद्भिन्नत्वाभावे पर्वतस्याव
च्छेदकत्वापत्तेः अत एवोक्तं संबंधान्तरेणावर्त्तमानेऽपि तुल्यमिति तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्धेत्वधिकरणनि
ष्ठहेतुतावच्छेदकसंबंधे साध्यवद्भिन्नत्वाभावावच्छेदकत्वाभावस्तद्धेतुत्वमुक्तलक्षणार्थः महानसे पर्वते यद्धूमेव
ह्निमद्भिन्नत्वं नास्तीति भ्रान्तिनिवृत्ती यद्धूमे वह्निमत्संयुक्तत्वाभावे यन्महानसस्यावच्छेदकत्वं तत्र महानस
पर्वतीयपक्षयोः कालिकसंबंध एव संबंधविधयावच्छेदको न तु संयोग इति नाव्याप्तिः व्यभिचारिणि तु व्यभिचा
रनिरूपकाधिकरणसंबन्धस्यैव तादृशस्य साध्यवद्भिन्नत्वाभावावच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्गः शेषं दर्शितदिशाव
सेयमित्याहुः ॥

नन्वस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवमाकारिकेश्वरेच्छैव वाच्यत्वम् सा चेश्वरे समवेता समवायिनी चेच्छात्वादेः अतः कथं स
मवायित्वं व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वं यथेति वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं ईश्वरं दूषयतामपि शाब्दबोधोदयादिति प्रसं
गाच्च किं तु पदार्थान्तरं न च तत्समवेतमभावादावपि सत्वात् किं तु वैशिष्ट्याख्येनातिरिक्तसंबंधेन वर्त्तत इति भावः यत्तु वाच्य

अथैवं वाच्यत्वे पत्रादिस्तत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घटे व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि
व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभाववांस्तादृशो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिः त
थाचाप्रसिद्धिः

तन्न ईश्वरेच्छामात्रं घटशब्दस्यापि पटे शक्तत्वप्रसंगात् किं तु घटशब्दकरणकत्वविशिष्टघटबोधविषयकेच्छा सा च
विशिष्टा न समवायिनी नापि समर्थं नेति न चैवं केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तत्पदादिवाच्यत्वस्य तथात्वादिति तन्न एक
स्यैव समवायस्य पृथिव्याद्यवच्छेदेन रूपादिसंबंधितावदेकस्या एवेच्छाया घटत्वविशिष्टाद्यवच्छेदेन घटादिपदसंबंध
च
तासंभवादिति ॥

शि॰भ॰चिं॰
४३

स्वयंवक्ष्यमाणस्वपरसाधारणायावल्लक्षणोषुप्रमेयसाध्यकेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावंप्रदर्शयतिभावत्वेनेत्यिपघपि
घटत्वेनवाच्यत्वाभावमादायैवोक्तंप्रथमलक्षणंवाच्यत्वेनघटाभावमादायचद्वितीयलक्षणासंगमिवातथापिसा
ध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावघटितसार्वभौमीयलक्षणसाधारणार्थमयमारंभइतिभावः तत्राभा

ता२

प्रमेयसाध्यकेचभावत्वेनाभावानामभावत्वेनभावानांवह्नित्वेननिर्वह्न्याव्रत्तिमात्रवृत्तिगग
नत्वादिनाविरुद्धघटान्वयत्वाभ्यांप्रमेयमात्रस्याभावंसुलभः ॥ ॥ ॥

ववान्भाववान्वाप्रमेयत्वादित्यत्राभावत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकाभावंदर्शयतिभावत्वेनेतियद्यप्रमेयत्वावच्छि
न्नसाध्यकएवसमनियताभावेकामतेभावत्वेनयोभावाभावः सएवाभावत्वेनभावाभावइतिभवतिप्रमेयत्वसमनि
यतप्रतियोगिताकइतिभावः॥ ॥

राम॰
४३

स

ननुसमनियताभावेवमतेवह्निमान्धूमादित्यत्रवह्नित्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्यालक्षणाव्याप्तिः घटत्वेन
वह्न्यभावस्यापिघटत्वेनघटाभावाभिन्नत्वादतएकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनसमनैयत्यंवाच्यं तथाचक
ष्टंभावत्वरूपावच्छेदकद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकमादायसंगतिरित्यहचेत्तथैवाह वह्नित्वेनेति जलह्रदेवह्नित्वेन
किमपिप्रमेयंनास्तीतिप्रतीत्याप्रमेयमात्रस्यैवप्रतियोगित्वावगाहनादिभावः ननुप्रमेयवान्वह्नेरित्यत्राकाभावेन
साधनसमानाधिकरणइत्यत्राह अवृत्तीतिगगनत्वस्यापिकालिकादिसंबंधेनघटादिवृत्तित्वादाहावृत्तिमात्रवृ
त्तीति तथाचावृत्तिमात्रवृत्तितानियामकसंबंधमेवप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीकृत्यतथाभावोग्राह्यइतिभावः गगनत्वेनकि
मपिप्रमेयनास्तीतिप्रतीतिस्तुनायोक्तगगनत्वादिनेति ननूक्तरीत्याप्रमेयमात्रवृत्तिप्रतियोगित्वावगाहनंतत्सार्वजनसि
द्धंतथात्वेपिवाप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौवह्नित्वद्रव्यत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमुदायाधिकर
न्यून४ णाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिभयेनस्वस्वलक्षितस्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियत
त्वंविवक्षणीयमवश्यंतथाचकथमेतद्विधाभावमादायलक्षणागमनमतेआह विरुद्धेति घटत्वपटत्वयोरपिकालिक
संबंधेनतत्सामानाधिकरण्यसत्वादाह निरुद्धेति विरोधितानियामकसमवायादिःप्रतियोगितावच्छेदकत्वमायकम्
इदमुपलक्षणम्घटत्वादिकमपिसंयोगेनप्रमेयसामान्यावृत्तीतितेनसंबंधेनघटाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्र

मेयसामान्याभावोपिनोद्रव्यः पारिभाषिकमेवेत्येवकारेणायोगानादरः सूचितः यदिति यत्पदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
हेतुपरम् तेनायमात्माघटान्यत्वे सत्यात्मघटसंयोगादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्वाद्यभावस्य स्वविशिष्टहेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धावप्यव्याप्तिः नच ज्ञानादिवृत्तेरात्मत्वाद्यभावस्यापि स्वाश्रयसमवायादि
संबंधेनात्मवृत्तित्वात्स्वविशिष्टहेत्वधिकरणस्यनाप्रसिद्धिरितिवाच्यम् विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषस्यैवसंबं
धत्वात् नचतेन संबंधेनात्मत्वाभावविशिष्टधीरस्ति अतएवस्फटिकादिभिन्नेसन्नपि लोहित्यस्य स्वाश्रयसंयोगो

ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वम् तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः यावन्तोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम्॥ ॥

नसंबंधः किंतुस्फटिकादावेवेति एतेनैककालीनानन्तज्ञानविषयत्वादिना संबंधेन सर्वस्यैव सर्वत्र संबद्ध
त्वाद्यत्समानाधिकरणादृत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रत्युक्तम् नच साध्यसमानाधिकरणादृतिकथंनोच्यताम् सत्तावानात्म
त्वात्प्रमेयवानात्मत्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य च तादृशस्य
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति तन्नोक्तम्॥

अत्र साध्यनिष्ठव्याप्यतासंबंधसामान्येनवाच्या नच समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः वि
षयतया तस्य केवलान्वयित्वेन केवलान्वयिनिष्ठप्रतियोगितायाएवतद्व्यापकत्तावच्छेदकत्वेन तादृशाभावस्यप्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वादितिवाच्यम् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्थले साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यनि
ष्ठाया व्याप्यतातन्निरूपितव्यापकताघटकयावंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनैवा
नतिप्रसंगात् समवायेन ज्ञानादिव्यापकस्य ज्ञानादेरभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन समवायेन प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्याभावात् यद्यपि संयोगसमवायादिसाधारणं संबंधत्वं नैकमन्यतमत्वेन संबंधानां प्रवेशे गौर
वमथ किंचित्संबंधेन साध्यनिष्ठव्याप्यताभिधाने चायमात्मा ज्ञानादित्यत्र कालिकसंबंधेनात्मत्वस्य व्या
पकं जन्यमहाकालान्यतरत्वं तदभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिनः समवायेनात्मत्वनिष्ठव्याप्यता
निरूपितव्यापकताघटकसंबंधाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्याप्यतावा
च्या एवं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकाय
त्स्वभावप्रतियोगितातादृशाभावाद्यर्थः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभाव
स्यतादृशस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् व्याप्तिः धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभावप्रतियोगितायाः

स्वरूपसंबंधात्मकतत्तद्व्यक्तिस्वरूपाणां धूमव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि अयोगोलकान्यत्वाधिकव्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताया
एव तथात्वादयोगोलकप्रतियोगित्वाभावादेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादेव नातिव्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यादौ च घटत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटो नास्ती
त्यादिक्रमेण प्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्रसिद्धेर्वारणाय
साध्यवन्निष्ठाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं देयम् तदर्थश्च न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम् गोत्वत्वेन गोत्वाभा
वादेरपि गोत्वत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावसमनैयत्येन तादात्म्यकतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभा
वाप्रसिद्धेः नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणभिन्नत्वं तदर्थः व्यापकतस्य संबंधविशेषानियं
त्रिततया येन संबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणभिन्नस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगिता
नवच्छेदिका प्रतियोगिता स एव व्यापकताघटकः संबंधो वाच्यः तथा च संयोगेन द्रव्यत्वमपि वह्निव्यापकं स्या
त् वह्निमन्निष्ठस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य तेन संबंधेन द्रव्यत्वाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याभा
वात् तथा च तेन संबंधेन द्रव्यत्वत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसंभव इति न च संयोगे
नस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणं यद्घटत्वावच्छिन्नत्वसंयोगेन द्रव्यत्वाभावे वर्तते न प्रवर्तते इति वाच्यं

संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्यापि घटत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्नसमानाधिकरण[illegible]त्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्
न चैवं संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्यापि वह्निरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वान्नासंभव इति वाच्यम् एवमपि सत्तावान्जा
तेरित्यत्रोक्तलक्षणस्य जात्यभावस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वादेर्व्यापकत्वेन तदभावस्य गुणादौ हेत्वधिकरणे संयोगेन प्रतियोगिसामा
नाधिकरण्याभावादव्याप्तेः व्यापकत्वाभिमतस्य तेन संबंधेन वृत्तिमत्त्वविवक्षणे संयोगादेरपि सत्तां प्रति व्यापकतया गुणादौ
तदभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् सत्तावान्जातेरित्यत्राव्याप्तेरपरिहारात् तस्माद्यत्संबंधसामान्ये यादृशप्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवद्वृत्तिकिंचिदभावानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नाया ये
न संबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणसाध्याधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नातेन
संबंधेन च तिमन्निष्ठाभावाप्रतियोगिता सा तेन संबंधेन व्यापकतावच्छेदिका वस्तु तत्तत्साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया य
त्संबंधावच्छिन्नायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदिका या प्रतियोगिता सा तेन संबंधेन तत्त्वेति वाच्यम् साध्यवन्निष्ठत्वं चाभाव
स्य दैशिकविशेषणताविशेषेण तेनायं घट एतद्घटपटान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचाराधिकरणे तत्पटान्यत्वादेरभावस्य का
लिकसंबंधेन घटे सत्त्वेपि न तत्पटान्यत्वस्य घटत्वव्यापकत्वक्षतिः अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकभेदः तेन
नावच्छेदकत्वेन घटादिनिष्ठप्रतियोगितायां घटादिभेदत्वेपि न क्षतिः न च घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितया द्रव्यत्व
वाद्धीनत्वादिप्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनैवावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतियोगितानां कथं व्यापक

तावच्छेदकत्वमितिवाच्यम् अवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षणात् तस्याश्च प्रकृतप्रतियोगितायामन्यथातादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यत्ववतितदभावप्रत्ययप्रसंगात् किंतु तत्प्रतियोगितायां द्रव्यत्ववह्निवृत्तिहित्वेनेतिध्येयम् यथाचैवं स्वविशिष्टपदं न व्यर्थं तथात्रैव प्रपंचयिष्यते यावत्परं विनाः तिव्याप्तिरव्याप्तिर्संभवो वेति दर्शयितुमाह सर्वत्रेति सर्वाधिकरणावच्छेदेन तथाचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यापि सत्त्वेन तमिति भावः तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकः साध्याभावः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोवा कथं नोक्त इत्यत आह अत एवेति निरुक्ताभावेयावत्त्वविशेषणा

सर्वत्रवाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्याव[त्त्वो]पादानं अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः साधनसमानाधिकरणत्वाद्यभावस्यतत्र साध्यव्यक्त्यभावस्यैवाः तथात्वात्साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥ ॥ ॥ ॥

एव ननु भूतत्वं वहिरिंद्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वं तस्य चात्मत्रिकाले घटादावभावात्प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितं तस्माव्यापकत्वं न संभवतीसत आह मनोन्यत्वेति केचित्तु साध्याप्रतियोगिकाभावमादायापिनातिव्याप्तिरिति केमुतिकन्यायेनाह मनोन्यत्वेतीत्याहुः गोत्वाभावस्य साध्याभावेत्यनेनैव वारणादाह तत्साध्येति वह्निमान्धूमात् ज्ञातिमान्सत्त्वादित्यादौ ततद्वह्न्यभावस्य तत्तज्ज्ञात्यभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरित्यर्थः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकेत्युक्तावपि तथात्वे हेतुः प्रमेयत्वादिनावह्नित्वावच्छिन्नव्यापकत्वात्

वह्निमान्धूमादित्यत्र च एकक्रियाद्यभावाभावस्य धूमाधिकरणमहाकालवृत्तेर्निरुक्तरूपशालिनस्त्वरमक्रियात्मकस्य परमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाद्यधिकरणत्वसंभवेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभवाद्व्याप्तेरसंभवादात्मत्वे साध्ये हेतुकं न च परमाण्वादिकं न संयोगेन धूमाधिकरणं तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति वाच्यं परमाणौ धूमादसाध्यानुमानप्रतीतिसत्त्वात् तत्र चानुमानं प्रयोजकमितिवाच्यम् तथाप्यव्याप्तनिर्णयेन तद्धारकविशेषणसार्थकत्वोचितत्वात् केचित्तु साध्यमात्मत्वे साध्ये हेतुकमित्याहुः ननु सुखवानाभावस्याव्याप्यवृत्तितेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्तत्तान्मादायनाव्याप्तिः संभवतीत्यात्मत्वे साध्ये हेतुकमित्याहुः ननु सुखवाना

येन संबंधेन हेतुत्वं तेनैव तदधिकरणं बोध्यम् तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोस्तत्र स्वविषयतया विकरणघटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेपि नक्षतिः एवं हेत्वन्तरेपि संबंधभेदनिबंधनो दोषः संबंधैक्यविवक्षया निरसनीयः

तन्महाकालान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः सर्वेषामेव तादृशाभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न चात्मनोपि नादात्म्येन सुखादिव्यापकतया ः त्माभावस्यापि तथात्वात्तस्य कालेऽत्मसामानाधिकरणाभावान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यम् आत्मनोपि कालिके त्वनियामकसंबंधेन सत्त्वादन्यथात्मादीनां सद्भावत त्वकारणत्वादिकं करणाभावान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यम् आत्मनोपि कालिकेऽत्वनियामकसंबंधेन सत्त्वात् अत्र घटादावात्मनः संयोगेन वृत्तित्वस्य तत्रानस्यात् तस्य कालवृत्तित्वघटितत्वात् तस्यैवमपि सुखवानात्मघटान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः अत्र घटादावात्मनः संयोगेन हेतुत्वेपीति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावघटकसंबंधप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधयोरैक्यविवक्षणेनेत्यर्थः ॥

नवतत्तत्प्रतियोगितानामपिप्रमेयत्वादिनाव्यापकतावच्छेद
त्वमपितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेतत्त्वाभावस्यके
विरूपणासंभवात् ॥

शि॰भ॰चिं॰
४७

तेन धूमवान् धूमकालीनवह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वाभावादेरपि संबंधसामान्येन धूमनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसंबं
धसामान्येनैव यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकेन कालिकसंबंधेन वा स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदे
न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेपि नातिव्याप्तिर्न वा विशिष्टसत्तावान् गुणवत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रति
योगिताकस्य द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेन हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिनि द्रव्यत्वे शुद्धसत्तानिष्ठव्याप्यतानिरूपित
व्यापकताघटकसंबंधाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्वक्तव्यत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाभा
वीयप्रतियोगित्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाय योगवाख्येन तेन संबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाद
तथा च व्यापकताघटकेन तेन संबंधानुप्रवेश इति यत्संबंधेनेति करणादिदमीश्वरज्ञानमीश्वरसविषयकत्वादित्यत्र व्य
भिचाराधिकरणीभूतेच्छान्यत्वादेर्विशेषितयादैशिकविशेषणतया चेश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वेन तदभावस्येच्छायां व्या
पकताघटकविषयितयाप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि दैशिकविशेषणतयाऽनथात्वान्नातिप्रसंगः साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन व्यापकता तेनैव संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येति ग्रंथविरोधः प
त्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वं कालिकसंबंधेन साध्यं कालत्वादित्यादि हेतुस्तत्र तादृशाभावानां कालिकसंबंधेन म
हाकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः अस्मद्विवक्षायां तु महाकालान्यत्वस्य वैदेशिकतयापि साध्यव्या
पकत्वात्तदभावस्य तेन संबंधेन महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति वस्तुतस्तु महाका

राम॰
४७

लान्यत्वविशिष्टघटत्वमपि कालिकतया महाकालेवर्त्तत इति व्यवस्थायामपि तथा च एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् सत्त्वादि
त्यादौ समवायेन साध्यतायामुक्तक्रमेण गतिव्याप्तिर्दुष्प्रव्या केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यम् समवायेन वह्निव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधेन संयोगेन द्रव्यत्वासमानाधिकरणत्वाद्व्याप्तिरतस्तेन संबंधेन व्यापकत्वमुक्तम् न चैवं वाच्यप्रमेयत्वादि
त्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिः व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारे समानाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्यानघात्वादिति वाच्यं वा
च्यत्वघटत्वोभयाभावस्य घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यभावस्य वा तादृशस्य प्रसिद्धेः न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावं विनैव लक्षणासमन्वयेन प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणादेरवतारणं स्यादिति वाच्यं व्यापकतालक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभाववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यादिविशेषणस्य तद्व्याय गममंतरेणावैयर्थ्यापत्त्याप्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादेरवतार
णस्योभयसमाधेयत्वात् इति वस्तुतस्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदसंबंधः प्रतीतिबलादास्थी
यते कथमन्यथा घटत्वस्य पटेभ्रमदशायां घटत्वविशिष्टसंयुक्तत्वेन पटाभाववत्वं प्रतीयते तदा भूतले घटत्वेन पटो नास्तीति
धीः संयोगेन न भवति भवति च समवायेनेत्युपपद्यते अत एव समवेतत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यभावस्यापि प्रमात्वमपत्तीर्य
स्वरूपसंबंधावच्छिन्नतया द्वितीयलक्षणस्यापि संगतिः अन्यथा विशिष्टवाच्यत्वाभावमादाय पूर्वलक्षणोपपादनेपि
द्वितीयलक्षणस्याप्रतीकारादित्याहुः परे तु विशेषणतासंबंधेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विशेषण

नाविशेषणत्वाभावोऽयं प्रमाविषयत्वीयोवावाच्यः व्यभिचारिणि व्यभिचारीनिरूपकाधिकरणांशयतद्वन्यत्वस्य तत्प्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वस्य वाभावमादाय नातिव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिप्रमाविषयत्वमव्याप्यवृत्तित्वं तेन न स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यम् सत्तावान्जाते
रित्यादौ सत्ताप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावे हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्याभावादव्याप्तिरित्याहुः ननु रूपसामान्याभाववत्पृथिवीत्वादित्यत्र प्रामाणिकमते विरहदतिव्याप्तिः पृथिव्यन्तर्गतरूपत्वम
ते रूपसामान्याभावाव्यापकत्वात् तदादाय मारायातिव्याप्तिवारणासंभवादत्र तत्कालस्य तत्वाभावमुपपादयति रूपे
ति केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावे सत्युक्ते भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यत्रैव रूपसामान्याभावव

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाणूनामुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात्
नच प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधित्वं मानाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

न्पृथिवीत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् रूपसामान्याभावाभावस्य रूपस्य सत्त्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तद्रूपविशेषप्राग
भावध्वंसादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत एव किं नोदाहृतमिति तत्रोपरसलक्ष्यत्वमेवोदरूपेतीनिव्या चक्षुः
अविनश्यदवस्थरूपस्यैव रूपमतिप्रतिबंधकत्वाय गंधरूपनाशोत्पत्तिकालावच्छेदेनैव तत्र रूपोत्पादात् द्वितीयक्षणे
परमाणोरूपसामान्याभावासंभवादाह प्रलय इति महाप्रलय इत्यर्थः परमाणौ पार्थिवपरमाणौ तत्सत्त्वात् रूप
सामान्याभाववत्त्वात् प्रतियोगिवदिति षष्ठीसमर्थाद्वतिः तेनध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिध्वंसप्रागभावयोः ॥ ॥

ननु प्रलये रूपसामान्याभावसत्त्वे मानाभावः प्रत्यक्षस्यासंभवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् प्रस्तुतध्वंसप्रागभावप्रतियोगिकाति
रिक्तात्यन्ताभावकल्पनागौरवप्रतिकूलतर्कसत्त्वाच्च एवमुत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्सत्त्वे मानाभावः प्रत्यक्षस्येन्द्रियसंयुक्तविशेषणा
ताविरहेणासंभवात् न च कपालसमवेतरूपादावभावप्रत्यक्षे तु इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणताया हेतुत्वं गृहीतस्याश्रोत्र
त्रिकालावच्छिन्नघटेऽपि सत्त्वमिति वाच्यम् इष्टत्वात् प्रत्यक्षे संयुक्तविशेषणताया अपि आत्मवृत्त्यभावस्थले हेतुत्वे
न विनिगमनाविरहेणोभयहेतुतायामपि प्रकृते तत्सिद्धेरत आह अत एवेति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावा
देवेत्यर्थः अन्तरेति अन्तरा श्यामे पूर्वापरकालीनरक्तमध्यदशायां श्यामे इत्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्वमतेऽपि पत्तिकिंचि
द्विशेषप्रागभाववत्तिर्याकिंचिद्विशेषध्वंसवति तदसंभव इत्यस्य सूचनार्थमन्तरा श्यामे इत्यनुधावनं एषः रक्तं रूपं नास्ती

अत एवान्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः नचैव रक्तिमध्वंसप्रागभावावगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि
तिप्रत्ययः ध्वंसादीति आदिना प्रागभावपरिग्रहः पूर्वापरेति पूर्वरक्तिमध्वंसवत्त्वपररक्तप्राग तथा प्रत्ययप्रसंगात् ॥
भाववतीत्यर्थः तथा प्रत्ययेति रक्तं रूपं नास्तीति विलक्षणविषयताशालिप्रत्यय इत्यर्थः नचात्र रक्तरूपवक्त्वाज्ञानमेव प्रतिबं
धकं तदज्ञाने जायमानायाः प्रतीतेः प्रमात्वप्रसंगात् नचारक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं ध्वंसे व्याप्यवृत्तीति रक्ततादशायां ध्वं
सेतदसत्त्वादेव न तथा प्रत्यय इति वा ध्वंसप्रागभावयोरेतदव्याप्यवृत्तित्वं किं न स्यादित्यत्र विनिगमकाभावात् न चोपनेवं तद्वत्त
थापि तद्ध्वंसप्रागभावसमनियतस्वरूपादिध्वंसप्रागभावादीनामपि विनिगमनाविरहेण तत्कल्पनापत्तेः तथा चानंतानां तद्ध्वंस
प्रागभावादीनां रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य वद्व्याप्यवृत्तित्वस्यान्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिरनेकध्वंसादिविषय

ज्ञि·भ·दि॰
५१

नाकात्यंताभावे स्मिन्वांतरस्यामाद्ये संबंधः कल्प्यते लाघवादिति तत्स्वचनायाप्युक्तमंतराश्यामप्रीति स्वविशिष्टेतिप्रत्याभावप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यं प्राह्यं तदेव संनिहितविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणांतरवच्छेदेनेत्यर्थः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ का-
लिकसंबंधेन धूमाधिकरणक्रियावच्छेदेन घटत्वेनद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेपि न क्षतिः न वा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र
घटत्ववति विशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनः स्वविशिष्टसत्ताधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेपि न क्ष-
तिरिति धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाधिकरणपर्वतादौ समानं तत्र वह्न्यधिकरणे तत्तत्संभावनायां च चरमधूमाधिकरणध्वंसस्य कालिकतयापदाधिकर-
णं दैशिकतयावयवाधिकरणे तदन्यतरत्वावच्छिन्नभेदस्य दैशिकतया धूमव्यापकस्याभावे चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मके व्यापकता घट-
कदैशिकतयाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासंभवान्नातिव्याप्तिः संभवतीति तद्रूपेप्याह गोत्वादिति पर्वतोयं कालोपाधित्वात् स्वीकारेप्यो-
गोत्वकालान्यत्वाद्यभावस्य पर्वतादौ वृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिर्न संभवतीति तन्नोक्तमितिपि कश्चित्तन्नत्यैत्रैव साध्यता कालिकसंबंधेन तेन गोसा-
ध्यतायां तद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावप्रमाद्यायापि नातिव्याप्तिनिराकरणं संभवतीति तन्मते दर्शनाय तेन रूपेण साध्यतामाह जन्यत्व-
व्यत्वेति व्यभिचारित्वसंपादनाय जन्यत्वेति तद्वति गवादिमति काले महाकाले वा गवाद्यधिकरणधर्मावच्छेदेन गवादेरभावस्य वृत्तावपी-
तिप्रयोजनादैशिकतयाप्रतियोगिनोधिकरणे देशे दैशिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ कालिकतया प्रतियोगि-
नधिकरणकालस्यैव कालिकतया प्रतियोगिनोऽधिकरणे काले कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ दैशिकतया
प्रतियोगानधिकरणदेशस्यावच्छेदकत्वादिदेहेदानीं गोनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः न च तत्र तत्कालावच्छेदेन तद्देशवृत्तित्वाभाववियवापदेशो दैशि-
कतया कदापि न गोत्वव्याप्यतथाप्रत्ययात् तत्र दैशिकतया गवाभावस्याप्यवृत्तित्वेन तत्कालस्यावच्छेदकत्वनातद्दिति यत्तु प्रतियोगि-
नोधिकरणे काले कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकतयाहत्तौ प्रतियोगानधिकरणदेशावच्छेदकेऽतिन तुच्छम् वि-

राम॰
५१

णताविशेषसव अन्यथा घटवति भूतले घटाभावस्य कालिकतया वृत्तावप्यवच्छेदकं स्यादिति साध्यव्यापकचरमक्रियाध्वंसप्रतियो-
गिताकाभावाभावस्य चरमक्रियाध्वंसात्मकस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादाह महाकालेवेति तादृशध्वंसस्य म-
हाकाले कालिकसंबंधेन वृत्तेरभावस्य च वृत्तौ संबंधविशेषो न विवक्षित इति भावः पारत्वभावस्य विशेषणताविशेषविवक्षायामपि
प्रलयावृत्तित्वरूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिः तदवच्छिन्नाभावप्रलयमात्रवृत्तेः प्रलयात्मकतया स्वप्रतियोग्यधिकरणेपि दैशिकतया वृ-
त्तेः न च प्रलयावृत्तेः कालिकतयाभावस्याकाशादिवृत्तेः कथं प्रलयात्मकत्वमिति वाच्यं प्रलयभेदस्यापि प्रलयावृत्तितया विशेष-
णतयाऽतदभावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वात् अत एव दैशिकविशेषणताकालिकादिसंबंधसाधारणसंबंधत्वस्यैकस्याभावान्नाव-

तत्सामानाधिकरण्यं च स्वावशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्य-
नधिकरणधर्मावच्छेदेन वृत्तिकाले महाकाले वा वृत्तावपि प्रगोत्वं तदा गोपि तत्कालवृत्ति तज्जन्यं द्रव्यं प्रलयावृत्तिवेत्यादौ नातिप्र-
संगः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् ॥

दन्यतमस्य तत्त्वेशेचतिगौरवादभावस्य दैशिकविशेषणतैव निवेशनीयेत्यभिप्रेत्य प्रलयमात्रव्यभिचाराधिकरणाप्रसिद्धेरितिपारशिषुः
प्रलयावृत्तित्वेन साध्यनिर्देशवान् एवं साध्यरूपकालिकसंबंधेन चरमत्वं दैशिकविशेषणताविशेषेण च प्रलयान्यत्वाभावान
प्रलयात्मा अन्यथा तस्य चरमदुःखादिध्वंसरूपतया आत्मादावपि वृत्तेस्तत्रापि प्रलयान्यत्वाभावप्रत्ययप्रसंगादिति वाच्यं स्वरूपतस्त-
स्यात्मादौ वृत्तावपि प्रलयान्यत्वाभावत्वविशिष्टस्य तस्मिन्नवृत्तेः प्रतीतिबलेन तथैव कल्पनात् अन्यथा तस्यातिरिक्तत्वेन

संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये प्राचामस्वीकारादाह कपीति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं संयोगाभावस्यापि संयोगाभावव्यापकत्वमित्युक्तं प्र
तियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतायामपि संयोगाभावव्यापकस्याकाशाभावस्याभावेऽप्याकाशे एवं मेयत्वसामान्यस्य समवायेनाभावे हेत्व
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् एवं सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य कत्वपानित्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छि
न्नाभावस्य दैशिक— पापिहितु समानाधिकरणस्य हेत्वधिकरणीभूतनिसद्धगुणयोरवृत्तेः स्वविशिष्टपदमिति अत एवोक्तं कपिसंयोगा
दीति केचित्तु व्यापकतायामभावस्य प्रतियोगिताऽभावीयस्वरूपसंबंधेनैव विवक्षिता सा तु न भावसाधारणी तथा च संयोगाभावसमानाधिकर

स्वविशिष्टेति विशेषणात्कपिसंयोगाद्यभाववान्मेयत्वादित्यादौ संयोगात्मकस्य साध्याभावस्य समकत्वहेत्वधिकरणावृत्तित्वे
पिनाव्याप्तिः ॥ ॥

मु२

णायघटात्यंताभावादप्यवतत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वं कपिसंयोगस्याभावीयसंसर्गेण कपिसंयो
गाभावसामानाधिकरण्याभावात् यथाश्रुतमेव श्रेयः साधुः न चैवं घटत्वात्यंताभावस्यापि कपिसंयोगाभावप्रमेयत्वादिव्यापकतया तदभावस्य
घटत्वादेः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन घटत्वाभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वात्तल्लक्षणासंभव इति वाच्यं घटत्वाभावप्रका
रकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्याभावप्रतियोगितयातिरिक्तस्य घटत्वसमनियततया घटत्वाभावादेरपि तत्प्रतियोगित्वेन च व्यापकत्वाभावात्
संयोगाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं च संयोगाभाववान्नाव्याप्यवृत्तीति तदभावस्य न संयोगेन समनैयत्यमिति संयोगाभावानन्तप्रतियो
गीति न तस्य व्यापकत्वक्षतिरित्याहुः ॥

ननु धूमाभावे जलत्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीति धीर्धूमाभावेनैव क्रियते अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणातिरिक्ताभा
वानभ्युपगमात् तथा च धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य स्वविशिष्टहेत्व
धिकरणावच्छेदेन सत्त्वात् न च यावद्व्यापकताघटकसंबंधमध्ये विशिष्टसंयोगेनातथात्वान्नातिप्रसंगः धूमाभावे जलत्व
विशिष्टगोत्वाभावसंयोगेनान्यतरन्नास्तीति प्रतीतिबलात् संयोगसामान्यस्यैव तत्प्रतियोगित्वेन तस्यापि संभवात् एव

जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्तु जलत्वाद्यभावो
नतु धूमाद्यभावः जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसंगात् ॥ ॥

मयोगोलकान्यत्वाभावस्याप्युक्तक्रमेण गोत्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमत आह जलादिवृत्तीति जला
दावपीति यद्यपि धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तदभावस्य जलादावेव तद्भावत्वेन न च वृत्तिः किंतु धूमाभावत्वेनैव यथा घटात्यं
ताभाववृत्तो नास्तीति बुद्धेरनतिरिक्ताभावविषयत्वमते घटात्यंताभावस्यैव घटात्यंताभावतया पटवति घटात्यंताभावतया न
वृत्तिः किंतु घटात्यंताभावत्वेनेति कथमतिप्रसंगः तथापि तावद्रूपकल्पने गौरवाद् अत्र रूपस्य जलत्वाभावस्यैव तदभाव
त्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः ॥

न्य

ननु तथापि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावसंयोगपन्यतराभावस्य धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमाभावा
भिन्नतया ऽयोगोलकान्यत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्यायोगोलकान्यत्वाभावाभिन्नतया धूमवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमवद्वृ
त्त्यभिन्नतयोतेषां च व्यापकताघटकतत्तत्संबंधेन त्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन यत्किंचित्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् न च व्या
पकतावच्छेदकाया या प्रतियोगिता सैव केवलं तदाश्रयसामानाधिकरण्यं पृथक्व्यक्त्यभेदे च यायोगोलकान्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
दर्शितयात्वात्तदाश्रयायोगोलकान्यत्वासमानाधिकरणत्वात्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं एवं सति जलवृत्तित्वविशिष्टत्वादिरूपं थविरोधा
त् अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशेषणावैयर्थ्याच्च गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया तद्ध्वंसादे

यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत्
रपि तद्ध्वंसकालावच्छेदेन तद्ध्वंसवद्वृत्तित्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया ता
दृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यसंभवादतः समानियताभावभेदाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणमुक्त्वा समनियताभावैक्या
भिप्रायेण लक्षणान्तरमाह यत्समानाधिकरणानामिति तथा च तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं वाच्यम् तथा चासंभवः वह्निमान्धूमादित्यत्र जातिरित्यादौ जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणान्यत्वविशिष्टस
त्ताभावस्य च तादृशस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वाभावादतो व्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यादि जलादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य वह्नितावच्छिन्नं प्रति गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य च स

यत्तु वह्नित्वेन द्रव्यत्वाभावस्य हेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति द्रव्यत्वेन द्रव्यभा
वस्य हेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति तदसत् व
ह्नित्वेन द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि हदत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण्यसंभवात्
शेषमिति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणम् साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा
ध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमप्यहो कालातत्त्वविशि
ष्टघटत्ववान्कालत्वादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादेवानतिप्रसंगात् इदं च व्यापकतापि सा

शेषपदत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एवेत्याशयं दर्शितदिशावसेयमतश्चाह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति प्रतियोग्यवृत्तिश्च य
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वाच्या हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं यत्स्वेन प्रतियोगितावच्छेदकः ॥
विशिष्टसत्त्वावच्छेदेन तादृशसामानाधिकरण्यमित्यादि व्याहृतिस्तु पूर्ववदेव प्रपंचितेति अत्र केचित् वह्नित्वेन धूमकालावच्छेदेन धूम
वद्वृत्तित्वविशिष्टस्याभावो धूमाभाव एव द्रव्यवृत्तित्वेन धूमत्वगुणत्वान्यतरस्याभावो धूमभेद एव अयोगोलकभिन्नवृत्तित्वरूपप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः ॥ श्रीमद्गंगेशाचार्येण मतमभ्यं ॥
+त्वेनायोगोलकभेदायोगोलकान्यभेदान्यतरस्याभावोऽयोगोलकान्यत्वाभावः एतेषां चाभावानां हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव वह्नित्वद्रव्यत्व+
+ भित्वायोगोलकभिन्नवृत्ति + ३

ग्रि॰ वि॰ भ॰
५२

नच साध्यव्यापकतावच्छेदकं यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं प्रत्येकं तत्तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यम् प्रकृते च धूमत्वायोगोलकान्यत्व
त्वादीनामपि तादृशत्वात्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्य
वैयर्थ्यापत्तेर्गोत्वाभावादेरपि प्रमेयत्वेन गोवृत्तिः किमपि नास्तीति प्रतीतिविषयाभावाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिक
रणत्वात् किंचैवमभावीयावच्छिन्नविशेषणवैयर्थ्यं स्यात् नच प्रमेयत्वेन घटाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रमेयत्वेन
न घटाभावस्यापि धूमत्वेन घटाभावाभिन्नतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वादेवा
तिप्रसंगाभावात् अत्र गुरवः वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिः किमपि नास्तीति प्रतीतेर्दण्डेन पुरुषो नास्तीत्यत्रेव विशिष्टधर्मस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वेन भासमानेन तुल्यवह्नित्वं अन्यथोक्तप्रतीतेर्वह्नेरपि प्रतियोगित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्य
योगोलकेऽतद्वृत्त्यत्वप्रसंगात् नच वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिः किमपि नास्तीत्यत्र तादृशनिखिलस्यैव प्रतियोगितावगाहनेनान्यांशे
वह्नित्वविरहेणाशुद्धवह्नित्वस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वस्यैव तादृशवह्न्यंशे समानाधिकरणात्
याऽन्यांशे व्यधिकरणात् यावच्छेदकत्वसंभवादित्याहुः परे तु स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाया प्रकृताभावप्रतियोगि
तायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यम् वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिः किमपि नास्तीत्यत्र प्रकृतप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिसमा
नाधिकरणस्यैव वह्नित्वमवच्छेदकमिति तद्दोषः तादृशमवच्छेदकं शुद्धसमानाधिकरणं शुद्धव्यधिकरणं चेति नच धूमाभा
वादेरपि धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया धूमत्वमपि न तादृशावच्छेदकमिति वाच्यम् प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिता
तो धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावप्रतियोगिताया विलक्षणत्वात्तस्याश्च स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छे
दकधूमत्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वेनैवानतिप्र
संगादित्यादिकं॥

रा॰ म॰
५२

चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्तु इति इदं कपिसंयोग्येतत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय प्यवृत्तेरिति वह्नित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेद
कमेव वह्नित्वमतः साध्येति समवायेन वह्न्यभावस्य धूमादिसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादृशवह्नित्वादेरसंभव इत्यतः साध्य
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वाऽभिप्रेयम् तेन व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः अत्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्थाने इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि
त्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धिरिति तत्रोक्तम् व्याप्यवृत्तित्वहेत्वधिकरणे बोध्यं॥ तेन कपिसंयोग्येतत्वादित्य
त्र कपिसंयोगाभावस्य गुणेऽव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः तच्च हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिक

केचित्तु व्याप्यवृत्तेः हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगितायास्त्वनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रति
योगिव्यधिकरणस्य वाऽभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्तत्साध्यतावच्छेदकतदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्या
प्तिः॥

रण्येनानवच्छेदकं पदमादाय व्यक्तित्वं तत्त्वं यत्किंचित्त्वनिवेशाच्च कपिसंयोगाभावव्यक्तित्वस्य समानाधिकरणगुणनिष्ठाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकत्वाद्गुणे संयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वमिति संयोगी सत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः सर्वस्यैवाभावव्यक्तित्वस्य व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्सामानाधिकरण्येनेति शेषः उक्तदिशावसेयम् ननु वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावस्य घट
त्वावच्छिन्नवह्न्यभावाभिन्नतया साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तिरत एव समनियताभावैक्यमते लक्षणमाह हे
तुसमानाधिकरणेति ननु यत्किंचिद्व्यक्तित्वेनैकं तथा च हेत्वधिकरणव्यक्तौः भूतग्राहिकयापादाय तत्तद्व्यक्तिवृत्त्यन्ताभाव

अतियोगितानवच्छेदकं यद्यद्भावत्वमिति तत्तद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वक्तव्यम् तथा चातिगौरवं किं चाकाशाभावस्य कालिक
संबंधेनाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य दैशिकतया ऽऽकाशाभावात्मकाभावस्याव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिता
यान्नवच्छेदकत्वात् तादृशाभावाभावत्वस्य तत्र सत्त्वात् अत आह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य त्वित्यैव केचित्तु भावाभावसाधारणं व्याप्यवृत्तित्वं नैकम् भा
वनिष्ठव्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वात्मकत्वाद् भावनिष्ठव्याप्यवृत्तित्वस्य विशेषणता
विशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वादत आह। प्रतियोगित्वात्मकत्वाद्भावनिष्ठव्याप्यवृत्तित्वस्य विशेषणतावि
शेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वादत आह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति व्याचक्षुः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च नप्रति
योगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम् घटाभावस्य घटत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय समनियताभावैक्यमते निखि
लस्यैवाभावस्य प्रमेयमात्राप्रतियोगिकतया तादृशाभावाप्रसिद्धेः नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वम् संयोगि
सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तेनैव वारणे सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थत्वापाताच्च नासाध्यतावच्छे
दकसंबंधेन यत्प्रतियोगिताश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणं तदनवच्छेदकत्वं निरुक्तलक्षणार्थः वह्नित्वेन ह्रदो नास्तीत्यभावप्रतियो
गिताश्रयह्रदानधिकरणपर्वतवृत्त्यभावीयत्वेनाव्याप्तिः न च तत्र प्रतियोगितावैशिष्ट्यस्वरूपेण प्रतीयमानतत्सत्तायामेवेति वाच्यम् मानाभावात्
तस्मात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् अत एव द्र
व्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वात्मकाभावस्य नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि नातिव्याप्तिः द्रव्य
त्वाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवि

शिष्टप्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नं यत्तदवच्छेदकतदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रतियोगिभेदकत्वम् भव
तीत्येव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणः धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीति वह्निमवान् वह्नित्वेन घटवान्नेति प्र
तीतिबलेन प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावृत्तिधर्मावच्छिन्नाप्रतियोगितावच्छेदकताकस्य तद्भेदस्याप्यभ्युपगमात् अत एव स
मवायित्वया वा चात्ववान्देहोऽपि स्तीछन्नोमिश्रैः तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां पर्याप्तिस्तु न वह्नित्वे किं तु वह्निधूमोभ
यत्वे यीसुक्त मतो वाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाम्नन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकतन्मतं वक्तव्यं अवच्छेदकपददानाच्च म
हानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाम्नन्यूनवृत्तित्वेऽपि वह्नित्वस्य नक्षतिरिति तु केचित् तादृशप्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतापाताति व्याप्तिः महाकालो घटवान् कालः परि
माणादित्यत्र कालिकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणो घटत्वेन घटाभाव एव महाकाले घटत्वेन घटवान्नेति प्रत्ययादिति के
चित्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रययादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टैतद्यानधिकरणं तादृश
प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधे सामान्येतरभावस्य यादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वया तादृशप्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वे हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वेन तत्तयाभावस्तादृशप्रतियो
गितायावानवच्छेदकत्वं वाच्यम् वह्नित्वावच्छिन्नद्रव्यत्वप्रतियोगितासावह्नित्वादेरवच्छेदकतया ऽव्याप्तेर्वारणाय सामा
नाधिकरण्येनेत्याहुस्तच्चिंत्यम् प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसवह्निनिष्ठायाः प्रति

त्रिम·चिं·
५४

भिन्नान्तराश्रयवह्नित्वविशिष्टोभयानाधिकरणत्वस्य धूमाधिकरणपर्वतादौ सत्त्वादुत्पत्तिकालावच्छिन्नवह्न्यभावमास्या
पि तत्प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादव्याप्तिः स्यात् भिन्नयोर्भेदे यत्प्रतियोगितावच्छेदकैकप्रतियोगितायामेकैकमनुवह्नित्वेन वह्नि
भिन्नं नास्तीत्यभावस्य वह्निभिन्नवृत्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नैकैकप्रतियोगितासैव च वह्नित्वेन ह्रदो नास्तीत्यादिनापि
प्रतीतिर्यत्नेन तु ह्रदयात्र वृत्तिस्यागौरवात् तथा वह्निभिन्नस्य यस्य कस्यचिद्वह्नित्वावच्छिन्नस्य चोभयस्याधिकरण
मेव सर्वधूमाधिकरणमिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य न प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति सामानाधिकरण्येनेति
व्यर्थमेव स्यादिति न च वह्नित्वेन वह्निर्नास्तीत्यभावप्रतियोगितायाः वैयधिकरण्येन घटत्वेऽपि विसामानाधिकरण्येन वह्नित्व
मयवच्छेदकत्वमित्यव्याप्तिरिति वाच्यमानाभावात् प्रतियोगितावच्छेदकस्य पदार्थविशिष्टात्वमिति तत्तद्धर्मविशिष्टप्रतियोगितावि
षयकमेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमानं तेन घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्याकारेण न घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावमानम् ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा·म·
५४

एवं चेति तथाप्यव्यभिचारस्य परिभाषिकत्वान्निर्वचनेऽपि न क्षतिः तद्भिन्नपर्याप्तिश्च द्वयी विशेष्याभावानायत्ने तत्राद्ययन्नित्यं यथा वह्नि घटो
न स्तो महानसीय वह्निर्नास्तीत्यत्र च प्रथमे वह्नित्वेन द्वित्वे घटत्वे च परस्परविशेषणविशेष्याभावानायत्ने तत्स्यान्नि महानसीय वह्नि
त्वे तु विशेषणविशेष्याभावायत्ने विशिष्टे इति भेदः विशिष्टवह्न्यभावस्य महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावस्य ननु विशिष्टस्यातिरिक्त
त्वमते वह्नित्वमनवच्छेदकमेवातिरिक्तत्वमतेऽपि महानसीयत्ववैशिष्ट्यमेव परंपरासंबंधेनातदवच्छेदकमिति नेक्तदोष इत्यत्र
आह ह्रदेत्वेति ननु ह्रदत्ववह्नित्वोभाभ्यां वह्निर्नास्तीत्यभावस्य प्रतियोगितायामुभयमवच्छेदकं तन्न सामानाधिकरण्येन तद्

एवं च व्याप्तेरव्यभिचारिसंबंधकरूपत्तापि संगच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साध्यताव
च्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वात् अवच्छेदकत्वं चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन ।
विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य नाव्याप्तिः सत्त्ववतीत्युच ।
भयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताधिकरणावृत्तित्वात् शुद्धवह्नित्वस्य तत्सामानाधिकरण्येऽपि तत् ॥रणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः
स्यावच्छेदकत्वाद्घटत्वात् लक्षणवृत्तार्थे विवक्षणात् यदाह सामानाधिकरण्येनेत्ति चेत्र प्रतियोगितासमानाधिकरणं यद्घटावच्छेद
कं तदन्यत्वमात्रे सोक्तावुक्तदोषेण तथा विवक्षणात्वस्तुवस्तु सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वविवक्षणेऽपि वह्नि ह्रदोभयं नास्तीत्यभा
वे वह्नीत्वह्रदत्वादीनां सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितावच्छेदकं न दाम्भिप्रायोक्तार्थः ननु संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगाभा
वस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्संयोगत्वस्येत्यत आह सत्त्ववतीति व्याप्यवृत्तीति तथा च हे

ननु गुणकर्मणामन्यत्वायां व्यभिचारिणामतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकगवच्छेदकत्वमवश्यं वाच्यम् तथा च व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च
भावविशेषणमेवमिस्त्रिप्रायेणाह वक्ष्यमाणं वेति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः न च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिक
रण्येनानवच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमित्य
र्थः तेन सत्तावान् जातेरित्यत्र जात्यधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तित्वेपि सत्तात्वस्य न क्षतिः न वा तादृशा
भावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाभाववत्संबंद्धयादिविशिष्टसामान्यं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्युक्तौ सत्तावान्मेयत्वादित्यत्र ता
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं सत्तात्वं तदवच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ समवायेन संबद्धं न स्याप्रसिद्ध्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वक्षतिः तान्यधिक
रणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात् मेयत्वाधिकर

वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तत्स्वच्छेदकत्वमिहापि पेयीयम् ॥ ॥ ॥ ॥

णसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्चेति अत्र प्रतियोगितयोरेकसं
बंधावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वं वाच्यम् तेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य विवक्षणे संयोगेन साध्यतायां तादृशाव
च्छेदकाप्रसिद्धिर्भवतीति इत्यत्र धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः विशेषणविशेषावच्छिन्नाया अवच्छेदकं घटकत्वप्रकारकप्रमा
विशेष्यत्वं तत् ननु घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तो घटत्वादेव तादृशावच्छेदकं घटत्वप्रकारत्वादौ सत्त्वान्न त
त्प्रसंगः इति धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसत्त्विष्ठाभावी तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं तत्तु धूम
त्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमतो धूमत्वादेव तादृशावच्छेदकमतो न तत्रातिप्रसंग इत्यधिकं चाग्रे व्यं चापि

ननु गुणत्वमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं गुणसामानान्याभावे सोत्यन्तिवाल्लावच्छेदेनावयविनि वर्त्तमानतया गुणत्वस
संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादत आह गुणवृत्तीति गुणो वृत्तेरभावः संयोगवति नास्त्येव सन्निक
लेपि गुणवृत्तिद्रव्यत्वादेः सत्तादिनिभावः नन्विदं संयोगिगुणान्यत्वविशिष्टसत्तादित्यत्र गुणवृत्त्यभावो न हेतुसमानाधिकरण
इत्यतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यादृशाभावमादाय नातिव्याप्तिस्तत्प्रदर्शयन्ति द्रव्येति द्रव्यसमवेतत्वं गौरवं वेणानप्रति
योगितावच्छेदकं तथात्वेपि वा तदवच्छिन्नाभावो न गुणादौ सत्तायास्तत्र सत्त्वात् तन्मात्रेति द्रव्यान्यासमवेतत्वं तदर्थः व्याप्यवृत्ती

भवति च गुणत्वगुणवृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः ॥

न्ति तथा च संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तस्येति न संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वक्षतिरि
ति भावः यत्तु यत्किंचिदधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तित्वनिर्वचने गौरवादाह वक्ष्यमाणं वेति तथा च सामान्यतः एवाव्याप्यवृत्तित्वं नि
वेशनीयमिति भावः शेषं पूर्ववदिति तन्न साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य विवक्षणे संयोगेन साध्यतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः
तादृशव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य गगनत्वस्य घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितायां अवच्छेदक
त्वात् साध्यतावच्छेदकसंबंधेन गगनत्वविशिष्टसंबंधिनोऽप्रसिद्धे घटत्वगगनत्वादीनां तादृशावच्छेदकत्वासंभवादिति दिक् प्रग
ल्भीयं लक्षणमाह साध्येति गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र

शि·भ·चिं ५६

जातिसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेस्तद्रूपसाध्यसमानाधिकरणत्वादिति व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति तदर्थश्च साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन तादृशसाध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया यद्वृत्तित्वं तेन समवायेन सत्तावान् ज्ञानत्वाद्व्याप्त्यादित्यादौ च नातिप्रसं
गः न वा पकालपरिमाणवान् प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां कालिकसंबंधेन वृत्तेरतिप्रसंगः न चैवं कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकस्याकाशाभावस्याभावस्य साध्ये प्रमेयत्वादिहेतावव्याप्तिः तत्र च साध्याभावस्याकाशाभावात्मकस्य दैशिकवि
शेषणतया सर्वत्र सत्त्वादिति वाच्यम् दैशिकविशेषणतया कालभिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्य यो भावस्तस्यापि साध्याभावात्मकस्य

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वम् ॥ ❀ ॥

कालमात्रवृत्तितया साध्यसामानाधिकरण्याभावात् अवच्छेदकत्वं चानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नस्य धूमसमानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः स्वेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यदधिकरणं दैशिकविशेषणत
या तद्वृत्तित्वमित्यर्थः तेन द्रव्यगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यमात्मातामाज्जातिमान्मत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन
तदधिकरणे संयोगादौ वर्तमानस्य समवायेन जातिसामान्याभावस्य यथोक्तसाध्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावान्नाव्याप्तिः
धूमवान् वह्नेरित्यादौ च धूमाभावस्यात्मत्वे कालावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्ये सत्यपि विशेषणतया संयोगोल्लेके वृत्तेरभावस्या
पि साध्याभावतया धूमसामानाधिकरण्याभावादेव नातिव्याप्तिः

एम० ५६

यत्समानाधिकरणे साध्याभावास्तत्प्रमाणसामान्यपरत्वमर्थः तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबंधकत्वेपि
धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रमात्वे च यावप्रमभिन्नत्वं तेनाव्याप्यवृत्तेः साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या
भावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावत्वभ्रमदशायां च साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वं च हेत्वधिक
रणमात्रवृत्तिपदार्थमितावच्छेदकं तत्तदवच्छेदेन यत्साध्यवत्ताज्ञानं तत्प्रतिबंधकत्वं तेन वह्निमान् धूमादित्यादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमसमाना
धिकरणसंयोगवृत्त्यभावस्य हृदादौ प्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादेः स्वसंबंधभेदादेर्विवक्षणं
तत्प्रयोजनं पूर्ववद्बोध्यं सर्वत्रेति तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वं कमित्यत एवाग्रे स्य यत्समानाधिकरणप्रमात्वाव

यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वेनास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तु युक्तं सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ॥ ॥

च्छेदेन तादृशप्रतिबंधकत्वं नास्तीत्यत एव द्वितीयस्य सम्यक्त्वादिति प्रथमलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं द्वि
तीयलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताज्ञानं वाच्यं इत्थं च हेतुसमानाधिकरणघटाभावे तत्प्रमायां च वह्नित्वावच्छि
न्नघटस्याप्रसिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्यस्य तज्ज्ञानप्रतिबंधकत्वस्य चाभावात् असंभव इत्युभयत्र साध्याभावपदमुत्र अवच्छेदकत्वे चा
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याखंडस्यैव प्रतिबंधकत्वे च कोपानुपपत्तिनियत
त्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताज्ञानाभावस्याखंडस्यैवाभिवेशान्नोभयत्र प्रतियोगिपदवैयर्थ्यमिति तु केचित् ॥ ॥

व्या·भ·वि· ५७

साध्याभाववद्यपरसार्थकीकृत्य कारणतया लक्षणद्वयमपि तुल्यं स्यैवलक्षणमुपन्यस्यति यत्त्विति यद्धेतौ यन्निष्ठतादृशवृत्तित्वसामान्येनेत्यनेनव्य
भिचारिणामुक्तधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारिहेतुनिष्ठस्याविरोधित्वेपि न क्षतिः विरोधित्वं च ज्ञानतिष्ठविरोधितायाविष
यितयावच्छेदकतायपीत्यधिकरणत्वम् व्यभिचारिहेतुनिष्ठकेवलवृत्तित्वस्य न तथात्वात्साध्याभाववत्त्वीति नचैवमपि व्यभिचारि
रणप्रतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन ज्ञानत्वेनैव विरोधितया साध्याभाववद्वृत्तित्वेनासाधकतानुमितमिजनकत्वा
नुमितिसामान्यविरोधित्वनसंभवतीत्यत आह प्रकृतेति साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्साध्यकतत्साधनानुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधि
त्वमि त्यर्थः तेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववति धूमइति ज्ञानस्य समवायेन वह्न्यनुमितिविरोधित्वेपि व्यभिचार

यत्तु साध्याभाववद्वृत्तिर्यद्धेतोः प्रकृतानुमितिविरोधित्वं तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धियो अनुमीत्यविरोधित्वेपि न क्षतिः यत्त्वनुमितिविरोधित्वमनुमितिप्रतिबंधकत्वं तेन तच्च न व्यभिचारइत्यतन्न प्रकृतेति विरोधित्वविशे
षणं तथा चानुमितिकारणीभूतज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं प्रकृतानुमितिविरोधित्वं एवं च धूमादिमन्न साध्याभाववद्वृत्तिहेतुरित्याकारकपध
हेतुविशेष्यकज्ञानसामान्येऽनुमितिकारणीभूतज्ञानप्रतिबंधकत्वाभावस्तत्त्वं फलितोर्थः तेन घटाभाववद्वृत्तिर्हेतुरिति ज्ञानस्य घटानु
मितिविरोधित्वादसंभवइत्यतः साध्याभाववत्तीति विशेषणान्तरप्रयोजनं तु पूर्ववदिति तत्त्वनएवमपि साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतु घटाभाववद्वृत्ति
श्चेति ज्ञानस्य घटानुमितिविरोधित्वेनासंभवात् नच साध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वेन प्रतिबंधकतावाविषयतायाऽवच्छेदकमितिव्याच्यम्
साध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वमेव यत्र घटानुमितिहेतुतावच्छेदकं तत्र तथात्वस्यापि भवात् न च तत्तावच्छेदकतापानप्रयोगाभिरितिवा
च्यमत्तथापि केवलवृत्तित्वविशिष्टहेतौ तत्पर्याप्त्यभावेन साध्याभाववत्तीत्यस्योक्तव्यावृत्तिदानस्यास

॥ दीधितिटीका ॥ राम॰ ५७

अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति अनुमित्यविरोधित्वरूपव्याप्तिविषयकज्ञानस्येत्यर्थः अनुमितिविरोधित्वमनुमितिकारणीभूतज्ञानविरो
धित्वमित्युक्तमतत्कारणं च प्रकृतव्याप्तिज्ञानं तद्विरोधि च न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं वह्निप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानेनेत्यत
युक्तव्याप्तिग्रहात् किंत्वनुमितिविरोधि साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानेन यथावत्तादृशविरोधित्वघटितलक्षणोऽसंभवः सद्धेतौ प्रकृतानुमि

अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमि
त्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् ॥

तिविरोधि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावात् इतरथात्वव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिभावः यद्यनुमितिपदं प्रकृतव्याप्त्यनुमितिपरं तत्र साध्या
भाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकम् तथा च यद्धेतुनिष्ठतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः
क्रियतेत्तदानायं दोषइतिस्मर्त्तव्यम् ॥ ॥

मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्य दर्शयन्ति केचित्त्विति साजात्यं सादृश्यं तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम् तादृशधर्मश्च तद्वृत्तिपार्थक्येनान्वितितद्वृत्तिपार्थक्या
भेदो धान्येन धनवानित्यवत् तथा चाह्लादकत्वेन चंद्रसदृशं मुखमित्यत्राह्लादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्माश्रयं मुखमिति शाब्दबोधः एवं
तादृशान्यतररूपेण यावत्साध्याभावसजातीयाद्वृत्तित्वं तादृशान्यतररूप। भिन्नयावत्साध्याभाववद्वृत्तिधर्मवत्त्वं इत्यर्थः तथा च व्यतिरेकि
साध्यके व्याप्तिः तत्र तादृशयावत्साध्याभाववृत्त्यन्यतररूपस्याप्रसिद्धेरतः प्रत्येकमिति तेन च तत्तदभावानां प्रतिस्वीकरूपेण साजात्य
निरूपकता लभ्यते यावत्तामभावानां प्रत्येकनिरूपितत्वं यत्साजात्यं तद्वान्कोप्यभावो व्यतिरेकिसाध्यक इत्यत्रास्तीति तेन प्रत्येकवृत्ति

केचित्तु यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत् सजातीयो येन तदधि
करणावृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्तम् ॥ ॥ ॥

त्वाभावस्य प्रत्येकसजातीयत्वं लभ्यते तदधिकरणेत्यत्र केवलेन तत्पदेन यावत्त्वविशिष्टसाध्याभावानुकर्षणे वह्निमान्धूमादित्यादौ
तत्तद्ह्रदादिवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां तत् ह्रदमात्रवृत्तीनां यावत्तामधिकरणमप्रसिद्धमतस्तत्तदधिकरणेति यावत्पद
दाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावसजातीयत्वं ह्रदवृत्तित्वाभावस्य व्यभिचारिणि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तत्
डुयातम् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यपि तत्त्वा
न्निरतः सजातीयेति ॥

तस्याप्यभावत्वादिना सजातीयत्वात्तथैवातिव्याप्तिरतस्त्राह साजात्यं चेति समानेति समानं चासमानं च समानासमाने तत्र अधिकरणे
ययोस्तौ समानासमानाधिकरणौ तौ च तौ धर्मौ च ताभ्यामवच्छिन्ना प्रतियोगिता ययोरभावयोस्तत्त्वमित्यर्थः तेन साध्याभावनिष्ठ यत्स्व
प्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व स्वप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतर
रूपं तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावे लभ्यते स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च स्वप्रतियोगित्वासमा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकायेयत्तद्भेदकूटवत्त्वम् एवं स्वप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक

साजात्यं च समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वान्यतररूपेण

त्वं च स्वप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वप्रतियोगितासमानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकायेयत्तद्भेदकू
टवत्त्वम् तेन न स्वत्वाननुगमो दोषः समनियताभावैक्यमते सर्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायसंबंधावच्छिन्नाका
शाभावाभिन्नात्मकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नतया तद्भेदकूटवदभावस्याप्रसिद्धेः स्वप्रतियोगितासमानाधिकर
णसंबंधावच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणम् वस्तुतस्तु समनियताभावैक्यमते आकाशाभावत्वाकाशाभावभिन्नत्वान्य
तररूपेण सजातीयत्वमेव वाच्यम् लाघवादिति ध्येयम् ॥

त्रि·भ·चिं·
५९

पूर्वोक्तद्वितीयेति प्रथमरीत्यैव वह्न्याकाशोभयाभावस्य जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य वा तादृशस्य सजातीयस्य तद्वृत्तित्वाभावस्तस्य धूमादावभावादसंभवः स्यादिति भावः। अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्य अभावस्य च विवक्षणीयत्वादधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायां देशिकविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वं बोध्यम्। तेन संयोगेन साध्यतायां व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव सर्वाधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तितया तत्सजातीयतद्वृत्ति-

साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येकत्वं वा
व्याप्यवृत्तिश्च ॥

त्वाभावस्य व्यभिचारिणि सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः तद्वृत्तित्वाभावोऽपि व्याप्यवृत्तित्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावो बोध्यः तेन वह्निमान्धूमात्कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ वह्न्यभावस्य कपिसंयोगाभावस्य च जले गुणादौ च व्याप्यवृत्तेः केवलान्वयितया तद्वृत्तित्वस्य व्यापकप्रतियोगिताकस्य सजातीयस्याभावस्य धूमादावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः व्यापकताघटकसंबंधेनाभावस्य विवक्षणे तु व्याप्यवृत्तित्वस्य किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वांशस्य भावेन न वाच्यम्। धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तेः सजातीयोऽपि तद्वृत्तित्वाभावस्तस्य वह्न्यावसत्त्वादेवातिव्याप्तिरनवकाशात् ॥

रामः
५९

ननु कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः उक्तसाध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तेरधिकरणे आत्मत्वस्य वृत्तेरत आह प्रतियोगीति प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वं चेह प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम्। ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ वात्मत्वाद्यभावरूपस्य तादृशसाध्याभावस्य काले कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वदधिकरणमाकाशादेवं तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति वह्निमान्धूमादित्यादौ न धूमसंयोगस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वे धूमसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य गुणसामान्याभावत्वरूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे धूमस्य वृत्तेरव्याप्तिरतः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतेति गुणसामान्याभावत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्न तत्र दोषः सर्वस्यैवाभावस्य यत्किंचिदधिकरण-

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वा तेन तत्र साध्यवत्केऽव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्य चाभाववति हेतौ वृत्तावपि नाव्याप्तिः ॥

वृत्तित्वविशिष्टस्याभावपूर्वलक्षणे वृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्मकतादृशप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वतादृशाभावाप्रसिद्धिरतो यत्किंचिदिति केवलान्वयिसाध्यके सर्वस्यैव तादृशाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकेति प्रतियोगिपदोपादानमप्येतदर्थमेव अन्यथा घटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्सर्वेषामभावानामप्रसिद्ध्यापत्तेः अत्र च यत्प्रतियोगिताव्यक्तेर्यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयानधिकरणवृत्तित्वं बोध्यम्। तेन समनियताभावैक्यमतेऽपि घटत्वेन घटाभावस्यापि घटत्वेन तत्त्वत्वाभावाभिन्नतया सर्वस्यैवाभावस्य तत्त्वत्वरूपतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यत्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धिः इत्थं च घटत्वावच्छिन्नघटाभावाधिकरणत्वे च कवतिलक्षणोक्तदिशा वसेयम्। न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वं वाच्यम्

२२

त्रि·भ·चिं·
६०

एतादृशाभावभिन्नत्वं प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः अभावमात्राधिकरणाकाशाभावस्यातिरिक्तस्यानवस्थाभयेनानङ्गीकारेण तत्र प्रमेयत्वादभावभेदाभावस्येतर
भावात्मकतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वनियमेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशप्रतियोग्यसमानाधिक
रणतया सजातीयत्तद्वृत्तित्वाभावस्य प्रमेयत्वे सत्त्वादिति अस्मद्गुरुचरणास्तु तदभावभेदानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टं तदभावभेदाभाववान्
तदभाव एव तद्वृत्तित्वाभावस्य प्रमेयत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
भावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणोपधत्तत्तद्भिन्नत्वं वाच्यम् ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावात्मत्वाद्यभावानां काले प्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वाद्व्यक्तत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वकालत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वान्यतराभावस्य च तादृशसाध्याभावस्तद्वृत्तित्वा
भावस्य हेतौ सत्त्वाद्दतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति समनियताभावैक्यमते गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयसामान्याभावस
मनियततया द्रव्यत्वाभावादेरपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावसमनियततया ज्ञेयत्वेनाकाशाभावस्याप्याकाशत्वेन ज्ञेयत्वाभावस
मनियतत्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नाभावाप्रसिद्धेरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति सर्व
स्यैवाभावस्य स्वरूपेण वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्वेति आकाशाभावत्वेन घटाभावस्यापि ज्ञेयत्वेन
घटाभावाभिन्नतया सर्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य ज्ञेयत्वावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणत्वात्केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसि
द्धिरतः प्रतियोगीति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोपि भावभिन्नो ग्राह्यः तेन वह्निमान्धूमादि
त्यादौ तत्तद्धूमसंयोगाभावाभावस्य तत्तद्धूमसंयोगस्य निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वशालिनोऽधिकरणवृत्तित्वाभावस्य धूमादावसत्त्वे
पि न क्षतिरित्याहुः तच्चिन्त्यम् कपिसंयोगाभावभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्या कपिसंयोगाभावभेदाभावस्य कपिसंयोगाभावात्मक

रामः
६०

तया तस्य च कपिसंयोगरूपतादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वाभावेनातिव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वात् आकाशाभावस्य का
लिकसंबंधेनाभावे साध्ये आत्मत्वादि हेतावव्याप्तिश्च तत्राकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वशालि
नोऽधिकरणे आत्मत्वादेर्वृत्तेरिति दिक् साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ समवायेन वह्न्यभाव
वति धूमादेर्वृत्तावपि न क्षतिः इत्थं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापि तेनैव वाच्या तेन कालिकसंबंधेन वह्निव्यापकस्य घ
टस्य संयोगेनाभाववति धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः अत एवाप्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् व्यापकतायां निवेश्य कपिसंयोगाभा
वादेरपि व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वमुपपाद्य पुनस्तद्व्यावृत्त्यर्थं व्याप्यवृत्तीत्यादिविशेषणं प्रक्षालनाद्धीतिन्या
यमनुसरन्ती विदुषां प्रत्युक्तः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वगर्भत्वं विना संयोगेन व्यापकत्वस्यैव दुर्वचत्वात्संयोगेन साध्यतापा
मव्याप्तेः केचित्तु व्यापकतावच्छेदकसंबंधेनाभावो वक्तव्यः एवं च संबंधविशेषणं व्यापकतानविशेषणीयेत्याहुः साध्याभावस्या
धिकरणता यादृशसंबंधभेदेन निवेशनीयः कालः कालपरिमाणकान्कालत्वादित्यादौ कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
काकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादौ च हेत्वधिकरणस्य कालिकतया तादृशसाध्याभावात्मककालपरिमाणाभावाधिकर
णे आत्मनो दैशिकतया तादृशसाध्याभावात्मकाकाशाभावाधिकरणत्वेपि काले आत्मनि च तादृशाभाववद्वृत्तित्वस्य तादृश
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यलमतिविस्तरेण साध्याभाववत्त्वरूपेणाभावप्रवेशे निवेशेन्द्रियवृत्तित्वा
भावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य साध्याभा

ववच्छिन्नत्वं व्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य यादृशमाभा
तादृशं ॥

तन्निष्ठेति तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापिका व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना च या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाः इत्यर्थः। व्यक्ति
विशेषेति धूमाभाववज्जलवृत्तित्वस्य वत्तत्तद्योगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्तद्योगोलकमात्रवृत्तेः साध्या
भावस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादावसत्त्वादतिव्याप्तेरभावादाह पार्थिवत्वादीति पार्थिवत्वविशेषितं यन्निर्धूम
वृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेस्तेजस्त्वादिति भावः। व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नेति निर्धूमवृ
त्तित्वधूमवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नविरहस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयकव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवह्न्यधिक
रणावृत्तित्वनिर्धूमवत्त्वधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य वह्न्यादौ सत्त्वा
त् वह्न्यवृत्तित्वाभावस्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽप्रसिद्धः साध्याभा
ववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादायेनाति
रित्यर्थः। तादृशवृत्तित्वाभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः तेन संयोगात्मकवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तेर्वृक्षत्वावृत्तित्वविशिष्टवृ प्रमेयवृ:
त्तित्वाभावस्य च व्यभिचारिणि वह्न्यादिमत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मेणानवच्छिन्ना या प्रति
योगिता तस्याः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविवक्षणात् तादृशी च प्रतियोगिता स्वान्यूनवृ
त्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना च भवतीति तेन तादृशाभावमादाय दोषः॥ ॥ ॥ ॥

३ + हेतोः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः न च वह्न्यादेर्वृत्तित्वेन निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य

वृत्तावपीति इदं च संबंधसामान्येन वृत्तित्वाभावविवक्षणे ऽव्याप्तिरभिहिता यदि च संबंधत्वं नैकमिति यत्किंचित्संबंधेनैव तादृशवृ
त्तित्वाभावो विवक्षणीय इत्युच्यते तदा व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरेव द्रष्टव्या इदं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वविवक्षणे व
र्तमानः व्याप्यवृत्तितया वर्तमानः तेन संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य द्रव्यवृत्तेर्व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणगुणादौ संयो
गेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वस्याभावस्य च विवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ जातित्वा

अत्र च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यम् तेन वह्न्यभाववद्वृत्तिस्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः
इत्थं च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हे
तुतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः॥

वच्छिन्नाभावो न लक्षणघटकः संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य तथात्वे उत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य द्रव्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तिता
निरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्यानुसंधाने नैव व्याप्तिनिश्चयः संभवतीति यद्युपेक्ष्याह जातिमानिति यद्यपि समवायेन साध्यतायामेवो
क्ताभावमादाय प्रसिद्धिस्तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धिप्रति
पादनाय जातित्वरूपेण साध्योल्लेखः इत्थं च जातिमान् सत्त्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसंगतिर्
बोध्या ॥

ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभाववद्वृत्ति
त्वस्य सत्तायां सत्त्वेन तदभावासत्त्वात् नैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता गुणादौ नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् गुणकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्तात्वावच्छेदेन गुणादिवृत्तित्वस्य सत्तायामभावात् तादृशविशिष्टावच्छेदकत्वानवगाहिप्रत्ययस्य चेष्टत्वादत आह यद्वे
ति तादृशाः व्याप्यवृत्तयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणा वा साध्याभावाः साध्याभावाः साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः तेषामिति तस्य च तस्य च तस्य च तेषामिति सरूपैक
शेषेण तत्तदभावसजातीयत्वलाभः अत्रापि यावत्त्वं प्रत्येकत्वं तदानीं व्याप्यवृत्तित्वस्य हि वृत्तीयरीत्या साध्याभावस्य च प्रयो
जनं पूर्ववद्बोध्यं धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावव्यापकस्य वह्नित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वावच्छिन्नं

यद्वा यावन्तः तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकधर्मेण यद्रूपावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिन्नं तेन तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्॥

प्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतः सत्त्वाच्चायमिति साध्याभावसजातीयस्य वह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन व
ह्नित्वावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति व्यापकत्वं तु तदभावमात्रवृत्तिधर्मेण विशेषणविशेषणतया चर्चनीयम् तेन वह्न्यभाव
स्याभावत्वादिना धूमाभावव्यापकत्वेपि न क्षतिः न वा महाकालभिन्नकालत्वादिमत्कालत्वाभावस्य कालिकतया महाकालभेदाभावव्यापक
त्वेपि न क्षतिः ______ संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यत्वे तत्र मते धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्न्यभावस्यापि धूमाभावव्यापकत्वात्
पवान्कपिसंयोगादित्यादौ च कपिसंयोगाभावस्यापि रूपाभावव्याप्यत्वे तत्र मते धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्न्यभावस्यापि धूमाभावव्यापकत्वा

अत्र च तादृशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाया प्रतियोगितायाः तदवच्छेदकधर्मेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वं बो
ध्यम् तेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्नद्रव्याभावस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभिन्नस्य केवलान्वयिनो धूमाभावव्यापकतयोः स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतवह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति संयोगेन संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन च
व्यापकत्वेपि न क्षतिः हेतोर्व्याप्यत्वापि हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैवेरध्यातेनायमात्मा ज्ञानादित्यत्र विषयतासंबंधेन हेतुता यामात्मविषयकज्ञा
नत्वेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानं प्रति विषयतया व्यापकत्वेपि न क्षतिः केचित्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकी
भूतो यो धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्याप्यतावोध्या यत्तु दैशिकरणात्वरूपसंबंधेन वह्न्यभावस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभिन्नतया तत्प्र
तियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगेन वह्नेर्वह्निव्यापकत्वेपि न क्षतिरित्याहुः तादृशेति तादृशसाध्याभावव्यापकीभूतसजातीयव्याप्यवृत्त्यभावप्रति

साधनं सत्तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकं च साधनतावच्छेदकस्येति तु न वाच्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगु
णकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादिति व्याप्तेः तद्यमप्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रति

॥योगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेः प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ॥

योगित्वमित्यर्थः तदवच्छेदकत्वमित्यत्र तदा च वह्नितोक्तप्रतियोगित्वपरामर्शः लक्षणयोः क्रमेण दोषमाह द्रव्यमित्यादिना तादृशाभावेति द्र
व्यत्वाभावव्यापकसजातीयव्याप्यवृत्त्यभावेत्यर्थः सामवृत्येन प्रमेयसामान्यस्य प्रमेयत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकमतस्तादृशेति मक्तसाध्याभा
वसजातीयाभावप्रतियोगितेत्यर्थः अत एव केवलान्वयिपर्याप्तानुभावेन तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव साध्याभावस्य संभवात्प्रमेयत्वव्यधिकरण
प्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धा प्रमेयत्वस्य तथानवच्छेदकत्वादिति भावः न च कालिकसंबंधेन प्रमेयत्वस्यात्मादिवृत्तितयानत्वं धर्मप्रतियोगितावच्छेद
कतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वेनात्मनात्मेति प्रसपविषयीभूतमभावमादाय प्रमेयत्वस्यापि व्यधिकरणतयावच्छेदकत्वमिति वाच्यं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
छेदसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव श्यं वक्तव्यत्वात् अन्यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ विषयितया वह्निस्वविशिष्टज्ञानादेरभावस्य धूमाभाव

व्यापकस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वृत्तित्वमिति व्याप्तिः प्रमेयादित्यत्र तु तादृशसंबंधो प्रमाविषयत्वीयस्वरूपसंबंधः न च तेन संबंधेन प्र मेयत्वं न तथेति भावः सजातीयादिपदापरित्यागेन लघुलक्षणमाह यद्वेति तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो गिताकाः साध्याभावाः तत्स्वरूपकथनं अत्र च व्याप्यवृत्तित्वमपि त्याज्यम् निष्प्रयोजनकत्वात् व्यतिरेकसाध्यके यावत्साध्याभावीयप्रति योगितावच्छेदकस्याप्रसिद्धेराह प्रत्येकमिति अत्र च तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता तदवच्छेदकधर्मेणाऽनेनैव संबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं बोध्यम् तेन कालत्वप्रकारकप्रमाविषयो द्रव्यत्वादित्यत्र कालिकसंबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वेन स्वरूपसंबंधेन द्रव्यत्वव्यापकत्वेपि न क्षतिः प्रमेय

यद्वा यावंतस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यंते तद्रूपवत्वं तत्त्वमित्याहुः ॥

त्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधाच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नवायं घटः एतद्घटान्यतरत्वादित्यत्र तादृशप्रति योगितावच्छेदकीभूतघटत्वत्वादिना कालिकतया हेतुव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेनाव्यापकत्वात् । र त्यं च तादृशसाध्याभावस्य तादृशसाध्यव्यापकत्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्न्यभावस्य सा ध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धावपि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वेन संयोगेनाव्याप कत्वेपि न क्षतिः केचित्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वात्तेनैव संयोगे वह्न्यभावनिरासः यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो गितावच्छेदकं यत्तेन धर्मेण तेन संबंधेन हेतुं प्रति व्यापकता बोध्या तेन कालत्वप्रकारकप्रमाविषयो द्रव्यत्वादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्यातिव्या प्तिरित्याहुः ॥

सार्वभौमलक्षणे समुदायपूर्वदानेन दोषाणामलग्नकत्वात् यद्येन समुदायपदानंतर्भावे दोषेलक्षणमाह यद्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वं हेतु तावच्छेदकसंबंधेन स्वपूर्वोक्तत्वात्तदनुक्ता वृत्तिमद्वृत्तित्वस्य व्याख्यानसंवलितं प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना अत्र वृत्तिमत्पदादाने संभवो नास्ति तादात्म्यसंबंधेन विषयितावच्छेदकहेतुतायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि न्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवासंभवात् तादात्म्यसंबंधेन विषयितया च सर्वस्यैव वृत्तिमत्त्वादिति ध्येयं तन्मात्रविवक्षणेन संबंधांतरेण वृत्तिमन्निष्ठत्वं तद भावस्य दर्शितं दूषयंतीति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिः प्रथमरीतौ वह्निमान् धूमादि

॥ येन तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावंतः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्वं व्याप्तिः येन संबंधेन हेतुता तेनैव संबंधेन वृत्तिमत्त्वम पि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितकवह्न्यभाववति संयोगेन वृत्तिस्तदभावस्य तादात्म्यादौ वर्तमानस्य धूमा दावसत्वेपि न क्षतिरिति साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः ॥

त्यादौ सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ च तादृशनानाभिन्नत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य पृथ्वीवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभाववद्वृत्तित्वाभावस्य च धूमेद्र व्ये च भावासंभवः स्यात् व्याप्यवृत्तित्वोपादानाच्च कपिसंयोगाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशाभावात्मककपिसंयोगवद्वृत्तित्वाभा वस्य गुणत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादावसत्वेपि न क्षतिः साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन चावबोध्यः तेन वह्निमान् पर्वतवृत्तिरूपादित्यत्र संयोगेन साध्यतायां समवायावच्छिन्नवह्न्यभाववत्त्वमवेतत्वाभावस्य वह्न्यवयवरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्वेपि न क्षतिः ॥

अत्र पूर्वोक्ततत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणे आलोकाद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य ता
दृशस्यापादकत्वं न स्याद् धूमे सत्त्वाद्व्याप्तिरिति तदुपेक्ष्य स्वव्यापकेति स्वप्रतियोगितातद्व्यापकत्वतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वंतद्व्यापक
प्रतियोगिताकान्यत्वार्थः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वविवक्षणे आलोकाद्वृत्तित्ववृत्तित्वावच्छि
न्नाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नवदभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगिताकस्यालो
कवृत्तेर्धूमे भावाद्व्याप्तिर्नो व्यापकतावच्छेदके तत्तदिति तथा च तादृशाभावं शृङ्गग्राहिकयोपादाय तद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्या
पकत्वं वाच्यम् आलोकाद्वृत्तिवृत्तित्वाभावप्रतियोगिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवदभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यान्तु तत्तद्व्यापिका समाना
धिकरणधर्मावच्छिन्नवदभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापिका न तु व्याप्येति न तादृशाभावनिरासः धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्या

तद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्ते
न समानाधिकरणेन वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः ॥ ॥ ॥ ॥

पकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव वह्निमद्वृत्तेः सत्त्वादतिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या
पि साध्याभाववत्तया तत्त्वाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रतिनिर्दिष्टवृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वात्तो व्याप्यतावच्छेदकेऽपि त
न्नाद्वृत्तिर्वह्निमान्धूमादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयोगित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्वतसंयोगित्वतदन्य
संयोगित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यालोकवृत्तेः सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्समवेतत्वत्वसमनियतप्र
तियोगिताकस्य घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिवृत्तेश्च हेतावभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

एवं सत्तारूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशसाध्याभाववत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य तल्लक्षणावच्छिन्नेति द्रव्यसमवेतत्वतदन्यक्ष
णावच्छिन्नसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य रूपवत्त्वेऽहेतावभावाच्चासंभवः तादृशप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणे
पि धूमनिष्ठवृत्तित्वत्वरूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यालोक
वृत्तेर्धूमाद्यवृत्तित्वादसंभवः इत्यत तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वेति धूमवान्वह्नेरित्यादौ समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो निरुक्तं तत्रापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तस
मानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव संभवात्तथैवा- तिव्याप्तिरतस्तन्नदिति केव
लान्वयिसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य गुरुतया तदपेक्षया वृत्तित्वस्यैव लघुतयावच्छेदकत्वादतः समानाधिकरणेनेति अत एव साध्याभाववद्वृ
त्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यपि न कृतं नचैवं वृत्तिमद्वृत्तिपदं व्यर्थम् अत्र कल्पद्रुष्टत्वात् केचित्तु तादात्म्येन विषयित्वया च हे
तुतायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिरतो गुरु
धर्मस्यानतिरिक्तत्वया महानसवृत्तित्वादिकमपि न साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं अतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय तथैवासंभवः अ
तः स्वाविषयकत्वे निर्विषयत्वे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वेन तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तत्वं निर्वाच्यमतो वृत्तित्वमपि न ता
दृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं वृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीत्या तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्याविषयीकरणात् एवं च वृत्तित्व
त्वावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमादाय पूर्वोक्ताव्याप्तिवारणाय तत्कल्पेऽपि वृत्तिमद्वृत्तिपदं सार्थकम् अत्र च तत्तत्साध्याभावप्रतियोगि

सि॰ वि॰ भ॰
६५

वच्छेदकाद्यविशेषितं तत्र व्याप्तिर्नैनोपारायत ह्रदवृत्तित्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं आसमते नालोकवृत्तेरभावस्य वह्नित्वाव
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया ऽऽलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक तद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तिविषय
कप्रतीत्यविषयत्वेपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय तत्र व्याप्तिः तादृशवृत्तित्वाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणात्यायद्वा
पालाद्यवादाहवृत्तिनीवेत्रिता दात्म्येन विषयित्वया चहेतुतायाः केवलान्वयिनि विरुद्ध घटत्वपटत्वाभ्यां प्रवृत्तादृशवृत्तित्वाभावः
सुलभः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावाद्व्याप्तेर्वा
रणाय तद्वृत्तित्वाभावत्वेनेन तद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणं ननु धूमत्वाभावधूमनिष्ठवृत्तित्वाभावयोः समने
यत्याद्भूम त्वाभावोपि वृत्तित्वप्रतियोगिताक एवेत्यव्याप्तिः न चैवं तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्तेन वृत्तित्ववृत्तिना धूमनिष्ठ
वृत्तित्वत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्नायमभावो लक्षणघटक इति वाच्यम् तथा सति केवलान्वयिन्यप्रसिद्ध्यापत्तेः
धूमत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यापि वृत्तित्वत्वेन घटाभावाभिन्नत्वात् न च तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिध
र्मानवच्छिन्नापि घटत्वेनावच्छिन्नाप्रतियोगितास्तीति वाच्यम् प्रकृतेपि तुल्यत्वात् धूमनिष्ठवृत्तित्वाभावेपि साध्याभाववद्वृत्ति
त्वव्यतिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नधूमत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सत्त्वादिति चेत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्त
वृत्तित्ववृत्तिधर्मरणावच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् धूमत्वाभावस्तु धूमनिष्ठवृत्तित्वत्वरूपतादृशध
र्मावच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताक इति तमादायाव्याप्तिः न च धूमत्वत्वेन धूमत्ववन्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य धूमा
वृत्तितया ऽव्याप्तिरिति वाच्यम् तत्र एकवृत्तिरीत्या धूमत्वत्वविशिष्टतादृगन्यतरस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तस्य तत्र साध्या

राम॰
६५

भाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्ततादृशवृत्तित्वनित्यत्वरूपतद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितायाविशेषणाद्वा स्वव्यापके त्यस्य फलमा
ह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति निर्वह्निवृत्तित्वं तु घटादिसाधारण्यात् आलोकाद्यवृत्त्यभावप्रतियोगितायान व्यापकमिति भावः तादृशवृत्तित्वत्वव्या
पकप्रतियोगिताकेत्यस्य फलमाह यश्चेति वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वदर्शनाय धूमेनेति साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नत्वप्रदर्शनाय पूर्वसंभावेत्युक्तमहानसवृत्तित्वाभावस्य यवतीयधूमादौ सत्त्वेपि धूमत्वावच्छेदेनासत्त्वात् अन्यथानिरुक्तमहानसवृत्तित्वाभाव
स्याप्रर्धनवद्वेहोसत्त्वादिति व्याप्तिस्तथाचासंभव इति भावः महानसादि तिहेतुस्थलेमहानसवृत्तित्वाभावस्य सत्वात् तमादायासंभवस्य
स्फुटत्वात् साधारणशब्दं नाह स्वनिष्ठेति स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तद्विरहस्येत्यर्थः प्रमेयहेतुक
स्थलेपि एकप्रमेयनिष्ठतादृशवृत्तित्वस्य प्रमेयान्तरे योऽभावस्तस्य तत्प्रमेये ऽसत्त्वादसंभव इत्यतस्तत्त्वचनायाह हेतुतावच्छेदकेति हे
तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेणायोवह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेंधनत्वाद्यवच्छिन्नकत्वभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्ति
त्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेतुतत्त्वरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेपि न क्षतिरित्याहुः ऽऽ ऽऽ
तु तावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्तित्वप्रदर्शनाय हेतुत्वं तद्वृत्तेरिति तु केचित् क्षतिरव्याप्तिरसंभवश्च यत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वं हेतो
विशेषणं तेन जात्यभाववान्सत्त्वादित्यादौ जात्यभाववत्समवेतत्वस्य तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवं तस्य च सत्त्वादौ समने
नात्यव्याप्तिरिति तत्र घटादिवृत्तित्वादेरपि जात्यभावव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाववत्समवेतत्वस्योपरत्वादिवृत्तेः सत्तायामभावा
देवाव्याप्त्यनवकाशात् परंत्त्ववृत्तिसाध्यके वृत्तिहेतुके वा निव्याप्तिवारणाय साध्यसमानाधिकरणत्वं हेतो साध्ये हेतौ वा तादृशवृत्तिम
त्त्वविशेषणमिति तत्तप् अत्रापि महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालिकसंबंधेन हेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्बोध्या कालिकसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्ते
र्महाकालान्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवसंभवात् परं तु तदतिरिक्ते दोषाणामत्रसंभवइति हेतुत्वपरं

अन्ये त्विति प्रमेयं घटत्वादित्यादौ साध्याभावसमुदायाधिकरणसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवेतत्वाभावस्याभावादिहेतोर्हेत्तावभावादव्याप्तिरतो वृत्तिमद्व्यन्तयद्दत्युक्तं तदर्थश्च पूर्ववद्बोध्यः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य व्यभिचारिणि सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तं यावत्तद्वृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्र[illegible]तियोगिताकत्वविवक्षणे एव समुदायपदव्यावृत्तिरिदानीं संगच्छत इत्याशयेन प्रथमन एव तादृशवृत्तित्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति स्वव्यापकेति स्वप्रतियोगितातद्व्यापकं यत्साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्व

अन्ये तु वृत्तिमद्व्यत्ययोपादानतः साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वाभावास्त इत्यम् तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनं च प्रोक्तप्रायम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकइत्यर्थः उक्तन्यायमिति वह्निमान्धूमादित्यत्रालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वात् स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वेति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्य व्यावृत्तिस्तु न वह्निमान्धूमादित्यादौ तत्र महानसादेः साध्याभावसमुदायाधिकरणत्वाभावात् किन्तु प्रमेयं घटत्वादित्यत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणीभूतघटसमवेतत्वाभावस्य तादृशस्य घटत्वे सत्त्वात् तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वं प्रतियोगितायामिति ॥ ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति निरुक्तवृत्तित्वाभावप्रतियोगितानसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापिका साध्याभावत्वेन साध्याभावस्यैकैवल्लान्वयितया तद्वृत्तत्वस्य धूमादिनिष्ठवृत्तित्वपि सत्त्वादतस्तादृशवृत्तित्वत्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव वृत्तिमद्वृत्तिः संभवतीति भावः प्रतियोगिताव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वस्यात्र समुदायपदव्यावृत्तिस्त्वालोकावृत्तिवृत्तित्वं नास्तीत्यभावस्य धूमादावव्यापकत्वेनाव्याप्तिवारणाय पूर्ववदिति ध्येयम् न च व्याप्यदले समुदायपदादाने धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः गगनवृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वात् निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायाः

साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तितादात्म्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति ॥

साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वाच्च तादृशाभावाप्रसिद्धेः किन्तु वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरुक्तक्रमेणेति वाच्यम् व्याप्यदले हि समुदायपदादाने आलोकावृत्त्यभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वाभावान्तमादायाव्याप्तेरसंभवेन स्वव्यापकेत्यादि पूर्वदलमेव न देयम् तथा च वह्निमान्धूमादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणगमनात् किं तत्तिव्याप्तिरेव अत एव पूर्वदलपरित्यागे साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्येति केवलमुक्तं यथाश्रुते समुदायपदस्य चालोकावृत्त्यभावोपि तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक इति तमादायाव्याप्तिभियेन पूर्वदलं सप्रयोजनमिति भावः

धूम इत्यादिसद्धेतौ तत्र यं नातिव्याप्तिरेवमेव नान्वयिन्यपि तथात्वे साध्यत्वेन तु समवायेन वह्निमति धूमस्य वह्न्यवयवे तत्रस्य च संयोगेन सत्त्वेऽपि
तस्य वृत्त्यनियामकत्वात् तादृशसाध्यके धूमो वह्न्यवयवकत्वं च विरुद्धं तच्च साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव वारणीयम् आका
शादिसाध्यकविरुद्धादिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् अत आह पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे चेति समवायेन संयोगेन च वह्नेः
साध्यत्वेऽपि पर्वतवह्न्यवयवे च संयोगो व्यभिचारी इदमुपलक्षणम् कालभिन्नमात्मत्वादित्यत्र दैशिकसंबन्धावच्छिन्नकालभेदा

साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे पर्व
त वह्न्यवयवसंयोगे च पर्वतेऽस्य वह्न्यवयवस्य च संबन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्त्यनधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥

भाव कालिकसंबन्धेनावच्छिन्नकालभेदाभाववद्वृत्त्यधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयमात्मत्वादित्यत्र कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रमेय
त्वाभावघटितकूटाधिकरणं कालभिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावस्यात्मत्वेऽसत्त्वात् व्याप्तिरक्षतैव्या संबन्धद्वयेति पर्वतस्य सं
योगावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वं वह्न्यवयवस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वमित्यर्थः ॥ ॥

यद्यप्युत्पत्तिकालावच्छेदेनोभयोरभावद्वयाधिकरणत्वमेव तथापि संयोगिसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय विवक्षणीयस्य तदभा
ववव्याप्यवृत्तित्वानिरूपकाधिकरणत्वस्य पर्वते वह्न्यवयवे चासंभव इत्यभिप्रायेणेदम् वस्तुतस्तु तत्तदधिकरणे साध्यतावच्छेदक
संबन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधित्वाघटकसंबन्धेनैव साध्याभावाधिकरणता वाच्या न तु संबन्धसामा
न्येन दैशिकसंबन्धेन वा द्रव्यं गुणादित्यादौ कालिकसंबन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणे कालेऽगुणस्य वृत्तेः कालिकसंबन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताके आकाशत्वाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशत्वाभावस्य दैशिकतयाधिकरणे आत्मनि आत्मत्वादेर्वृत्तेश्च
व्याप्तेः तथा च संयोगिसत्त्वादित्यत्रापि नातिव्याप्तिः संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वे तत्र संयोगवत्ताग्रहाविरोधित्वेऽपि गुणादिनिष्ठा
यां विरोधित्वात् तद्गोचरस्तत्रायाः सत्त्वात् केवलान्वयिनि च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं भ्रमरूपमेवप्र
सिद्धम् भवति हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यभाववत्ताज्ञाने नियमतो घटत्वविशिष्टवाच्यत्ववत्ताधीः प्रतिबन्धः तथा च व्याप्यवृत्ति
त्वेन तदनुरोधेन स्यात् तत्र आणविशेषणानदेयं अत एवाह पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च संबन्धद्वयावच्छिन्नाभावद्वयानाधिकरणत्वेऽपीति
ध्येयम् किंतु कपिसंयोगाभाववानेतत्वादित्यादौ कपिसंयोगघटितादृशसाध्याभावकूटस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशि
ष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधिग्रहविषयसंबन्धाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः व्याप्यवृत्तित्वमन्वयरति अत्र संप्रदायमते इति मतभेदप्रभावविशे
षणादेयम् तेनाकाशाभावसाध्यके नाव्याप्तिः वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेनैव वृत्तिनिरूपाभावो वारित इति ध्येयम् अत्रे
दं बोध्यं द्वितीयदीत्या साध्याभावेन केनापि विपक्षके माघशरा वाव्याप्तिः तत्र द्विपक्षाशत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्र
सिद्धेः तेनान्यथा साध्याभावनिर्वक्ति तथेति स्वप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतं यत्साध्यतावच्छेदकं तद्व्यापिकायद्भावप्रतियो

गितान्ताद्दृशाभाववद्वृत्त्यर्थः स्वव्यापकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह पृथ्वीत्वाभावादाविति वह्निमान्धूमादित्यादौ संयोगावच्छिन्नतन्तद्वह्न्य
ऽवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणं गुणाद्येव प्रसिद्धम् अतस्तत्कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः किन्तु कू
टाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या तादृशाव्याप्तिस्तु निरुक्तसाध्याभावविवक्षेऽपि सत्त्वावान्जातेरित्यादौ भविष्यतीति
यत्रोदाहृत पृथिवीत्वाभावस्य विपक्षः पृथिवीतरवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य यावत्पृथिवीवृत्तित्वात्कूटाधिकरणस्यैनाप्रसिद्धिरत

तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोपि तेनुपत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तद्विपक्षावृत्तित्वाद्य
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धम् तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ च सप्रमेयजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावव
त्सामान्याद्यावर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा ॥ ॥ ॥ ॥

स्वन्नदिति तत्र सद्धेतौ नाव्याप्तिरित्यनेनान्वयः यावतां मेकाधिकरण्यं संभवतीति विवक्षायामथुक्ताव्याप्तिरुद्धर्तुं शंकयन्न
इत्यत्र आह पृथ्वीत्वादाविति जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषितेपि वारणासंभवादा
ह आदीति तथा च जलादिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैतत्तोऽष्टवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृशस्य कूटाधिकरणे जात्यादावप्रसिद्धेरति
व्याप्तिरिष्ट्या समवायेन हेतुतायां तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाविव्याप्तिविरहाद्द्रव्यत्वमु
पेक्ष्याह द्रव्यत्वप्रकारकेति सर्वं द्रव्यमिति भ्रमविषयत्वजात्यादावपि सत्त्वादाह प्रमेति ॥ श्रीः ॥ ॥

साध्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणेपि प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविवक्षणप्रयोजनमाह नाप्यभावत्वा
दिनेति आदिपदेन प्रमेयत्वेन प्रमेयादेः साध्यतालाभः एवं चात्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकत्व
वापि ध्येयम् तत्तत्साध्येति घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य पटत्वाभावाभावस्य पटत्वस्य चैकाधिकरणाभावेन तद्वृत्तिकूटाधिक
रणस्य प्रसिद्धेरिति भावः यावतां मेकाधिकरण्यं संभवतीति विवक्षायामपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमूहेन घटत्वस्यैका
धिकरण्यसंभवान्न वृत्तिकूटाधिकरणाद्यवृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तिरेव अत एव भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्श

नाप्यभावत्वादिनाऽभावादौ साध्ये तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्याहुस्तत्र द्रव्यत्वपृथ्वीत्वोभयवा
न्द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति गुणादौ द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः ॥ ॥ ॥

वह्न्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशकूटवृत्तित्वाभाववद्धेतुकत्वमप्यव्या
प्तिरेवेति ध्येयम् न च प्रमेयसाध्यके घटत्वाभावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकस्य तादृशव्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावेन समं संभवदैकाधिकरण्यस्याधिकरणे घटादौ प्रमेयत्वादिहेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वन्यूनवृत्तिस
मानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वविवक्षणात् यावत्प्रमेयवृत्तिष्ठप्रतियोगितायान्यूनवृ
त्तिसमानाधिकरणमिव घटत्वाभावत्वादीति तदवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ॥ ॥ ॥

त्रि·चिं·भ
६९

अत्र च तदभावनिरूपितप्रतियोगिताव्यक्तेः समनैयत्यं वाच्यम् तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नव-
ह्न्यभावप्रतियोगितायाः वह्निध्वंसप्रागभावनिष्ठाया घटादित्वेन वह्न्यभावस्यापि वह्नित्वेन घटाभावाभिन्नतया घटादिनि-
ष्ठायाः स्वीयविशिष्टाभावादिनिष्ठाया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया वा अव्यापकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षतिः
इदं तु प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकैक्येन प्रतियोगितैक्यमिति मतेनोक्तम् प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभे-
दे तु यत्किंचिदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम् तेन नानाव्यक्तिक
संग्रहः न च प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयत्वाभावस्यापि घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगितात्वेनापि न प्रमेयत्वत्वसमनैयत्यमिति वाच्यम् प्रमेयत्वभिन्नत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति धीबलात् प्रमेयत्वभे-
दस्यापि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेयत्वमात्रनिष्ठतया प्र-
मेयत्वत्वसमनियतत्वात् एवं च वह्निभिन्नत्वेन वह्निर्नास्तीति धीबलात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगितायां वह्नित्वसमनियतत्वात् तदभावोपि लक्षणघटको भवतीति बोध्यम् पृथ्वीसमवेतत्वान्यप्रमेयत्वादित्यत्र पृथ्वी-
समवेतत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि पृथ्वीसमवेतभिन्नत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पृथ्वी-
व्यवच्छिन्नप्रतियोगिताको वाभावः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः तेन न तत्राव्याप्तिरिति केचित्

रामः
६९

ननु स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदके तत्तत्तावच्छेदकसमानवृत्तिकस्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदके इत्यर्थः तथा चनेदं दूषणं साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्व-
स्य व्यासज्यवृत्तितया प्रत्येकपर्यवसितवृत्तिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वासमानवृत्तिकत्वादत आह अपि चेति द्रव्यत्वत्वादीनामिव
रात्मत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादीनामवच्छेदकानां संग्रहः ननु सावयवे मते विशिष्टमतिरिक्तमेवेति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावेनोक्तसाध्यतावच्छेद-
कसमनियतप्रतियोगिताकः अनतिरेके तु परपरम्परा पृथिव्यन्यत्वद्रव्यत्वसंबन्धस्यैव तत्र साध्यत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह किंत्विति भौम
वि तु विशिष्टपृथ्वीविशिष्टाभावप्रतियोगितया च समनैयत्यं समनियतत्वावच्छेदकत्वम् द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिता च पृथिव्यवच्छेदेनापि
द्रव्यत्वे वर्तते न तु तदवच्छेदेन तत्र पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वमिति द्रव्यत्वाभावेनोक्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकत्वम् किन्त्वितीत्याहुः परे तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयोः समनैयत्यं वाच्यम् तेन द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभा-
वनिरासः द्रव्यत्वत्वावच्छिन्ने पृथिव्यन्यद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नयोः समनैयत्याभावादिति वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निघटाभावं वह्नित्वावच्छिन्न-
वह्न्यभावं चादाय लक्षणसमन्वयः प्रमेयवान् अभिधेयत्वादित्यादौ स्वरूपसंबन्धेन समवायेन साध्यतायां वाच्यत्वत्वादिना सत्तात्वादिना व्या-
अपि चेदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वात् तदव्याप्तेः
द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्यत्वात् किंचेरूपाभावसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावस्याप्रसि-
घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयः तथा च स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्याद्यस्य स्वाव॥ यन्निविष्टसकलरूपव्यापकाधिकरणाप्रसिद्धिः ॥ ॥
च्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः अत एव विशिष्टाभावो निरस्तो न च
वाच्यत्वन्यूनत्वादिनेदं प्रमेयमित्यादौ तत्र प्रमेयवान् अभिधेयात् इत्यादौ तदात्मना साध्यतायां तादृशसमनियतप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति अप्रसिद्धेरि
तिकालस्य सकलरूपाधिकरणतापि साध्यवत्तादृहविरोधिसंबन्धेनानधिकरणत्वादिति पूर्वोक्तयुक्तेन स्पावद्यवाच्यत्वादिनिषेधम् संयोगाभाव-
साध्यके संयोगरूपसाध्याभावे यत्किंचिदधिकरणाव्याप्यवृत्तित्वाभावात्तादृशसाध्याभावाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तत्कूटाधिकरण-
स्याप्रसिद्ध्याप्यनुसरणम् रूपस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्त्यादि परमाणुरूपाणां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धिर्बोध्या ॥ ॥

यावत्त्वमिति तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैव संभवे रेकाधिकरण्यस्यात्र तद्रूपस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या संभवान्नाव्याप्तिः पृथिवीति पृथिवी पदमेतत् पृथिवीपरम् अन्यथा घटवायुद्वित्वपरवायुद्वित्वयोः संभवद्वैयाधिकरण्ययोरधिकरणस्य वायोरेव संभवात् द्वित्वाभावस्य द्वैताव सत्वा दतिव्याप्तेरभावात् नन्विदं पृथिवी वृत्तिगुणशून्यं वायुत्वादित्यत्र सद्धेतुरेव जन्यैवायावुत्पत्तिकालावच्छेदेन नित्ये च महाप्रलयावच्छेदेन पृथिवी वृत्तिगुणसामान्याभावसत्वादत आह सत्तान्येति समवेतत्वावच्छिन्नाभावेसाधनाति व्याप्तिसंभावनासंभवेदेकाधिकरण्यसमवेतत्क ्रस्याधिकरणोवायोर्हेतोर्वृत्तेः पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावत्वेन साध्यतायां सद्धेतुत्वम् पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वान्न सामान्याघवेन तदभावप्रतियोगितायाः समवेतत्वमात्रावच्छेद्यत्वात् पृथिव्यवच्छिन्नाभावेऽपि समवेताभावसमनियततया समवेतमात्रस्ये

यावतामभावानामेकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्ताम पृथिवीसमवेतत्वशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवद न्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तेः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटित तत्वेन तद्वति हेतोरवृत्तेः वस्तुतस्तु निखिलानामेव रूपादीनां तादृशाभावसंहस्य समानाधिकरणत्वात्समानाधिकरण्याव दभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव ॥ ॥ ॥

वतदाभावत्त्वात्तद्वृत्तिन्त्वकूटाधिकरणत्वस्य वायोसंभवादतः पृथिवीति सत्तान्येति च अत्रापि पृथिवीपदमेतत् पृथिवीपरम् पृथिवी वृत्तिपदं वा पृथिवीपर्याप्तवृत्तिकपरमतेन पूर्वोक्तरीत्या वायावपि तादृशाभावकूटाधिकरणत्वे निधेयं वायुत्वस्य वित्तद्वत्तया साध्यसामानाधिकरण्य विशेषणेनैव वारणादाह रूपवदन्यत्वादिति रूपाभावस्यात्पत्तिकाले पृथिव्यामभिसत्वादाह असत्वादिति एतस्य हेतोर्गुणादौ प्रकृतस्या प्यसामानाधिकरण्यमिति मतम् ननु सत्तान्यपृथिवीसमवेताभावस्य सतान्यद्रव्यसमवेताभावाभिन्नतया सत्तस्य द्रव्यसमवेतमात्रस्यैव तदभावतया संभवदेकाधिकरण्यापन्नवायुमात्रसमवेततदभावकूटाधिकरणोवायोर्हेतोर्वृत्तेर्नातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादिना रूपसामान्याभावाः तथाच सर्वाण्येव रूपाणि तादृशाभावसहस्रेणासं

ननु पादृशाभावस्तोमेन समानाधिकरणपादृशसाध्याभावस्तादृशकूटवद्वृत्तित्वाभावायावन्तस्तदत्वं विवक्षितमप्रकृते च तत्र तद्रूपस्य व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्तोमसमानाधिकरणस्याधिकरणं तत्र द्रूपाधिकरणमेव प्रसिद्धं तद्वृत्तित्वाभावस्य वायुत्वे सत्वादेव नाव्याप्तिरतः किञ्चेति यत्र साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितात्वव्यापकं यदधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितात्वं तदेव निरुक्तसमुदायाधिकरणं वाच्यम् प्रकृते च रूपसा मान्याभावनिष्ठायायावद्रूपावच्छिन्नपितायाः प्रतियोगितायाव्यापकत्वात् तद्रूपाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वं तादृशप्रतियोगितात्वव्यापक मेवेति तत्र द्रूपाधिकरणमेव तादृशकूटाधिकरणं प्रसिद्धमतः किञ्चेति तत्र प्रथमतस्तवतया विवक्षासंभूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान्स्पर्शवदन्य त्वादित्यत्रैवस्यमारणातिव्याप्तेरलग्नकतायत्तेः तत्रापि तादृशान्यतराभावनिष्ठायाः प्रतियोगितायाव्यापकत्वान्मनोनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य

किञ्च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभा ववति कालादौ वृत्तित्वन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारित्वापत्तिप्रसंगो वा तथाच सत्तादिसाध्यके समवायेन संयोगेन वा हेतावव्याप्तिः साध्या भाववतित्तेन संबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेः ॥

तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वान्मनसोऽपि निरुक्तकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्तेरसत्वात्साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वस्य समेव तत्तवृत्त्यादिनाः भावः संबंधित्वेन वा आद्ये धूमादाविति तादृशसाध्याभावकूटवत्सम वेतत्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमत्त्विप्रमानस्य धूमस्याभा वादित्यर्थः अन्त्ये साध्यतावच्छेदके त्यादिकालस्य वृत्तिमन्मात्राधिकरणत्वात्साध्याभावएव तत्र कमथतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति तथाच का लिकसंबंधेन साध्यसत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तदभावानविरुद्धात्लक्षणे च तेन संबंधेनाभावस्य वानिवेशादित्यभावः कालादावि त्यादिना दैशिकतया विशेषितयाच सर्वाधिकरणीभूतदिक् सर्वविषकत्तानादिसंग्रहः व्यभिचारिणि धूमवान्वन्हेरित्यादावनुचरमध्वं सानन्नमाकाशाभावादित्यादौ तत्र तादृशसाध्याभावकूटवच्चरमध्वंससंबंधित्वाभावस्य घटादिप्रागभावात्मकत्वेनिमहत्वेहेतावभा

साधनसमानाधिकरणत्वेनेति इत्थं च सर्वत्र सद्धेतोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य साधनसमानाधिकरणत्वात्तमादा
येव लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशत्वात्तमादा
येवनातिव्याप्तिः इत्थं च यथा साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वस्य व्याहतिस्तथा पूर्वमावेदितं न चैवमपि सत्तावान्
नेरित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य केवलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य च तादृशत्वात्तद्घटितकूटाधिकरणसामान्यादौ समवा
येन द्रव्ये प्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति वाच्यं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य गुरुतया लाघवेन गुणान्य
त्वविशिष्टत्वस्यैवावच्छेदकतया गुणान्यत्वविशिष्टत्वस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन च तादृशाभावप्रतियोगितायाः सत्तात्वस
मनियतत्वाभावात् न नु मूर्त्तत्वं विहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वं मूर्त्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तच्च तादृशविशेष

साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावाविशेषणीया इति चेन्न विशेष्यत्वात्तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वयोरन्यतरत्वेनाभावस्य साध्यस्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिस्तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः ॥ ॥ ॥

गुणपरिमाणपर्यवसन्नं तथा च स्पर्शवदन्यत्वसमानाधिकरणं यद्भूतत्वं मूर्त्तत्वं च शब्दं मनःपरिमाणरूपम् तत्र च पृथिव्यादावविच्छेक
थमतिव्याप्तिरत आह आद्योरिति भूतभेदमूर्त्तभेदान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् भूतमूर्त्तान्यतरत्वादित्युभयत्रादिपदार्थः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभा
वे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवैतेनोन्यतरत्वेनेति स्पर्शसामान्याभावस्यापि नित्यकालावच्छेदेन पृथिव्यादावपि वृत्तेरन्यतरत्वेनेति तादृश
साध्याभावसमुदायवति भूतत्वमूर्त्तत्वघटकसाधनसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावसमुदायवति न
नु मावत्त्वं फलतस्तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणम् तथा च साधनाधिकरणे स्वाश्रयद्वारकसंबंधेन संबद्धमावत्साध्यतावच्छेदकस
मनियतप्रतियोगिताकत्वं स्वाश्रयद्वारकसंबंधेन यत्तदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावोर्थः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयनिष्ठं च तादृशान्यतराभावत्वाव

त्वमत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्पर्शवदन्यत्वसमानाधिकरणं स्वाश्रयद्वारकसंबंधेन तदधिकरणं मनस्तद्वृत्तित्वाभावस्य स्प
र्शवदन्यत्वे सत्त्वादेवानतिप्रसंगः यद्वा साधनसमानाधिकरणाभावनिरूपिता या वृत्तिः साध्यतावच्छेदकसमानियतप्रतियोगिता प्रत्येकं
तन्निरूपकाभावाधिकरणं यत्तदेव तादृशकूटाधिकरणं भवतीति हि तादृशान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकमूर्त्तत्वात्मको
भावघटितकूटाधिकरणमनोपीति नातिप्रसंगः इत्थं च पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्भाववान्मेयत्वादित्यादौ चातिव्याप्त्य
व्याप्ती वीरणप्रतियोगिनां साध्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकत्वविलक्षणमपि संगच्छते न चैवमपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वम
तेषु पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वं च द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभ
वयोरपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावतया तद्घटितकूटाधिकरणत्वस्य गुणएव संभवादिति वाच्यम् साध्यतावच्छे
दकविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्
स्वरूपप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणात् पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववति द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिव्यन्यत्ववि
शिष्टद्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वरूपसाध्यवद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वो
भयवत्त्वान्नोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं तथा च साधनसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिव्यधिकरणाभावो व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावयवतद्वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वमद्वृत्तित्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकवि
शिष्टेति सद्धेतौ साधनसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव साध्यवद्वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानित्यतादृशाभावाप्रसिद्धिरतः प्र
तियोगिताकत्वं तत्र प्रमेयसाध्यके साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवद्भावस्याकाशात्मकसाध्यवृत्तयाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धिरतो व्यापकीभूतेति प्रमेयत्वव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु समवायसं

शि·विं·भं·
१२

बंधेन प्रमेयसामान्याभावप्रसिद्धेश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वेन वह्न्यभावस्यापि वह्नित्वेन घटाभावाभिन्नतया तादृशाभावाप्रसिद्धिरतः
स्वसमानाधिकरणाभिन्नत्वे चैवमपि वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वानंगीकारे संयोगी सत्वादित्यत्राति व्याप्तिः तत्र संयोगसामान्याभावे संयोग
वद्वृत्तित्वसंयोगत्वव्यापकस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसत्वे न निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वसंभवादितिवाच्यम् तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वस्य किंचिदनवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वात् तस्य च संयोगाभावेऽ
भावात् संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वायामुत्पत्तिकालादेरवच्छेदकत्वात् न चैवमपि कपिसंयोगाभाववान्नपत्वादित्यादौ संयोगस्यापि
निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यादव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टः सन् यो हेत्वधिकरणेऽनवच्छि
न्नवृत्तिमान् तादृशाभावस्य साधनसमानाधिकरणाभावत्वेन विवक्षितत्वात् संयोगरूपाभावस्य हेत्वधिकरणे किंचिदनवच्छिन्नवृत्ति
मत्वाभावादेव नातिव्याप्तिः संयोगाभावस्य गुणत्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वा द्रव्येऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वाच्च संयोगसत्वात् द्रव्यादिहेत्वा
दौ नाऽव्याप्तिरव्याप्तिर्वा इत्थं च साध्याभावस्याधिकरणता साध्यवत्ताग्रहविरोधिता संबंधेनापि न विवक्षणीया कालिकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशत्वाभावस्याभावसाध्यके तदभावस्याकाशत्वाभावरूपस्याप्यनिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकर
ण्यविशिष्टत्वाभावादेवाव्याप्तेरभावात् तदयं निर्गलितलक्षणार्थः निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टानवच्छिन्नवृत्तिकहेत्वधि
करणवृत्त्यभावनिरूपिता यावती साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितानत्येकं तत्तन्निरूपकाभावस्यानवच्छिन्नवृत्त्यधिकरणं यत्त
द्वृत्तित्वाभावो यावत्तो वृत्तिमद्वृत्तित्वमिति कृत्त्व पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् व्यद्रूत्वादित्यादौ जलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादा राम·
यातिव्याप्तिः संयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ संयोगरूपाभावं साजात्यावज्ञानेरित्यादौ च सत्तात्वावच्छिन्नाभावं चादायाव्याप्तेर्वारणा १२
य योगिव्यधिकरणो हेत्वधिकरणेऽनवच्छि विशिष्टं तं वृत्तिकान्तं वृत्त्यंतं चाभावविशेषणं संयोगी सत्वादित्यादौ तादृशप्रक्रप्रति

न्नवृत्तित्वयेः कपिसंयोगाभावस्तन्निरूपितप्रतियोगितानिरूपकस्याभावस्याधिकरणं जगदेवन्नवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभा
वाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववृत्तिमद्वृत्तित्वं त्वितिव्याप्तिरतोऽनवच्छिन्नवृत्ती तत्तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वव्यापकव्यास
ज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः प्रमेयं सत्वादित्यत्र घटसमवेतत्व घटान्यसमवेतत्वोभयाभावस्य तादृशवृत्तित्वव्यापकप्र
तियोगिताकस्य घटत्वादिवृत्तेः सत्तादावभावात् नवीकारीत्याऽसंभववारणाय अनवच्छिन्नांतं साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटव
द्वृत्तित्वव्यापकत्वस्यालोकात्तेरभावस्य प्रतियोगितायामसंभवात् तादृशवृत्तित्वत्वमेवाप्यत्वमतियोगितायां न देयमेव तिशेषं दर्शितदि
शा वस्तुम्यमित्यत आह किंचेति केचित्तु स्वनिष्ठसाधनसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तित्वाद
शायावदभाववत्वं निरुक्तसमुदायाधिकरणत्वं मूर्तत्वमूर्तत्वान्यतरार्भवगतस्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ च तादृशं समनोपपत्ति त्त
द्वृत्तौ स्यवदन्यत्वेनातिप्रसंगः अत्र च साधनसमानाधिकरणपदादानेनिर्वह्नि निष्ठसाध्याभावकूटस्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ
च तादृशं समनोपपत्ति तद्वृत्तौ स्यवदन्यत्वेनातिप्रसंगः अत्र च साधनसमानाधिकरणपदादानेनिर्वह्नि निष्ठसाध्याभावकू
टस्य वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावघटितस्याधिकरणे साधनाधिकरणत्वाभावात् स्वनिष्ठसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकर
णवृत्तियावत्साध्याभाववाद्वह्निमत्त्वन्न वृत्तित्वाभावस्य धूमादावभावाद् अव्याप्तिः स्यात् अतः साधनसमानाधिकरणान्तं साध्य
नाधिकरणपदादानेरूपाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताभाववान् जातेरित्यादौ च स्वनिष्ठसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटा
धिकरणवृत्तेर्यावद्रूपसत्ताद्यभावघटितस्य यावत्साध्याभावस्य यदधिकरणं तस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तद्वृत्तित्वस्य चाप्रसि
द्धिः सद्धेतौ तादृशं स्वं जगदेव व्यभिचारिणि वियन्न एव यत्तु वेगादित्यादौ अमूर्त्तनिष्ठं यद् धवत्व मूर्त्तत्वोभयाभावमूर्तत्व पृथिव्य
न्यत्वोभयाभावादि घटितं तत्तादृशसाध्याभावकूटवत्तत्स्य हेत्वधिकरणेऽसत्वात् स्वनिष्ठसाधनसमानाधिकरणसाध्यता

शि॰ चिं॰ भ॰ ७३

च्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं मूर्त्तमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावाद्व्याप्तेर्मू
र्त्तत्वाभावमूर्त्तत्वाभावान्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादिभिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावाद्व्याप्तेश्च वारणाय साध्यतावच्छेदकव्याप्य
त्वव्यापकत्वे प्रतियोगिताविशेषणे मूर्त्तमनस्त्वादित्यादौ पृथिव्यादौ च निष्ठसाधनसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभा
वकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिमूर्त्तमनोऽन्यत्वोभयाभावादिघटितसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणत्वेन तादृ
शं स्वं पृथिव्यादिभिन्नमेव तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वाद्व्याप्तेः मूर्त्तत्वाभावमूर्त्तत्वाभावान्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावव्याप्तेः स्वनिष्ठ
साधनसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिमूर्त्तत्वादिघटितसाध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभाव
कूटकत्वं तादृशं च स्वं मूर्त्तादीकरणसाधनाधिकरणवृत्तिमूर्त्तत्वादिघटितसाध्यतावच्छेदकव्या[प्य]प्रतियोगिताकाभावकूटकत्वमेव तद्वृ
त्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वाद्व्याप्तेश्च वारणाय द्वितीयदले प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वव्यापकत्वविशेषणे एवं च तादृशधर्मत्वाव
च्छिन्नविशेष्यकधीविशेष्यावृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिकत्वं वाच्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिरूपं तादृशं स्वं तद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगि
काभावे सत्त्वेऽपि न क्षतिः न च संयोगी सत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् साध्याभावकूटाधिकरणतायाः यत्किंचिदनवच्छिन्नवृत्तितानि
रूपितायाः विवक्षितत्वात् एतादृशी चाधिकरणता न द्रव्य न चैवं संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगघटितस्यानवच्छिन्नाधिकरणताया
अप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यम् साधनसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषत्वात् साध्यतावच्छेदकसंबंधेन परमा
त्मप्रतियोग्याधेयताया हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिरूपितत्वपरमावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तादृशाभावस्य वाभावा
तार्थः प्रमेयं घटादित्यादौ प्रमत्वापित्वसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणमेवेतत्त्वोभयाभावस्य घटत्वादिघटितेऽघटे घटः भावाद्वृत्ति
त्वव्याप्यत्वं प्रतियोगितायाविशेषणमित्यस्वरसादाह किंचिदित्याहुः तन्न समवेतवान् द्रव्यप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावव्याप्तेः अ

सिन्त३

रामः ७३

समवायिनात्यादित्यत्र घटमात्रसमवेतत्वघटवृत्तित्वसमवेतत्वोभयाभावघटान्यमात्रसमवेतघटसमवेतत्वोभयाभावादिघटितसाध्यता
वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिकाभावकूटवत्त्वस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात् तादृशं स्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य जातित्वप्रका
रकप्रमाविषयत्वरूपे हेतावभावात् एवं वह्निमान् धूमादित्यत्राप्यव्याप्तिः निर्वह्निनिष्ठवृत्तितद्भिन्नवत्त्वोभयाभावघटितकूट
वत्त्वस्य हेत्वधिकरणेऽवृत्तेस्तादृशधूमजनकवह्निमत्त्वं महानसादीनां वह्न्यवयवमादाय विवह्निद्वयवत्त्वादेकमात्रे
वह्निमतो धूमाधिकरणस्याप्रसिद्धेस्तादृशं स्वं वह्निमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमेऽसत्त्वात् किंच तावद्वह्निविशेषकधीविशेष्यवृत्ति
त्वसमनियते तत्र तावन्मात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वं तावद्विशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा वाच्यम् आद्येऽसंभवः सद्धेतोर्गगन
एव तादृशत्वेन मात्रपदव्यावृत्त्यप्रसिद्धेः अन्त्ये व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तादृशविषयतात्मकस्वविशेषकसर्वप्रमितिधीविशेष्य
त्वस्य केवलान्वयित्वात् तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव वृत्तिमत्त्वसंभवादिति ए
वं प्रमेयसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः घटसमवेतत्वघटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशवृत्तित्वसमनियतप्रतियो
गिताकस्य घटत्वादिहीनेः सत्त्वादावभावादित्यत आह सदापहेया यत्तु स्वनिष्ठसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृ
त्तिसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावाः साधनाधिकरणवृत्तिमद्वृत्तेर्या यावत्तत्त्वं हेतुत्वम् द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयः
सत्त्वादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकगुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावोभयाभावके मीवृत्तिद्रव्यत्वाभावोभयाभाव
घटितकूटाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तेरभावकूटस्याधिकरणं द्रव्यमेव एवं स्वनिष्ठगुणवृत्त्यभावघटितसाध्याभावकूट
स्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वं गुण एव एवं स्वनिष्ठकर्मवृत्त्यभावघटितसाध्याभावकूटस्या
धिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तेरभावकूटस्याधिकरणं स्वं कर्मैव तथा च तादृशं स्वं सत्तावन्मात्रमेव तद्वृत्तित्वं च समान

यत्प्रतियोगिताकस्य साधनाधिकरणवृत्तिमद्‌वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव संभवादतिव्याप्तेर्मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तमूर्त्ता
न्यतरत्वादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकघटान्यत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाभावघटितकूटस्याधिकरणं तद्‌व्रजेऽभावकूटस्याधिक
रणं स्वंपटो घटवत्तथा च तादृशस्य मूर्तमात्रमूर्तमात्रवृत्तित्वाधिकरणवृत्तिमद्‌वृत्तेस्तादृशस्य वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
संभवादतिव्याप्तिश्चवारणाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वव्यापकत्वप्रतियोगितायां विशेषणे पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यत्र स्वनि
ष्ठतादृशाभावाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वाभावस्य हेतोः सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय चरमदले साध्यतावच्छे
दकव्याप्यत्वे प्रतियोगितायां विशेषणं अत्र च साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं निपात्यम् अभाववान्‌ऽपत्वादित्यादौ घटत्वपटत्वाद्यात्मकसा
ध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकस्य च स्वमाराप्रतियोगिव्यधिकरणताभावाखामप्रसिद्धिसंपादकत्वाभावादित्तिध्येयम् द्रव्यं गुणादित्यत्र
स्वनिष्ठसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं द्रव्यमेव गुणादिनिष्ठसाध्याभावकूटस्य द्रव्यत्वत्वाव
च्छिन्नाभावघटितस्य साधनाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्‌व्यक्त्वादित्यत्र स्वनिष्ठसाध्याभावकूटा
धिकरणसाध्यनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं स्वं सर्वमेव द्रव्यम् स्वनिष्ठपृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितकूटाधिक
रणसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावाधिकरणं स्वं पृथिव्यन्यद्रव्यमेव स्वनिष्ठपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितसाध्याभावकू
टाधिकरणवृत्तिसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं स्वं पृथिव्यपि एवञ्च द्रव्यवृत्तिवृत्तितादृशकूटाधिकरणीभूतद्रव्य
वृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरतः प्रथमदले प्रतियोगिव्यधिकरणेति तदर्थश्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव
च्छेदेन पाप्ता साध्यतावच्छेदकाश्रयधर्माश्रयवृत्तित्वं यत्र साध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदुभयाश्रयान्यत्वम् एवञ्च घटाद्य राम·
न्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्‌द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव निष्ठस्य तादृशाभावत्वात्साधनाधिकरणनानाविपक्षस्य

ऽस्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणतत्त्वद्विपक्षान्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसमनि
यत्प्रतियोगिताकत्वविशेषणस्य फलाभावपरमवद्‌घटाभाववद्घटकं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति तथा च पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादि
रपि न हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्‌वृत्तिरतः स्वविशिष्टेति॥ द्रव्यं गुणादित्यादौ स्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकर
णवृत्तिसाध्याभावकूटत्वं न कुत्रापि घटनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणयन्निष्ठपटान्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभा
वघटितकूटस्य घटेऽवृत्तेः पटनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणघटवृत्तिघटान्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघ
टितकूटस्य पटेऽवृत्तेरित्यतिव्याप्तिवारणाय चरमदलेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमभावविशेषणं तदर्थस्तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टसा
ध्यवद्‌वृत्तित्वसाध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्त्वं पटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणादावेव तादृशप्रतियोगि
व्यधिकरणत्वेऽपि न हि विशिष्टस्य तादृशसाधनाधिकरणे वृत्तित्वं भावान्नाव्याप्तिः पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्‌व्यक्त्वादित्यत्र पृथिव्यन्यत्व
विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्यद्रव्यत्ववद्‌वृत्तित्वद्रव्यत्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयवत्त्वान्नोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणप
र तथा च स्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणघटादिवृत्तेरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वाद्व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववत्साधिकरणस्य द्रव्यमात्रं तद्वृत्तिस्तादृशवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
एव तस्य च द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिर्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावश्च तादृशकूटाधिकरण
वृत्तित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन वा चं द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनिय
तप्रतियोगिताकस्य घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावस्य सत्त्वादित्यनन्तातिव्याप्तिः तत्र संयोगाभाववद्वितीयदले निरुक्तप्रतियोगिव्यधिक
रणत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमद्‌वृत्तेर्व्यधिकरणधर्माव

च्छिन्नाभावस्यैव संभवात्तादृशवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
वृत्तित्वप्रमेयत्वादिकं तादृशात्वा॥

किञ्च तादृशंयघत्वं तावन्मात्रविशेष्यकताधीविशेष्यवृत्तित्वाभावस्तावद्विशेष्यकधीविशेष्यवृत्तित्वाभावो वाक्यः तथा च तावन्मात्रवि
शेष्यकोक्तोपमेयं वा घटत्वादित्यत्राप्रसिद्धिः गगनत्वेन तादृशत्वेन मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः गात्रपदानन्तर्भावे व्यभिचारिण्यतिव्या
प्तिः तत्र गगनस्य विषयतात्मकतादृशस्वविशेष्यकमितिधीविशेष्यत्वाद्गगनवृत्तित्वे तत्व्यापकप्रतियोगिताकाभावस्यव्यधिकरणधर्मा

किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणतावच्छेदेन हेतावतिव्याप्तिः तादृ
शसाध्याभावसमुदायवत्ति महाकाले तेन संबंधेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ॥ ॥ ॥ ॥

वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादित्यादिकं कालान्यत्वे साध्ये कालिकसंबंधेन हेतुर्विरुद्ध एव तत्र द्वारत्वाञ्च साध्यसमानाधि
करणत्वेनैवांतो महेति तेन संबंधेन कालिकविशेषणताविशेषणास्वभिन्नमत्तद्रूपाभिन्नगुणत्वात्ज्ञानात्वृत्त्यादौ समवायेन
विषयतापाभाहेतावतिव्याप्तिः तादृशकूटाधिकरणे तद्रूपाभिन्नसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्यैतद्रूपभिन्नविषयत्वत्वस
मनियतप्रतियोगिताकस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमेतेन हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन वृत्तिमद्वृत्तितादृशवत्तित्वाभावसमुदायवत्त्वं वाच्यम् एवं च महा
कालान्योघटादेतद्रूपाभिन्नगुणत्वादित्यत्र खण्डकालावच्छेदेन घटादिवृत्तेस्तादृशकूटाधिकरणमहाकालवृत्तित्वाभावस्यैतद्रूपावच्छेदेन गुणत्वा
दिवृत्तेस्तादृशकूटाधिकरणे तद्रूपभिन्नसमवेतत्वाभावस्य हेत्वधिकरणमहाकालानवच्छेद्यत्वाद्धेत्वधिकरणे तद्रूपभिन्नानवच्छेद्यत्वाच्च ना
तिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन पक्षे पदधिकरणं तदवच्छेदेन तद्यत्किञ्चिद्वृत्तित्वं तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ द्रव्यगुणादित्यादौ च म
हाकालादेर्हेतुतावच्छेदकीभूतवृत्तिनियामकसंयोगेन समवायेन वा घटाद्यनधिकरणत्वेन महाकालाद्यवच्छेदेन घटादिनिष्ठस्य साध्याभा
वकूटाधिकरणसंयुक्तत्वसमवेतत्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशसंयुक्तत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावस्य समवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्वे विनक्षतिः वृत्तित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे पि
तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्यावच्छेदकतासंबंधेन योभावो हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तिस्तादृशयाव
दभाववत्त्वं यद्धेत्वधित्वधिकरणावच्छेदेन तत्त्वं व्याप्तिरिति महाकालान्यो घटादित्यत्र तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणीभूतमहाका
लवृत्तित्वस्यावच्छेदकतासंबंधेनाभावाः खण्डकाले सत्त्वेन तु महाकाल इति हेत्वधिकरणावच्छेदेनासत्त्वान्नातिव्याप्तिः इत्थं च प्रमे
यं घटत्वादित्यत्र साध्याभावकूटाधिकरणीभूतगगनसमवेतत्वस्यावच्छेदकतासंबंधेनाभावेज्ञात्वादौ तस्य च घटरूपहेत्वधिक
रणावच्छेदेनासत्वादव्याप्तिरतो हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तीति लक्षणस्य वृत्तिमद्वृत्तिपदस्यापि समस्वा
र्थः शेषं पूर्ववत्क्ष दिशा वसेयम् एतेनेत्यादि एतेन महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्यापकत्वे
न एवमीश्वरत्वान्यभिन्नं घटादित्यत्रापि विषयिताया हेतावतिव्याप्तिर्वोध्या एतद्रूपभिन्नं गुणत्वाज्ज्ञानत्वादौ तु साध्यवत्प

कतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणस्याप्रसिद्धेर्यादृशसाध्याभावस्तोमाधिकरणं साधनाधि
करणं तादृशस्तोमवद्वृत्तित्वाभावस्यैकैकत्र तादृशस्तोमवद्वृत्तित्वस्य गुणत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत एव पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्
व्यत्वादित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववपन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावानामपि साधनसमानाधिकरणत्तादृशाभाववत्तया
तादृशकूटाधिकरणगुणादिवृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः तत्र घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटितस्तोमा
धिकरणं साधनाधिकरणं घटाद्यवृत्तिवृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ च विशिष्टसत्ताभावादीनां हेतुसमा

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वस
नाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावो यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वृत्तं व्याप्तिः ॥ ॥

नाधिकरणानां साध्यव्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावो सत्त्वे नाव्याप्तिः अभावः साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन बोध्यः तेन समवायेन वह्न्यभाववति धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्थं च साध्यव्यापकतापि तेनैव संबंधेन वाच्या तेन
कालिकसंबंधेन वह्निव्यापकस्य घटादेः संयोगेनाभाववति धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः इत्थं च व्याप्यवृत्तित्वं किंचिदवच्छिन्नाया
वृत्तिमत्त्वं तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावस्याव्ययगोलकेनावच्छिन्नवृत्तिकत्वाद्व्याप्यवृत्तित्वं तद्विशिष्टस्य साधनसमानाधिक
रणत्वे तद्विशिष्टतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावश्च बोध्यः तेन संयोगिघटादिमत्त्वसाधनसमानाधिकरणसंयोगाभावघ

टितस्य कूटस्याव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणं गुणाग
वत्त्रहेतुतावच्छेदकीभूत ॥

७६

संयोगसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याव्याप्तिः न वा संयोगेन धूमाभावस्य केवलान्वयितया तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्याव्य
धिकरणधूमावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ
तत्ताद्वृत्त्यभावत्तेनोद्वृत्त्यभावघटितस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साधनसमानाधिकरण
स्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटस्याधिकरणे जात्यादौ हेतोरवृत्तेर्नातिव्याप्तिरतः कूटान्तापत्तस्य

केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावसंयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः ॥ ॥ ॥

साधनसमानाधिकरणत्वं वाच्यम् तदर्थश्च यादृशसाध्याभावस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृश
स्तोमवद्वृत्तित्वाभावः इत्थं च तत्ताद्वृत्त्यभावघटितस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं न मेव तद्वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्व
प्रकारकप्रमाविषयो सत्त्वादेव नातिव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तत्संयोगाभावत्वरूपसाध्यकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न
प्रतियोगिताकस्य तत्तत्संयोगात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिर्घटत्वादिना तदुपेक्ष्य संयो
गाभाववान् इत्यादित्यत्राव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तिपदमिति दर्शयति केवलान्वयिन इति ॥ ॥ ॥ ॥

त्रि·चिं·म·
७०

व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावविवक्षाया फलं दर्शयितुं यत्किंचिदधिकरणे व्याप्यवृत्ति साध्याभावमादायाप्रसक्त्यपवि
षेधयन्नाह स्वं साध्यमित्यादि गुणसामान्याभावस्य गुणादौ व्याप्यवृत्तित्वेपि तद्विशिष्टस्य द्रव्यत्वाधिकरणे वृत्तेर्गुणवद्द्रव्यत्वा
दित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वं किंचिदवच्छिन्नवृत्तिकभिन्नत्वं दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तिभेदेन द्वा
हरणद्वयम् संयोगाभाववान्मेयत्वाद्गुणवद्द्रव्यत्वादिति अभावः साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन वाच्यः तेन कालत्वप्रका
रकप्रमाविषयः कालत्वादित्यादौ साध्यस्य कालिकसंबंधेन व्यापकं भावत्वाभावत्वसत्तकर्मत्वगुणत्वादि तेषां च दैशिकसंबं

एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणोत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोपि नव्याप्यवृत्तिः॥

यदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां साधनसमानाधिकरणानां कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः इत्थं च धूमवान्वह्नेः
पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ वा नानाविपक्षके व्यभिचारिणि विशेषणानां विशिष्टेषणानां तद्विपक्षावृत्तित्वात्
कसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटस्य साधनसमानाधिकरणस्याधिकरणाप्रसिद्धावना
तिव्याप्तिरित्याहुः नवविवक्षाद्वये पि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके आत्मत्वाभावे साध्ये आत्मत्वादित्यत्राव्याप्तिः
तत्र आत्मत्वेघटितताद्दृशाभावकूटवदात्मवृत्तित्वाभावस्यात्मत्वेऽभावादिति वाच्यम् साध्याभावत्वावच्छेदकसंबंधावच्छे
नसाधनाधिकरणवृत्तित्वस्याभावे विवक्षणात् आत्मत्वाभावस्याभावत्वावच्छेदकश्चोत्पत्तिकालिकसंबंधस्तस्यात्मन्य

॥ [vertical margin text, illegible]

राम
७१

अप्रसिद्धीतिरूपाभाववान्वायुत्वादित्यादौ कूटाधिकरणाप्रसिद्धिः सत्तावान्जातेरित्यादौ च सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणेनात्मादौ
हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेः आदिना सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वान्यरूपवदन्यत्वादित्यादौ पृथिवीमात्रसमवेततादृशाभावमादाय पृथिव्यादौ वकू
टाधिकरणत्वेन महतित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यस्य परिग्रहः तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावे मत्वतादृशकूटाधिकरणावृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदक
संबंधेन संबंधित्वविवक्षणाद्वह्निमद्वृत्तिपदस्यावृत्तिः संगच्छते अन्यथा तादात्म्यादिसाधारणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्याधिकरणाधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्यावृत्तिमात्रवृत्तित्वाभावादप्यानिरभावाद्युक्तस्तदेव प्रथमतादृशो यति। तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेति। तादृशवृत्तित्वाभाववृत्त
तित्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तित्वधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोग्राह्यः तेन प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकस्याप्रा
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निमान्धूमादित्यत्र पर्वतसंयुक्तत्वपर्वता

उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्ध्यादिसंपादकाः पुनरभावान हेतुसमानाधिकरणा उक्तसमुदायाधिकरणावृत्ति
त्वतदभाववृत्तिमात्वानिष्टवक्तिरीत्या मन्येत व्यानीत्यादिकमयास्तम् १४

यत्संयुक्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र पर्वतान्यत्व साधित्यादौ चैतल्लक्षणावच्छिन्नेतरवद्वृत्तित्वमेतदन्यलक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभावस्य तत्र हेतावसत्वे
पि नासंभवः धूमनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्वीकारेतु स्वन्यवृत्तित्वसमानाधिकरणयधर्मानवच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणं। यत्तु ता
दृशकूटाधिकरणवृत्तित्वोत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्ववृत्ति प्रतियोगिताकोऽभावो बोध्यः वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशवृत्तित्व
वृत्तिधर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावाद्वृत्तित्वावृत्तिप्रतियोगितेति तत्र धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः तत्र नि
र्धूमवृत्तित्वत्वापेक्षया तादृशकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तस्य
च वस्त्वादावपि सत्वात्। अत्र केचित्तु पर्युक्तवृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थानधिकरणावृत्तित्वप्रतियोगिताकत्व
प्रक्षिप्यते तदानीमयोदोषः महाकालवृत्तित्वाभावे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थानधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वाभावादिति
महत्त्वातेन नवाहतिमदवृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वं प्रतियोगित

मपानधिकरणत्वं विवक्षितं महाकालवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहाकालवृत्तित्वाभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वविरहाद्भ
यानधिकरणत्वं तस्य वक्तव्यमत्वे तावसतां महान्नातिप्रसंगः इति तन्न साधीयः महाकालवृत्तित्वापेक्षया वृत्तित्वस्यैव लघुतया तादृशाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वस्यापि महाकालवृत्तित्वाभावे सत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे स्वेच्छया दृष्टत्वेन तस्य चेह
नैसत्वादिति। तस्मात् स्वार्थविवक्षयैवातिव्याप्त्युद्धारः। केचित्तु साधनसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्तिसाध्याभावकूटे साध्यसमानाधिकरणत्व
मपि विशेषणमव्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघटितसाध्याभावकूटे साध्यसमानाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरेव व
नातिव्याप्तिरिति प्राहुः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानेनाभावप्रत्यक्षे हेतुः इदंत्वादिना प्रत्यक्षे व्यभिचारात् तत्तावदभावविशेषप्रत्य

तद्विशिष्टेति विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यये हेतुत्वादभावप्रत्यये मोहि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगि

तद्विशिष्टज्ञानस्याभावज्ञानकारणत्वात् अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः गविशशशृंगं नास्तीति

शृंगाभावप्रतीतेरसिद्धेः शशशृंगं नास्तीति शशीयशृंगाभावइत्यर्थः॥

नैवमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहतेन तु स्वातन्त्र्येणायमेनास्तीत्येवप्रतीतेः॥ ॥ ॥

समानाभावादन्तत्राहाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टेति। विशेष्यविशेषणभिन्नत्यापन्नघटाभावप्रत्यक्षमननुभूवातविवेचितं च रमालोकसा
रमञ्जूष्यां मस्याभिमनुभ्रमहंप्रतादृशज्ञानेनासंभवितादृशभ्रमाभावदशायां तादृशाभावप्रतीतिरप्रसिद्धेवेत्यत आह। अभावप्रत्ययो
हीति। विशिष्टस्यापि विशेषणातरूपविषयतावच्छिन्नस्यापि तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं ननु स्वातन्त्र्येणेति प्रतियोगिवि
षयतानवच्छेदकेनेत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति घटो नास्तीत्येवेति। दंडी पुरुषइत्यत्र दंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्येनानुरूपांशे विशेषणतावच्छेद
कदंडत्वस्य यादृशी प्रकारता घटो नास्तीत्यत्राथभावांशे विशेषणतावच्छेदकघटत्वस्य तादृशी प्रकारतानन्नु घटस्यैव घटत्वस्याप्य
भावांशे साक्षात्प्रकारतात्तथा सति घटीयोऽभावो घटत्वीयइत्याकारकप्रत्ययः स्यादिति भावः। एकोवरेणाघटत्वेन घटो नास्तीति स्यात् तत्त्व

तस्यापि व्यधिकरणधर्मस्यापि भ्रमसत्वेतिप्रतियोगिनि वैशिष्ट्यानवगाहित्वानेनावच्छेदकत्वं नावगाह्यते इत्युक्तिर्भेगपावावच्छेदकंत
प्रतियोगिवैशिष्ट्यघटितमित्युक्तं तस्य च प्रकृते भावाभ्रमइत्यर्थः ननु तत्र घटो नास्तीत्येवमतीतेस्तथैवास्तु अत्र तु सामञ्जस्यावच्छे
दकत्वावगाहनादवच्छेदकं तत्र प्रतियोगि वैशिष्ट्यघटितं घटत्वेन घटो नास्तीत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वादित्यत आह यदि पुनरिति।

तदिहाभावप्रत्ययोऽयं यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते एवं तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेद
कत्वं अथावगाहते तर्हि भ्रम एव न तत्त्वार्थसिद्धिरिति भावः यदि पुनरानुभाविकोलौकानां स्वरसवाही घट
त्वेन पटो नास्तीति प्रत्ययस्तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणाप्यशक्यमिति निमंतव्यम्॥ ॥

आहार्यप्रत्ययस्य वृत्तत्वसाधकत्वादाहास्वरसवाहीलौकिकानामिति। तादृशानुभवोपपत्त्यानुभाविकोऽनुभवसिद्ध इत्यन्वयः किंचि
तु पटत्वेन पटो नास्तीति पाठः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्ययोगियदिप्रतियोगिनएव प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्य
भावांशे वैशिष्ट्यावगाहीदित्यर्थः तादृशाभावनिवारणं। ननु स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिवारणमित्यर्थइति व्याच
कुः इतिरवंत्वेन रहस्यं नन्वसामानाधिकरण्यं न तदनधिकरणवृत्तित्वं केवलान्वयिन्यव्याप्तेः॥ ॥ ॥

केवलान्वयितीत्यादिग्रन्थविरोधाच्च नापि तदधिकरणावृत्तित्वं साधिकरणपदवैयर्थ्यापत्तेः द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेश्चात्रैः सा
ध्यत्वादिके केवलान्वयिनि साध्यवदवृत्तिगगनादेरधिकरणाप्रसिद्ध्यानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेराह। तदभाववत्त्वमिति। ननु वह्निमा
न्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यवदवृत्तिधूमत्वादेरभावस्य धूमादावसत्त्वादत आह तदवच्छिन्नेति। अवच्छिन्नेत्यस्य कुत्रालाभ
इत्यतमतीति। नन्ववच्छेदकत्वमननिरूपितवृत्तिकत्वं तथा चातिव्याप्तिः धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूम वदवृत्तिसकलपदार्थ विरहक्र

साध्येति। साध्यसामानाधिकरण्यं पुनस्तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत्तत्स्मिन्सति साधिकरणत्वं तद्दर्वं
अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं नि
रधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेत्॥ ॥
त्वाधिकरणत्वाकत्वं सति सप्तम्या अवच्छेदकत्वलाभात्। तच्चेहान्यूनवृत्तित्वात् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं परधि
करणतापा अन्यूनवृत्तित्वमिति फलितोर्थः॥ ॥
दस्य वस्त्वधिकरणतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निमदवृत्तिसकलपदार्थमध्यनिविष्टह्रदत्वाद्यभावस्य धूमाधिकर
णतातिरिक्तवृत्तितावत्त्वान्निर्वृत्त्यत आह। अन्यूनवृत्तित्वमिति। धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवदवृत्तिह्रदत्वाभावस्य वह्न्यधिकरणतानन्यूनवृ
त्तितादतिव्याप्तिरत आह। साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थेति तत्र तादृशायोगोलकत्वाभावस्य वह्न्यधिकरणतान्यूनवृत्तित्वाभा
वान्नातिव्याप्तिरिति साध्यवदवृत्तित्वस्य संबन्धभेदेन भिन्नत्वात्सामान्याभावो न घटत इति भावः॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः

ननु तादृशसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदन्यूनवृत्तितत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यदधिकरणतेत्यत्राधिकरणतापदं व्यर्थमत आह यथेति
तथा च नातिप्रयोजनकत्वादाह हेतुतावच्छेदकेति तत अधिकरणत्वम् संयोगेन साध्यवदवृत्तेरयोगोलकत्वादेः संयोगेनाभाव
स्य वह्न्यधिकरणतान्यूनवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो येन येनेति वीप्सायस्तेन येन येनेत्यादि विवक्षणेन साध्यवत्समवेतस्य आ
काशाभाववदित्तस्य केवलान्वयित्वादि तिभावः सकलतंत्वन्यूनेति संबन्धसामान्येन तच्छून्येत्यर्थः तदभावः साध्य
यथासन्निवेशाधिकरणत्वस्य नैवैयर्थ्यम् हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणतालाभाय वा तत येन येन संबन्धेनान्वयोयः
साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन संबन्धेन तत्तदभावो बोध्यः एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षितम्
तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवत्समवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्तत्कलत तच्छून्याप्रसिद्धिः अथ तदभावोपि तादृशेने
व संबन्धेन वाच्यस्तदा जातिमन्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमत्समवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वा
त अत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताप्रसिद्धेश्च ॥ ॥
वदवृत्तेरभावः तादृशेन साध्यतावच्छेदकेन ज्ञानातिमदिति जातिमत्समवेतसमवेतमेव तस्य च समवायेनाभावः केवलान्वयीति
भावः अत एव जातिमन्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरवद्यत्वात् तदाह इदं मज्जातिमदिति साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनावृत्तित्वविवक्षा
यां तु प्रकृते स्वरूपसंबन्धस्यैव तथात्वात्तेन संबन्धेन साध्यवदवृत्तेर्जात्यभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वात् तदभावस्य हे
त्वधिकरणतान्यूनवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः संभावतीति संयोगत्वसमवायत्वादिनैव तादृशविवक्षणे व्याप्तिरुक्ता॥

रूपभिन्नंगुणत्वादित्यादौ रूपभिन्ने समवायेनासंबद्धं रूपत्वादि तदभावस्य गुणत्वान्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः संभवतीत्यु
तविति समवेतमात्रस्यैवैतद्रूपभिन्नसमवेतत्वादेतद्रूपभिन्नासमवेतमसमवेतमेव समवायेन तदभावः केवलान्वयीति भावः

नापिसाधनतावच्छेदकसंबंधेन इदमेतद्रूपभिन्नंगुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः नापिविषयतयाघटभिन्नंमेय
त्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयकत्वात् घटनिर्विकल्पकेपिघटत्वादिभाना
न्नापिसंबंधमात्रेणद्रव्यंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैवस्वरूपसंबंधेनमहाकालवृत्तेर
वृत्तेरभावस्यकेवलान्वयित्वादितिमतुक्तम्॥

एतद्घटभिन्नंसत्वादित्यादौ तेतद्घटभिन्नासमवेतैतद्घटरूपादेः संभवात्तन्नातिव्याप्तिः संभवतीतितन्नोक्तम् घट
भिन्नमिति घटभिन्नाविषयकं निर्विषयकमेवतस्यच विषयतयाभावः केवलान्वयीति भावः इत्यत्रापीत्यपिनाएत
द्रूपभिन्नंगुणत्वादित्यस्यसंग्रहः द्रव्यंसत्वादित्यादिवित्यादिनाएतद्रूपभिन्नंगुणत्वात् घटभिन्नंमेयत्वादिपरिग्रहः
स्वरूपसंबंधेनकालिकपिशेषणतयोदैशिकविशेषणतया

यत्ततत्वाननुगमात्साध्यवदसमवेतस्यसमवायेनाभावः साध्यवदसंयुक्तस्यसंयोगेनाभावइत्येवंक्रमेणनिवेशनेतिगौरवम्
तत्रचविशेषणताविशेषेणसाध्यवद्वृत्तेरभावस्यनिवेशनेनैवसामंजस्येशेषवैयर्थ्यमित्याशयेनाह विशेषणतेति विशेषण
तोचतत्तद्व्यक्तित्वस्याभावप्रमाविषयत्वस्यघाव्याप्यासर्वत्रैवेति एवंकिपावद्यभिचारिणीत्यर्थः तेनकेवलान्वयिनित
द्व्यक्तित्वइतितत्तद्व्यक्तित्वंतन्मात्रवृत्तिस्साधारणोधर्मेद्रव्यादिः सचसमवायादिनैववर्ततेनविशेष+ तादेसाध्यवद्वृ
त्तित्वस्याप्रसिद्धावपिनक्षतिः तत्रतत्तद्व्यक्तित्वंतत्तद्व्यक्तिस्वरूपंतच्चाखिलस्वरूपविशेषणतासंबंधनस्वास्मन्नपिवर्ततइत्याश
येनाह तत्तद्व्यक्ति+ ताद्येसतआहतत्तदन्यान्यत्वइतितदन्यान्यत्वमपितत्तद्व्यक्तित्वमेवतदुक्तम् नहिघटभिन्नमे
विशेषणताविशेषणपासाध्यवद्वृत्तित्वकव्यम सर्वचैवतत्तद्व्यक्तित्वेनतदन्यान्यत्वेनतत्प्रकारकप्रमाविषय
त्वेपातत्सुलभं तेनैवसंबंधेनसततरवोच्छिन्नसामान्याभावोवाच्यइति॥ ॥

दोघटत्वाद्वृत्तिरित्येतदिति तथाचसएवदोषइत्यतआह तत्प्रकारकेति तथाचेतद्रूपभिन्नंगुणत्वादित्यादावेतद्रूपत्वप्रका
रकप्रमाविषयत्वंविशेषणताविशेषेणसाध्यवद्वृत्तितेनसंबंधेनतदभावस्यगुणत्वान्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति
भावः तत् साध्यवद्वृत्तित्वंएवंचसामान्याभावनिवेशोपिसम्यगित्याशयेनाह तेनैवेति तदवच्छिन्नेति साध्यवद्वृत्तित्वा
वच्छिन्नेत्यर्थः॥

केचित्तिति साध्यविरोधित्वं साध्याभावव्याप्यत्वं तच्चैकवत्तान्वयिन्यप्रसिद्धमत आह साध्यासमानाधिकरणानीति ननु सा
ध्यासमानाधिकरणानां गगनादीनां हेत्वसामानाधिकरण्याद्व्यभिचारिण्येव निर्व्याप्तिरत आह साध्यसामानाधिकरण्याभाववति
आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामानाधिकरण्यस्य केवलस्य धूमसामानाधिकरण्याभावव्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः
सामान्येति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन व्यापकत्वस्फोरकम् ते
नायोगोलकीयवह्निसामानाधिकरण्यस्यापि वह्नित्वादिना भावस्य धूमसामानाधिकरण्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः नवा

केचित्तु नन्वव्याप्तसेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीत्यावत् तानि सामानाधिकरण्या
नधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि सामानाधिकरण्यसामान्यक
त्वमिति तु निष्कर्षः अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
वृत्तिः परन्तु सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः ॥

द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति साध्यवति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवतीति तेन गुणान्यत्व
विशिष्टसत्तावान्नातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः परं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं हेतुमति हेतुतावच्छेदकवि
शिष्टहेतुमति तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादित्यादौ नाव्याप्तिः तेनैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव ॥ ॥

क्रमेण संबंधभेदविवक्षायाः फलमाह तेनेत्यादि नाशपृथिवीत्ववति कालिकसंबंधेनावर्तमानस्य चरमध्वंसादेर्हेत्वधिकरणे का
लेऽवृत्तेर्नातिप्रसङ्गः अत एव नाशपृथिवीत्वं विहायोपद्व्यत्वे तु क्रमसत्त्वहेतौ हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य साध्यसामानाधि
करण्याभावव्यापकत्वं न तत्त्वस्मिन्गुणत्वेन तु स्वस्मिन्नेव न दितिमदुदाहरणम् परं सामानाधिकरण्ये हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य फ
लमाह नवा संयोगेनेति वह्निमान्चतरूपादित्यादौ वह्निमति समवायेनावर्तमानं कालपरिमाणं संस्त्वं च तच्च कालिकतया
द्रूपाधिकरणे कालेऽस्त्येव समवायेनवर्तेत इत्यव्याप्तिर्नेत्यर्थः संदृष्टान्तरिति । हेतावपि तत्रानुपपन्ने तेनैवेत्यस्य फलमाह समवा

येनेति समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणा कालिकसंबंधेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवा
येन हेतौ सत्तागुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्वरूपविशेषादेः कालिकसं
बंधेनाधिकरणे कालपरिमाणस्येत्यादिः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन हेतावपि चाप्रसंगः संबंधविशे
षेण व्याप्यत्वलाभोपस्थाधिकरणत्वमित्याद्यूह्यं चिन्त्यम् ॥

येनेति तदधिकरणे तद्रूपाधिकरणे पर्वतादौ संबंधविशेषेण हेतुसामानाधिकरण्ये हेतौ प्रविष्टेन आकाशसामानाधिक
रण्याभावस्याप्रसिद्ध्या तद्भिन्नात्वलक्षणस्य तत्राति व्याप्त्यभावादिति भावः तच्चिन्त्यमिति एतद्रूपभिन्नं गुणत्वाज्ज्ञानादौ सत्त्वादौ महाका
लान्यो घटादित्यत्र च कालिकसंबंधेन हेतौ चातिव्याप्तिः स्यात् तस्मात् साध्यतावच्छेदके संबंधेन साध्यवति यो विषयतावि
षयत्वं तत्त्वाभावव्यापको हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमति तेनैव संबंधेन वृत्तित्वाभाव इत्युक्तौ च नायं दोष इति स्मर्तव्यम् ॥

ननु स्वोक्तविवक्षायां मूलोक्तदोषासंगतिरत आह यथाश्रुतमिति ननु साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्याधिकरणवृत्तित्व
मिव लक्षणाकर्तुर्विवक्षाविषयः अत एव केवलान्वयिनि प्रसिद्धिर्निरधिकरणे दर्शिता तथा च साध्यानधिकरणाधिकरणत

यथाश्रुतं यथासंभवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ॥ ॥

न साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधि
करणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किंचित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः ॥

स्वदूषणासंगतमत आह यथासंभवमिति यावन्तोर्थाः संभवन्ति तावतां दूषणस्य सांप्रदायिकत्वादिति भावः ॥ ॥

प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यभावव्याप्यत्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं च यद्यनवच्छिन्नाया वृत्तेः स्वहेतुम
स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा तदा नातिव्याप्तिरत आह प्रतियोगिविरोधित्वमिति तदधि
करणेति प्रतियोग्यधिकरणे त्वर्थः न सिद्ध्योरिति अधिकरणानामनन्तत्वात्तत्रास्तीति प्रतीतिर्यामकानन्तकल्पने गौरवा

नन्विह प्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं कर्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति प्रतियोगिविरोधित्वेत

नपि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यमव्याप्तिः पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूम
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेर्व्याप्यवृत्त्यव्याप्यतायतेश्च न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्या
प्यवृत्तित्वं स्वाभावे विशेषणं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसंगात् न हि प्रयोगिविरोधी संयो
गादेरपरोत्यन्ताभावोस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् ॥

दधिकरणवृत्तीति तदव्याप्यवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं अधिकरणेति तथा सत्यभावयुक्त
दातिरिक्तोऽभावः कस्याप्तनत्वे चाभावसिद्धौ बीजं तच्चाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमेन संभवतीति भावः ॥ ॥ ॥

ननु संयोगात्यंताभावो गुणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिश्च द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिश्चेति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्ययोर्व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गित्वं संयोगाभावभेदकं स्यादत आह संयोगाद्यत्यंताभावस्येति द्रव्य इति अव्याप्यवृत्तित्वं चेत्तत्राप्यनुपपन्नं तेन गुण इति व्याप्यवृत्तित्वं चेत्तत्राप्यनुपपन्नं तेन अविरोधा

संयोगात्यंताभावस्य च द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं एतानि च न भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिसमानाधिकरणं च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः ॥ ॥

दृति संयोगाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वसंयोगानधिकरणगुणवृत्तित्वयोरेकाश्रयाभावादेदशनादिति भावः सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेक इत्यन्वयः तथा च स्वसमानाधिकरणसंताभावप्रतियोगिभिन्नास्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावो न वा प्रतियोग्यधिकरणवृत्तेः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः ॥

साध्यवतीति ननु साध्य इति भावः संचेति तथा च साध्यवान्यस्य स साध्यवान् यदधिकरणमित्यर्थः ननु यथा चैत्रस्य पुत्रवानयं देश इत्यत्र चैत्रसंबंधित्वं पुत्रेऽन्वेति ननु पुत्रवति तथा चैतत्संबंधिकपदत्वात्साध्यवान्यस्येत्यत्रापि यत्संबंधित्वं साध्य एवान्वेति ननु साध्यवान्यस्येति साध्यवति संबंधोऽन्वेष्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेव सतो हि नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगी नाग्र इत्यबाधितप्रतीतेस्तत्रान्योन्याभावस्यापि सत्त्वात् न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वाच्च।
द्विम पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च ॥
घणांतरमाह साध्येति साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यतश्च्याभेवव्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति तच्च व्याप्तिनिरूपकत्वमित्यत आह साध्यसाधनयोरपीति सामानाधिकरण्यमेव साध्यवान्यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः संबंध इत्यन्वयः साध्यसाधनयोर्धर्मिणोर्न व्याप्तिनिरूप्यत्वमत आह साध्यत्वेतियत इत्यामेवेत्येवकारेण साध्यसाधनव्यवच्छेदः तथा च पक्षसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिवृत्तित्वेन सम्यग्निर्णीतो भावो व्याप्तिरित्यर्थः ॥

नचधूमसमानाधिकरणेभूतत्वादिपदार्थप्रसिद्धिस्वविशिष्टवह्नेरेवमतद्वह्नित्वादिनाधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकइत्ययुक्तमेतत् तथापियद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकंतत्स्वरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थतात्पर्यमेतद्वन्हित्वादिनाप्रतियोगितावच्छे

ननुपक्षसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्रूपावच्छिन्नत्वंन्नभवतितद्रूपावच्छिन्नेनसमंतस्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरित्यर्थे नचधूमसमानाधिकरणान्योन्याभावेप्रतियोगितावच्छेदकोवन्हित्वावच्छिन्नोवह्निःधूमवान्

विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसामान्याभावे
मानाभावात् श्रीमद्गुरुचरणकमलेभ्योनमोनमः ॥ श्री

ह्निमान्निसप्रतीतेरित्यतआह विशेषेति यत्एवप्रत्येकंवह्निमभेदाधूमसमानाधिकरणास्तत्एवैकाधिकरणइति
त्वावच्छिन्नांवह्निस्यत्सामान्यभेदबुद्धिमुत्पादयंतितत्प्रतियोगितावच्छेदकोवह्नित्वावच्छिन्नोवह्निरितिभवत्येवाव्या
प्तकमितिक्तांतरमंगीकृत्येदमुक्तमित्यन्येवह्निसमानाधिकरणविशेषाभावकूटप्रतियोगितावच्छेदकतयाधूमवत्त्वस्यधूम
वत्त्वस्यधूमवान्वह्नेरित्यत्रनातिव्याप्तिरित्यव्याप्तिपरतयाव्याचष्टे यत्एवेति प्रत्येकं मातिस्विकरूपेणतत्तद्भेदत्वादिनाधूमस
मानाधिकरणाः आपन्नमोनमः ॥

प्रमेयत्वादेरितिमूलमनुरुध्याहवैयधिकरण्यमिति पृथ्वीवीति द्रव्यत्वानधिकरणवृत्तित्वस्यपृथिवीत्वे संत्वादितिभावःधूमवान्वह्ने
रित्यत्रयोगोलकीयवह्न्यनधिकरणवृत्तित्वंधूमेवर्त्ततइत्यत्वहेत्वनुसरणंसाधनाधिकरणेयेनसंबंधेनधर्मस्यवृत्तित्वंतेनसंबंधेनतद
नधिकरणंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतद्वृत्तित्वंचानतादृशवैयधिकरण्यंतेनसंबंधभेदमादायनदोषःधूमादेरपीति समवायेन

साधनेति वैयधिकरण्यंतदनधिकरणवृत्तित्वंनचकेवलान्वयिनःसाधनस्याप्रसिद्धप्रतिप्रसंजकस्वपृथिवीद्र
व्यत्वादित्याद्यतःसमानाधिकरणपदोपादानम् धूमादेरपिनवह्न्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्व

नापिसाधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिकर
णानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः ॥ ॥

मतोयावदिति यद्यपिपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वंद्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणवृ
धूमस्यसाध्यतायांव्यभिचारिणिवह्नावतिव्याप्तिवोध्यासंयोगेनसाध्यतायांद्रव्यत्वानधिकरणेगुणादौसंयोगेनवृत्तित्वस्याप्रसिद्धे
र्द्रव्यत्वमादायमातिव्याप्तिःसंगच्छते।द्रव्यत्वादेरिति तथाचद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिःतदनधिकरणेति साध
नसमानाधिकरणघटत्वाद्यनधिकरणेत्यर्थःतथाचमात्रपदेदत्तेपिरूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिरितिभावः ॥

ताद्दशेति साधनसमानाधिकरणेत्यर्थः नद्वीतिनी रूपपृथिव्यभावादिरिति भावः धूमत्वादिकं त्विति तथा च व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः
नन्वन्यूनवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं मेयत्वादावपीति तद्दृत्साध्यकाव्याप्तिरत आह तदवच्छेदकत्वमिति धर्मस्य इतिमतं तत्प्रयोजनमाह

तथापि ताद्दशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं बोध्यम् नहि पृथिवीत्वादिसमानाधिक
रणस्ताद्दशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रे वृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु वह्न्यादिसमाना
धिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकत्वं च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं न च तच्छून्यधर्मवृत्तित्वं
तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्य
साध्यकमेयत्वेनातिप्रसङ्गः ॥

तेनेत्यादिना द्रव्यवान्मेयत्वादित्यत्र समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वानधिकरणमात्रसमवेतत्वशू
न्यगगनादिवृत्तित्वेऽपि तच्छून्यानि यानि तानि वृत्तिमन्ति सत्तादीनि तद्वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ॥ ॥

ननु धर्मत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं वाच्यम् अन्यथा गगनादेरपि संयोगेन संबंधित्वेनोक्तदोषापरीहारात् एवमभावद्रव्यान्यतरत्वेन
समवायेन साध्यतायां मेयत्वादिहेतौ व्यभिचारिणि ताद्दशगुणत्वानधिकरणमात्रसमवेतत्वशून्येऽभावे वृत्तिमत्तिताद्दशान्यतरत्वस्य सत्त्वात्तदनव
च्छेदकत्वं स्यात् तथा च संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादावतिव्याप्तिः ताद्दशगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्यस्य संयोगेन वृ
त्तिमतोऽप्रसिद्धा द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात् एवं तच्छून्यधर्मवृत्तित्वमित्यत्रापि वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वाच्यम् अन्यथा
वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यायोगोलकीयवह्नौ धूमत्वस्यापि कालिकसंबंधेन वृत्तित्वादनवच्छे

वस्तुतस्तु ताद्दशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्गुणान्यत्व
विशिष्टसत्तावान्वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्तायां गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणता
या गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ॥

दकत्वापातात् द्रव्यं च समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादिहेतौ ताद्दशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये धर्मे सत्तादौ साध्यतावच्छे
दकताघटकसमवायेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्यावच्छेदकत्वस्याव्याप्तिः न च ताद्दशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभाववृत्तिमत्त्वोभयाभाव
वत्त्वाश्रयकत्वं वाच्यम् अभावीयविशेषणतया वृत्तिमत्त्वीयसंबंधविशेषणाच्चोभयाभावस्योभयवृत्त्यपि सत्त्वात् अन्यतर
संबंधेनाभावस्य चानभ्युपगमात् एवं सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् जातिमत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्यातिप्रसङ्गोऽत्यस्वरसादाह वस्तुत
स्त्विति ॥ ॥

तादृशधर्मेति साधनसमानाधिकरणधर्मेत्यर्थः समवच्छेदकत्वेनाभिमतम् तथा च संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां सत्तादिहेतौ संयोगेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतायास्तादृशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वाद् द्रव्यत्वस्य नावच्छेदकत्वक्षतिः तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावादतिप्रसंगः तदधिकरणान्तर्पर्यनुधावनं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वं च तादृशधर्माधिकरणावृत्तित्वम् इतरांशस्य वैयर्थ्यात् न च स्वावच्छिन्नाधिकरणता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्याऽन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ कालिकसंबंधेन धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकत्वाधिकरणावृत्तित्वेन धूमत्वस्यानवच्छेदकत्वापातात् तथा च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र स्थानं घटवन्नित्यत्वात् त्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन विषयितासंबंधेन च साध्यतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यम् येन येन संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणता तादृशी तेन तेन संबंधेन स्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानभिन्नं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वस्य स्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वस्य तत्रावच्छेदकत्वमित्यपि ध्वनित तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र तच्छून्यधर्मापर्याप्तवृत्तिकत्वं वाच्यम् सत्ताद्रव्यत्वोभयत्वं वत्सत्तापर्याप्तवृत्तिकमतस्त्वाह गुणत्वेति ॥

व्यतिरेकित्वं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् तद्वता काशाभावे साधनसमानाधिकरणव्यतिरेकिधर्माप्रसिद्ध्या तदनधिकरणमप्रसिद्धं प्रातिस्विकरूपेण धर्मस्योपादाने घावच्छेदकस्यैव तथोपादानमुचितम् किं व्यतिरेकित्वविशेषणेनेत्याह वस्तुतस्त्विति तथा च यावत्पदं तत्तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकघटितम् भेदकूटस्य बोधनाय ननु धूमसमानाधिकरणपर्वतत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यभिन्नतया वह्नित्वादेरेन तादृशावच्छेदकभेदकूटवत्त्वमत हयावत्तादृशेति तादृशावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्ववि

प्रमेयत्वादेरिति ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्संतादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकघटितभिन्नधर्मवत्ता यावत्तादृशावच्छेदकत्वसूचकधर्मवत्तावा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसन्नो दोषान्तरमाह महानसादाविति तथा चेत्तदनधिकरणत्वेन दभा
साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायित्तया वह्नेर्वृत्तिमत्तोवा तन्नाभावान्न्यो
न्याधिकरणत्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वं वा तद्रूपमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र ।।भावसत्ताद्भूमादावयुक्तलक्षणाभावाच्च ॥
वैयधिकरण्यमितिपरास्तम् समवायित्या महानसवृत्तित्ववह्नौ नास्तीत्यादिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्
विशिष्टवह्नित्वपर्याप्तत्वेपि शुद्धवह्नित्वेन तदभावः प्रतीतिबलादभ्युपेय इति भावः पूर्व ।।संबंधविशेषेणा वैयधिकरण्यविवक्षायां न्यो
न्यावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेत दवच्छिन्नभेदोपि शुद्धवह्नित्वे संभवतीव एकोन द्वाविति वत् तथापि तदनभ्युपगमेनेदं तथा चेति
इत्थं च साधनसमानाधिकरणो धर्मो वह्निरेवेति ध्येयम् मूलस्य न्यूनतापरिहारेतु तदधिकरणावृत्तित्वरूपमपि वैयधिकरण्यं दुष्पति
रेतेनेति एवं च विशेषणेति एतच्च प्रागेव निरूपितम् ॥ ॥

आत्माश्रयेति साध्यनिरूपितव्याप्तेः साध्यादिनिष्ठायाः प्रवेशादात्माश्रयः आत्माश्रयादीति धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तेरपि लक्षणतया धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य धूमनिष्ठस्यापि प्रवेशादात्माश्रयः धूमसामग्र्यादिनिष्ठस्य

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनत्वयाऽऽत्माश्रयमसंगत्याह साध्यव्यापकत्वइत्यादि व्याप्तिनिरूपक

अथानौपाधिकसंबंधो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः
व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वम् व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः ॥

त्वं व्यापकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धूमव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि धूमसामग्रीव्यापकत्वघटितोपाधिघटितत्वात् तत्र च धूमनिष्ठस्य धूमसामग्रीनिष्ठव्याप्ति निरूपकत्वस्यापि घटकत्वात् ॥

(अनौपाधिक इत्यादि। उपाधेरागतस्यौपाधिकोऽनौपाधि (को नौपाधिकः व्यभिचारिणि संबंधउपाधिनाऽबाधितेव्यभिचारिता संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यमिति तु निर्गलितोऽर्थः। अत्रोत्तरदलविरहितोपाधिशरीरस्य तत्संबंधावच्छिन्नाभावविशिष्टनिरूपक संबंधस्य लक्षणत्वेन वक्ष्यमाणदोषासंस्पर्शेऽपि गौरवमेव दोषइति ध्येयं।) धूमवान्वह्नेरित्यत्र सामग्रीनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तिलक्षणे धूमनिरूपितसामग्रीव्याप्तिः प्रविष्टा तल्लक्षणे सामग्रीनिरूपिता व्याप्तिः।) प्रविष्टेत्यन्योन्याश्रयोद्रष्टव्यः। भवानं घा तुघटकत्वादित्यंनतरधूमसामग्रीनिष्ठत्वेन धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन घटि

ननु यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रोपाधिलक्षणासत्त्वात्सोपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिरत आह यत्रेति इदमत्र हृदयं तत्त्ववह्न्यभावादिमत्त्वेन तत्कपिसंयोगोऽव्याप्यवृत्तिरुपाधिः धूमवान्वह्नेरित्यादौ चार्द्रेन्धनादिर्नानाव्यक्तिकउपाधिः अतस्तइति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणात तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य वा स्वउस्य सर्वत्रासंभवादिति भावः तद्वद्भिन्नेति तत्त्वे दृष्टेनाव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकउपाधिः संगृह्यते तत्र तत्र तत्कपिसंयोगवद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव आर्द्रेन्धनवद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावश्चाखंडोव्याप्यवृत्ति रुपाधिरित्यर्थः तद्वद्भिन्नत्वाभावस्य तद्भिन्नत्वात्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य च विशेष्यभेदेन भिन्नत्वाद्गुरुतरानुसरणं

यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखंडउपाधिस्तत्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादिरेवास्ति यदि च तस्यापि विशेषणांतरविशिष्टस्य हित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसंभवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वेद्रलह

तस्यापि अखंडस्यापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टाभावस्य संबंधाभावात्मत्वे वा विशेष्यस्य नतत्त्वति। पार्थो वोद्धव्यः ॥ योगित्वमत आह हित्वाद्यवच्छिन्नस्येति संभवइति हित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तस्य केश्चिदनभ्युपगमात् तन्मात्राभावस्यैवत्वाद शप्रतीतिविषयत्वाभ्युपगमादिति साध्यसमानाधिकरणेति अत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वद्रूपेणोत द्रूपेणातादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वाच्यम् तेन सहेतौ धूमइदंधनत्वस्य वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्टस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे पि न क्षतिः प्रतियोगिनपरिक संबंधावच्छिन्नत्वादिकं परत्राह स्पेति॥

अनवस्थामिति विरोधित्वस्य परस्पराभावव्याप्यत्वरूपस्य प्रवेशेन द्वाभ्यामपि विरोधित्वरूपप्रतियोगित्वघटकतया व्याप्त्यंतराणां प्रवेशादनवस्थेत्यर्थः निरुक्तसहानवस्थापित्तदधिकरणाद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेर प्रवेशादनवस्थापा अभावविपरीतोषां तरमेवतत्रेऽर तिध्येयम् अव्याप्त्यन्तरेति अत्रैकदेशोनावच्छेदकः प्रागभावादेरिति अत्रैककालीनावच्छेदकः येनसंबंधेनेति तत्संबंधावच्छि

अनवस्थानिरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति सहेति एकदेशकालावच्छेदेनेतिपूरणीयम् तेननान्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभा वादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः अन्योन्येति अत्र समवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववतिमहानसादौ संयोगादि

प्रतियोगित्वं नविरोधित्वंसहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभावप्रति योगिन्यसत्त्वाच्च किंतुयथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः संबंधस्तथाप्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि॥

तावद्यावदेदंत्तेर्येनसंबंधेनाभावस्तद्वृत्तितेनसंबंधेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्थंचतेनसंबंधेनासंबद्धत्वोक्तोनायंदोषः अन्योन्याभा वस्यतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयातद्वृत्तितेनसंबंधेनप्रतियोगिनोऽसंबद्धत्वात्॥ ॥ ॥

न्नप्रतियोगिताकाभाववत्तितेनसंबंधेनप्रतियोगिनोऽवृत्तित्वंवक्तव्यमित्यर्थः तथापितादात्म्येनवृत्तित्वस्याधेयत्वरूपस्याप्रसिद्ध्या कथमन्योन्याभावप्रतियोगिसाधारण्यमतआह इत्थंचेति संबंधभेदविवक्षणेचेत्यर्थः नायंदोषःनाव्याप्तिः॥ ॥

तद्वृत्ति समवायसंबंधावच्छिन्नसत्ताभाववतिसामान्यादौ तादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिसंबद्धंयदधिकरणंत द्वृत्यभावकत्वमित्यर्थः प्रकृतेचतादृशप्रतियोगिसंबद्धमधिकरणंसत्तावद्देवतत्रसत्ताभावस्यावृत्तित्वान्नाव्याप्तिरितिभावः यद्यपीत्य त्रापिसत्ताभावनिष्ठसत्तारूपाभावप्रतियोगित्वेऽव्याप्तिस्तत्रतादृशप्रतियोगिसंबद्धमधिकरणंसत्ताभाववदेवतत्रैभाववत्तानियामक समवायेनवृत्तेरप्रसिद्धेस्तथापिसत्तमपदार्थरूपाभावप्रतियोगित्वमेवलक्ष्यमितियदिब्रूयात्तदानोक्ताव्याप्तिरत्रस्तइतिद्रष्ट व्यंतरमाह्व्यधिकरणेति संयोगेनजातिमभावादौसंयोगेनजातिसंबद्धाधिकरणाप्रसिद्धेरव्याप्तिरित्यर्थः खंडशइति प्रतियो

परंतुसमवायेनसत्ताभावस्यप्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वृत्तिसमवायेनवृत्तेरप्रसिद्धेः तादृशस्वसंबद्धाधिकरणाव त्तित्वकत्वाभिधानेचव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धांतलक्षणेवक्ष्यमाणरीत्याच

खंडशः प्रसिद्ध्यातत्परिहारोपीतिध्येयम् ॥

गितावच्छेदकसंबंधसामान्येयत्प्रतियोगिकत्वतत्तद्देशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगित्वेऽव्याप्तिरिति तत्परिहारइ ति तस्योक्तदोषस्याव्याप्तेः परिहारः आकाशादौघटाद्यभावप्रतियोगित्ववारणायस्वानु योगिकत्वोभयाभावस्तस्यतदभावप्र तियोगित्वंसंयोगसंबंधसामान्येचजातिप्रतियोगिकत्वजात्यभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वान्नतत्प्रतियो+१ भावप्र तियोगिप्रतियोगिकत्वस्वाभावाधिकरणानुयोगिकत्वेत्यस्यावश्योपादानेस्वस्याभावइत्यत्रषष्ठ्यर्थस्यप्रतियोगित्वस्या निरुक्तिरपिनासंगता॥ ॥

अप्रसक्तिः अन्योन्याभावप्रतियोगिनि तस्यान्योन्याभावविरहात्मत्वाभावात् अतिप्रसक्तिः तत्त्वावच्छेदके तस्यैवान्योन्याभावविर
हत्वात् प्रकृतोपयोगीति व्याप्तिलक्षणघटके स्वर्थः मात्रपदेनान्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य व्यवच्छेदः तथा चेदंपर्यवसन्नम् साध्य
वन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावत्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तदभाववत्त्वे सति साधनवन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं
यत्र स उपाधिरिति तस्याभावोपि तत्रानौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरिति लक्षणे उपाधिलक्षणे वैयर्थ्यमिति धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवत्त्व
नैयानोप आर्द्रेन्धनाद्यन्यान्यावस्तदभाववत्त्वस्यार्द्रेन्धनादावभावेन तत्रोपाधिलक्षणासंभवेनानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिलक्षणस्यातिव्याप
अभावविरहात्मत्वं वेति न चान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरप्रसक्त्यातिप्रसक्त्योः प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य

अभावविरहात्मत्वं वेति च तत् यत्किंचित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसा
ध्यव्यापकप्रकृतसाधनाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्यासिद्धिभ्यामिदं हेतुमशक्यः ॥ ॥ ॥

लक्ष्यत्वे तु लक्षणे तत्पदवैयर्थ्यम् सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्यो पाधितासंभवात् ॥ ॥ ॥

भावास्योन्याभाववारकमत्यन्तपदं व्यर्थम् ननु तद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ तदार्द्रेन्धनस्याप्युपाधित्वात्तस्य च तद्धूमसमानाधिकरणध्वंस
प्रागभावप्रतियोगित्वादनुपाधिता पतिरत्नो ध्वंसादिवारणायात्यन्तपदं सार्थकमत आह सर्वत्र नित्यस्येति तत्रापि व्यभिचाराधि
करणायोगोलकाद्यन्यत्वस्योपाधित्वसंभवान्नानौपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिः उपाधिलक्षणस्याप्रकृतत्वान्न तदव्याप्तिर्दो
ष इति भावः नित्यस्यापि शिशिरादिप्रागभावादिप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानुसरणमावश्यकम् तथा चानित्यस्यापि नित्यसाधारणध
र्मेणाप्रकृतोपाधितासंभवस्त्वैवेत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति तथा च तदार्द्रेन्धनायोगोलकभेदान्यतरत्वेन तदार्द्रेन्धनस्याप्युपा

इतरथा भेदप्रतियोगितामादायात्यन्ताभावप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यते भेदप्रतियोगितेति धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेर्धू
मवन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वादिति तस्य अत्यन्तपदस्य न च सर्वत्र व्यभिचाराधिकरणान्यस्य साध्यतदन्यतरस्यैवात्त्वेनोपाधित्वसंभवे तथैव
भिन्नद्वारणमफलमिति वाच्यम् इदं जन्यत्ववत्पृथिवीत्वादित्यत्र व्यभिचाराधिकरणपरमाणुभेदस्य परमाणुत्वाभावस्यैवानौपाधित्वे त
स्य जन्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगित्वात् परमाणुभिन्नत्वजन्यत्वतदन्यतरस्यैवानौपाधित्वे तादृशस्य परमाणावप्यसत्त्वेन
साधनव्यापकत्वात् न च तादात्म्यसंबंधेन साधनाधिकरणे परमाणावसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमस्त्विति संबंधविवक्षायाः प्रकृतेऽकृ
तत्वात्संबंधविवक्षणे तत्त्यन्तपदानुपादानस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् एवं तन्यरमाण्ववृत्तित्वादिनापि नोपाधित्वं संबंधसामान्येन प
रमाणववृत्तित्वस्य जन्यत्वव्द्व्यणुकनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्स्वरूपसंबंधेन परमाणववृत्तित्वरूपादेः परमाण्वादावपि सत्त्वेन सा

इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तत्सार्थकत्वादिति वाच्यं विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविष
यार्थकत्वात् प्रतिनिर्भाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिप्रतिबंधकं तच्च नैककालावच्छेदेन कत्रावर्तमान
एवम् अभावपरस्य च साभावपरत्वात् ॥

धनव्यापकत्वात् केचित्तु घटाभावान्यत्ववान्प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारिनिरूपकाधिकर
णघटाभावस्य पदन्यत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य घटाभावात्मकतया घटाभावान्यत्वस्य घटाभावान्यत्वसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वात् घटाभावान्यो नोपाधिः घटाभावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावत्वस्य च साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तदाश्रय
स्यानुपाधितापत्तेः संसर्गाभावपरस्य संसर्गाभावपरतया सार्थकत्वमित्याहुः अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिर्निरस्यति प्रतिवध्नातीति
प्रतिबंधकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं चेत्तदा लाभग्रपदस्य तत आह प्रतिबंधकत्वं चेति अत्र प्रतियोगितालक्षणे प्रतियोगिज्ञानाभा
वत्तानयोर्भिन्नकालावच्छेदेनैकात्मनि हृतैरेककालावच्छेदेनेति एकशरीरावच्छेदेनेत्यपि बोध्यम् तेन कायव्यूहदशायां विभिन्नशरीरा

वक्ष्यमाणस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति एकसंबंधेनेति तथाच यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नावितानवच्छेदकत्वघटितव्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्या व्यापकत्व
दलेयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणे व्यापकत्वदले च तद्दले च तद्विवक्षणे वह्निमान्धूमादित्यादौ नानोपाधिकत्वं
स्यात् तत्र समवायावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि द्रव्यत्वत्वादेः संयोगावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वस्योपाधित्वसंभवात् नचप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वघटितमेव व्यापकत्वं वाच्यम् धूमवान्वह्नेरि
त्यादौ अयोगोलकभेदत्वमेव धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकं संयोगावच्छिन्नाभावप्रतियोगितापामयोगोलकभेदत्व

वस्तुतस्त्वेकसंबंधावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येवं संबंधांतरावच्छिन्ना
यास्तस्या अवच्छेदकमतो यत्संबंधावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्संबंधा
वच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अच्छेदकं तद्वाच्यम् तथा च संसर्गाभावपदमसंतानाभावप
॥ दमनुपादेयमेव ॥

स्य गुरुत्वयाभेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिरितिवाच्यम् जन्यमात्रस्यैव कालोपाधितयाऽयोगोलकभेदानच्छिकर
तादृशावच्छेदेन कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकायोगोलकभेदाभावस्यापि धूमवन्निष्ठतयाऽयोगोलकभेदत्वस्य तादृशाभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वात् एवं पृथिवी रूपादित्यादौ व्यभिचाराधिकरणजलभेदादीनां कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य पार्थिवपरमाणौ
सत्वादुपाधेरप्रसिद्धिरित्यादिकमूह्यं तत्संबंधावच्छिन्नायाएवेति वह्निमान्धूमादित्यादौ तु द्रव्यत्वेनातिप्रसंगः तत्र समवायावच्छिन्न
धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वत्वेऽभावादिति भावः तद्वाच्यमुपाधित्वं वाच्यं तथा चेति इत्थं विवक्षणेऽन्योन्याभा
भावप्रदापदेयासंस्पर्शादिति ॥

स्त्र अत्र रसभ्य व्यधिकरणसंबंधेनेति यद्यपि समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि सर्वत्राभाववतीति तेन संबंधेन प्रतियोगिनो
ऽसमानाभाव इति व्यधिकरणसंबंधानुसरणमफलम् तथापि तेन संबंधेन प्रतियोगिमताज्ञानं यत्र तत्र तत्कालावच्छेदेन तदाश्रयमभाववता
ज्ञानाभाव इत्युक्तौ नाप्रसिद्धिः संभवतीति तत्पर्यंतानुधावनमिति अत्र सर्वत्र पंचम्यंतानिसचैत्यत्र हेतुत्वेनानुयंतिस्वाभावज्ञानप्रतिबंधक
ज्ञानविषयत्वमित्यत्र गौरवादाह स्वाभावसंबंधित्वस्येति संबंधस्ययामि घटितत्वेनानौपाधिकत्वलक्षणेऽनवस्थागौरवं चेत्यतः स्वा
भावज्ञानविषयत्वेति उभयत्रैव प्रतियोगिनिष्ठत्वसंपादयितुं विशिष्यानुसरणं ननु तदेवास्तु प्रतियोगित्वमतस्तदपि दूषयति स्वाभावे

वा शब्दोऽत्वसमस्तनाय नच व्यधिकरणसंबंधेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमेमानाभावात् स्वाभावसंबंधित्वस्य स्वा
भावज्ञानविषयत्वस्य वालघोः सर्वत्र संभवितत्वात् स्वाभावेत्यादौ घटकपदार्थे प्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्स्वरूपसंबंधस्य
शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तद्यातौचित्यात् अभावत्वप्रतिबंधकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविध व्यवहा
॥ रगोचरत्वस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वात्

त्यादाविति तत्र पक्षसंबंधेन यातौचित्यात् प्रतियोगित्वौचित्यात् प्रकारांतरेणापि प्रतियोगितायाः प्रवेशं दर्शयति अभावत्वेति अभावत्वं
द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् प्रतिबंधकत्वम् एककालावच्छेदेनैकत्र वर्तमानत्वप्रतियोगिकोभावः तत्र प्रतियोगितानिर्वचना
तुयोगस्तदवस्थः तथाविधेति अभावत्वप्रकारकेत्यर्थः विनेति तत्राप्यभावत्वस्य प्रवेशात् तस्य प्रतियोगित्वाघटितस्य दुर्वचत्वादि
तिभावः ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र मूलेकर्मधारयभ्रमेव्यासेर्हेतुवृत्तित्वालाभोऽतः षष्ठीसमासाभिप्रायेणाह यत्समानाधिकरणेति यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य तत्वं यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं यस्य तत्वमित्यनौपाधिकत्वरूपं क्रमेणार्थद्वयं फलितमिति यत्सामानाधिकरण्यात्यंताभावेति धूमवान्वह्नेरित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेर्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यावदिति स्वतंत्रैव

यत्साध्यस्य यत्सामानाधिकरणं साध्यस्य तथा हीत्यादि यत्सामानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्सामा

त्वा१ यावत्साध्यव्यापके मन्नेयद्वीसाधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेत्रव्यधिकरणत्वात् यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं यस्य साधनस्य तत्वमिति चेन्न॥सोपाधावपि सत्वात्॥तथा हि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेंधनं तत्सत्यकमव्यापकं साध्यस्य धूमस्य हितीयेसाध्यस्य धूमस्य व्यापकमार्द्रेंधनं तद्व्यापकं महानसीयवह्निः ॥ ॥ ॥

नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणता
॥विशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम्॥

धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादुत्तरत्रापि यावदिति नाक्तदोषः न मूलोक्तदोषः एकसंबंधस्य तत्तत्संबंधे पर्यवसानेनाननुगमात्तत्र च विशेषणता विशेषस्यापि निवेशात्स्यैव विशिष्यप्रवेशो चित्यादाह विशेषणतेति ॥ ॥

प्रथमे संबंधविशेषाप्रवेशे दूषणमाह प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य सत्तात्वं तथात्वमिति धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकभेदत्वादेर्नायथासाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा प्रागेव दर्शितत्वं नेत्वयंजातिमेयत्वादित्यत्र तादात्म्येन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिणि मेयत्ववति घटे प्रतियोगितावच्छेदकस्य जातित्वस्य केनापि संबंधे न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् कथमेवं विषमः समवायाद्यवच्छिन्नजात्यभावप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिवाच्यम् विशिष्यतासंबंधेन जातिप्रभा

तेनप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे एकसंबंधावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य संबंधांतरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणतोविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसंग इति ॥

वस्त्वनित्यगुणादिविशेष्यकज्ञाने पि सत्वेन नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदभावस्य च साध्यवत्यपि सत्वादिति साध्यसमानाधिकरणेत्यत्र साध्यपदं धूमादिरूपसाध्यपरमित्यपि केचित् इति पलक्षणे संबंधविवक्षायाः फलमाह एकसंबंधेत्यक्षणोदोषइति स्फुटयितुमेकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया निर्दिष्टा उक्तविवक्षणे लक्षणा गाह्यस्यैवातिप्रसंगाभावं दर्शयति।व्यभिचारिणीत्विति।विशेषणताविशेष्यत्वात्र प्रमाविषयत्वी यो धर्तव्यः॥

संबंधविशेषाप्रवेशेलाघवात् सांतरमाह वस्तुतस्त्विति यदित्यिपत्पदंहेतुपरं यद्धर्मावच्छिन्नेनेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यर्थः अत्रधूमवान्वह्नेरि
त्यादौ वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्यधूमवत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेवीविषयितयातद्ज्ञानेभेदप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाप्रवेशेप्यवच्छेदकताघटकसंबंधेकाविवक्षणमावश्यकंतथाचकलाघवम् नचाभूतामावघ
टितलक्षणेप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेकाविवक्षणेप्यवच्छेदकताघटकसंबंधेकाविवक्षणमावश्यकमन्यथाविशेषणताविशेषाव
च्छिन्नवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्याविषयितयातद्ज्ञानाभावस्यतादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्र

वस्तुतस्तुयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकंतद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकंयावद्यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकंतत्त्वंव्याप्तिरितिध्येयम् ॥ ॥ ॥ ॥

तियोगितावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिःस्यादितिवाच्यम् अभावीयविशेषणतयाज्ञानाभावस्याधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावत्वेनकेवलान्वयितयातत्प्रतियोगितायांलाघवाद्भेदत्वादेरेवविषयितयाऽवच्छेदकत्वपायोगोलकभेदत्वस्यापिवि
शिष्टस्यानवच्छेदकतयातिप्रसंगाभावेनावच्छेदतायांसंबंधेक्यस्यतत्राविवक्षणात् तस्माद्वस्तुतस्त्वित्यादिपाठःकाल्पनिकः
अतएवप्राचीनपुस्तकेउत्तोलितएवतिष्ठतीतिवहवः ॥

यावत्त्वस्यसाध्यविशेषणतानुमंतव्यमितीत्यत्रकर्मधारयभ्रमव्यनिराकर्तुमाह यावतांतेषामिति तथाचसाध्यंयावतामव्यभिचारिते
षामव्यभिचारित्वंव्याप्तिरित्यर्थः दूषितमित्यत्रहेतुपूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति ननुसाध्याव्यभिचारित्वस्यतत्त्वेकेवलान्वयि

साध्यमिति यावतांतेषामित्यर्थः दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या साचयथो

नापिसाध्ययावदव्यभिचारितदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं
साध्याव्यभिचारित्वस्यैवगमकत्वसंभवात् तच्चदूषितम्

क्तलक्षणेपिगौरवंपरमतिरिच्यतइति ॥ ॥ ॥ ॥

न्यव्याप्तेरिति ननुसाध्याव्यभिचारित्वस्यतत्त्वेकेवलान्वयिन्यव्याप्तिरेवदोषइतिप्रकृतलक्षणमेवसम्यगतआह साचप्रकृतेपीति
केवलान्वयिसाध्यंयस्याव्यभिचारितस्याप्रसिद्धेरितिभावः ॥

एतस्मिन् लक्षणे कार्त्स्न्यस्य विशेषतः किंचिन्निष्ठत्वेनानुपादानात् कार्त्स्न्यस्याधिकरणत्वविकल्प पुरःसरं दोषदानपरतया तत्र ग्रंथं योजयितुं मूलस्य न्यूनतां वारयितुं चाह कार्त्स्न्यमित्यादि साध्याश्रयेत्यादि द्वयं च मूलस्य न्यूनतापरिहाराय सकलधूमसंबंधस्य वह्न्याद्यभावादिति ग्रंथदर्शनाद्व्याप्तेः साधननिष्ठत्वं दर्शयितुं प्रथमे विकल्पयति आद्ये इति स्यातेत्यग्रादोषमाह व्याप्तेश्चेति ननु साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्य निरूपकत्वं यद्धूमे व्यापकं तद्धूमवत्वं व्याप्तिरतो नोक्तदोष इत्यत आह पृथिवीति पृथिवीत्ववन्निष्ठान्योन्याभा

कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिक

नापि कार्त्स्न्येन संबंधो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेपि सक
लधूमसंबंधस्य प्रत्येकं वह्न्याद्यभावात् ॥ ॥ ॥

रण्यं वार्थः प्रथमे स्यकेति नानेत्तिच व्याप्तेश्चाद्रेतुवृत्तित्वं पृथिवी पृथिवीत्व व्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिः
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिह तद्व्यापकत्वमतत्र च विषयितया तन्निष्ठतया सर्वस्यैव तादृशत्वान्नभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वा
न्तरनवच्छेदकाप्रसिद्धेरतः समवायेन पावच्छेदकतातदभावरूपतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् तथा चासमवेतस्य गग
नादेरेव तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तत्र पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः स्यादतस्तत्संयुक्तगग
ननादिवारणाय जातीति समवेतपरम् द्रव्यत्वादेरेकव्यक्तिकत्वेन कार्त्स्न्याभावादेवं विधहेतुकरणम् अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव ।ऽ

द्वितीयविकल्पस्य मूलोक्तानुवादं सार्थकयति अर्थाभिधानेति एकहेतुकाव्याप्तेः एवंसुक्तत्वात्तत्परामर्शनीयं दर्शयति एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेवेति परयति समव्याप्तेपिचेति तदेव दर्शयति संख्यापरिमाणादावित्यादिना संख्यापरिमाणयोरेकस्य साध्यत्वेऽन्यस्य साधनत्वं द्रष्टव्यम् तदभावादित्यत्र तच्छब्दस्यार्थं विग्रहं च दर्शयति सकलेति ननु हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं यद्धूमव्यापकं तद्धूमावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिस्तेनो नोक्तदोष इत्यत आह भावाच्चेति साध्यस्य कार्त्स्न्ये रक्तिन्तु शब्दवानि

अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति एवेति अत एव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव विषमव्याप्ते समव्याप्तेपि च संख्यापरिमाणादौ एकत्र साधने सकलसाध्यसंबंधस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तृतीये साध्याश्रययाव

अत एव कार्त्स्न्येन साध्येन संबंधो न व्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च ॥ ॥

वृत्तित्वं चतुर्थे च साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः तत्र यथासंभवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये
॥धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च
त्यनेकव्यक्तिसाध्यकत्वात्तद्रूपादिसाध्यकतायां कृत्स्नरूपाधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थस्याप्रसिद्ध्यात्तदुपेक्षितम् तृतीयचतुर्थयोः परिष्कारं दूषणं चाह तृतीयेति एकव्यक्तिमात्रवृत्तिसाध्यकेपि साध्यसमानाधिकरणानां बहूनां संभवाच्चतुर्थे तद्दोषस्यासंभवाद्यवासंभवेपीति वह्न्यादावित्यादिदोषस्तूभयोरेवेति अतिव्याप्तिश्चेति साध्यसमानाधिकरणधर्माणां प्रातिस्विकरूपेण सामानाधिकरण्यविवक्षणे वह्न्यादौ साध्ये सत्तावत्यव्याप्तिरिति यथाश्रुतेतु तद्वृत्ति साध्यके सत्वेऽतिव्याप्तिरप्रसिद्धिश्च वह्न्यादिसाध्यकसद्धेतावित्ति ॥

अर्थपरिष्कारेति साधनाश्रयस्य कार्त्स्न्ये विवक्षणे कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितत्वं साध्ये लभ्यते तथा च व्याप्तेर्हेतुवृत्तित्वमन्तरस्य हेतु
निष्ठत्वसंपादनार्थमर्थपरिष्कारः एवं साधनसमानाधिकरणेत्यत्रापि परिष्कारः स्वयं दूषणमाह एकमात्रवृत्तीति तथैव अर्थप
रिष्कारपूर्वकमेव प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यविवक्षणे मूलोक्तासिद्धभावाद्दूषणान्तरमाह तादृशानामिति साधनसमाना

अर्थपरिष्कारपूर्वकं पंचमं निरस्यति नचेति एकमात्रवृत्तिसाधनके चाव्याप्तिः तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति तादृशानां स
र्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि समानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकर

न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबंधः साधनाश्रये महानसादौ सकलेऽप्रत्येकं वह्न्याश्रितत्वाभावात् नापि
साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि
यावद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वम् तच्चाप्रसिद्धम् साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणा

न्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यन्तइति॥

धिकरणानां न कुत्रापीति पर्वतीयवह्नौ महानसत्वसामानाधिकरण्याभावादेवमन्यत्रापीति भावः यद्धर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नेत्यर्थः तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य
व्यापकत्वेऽपि न दोषः इतोऽपीति तथा च वक्ष्यमाणलक्षणापेक्षया गौरवमेवमत्र — लक्षणे दोष इति भावः ॥ ॥

साध्यं विनेति अत्र विनाशब्दार्थोऽभाववान् विनाभावइत्यत्र समासश्च मयूरव्यंसकादिवत् ततो नञ्समासः पूर्वोक्ताव्यभिचारित्वस्य साध्याभाववद्वृ
त्तिभिन्नत्वरूपवान्तत्तेन पौनरुक्त्यम् तत्र साध्यके समवायेन हेतौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन साध्याभाववनिष्ठत्वेऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेराह साध्यमित्यादि
अत्र तु विनेति सप्तम्यन्तं विनार्थश्चाभावः सप्तम्याश्चावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वं प्रत्याय्यते तथा च विनाभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावः अविनेत्य

अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्भिन्नः साध्यं विनाभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा अथेति संबंधः

नापि स्वाभाविकसंबंधो व्याप्तिः स्वभावजन्यत्वतदाश्रितत्वादेर्व्याप्तिव्याप्तेः नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभा
वात् अथ संबंधमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसंबंधस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्ष्यते
इति तत्र लिंगपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपप्रश्नस्यावसरे तल्लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् नच संबंधमात्रं तथा तद्बोधा
दनुमित्यनुत्पत्तेः नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् संबंधज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ॥ ॥ ॥

सामानाधिकरण्यं व्यभिचारिसंबंधस्य केनचित् किंचिद्रूपावच्छिन्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात् तद्बोधादिति नच व्यभि

स्यन जातु पुनस्तस्याभावः अत्याप्यते समवायप्रतियोगीति भावप्रधाननिर्देशात् प्रतियोगित्वस्य लाभ इति कार्यकारणभावाद्यात्मकसंबंधस्य
व्याप्तित्वाभावादाह सामानाधिकरण्यमिति व्यभिचारिसंबंधस्य व्यभिचारिहेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य केनचिदिति मूलस्यार्थसंगतेः किंचिद्रू
पावच्छिन्नसाध्यपरतया व्याचष्टे किंचिद्रूपावच्छिन्नेति तदेवाह धूमादेरपीति भवबंधनमुक्तिहेतवे नमो नमः ॥

व्यभिचारग्रहे सति चाव्यभिचारग्रहेऽनुमित्यनुत्पादाऽऽग्रहाद्स्वेत्यन्वयव्यतिरेकोप्युक्तः अनुभवविरुद्धत्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्याह हेत्वंतरदर्शने तद्धेतुकानुमितेर्नत्तद्धेतुकव्यभिचारग्रहो हेतुस्तत्तत्त्वे वैशिष्ट्यान्तररूपेण धूमे व्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नधूमहेतुकानुमितेरुदयादितिभावः यद्रूपेणाग्रहे तोः पक्षधर्मताधीस्तेन रूपेणाव्यभिचारज्ञानाभावो हेतुर्वीत्यरत्यतो हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपीति वह्निसमानाधिकरणत्वानित्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वादेरग्रहात् ननु वह्निसमानाधिकरणत्वानित्यादौ सामानाधिकरण्यप्रकारकमेव पक्षधर्मताज्ञानं तेन रूपेणाव्यभिचारज्ञानाभावः को

व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोरनुपस्थितावपि समानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य
सर्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वंतरेत्यत्रैव च रूपान्तरेणाव्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादा
च्च निवर्तते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां व्यभिचारज्ञानाभावे कारणत्वमपेक्षाकारणी
भूतसामानाधिकरण्यज्ञानेऽल्पव्येनाव्यभिचारस्य विषयितयाऽवच्छेदकत्वमुचितम् कमला ॥

रणाम् वह्निसमानाधिकरणाद्वह्निमदन्याऽवृत्तिमानित्यादौ तु वह्निमदन्याऽवृत्तित्वादिना वह्निमदन्यवृत्तित्वप्रकारेणाव्यभिचारज्ञानाभावविशेषा तेन रूपेणासामानाधिकरण्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमेव कारणं न व्यभिचारग्रहाभाव इत्यत आह विवक्षितेति परामर्शे चैतस्य दीभविष्यतीति ननु सामानाधिकरण्यज्ञानस्य कारणत्ववादिमते दूषणमाह व्यभिचारज्ञानेति उचितमित्यव्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वातंत्र्येण ज्ञानस्य प्रवेशे कारणान्तरकल्पने च गौरवात्कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने विषयितयाऽव्यभिचा

गौरवमिति व्यभिचारप्रकारकं सम्भवद्व्यभिचारप्रकारकं तत्त्वेन हेतुतापेक्षयाऽव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वे लाघवादितिभावः नैवेति व्यभिचाराप्रकारकमव्यभिचारप्रकारकं ज्ञानमव्यभिचारनिश्चयः तस्य भ्रमत्वे व्यभिचारवत्त्वव्यभिचारप्रकारकत्वं व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वं तस्य निश्चयो व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वे सति व्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकं ज्ञानम् तथा च व्यभिचारवत्त्वव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानानास्कन्दितव्यभिचारप्रकार

न चाव्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुदयादव्यभिचारनिश्चयत्वेन का
रणत्वात्कौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वनिश्चयदशायाम
विरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् अ
व्यभिचारनिश्चयस्य भ्रमत्वशंकायामप्यनुमितिजनकतया भ्रम
त्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौरवात् ॥ ॥

काव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वमपेक्ष्य मिथ्याचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वाभावाप्रकारकव्यभिचाराभाववतिव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानानास्कन्दितव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेऽतिगौरवात्तदवच्छिन्नाभावहेतुत्वे सुतरां गौरवादितिभावः न च पत्राविषयविशेषव्यभिचारज्ञाने भ्रमत्वनिश्चयोन्मात्रेऽन लाघवादव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वं स्यादिति वाच्यम् तथाप्युपगंतुरिष्टत्वात् ॥

विं·सि·भ·
९६

वक्ष्यमाणैकविधेति अन्योन्याभावगर्भेत्यर्थः यदि लाघवादेकविधव्यभिचारज्ञानस्य कारणत्वं तदान्यादृशव्यभिचारज्ञानस्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानिवा स्यात्तं चेत्प्रतिबंधकत्वं कस्य म् तथा चातिगौरवम् अन्यादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबंधकत्वे तु ममापि लघुतरमेकविधमेव व्यभिचारज्ञानं प्रतिबंधकमस्त्वित्यस्वरसः आहुरित्यनेन सूचितः नानाव्यभिचारेति हेतुमत्वेपक्षस्य साध्यवत्त्वावश्यकत्वम् तज्ज्ञानेहे

केचित्तु नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणतानाम
पि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्त
मित्याहुः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्य
ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति ४५ ॥

तुगपांवीतम् तच्च सामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तेयीति लाघवात्तज्ज्ञानमेव हेतुरस्त्वित्याशंका निराचष्टे सामानाधिकरण्येति पक्षे साध्यग्रहं विनेति पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयोत्तरं वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टधूमवान्पर्वत इति निर्णयस्यानुत्पत्तेस्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवत्तानिर्णयं प्रति तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि तद्वत्तानिर्णयस्य हेतुत्वमनायत्या कल्प्यत इति भावः ॥

राम०
९६

केवलान्वयिनि साध्यसामानाधिकरण्यस्य केवलान्वयित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्य वा ज्ञानं हेतुरिति मतं दूषयति केवलान्वयित्वस्येति तद्ग्रहः केवलान्वयित्वग्रहः तच्च केवलान्वयित्वं च वृत्तिमद्वेशेगौरवादन्योन्याभावघटितान्यामिचारश्रियः कारणत्वनिर्वाहायान्योन्याभावघटिते केवलान्वयित्वमाह अन्योन्याभावेति कालिकतया वाच्यत्वादिमतो भेदस्य प्रतियोगितायां वाच्यत्वादेरवच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबंधेनावच्छेदकत्वं वक्तव्यमिति न दोषः सर्वसाधारण्याय केवलान्वय्यतिरेकि साधारणाय यत्साधनवत्व इति हेतौ विशेषणं तद्वृत्तित्वस्य साधनवद्वृत्तित्वस्य इदमन्योन्याभावविशेषणं तथा च

केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहो वाच्यः तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकं अन्योन्याभावप्र

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसंबंधो व्याप्तिः व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मत्वप्रयोजिका न चातिप्रसंगः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वसंभवादिति केचित् तदपि न साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेः सत्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन्धूमसंबंधात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतो प्रत्येकं तथात्वात् सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः साध्यत्वं हि नसिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीयवह्नौ तदभावात् न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा हेतुत्वेनासाधकताज्ञानाधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमाने परार्थोपयोगिव्याप्तिनिरूपणं विना कथायामप्रवे

तियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवत्तन्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्य साधनवद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वोभयसाधारणं स्यम् शेषं केवलान्वयिग्रंथे नैव स्पष्टमेष्यतीति ॥ ॥ साध्यविशेषणमस्तु किं पृथक्कारणत्वकल्पनेनेति भावः एकस्यैव वा वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले व्यतिरेकित्वभ्रमकाले च पृथक्कार्यकारणभावकल्पने गौरवादेकरावकार्यकारणभावो लाघवात्कल्प्यत इति भावः शेषमिति लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिकारणम् केवलान्वयित्वज्ञान

वह्नित्वावच्छिन्नवह्नेरेवतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नतादृशव्याप्तिरितोनतथ्यासामाभिप्रायेणाह प्रतियोगितानवच्छेदकइति वह्निमान्धूमादित्यादौवह्न्या दिव्यक्तित्वेतित्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यपृथिवीत्वेतित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्घ्रोदित्यादौव्याप्तिद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यचप्रकृ

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकोयो

अत्रोच्यते प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्रभवतितेनसमंतस्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः अन्यनिष्ठवह्निधूमवत्पर्वतनिष्ठात्यंताभावप्रति योगित्वेपितत्प्रतियोगितानवह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवतिवह्निर्नास्तीत्यप्रतीतिः ॥ ॥

यर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेनयेनकेनापिसमंसामानाधिकरण्यंतद्रूपविशिष्टस्यतद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिताव्याप्तिरित्यर्थः ॥

तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तित्वाभावादाहत्तद्धर्मावच्छिन्नेनेतितद्रूपविशिष्टेत्यादिनालक्ष्यनिर्देशः द्रव्यत्वरूपेणाधूमादेर्व्या प्यत्ववारणायतद्रूपविशिष्टस्येतितत्रैववह्नेस्तत्तद्वह्नित्वादिनाव्यापकत्ववारणायतद्धर्मावच्छिन्नेति महानसीयधूमवह्निसामानाधिकर ण्यस्यैवनिखिलधूमवह्न्यादिव्याप्तित्वमितिव्याप्तेः सामान्यरूपेणालाभायावादितिपूर्वोक्तंयेनकेनापीतिच ॥ ॥ ॥ ॥

ननुदंडिमान्दंडिसंयोगादित्यत्रसाध्यतावच्छेदकस्यतत्दंडस्यतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंदुर्घटं चालनीन्यायेनतत्तद्दंडावच्छिन्नाभा वस्यदंडिसंयोगाधिकरणेसत्वात् नचतद्दंडीनास्तीत्यादौतत्ताविशिष्टदंडस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकोनंतुदंडः दंडीनास्तीत्यप्रतीतेरितिवाच्यम् दंडीनास्तीत्यादौतत्तेनोपलक्षितः सदंडस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकतयाभासतेनतुतत्त्वमपितद्विशेषणातपायत्रतुशुद्धदंडस्यविशेष्यस्यातिप्रसक्त तेतत्रैवतद्विशेषणतयातद्विशेषणस्यावच्छेदकत्वप्रमाणेननसत्वेपयागुणान्यत्वविशिष्टसत्तावद्देशुद्धसत्तायात्रातिप्रसक्तत्वात्सामाना धिकरण्येनतद्विशेषणस्यगुणान्यत्वस्य किंचपृथिवीत्वव्याप्यजातिमद्घ्राणपृथिव्याद्यत्रसमवायेनहेतुतायांसाध्यतायांचतादृशघटत्वप टत्वादिजातेः पृथिव्यधिकरणेतंतुकपालानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिःतादृशजातीनांस्वरूपतयावावच्छेदकत्वादुक्तप्रतीका रासंभवादतआह दंड्यादाविति दंडिसंयोगाधिकरणनिष्ठदंडाभावप्रतियोगितायांदंडत्वस्यसाक्षात्संबंधेनसमवायात्मकेनैवावच्छेदकत्वा

दंड्यादौसाध्येपरंपरासंबद्धंदंडत्वादिकमेवसाध्यतावच्छेदकमतोनाव्याप्तिः ॥ ॥

दाह परंपरासंबद्धमिति तथाचदंडत्वस्यदंडिनिस्वाश्रयसंयोगरूपः परंपरासंबंधः साध्यतावच्छेदकतानियामकस्तेनसंबंधेनयदवच्छेदकंतत्ताभा वोदेः त्वेवर्त्ततएवेतिनाव्याप्तिः इत्थंचदंडत्वस्योक्तसंबंधेनदंडिनिप्रकारत्वयाभानाद्दंडवानित्येवानुमित्याकारः दंडिमानित्यनुमितिस्तुतद्व्यक्तित्वादि हेतुकस्थलेदंडत्वसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वज्ञानस्यप्रमात्वात् तादृशप्रमाजन्यादंडिसंयोगादिहेतुकस्थलेत्वनवच्छेदकत्वभ्रम जन्यैवेतिमंतव्यमप्यदिचविशेषदर्शिनामपिदंडिसंयोगादिहेतुकस्थलेदंडिमानित्याकारिकानुमितिरनुभवसिद्धात्तदाहेतुसमानाधिकरणाभा वप्रतियोगितावच्छेदतानवच्छेदकंयद्रूपंतद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यदंड्यादिस्थलेऽव्याप्तिवारणायविशिष्टोवसाध्यसाधनभेदेनलक्ष वसाध्यतावच्छेदकमित्यादिनादौविनिरूपेवस्फुटयिष्यति ॥

केचित्तु यत्र व्यापकतात्मके दंडत्वं निरुक्तसंबंधेन साध्यांशे साक्षादेव प्रकारीभूय भासते तत्रानुमितावपि तथैव तस्य भानमिति दंडवानित्यनुमित्याकारः यत्र च साध्यांशे विशेषणतावच्छेदकीभूतस्य दंडत्वस्य व्यापकतोज्ञाने भानं तत्रानुमितावपि तथैवेति दंडत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वेपि दंडिमानित्यनुमित्याकारोन विरुद्ध्येत। न च दंडीति ज्ञाने दंडत्वस्य दंडिन्यप्रकारत्वात्कथं तेन संबंधेन तत्रानवच्छेदकत्वभानमिति वाच्यं दंडः प्रमेय इति ज्ञाने दंडत्वादिविशिष्टप्रमेयतान्वये दंडत्वांशे प्रमेयत्वान्वयवत् दंडीति ज्ञाने दंडत्वविशिष्टस्य दंडिनिप्र

इत्थं चेदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणाद्यवृत्तेः सामानाधिकरण्यघटकीनां भेदेपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्यात्तव्याप्तेरैक्यम्॥

कारत्वे दंडत्वस्यापि प्रकारत्वात् तयोरियान्परं भेदः तत्र दंडत्वं दंडविशेषणतापन्नमेव दंड्यंशे प्रकारः न स्वातंत्र्येणेति नानुमितेर्दंडवानित्याकारइत्याहुः यद्रूपविशिष्टेत्यस्य फलमाह इत्थं चेति अह्नेतेसंबंधात् तथा च गुणादौ विशिष्टसत्तासंबंधाभावादित्यर्थः सामानाधिकरण्यघटकीनामव्याप्तित्वस्य केवलहिसाव्याप्तिरित्युत रत्र तथाविरोधमुपपादयति सामानाधिकरण्येति। निरूपकतावच्छेदकत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि प्रकारीभूय भासमानत्वं अधिकरणतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य तथा चैकैकवह्नीत्यादिग्रंथस्यैकनिरूपकतावच्छेदकैकाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नेति लक्षणायार्थ इति भावः॥

ननु सामान्यलक्षणानंगीकारे महानसीयधूमनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्यपर्वतीयधूमादावहृतेः पर्वतीयधूमनिष्ठस्य वह्निसामानाधिकरण्यस्य पर्वतीयवह्निसन्निकर्षाग्रहायोगात्कथं व्याप्तिधीरित्याक्षेपपरकैकवह्नीत्यादिग्रंथावतारः तत्र च निरूपकतावच्छेदकादेरैक्येपि तदाक्षेपस्यानुद्धारादसंगतिः न च स्वसमानाधिकरणधूमत्वरूपपरंपरासंबंधेन महानसीयधूमनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्यस्य पर्वतीयधूमे भानं साक्षात्संबंधेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं स्यादनुमितिहेतुत्वादत आह वस्तुतस्त्विति रासभादाविति न च तद्रूपविशिष्टेत्यधिकरणादेवासंभवेन स्वातिरिक्तेति वाच्यं तावता रासभो वह्निव्याप्यवृत्तिव्यवहाराभावोपपादनेपि धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवान्निति ज्ञानस्यापि पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारकतया ततोऽनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वादिति धूमत्वादिमन्निति अत्र धूमत्वस्य सामानाधिक

वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमन्निष्ठवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः आद्याभिन्नाद्वितीयात्तु भिन्नैवेति ध्येयम्॥ ॥ ॥ ॥

रण्यं संबंधेन वह्निसामानाधिकरण्यस्वरूपतः प्रकारत्वे धूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितरथा तु धूमीयतादृशसामानाधिकरण्यत्वप्रकारकमेव यथमेताज्ञानमनुमितिहेतुः नेहेति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः तथा च सामानाधिकरण्ये विशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकं ज्ञानं च धूमो वह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानोत्तरकालीनं तत्रापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं ननु धूमत्वत्वेनेति नगौरवं न च हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यमित्युपेनैव रासभादिवारणे हेतुतावच्छेदकवत्त्यस्याप्रवेशात्कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यं वह्निमान् महानसवृत्तित्वविशिष्टादित्यादौ महानसवृत्तित्वविशिष्टत्वेन रासभस्यापि हेतुतावच्छेदकस्य संभवादिति अभिन्नैवेति तथा चैकवह्नीतिग्रंथस्तदभिप्रायक एवेति भावः॥

अयंकपिसंयोगीति कपिसंयोगीतिपदस्यसाध्यवाचकत्वमाविष्कर्तुमयमितिपक्षवाचकपदस्यनिर्देशः एवमन्यत्रापि तत असमा नाधिकरणंतद्रव्येकथंसंयोगसामान्याभावइत्यतआह संयोगस्येति नहिसंयोगसामान्याभावस्यकथंनाध्यक्षेतत्मनआहतत्रचेति तत्रचद्रव्येच अतीन्द्रियस्येति तथाचनयोग्यानुपलब्धिरितिभावः नतुप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्योग्यतेवसंसर्गाभाव प्रत्यक्षेतंत्रमितितथास्यादतआह परितइति वृक्षेउभूततहन्महन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावमत्यक्षोपपरितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दो षादेवेत्याहपरितइतितुकेचित् योयदीयेति योयंद्रव्येव्याप्यधमावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान्सतद्धर्मावच्छिन्नाभा

अयंकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणांतं यत्तुइदंसंयोगिद्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणायतत्र संयो गस्यशाखाद्यवच्छेदेनद्रष्टत्वेपि स्कन्धावच्छेदेनसामान्याभावहत्तौविरोधाभावात् तत्रचातीन्द्रियस्यापिसंयोगस्यसत्वात्परितःप्र तियोग्युपलब्धेर्दोषाद्दारक्षेन संयोगइत्यादिनाध्यक्षमितितत्र द्रव्येसंयोगसामान्याभावेमानाभावात् नचयोयदीप यावद्विशेषाभाववान्सतत्सामान्याभाववानितिव्याप्त्यायावत्संयोगाभावएवमानं यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदे ववानित्यर्थः एकेतिवद्यपियथाश्रुतेसंयोगसामान्याभाववतिगुणेसंयोगयावद्विशेषाभा ११ नयावद्विशेषाभाववत्वस्योपाधित्वाच्च ॥ वानाप्याथवृत्तिनपाःवेछेदकाभावेनसाध्याव्यापकत्वपानोपाधित्वं अनवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्वरूपविवक्षितेपिकपिसंयोगसा मान्याभाववतिवृक्षमूलावच्छिन्नयावद्विशेषाभावांतःपातिवृक्षीयकपिसंयोगाभावस्यमूलावच्छिन्नवृत्तिकत्वादनवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाव वत्वस्यासंभवेनअव्याप्तेः निर्यानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्वरूपेर्थेविवक्षितेपितत्रानवच्छेदकेमूलाद्यवच्छिन्नत्वसत्वात् थैवदोषःपिएकावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वोभयाभाववयावद्विशेषाभाववत्वमर्थः तेनगुणे संयोगाभावस्यावच्छेदक

एतेन उक्तोपाधिना अभाववत्वादित्येवहेतुर्वाच्यस्तत्राह अप्रयोजकत्वादिति निर्गुणत्वंगुणवद्भिन्नत्वमादिनानिष्क्रियत्वपरि ग्रहः अत्रद्रव्यत्वेन संयोगसामान्याभाववत्वात् निर्गुणत्वाभावादिनिनप्रत्यनुमानं संयोगसामान्याभावोभावस्यसंयोगरूपत्वेनासि द्धसाधनात्किंतुसंयोगसामान्याभाववानद्रव्यत्ववृत्तिः निर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानाद्द्रव्यवृत्तित्वाभावसिद्धिरितिध्येयं ननुपरमा वाधिकरणप्रतियोगिनोद्रव्यपदनवच्छेदकेनतदभावावच्छेदकंगुणाभावस्य नगुणाधिकरणंइत्यत्रोयथातिप्रतिदंडमितिभिन्न त्वेपीत्यनेनान्वितं नन्वव्यवहितपूर्ववर्तितापाअवच्छेदकंनदंडत्वंअतिप्रसंगात् किंत्वव्यवहितपूर्ववर्तिजातीयत्वायाःसाचनभि

एतेनसंयोगसामान्याभाववान्यावत्संयोगविशेषाभाववत्वादितिपरास्तं व्यर्थविशेषणत्वात् अप्रयोजकत्वात् नि र्गुणत्वादेरुपाधित्वापाताच्च नचप्रतियोग्यनवच्छेदकत्वेपद्रव्यत्वादेरभावावच्छेदकत्वं गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेय त्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वमसंगात्यथाचघटपूर्वंहाततस्यप्रतिदंडंवह्निसामानाधिकरण्यस्वामति धूमंभि न्नत्वेपिदंडत्वंभ्रमत्वंवातत्सामान्यावच्छेदकंतथैवसंयोगादिसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापिसत्व चत्वाच्चेतिसंप्रदायविदःनवीनाःपुनरुत्पत्तिकालावच्छेदेनघटादौगुणस्यमूलत्वावच्छेदेनगगनादौसंयोगस्य

नेत्यतःसंयोगस्येत्युक्तस्वानुरूपंदृष्टांतमाहवह्नीति वह्निसामानाधिक ११ सामान्याभावोवर्तेतेतथाधूमवत्यपिविरहोदहनस्य रण्यं वह्निसंयोगिसंयोगः तत्सामान्यस्यघटपूर्वंद्रव्यजिन्नत्वसमान्यस्यवह्निसमानाधिकरण्यसामान्यस्य नचाकाशसंयोगेणाव्याप्य वृत्तिस्तस्यापिद्रव्यत्वादोयत्किंचिदवच्छेदकावच्छेदेनेवहृत्तेःआकाशसर्वावच्छेदेनहत्त्यसंभवाच्चेतिगुणस्येति सामान्यान्याभावस्त्य

तत्राप्यवच्छिन्नसमवायस्यैवत्वव्याप्यवृत्तित्वात्तस्य च मूलादावभावादिति एवं समवायसंबंधेनापि द्रव्यस्यैदेशिकमव्याप्यवृत्तित्वं दशास्तु नयटहतिप्रस्य
दिति प्रथमं प्रतियोगिमतोपीति प्रतियोगिमतः कालस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन प्रतियोगिमतो देशस्य च प्रतियोग्यनधिकरणकाल
विशेषावच्छेदेन तदभाववत्त्वमर्थः तत्र स्वाधिकेति गुणवत्संयोगवद्द्रव्यत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ गुणवत्कालत्वादिरूपचान्यथिवीत्वादिनादेवारण
चेत्यर्थः व्याप्यवृत्तीतियेन रूपेणायेन संबंधेन च यद्व्याप्यवृत्ति तेन रूपेण तेन संबंधेन साध्यतायामित्यर्थः तेन संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोग
स्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतया व्याप्यवृत्तेरपि घटत्वस्य समवायेन साध्यतायां न प्रतियोगिव्यधिकरणपदमिति अव्याप्यवृत्ति
साध्यके प्रतियोगिव्यधिकरणपदं क्वचित्तदेयमसंयोगाभाववान्गुणत्वादित्यादौ तत्प्रयोजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु क्वापि हेतौ

इह पर्वतानितं वेदुत्ताशनो नाशिस्वरइतिप्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तितत्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे इति मतेऽव्याप्यवृ
त्तित्वस्यात्यंतमसंभावितत्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोऽपि देशकालयोः कालदेशभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्साध्यकाव्या
प्तिवारणाय तत्तत्पदोपादानं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेनुव्याप्तिभेदादितिवदंति प्रतियोग्यसामानाधिकर
ण्यं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातिमत्त्वात् मूर्त्तत्वमूर्त्त
त्तदेयमित्यादिविषय्यन्तु सर्वथैवेति तेनेत्यादि एकत्र समवायेनापरत्र स्वरूपेण साध्यता इदं त्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिप्रसंगः
च एकोत्यभिप्रायेणानिष्कृष्टलक्षणोव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिव्यधिकरणप्रवेशात् तत्र च पटान्यत्वविशिष्टसंयोगवान्द्रव्यत्वात् घटपटसंयो
गघटमूर्त्तत्वसंयोगोभयवान्घटपटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या विशिष्टस्य सार्वभौममतेऽतिरिक्तत्वात् मूर्त्तत्वेति तदभावः मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयत्वा
वच्छिन्नाभावः सहजत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षां किन्नेव मनोवृत्तिकेवलमूर्त्तत्वस्य मूर्त्तत्वविशिष्टमूर्त्तत्वरूपप्रतियोगिनो
न्यत्वादिति भावः॥

ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वादतिरिक्तत्वेपि उभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतेर्विशिष्टाभाव एव विषय इति न स्याद्विशिष्टमेव प्रतियोगी तत्राह नचेति तद
वच्छिन्नाभावः उभयत्वावच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात् अनतिरिक्त इति विपरिणतस्यानुषंगः उभयत्वस्येति
प्रत्यक्षसिद्धत्वादि मनेनान्वितं तदभावस्य तयोरभावस्य नचविरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्यानतिरिक्तस्यासिद्धावपि समानाधिकर
णयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तविशिष्टाद्यभावेमेवावगाहत इति वाच्यम् मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्युभयत्वावच्छि

नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं चैकेवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्
उभयत्वं हि न वैशिष्ट्यादनतिरिक्तं नचातद्वच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्व
स्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचात्र व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणमूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् त
थात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् अत्यंतपदं चात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा
मानाधिकरण्यस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय अवनिजापतिः सरित्पतिजापपिः अग्नि
त्वाभावप्रत्ययेन तत्रापि विशिष्टाभावस्याविषयत्वादिति तत्र मूर्त्तत्वमूर्त्तत्वोभयवानित्यादौ व्याप्तिरेवेति तथा चलक्ष्यमेव तदिति भावः त
थात्वेपि उभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य तत्त्वेपि तत्र मनसि तथा चहेत्वधिकरणसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासत्त्व एव
व्याप्तिसत्त्वं न तु साध्यतावच्छेदकोपसत्त्व इति भावः ननु ध्वंसप्रागभावादीनां प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपदेनैव वारणे लक्षणोसं
न पदं प्रथम [illegible] तत्राह अत्यंतपदं चेति अत्यंताभावत्वनिरूपकेति एक एवाभावः कस्यचिदत्यंताभावः कस्यचिद्ध्वंसो

क्रमेणाव्याप्तिमाह अन्यथेति तद्भेदस्य अभावांतरभेदस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति सर्वस्यैवाभावस्य स्वात्मकभेदप्रतियोगिप्रभावांतरं तत्स
मानाधिकरणत्वादिति भावः न च भावस्वरूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणं सुलभमिति वाच्यम् तस्यापि स्वसमानाधिकरण
भेदभिन्नत्वात्तद्भेदस्य चाधिकरणस्वरूपत्वेन भेदरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् अभावमात्राधिकरणकत्व अभावमात्र
प्रतियोगिकोपि विशिष्टाभावाघनात्मको भावोधिकरणाभिन्नो नेष्यते अत एव घटध्वंसवान्घटादिः । त्यादौ सर्वेषामेव हेतुसमाना
धिकरणाभावानां स्वनिष्ठघटध्वंसात्यंताभावात्मकानां घटध्वंसात्मकात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्
प्रतियोग्यसमानाधिकरणतादृशाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति परास्तं घटध्वंसात्यंताभावस्य घटात्यंताभावात्मकस्याधिकरणानात्म

अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावांतरभिन्नत्वात् तद्भेदस्य च स्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसमाना
धिकरणस्यैव दुर्लभतापत्तेः सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकर
णाभावांतरात्मकस्य तत्तद्भेदस्य प्रतियोगित्वाद्भावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति संप्रदायः ॥ ॥ ॥ ॥

कत्वादि भावः यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन वा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमेव तथापि यथा
श्रुताभिप्रायेणेदं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे अभावसाध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धि
रेवेति हेतुसमानाधिकरणेति हेतुसमानाधिकरणश्चासौ अत्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावांतरात्मकश्चेति स त
थात्तस्य । अभावसाध्यकेति घटत्वाभाववान्पटत्वादित्यादौ पटसमानाधिकरणस्य गोत्वाभावस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिपटत्वावच्छे
दसमानाधिकरणस्य घटत्वाभावभिन्नत्वात् घटत्वाभावत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः संप्रदायइत्यस्य स्वरसबीजं तु यादृशी

गोध्वंसवत्वेनेति प्राचां मते गोध्वंसस्यापि गवात्यंताभावविरोधित्वादिति भावः यद्यपि दैशिकसंबंधेन गोध्वंसवत्यपि गवात्यंताभावो नेष्यते कालस्य
तु कालिकसंबंधेन गोध्वंसवत्त्वमिति तत्र गवात्यंताभावस्य तेन विरोधः तथापि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि दैशिक
संबंधेन गोध्वंसवत्वमित्याशयः अत एवाश्रयनाशजन्यगुणनाशस्थले भूतलादिदेशसमये वर्तते इति त्वं वक्षतीति इदं च कालिकदैशिकसाधारण
संबंधत्वस्यैकस्याभावाद्दैशिकसंबंधेनाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य अन्यथा गोध्वंसस्य कालिकसंबंधेन गवात्यं
ताभाववृत्त्यविरोधित्वात् प्रलयेपि गवात्यंताभावस्य कालिकसंबंधेन सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति नन्व साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य नित्यप्रतियोगिकस्यानित्यप्रतियोगिनाकस्य वात्यंताभावस्य हेत्वधिकरणे वृत्तिताप्रसिद्ध्या कथमतिव्या

अथ पदार्थगोत्वं तत्त्वात्मेत्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयकालस्य गोध्वंसवत्वेन गवात्यंताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रे
कावपि यदा स्पंदस्तदा द्व्यणुकं पदाऽद्दृष्टं तदा जन्यज्ञानं द्वः स्वं वा यदा स्याद्दृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः

प्तिरिति वाच्यम् पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टगोत्वा[illegible]देरभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेः संसर्गेति । अत्यंताभावपदेन संसर्गाभावमात्रोक्तौ
वपीत्यर्थः तथा च गोत्वावच्छिन्नध्वंसस्य दैशिकतया महाप्रलये वर्तते इति नातिव्याप्तिरिति भावः यदा स्यंद इति गोत्वावच्छिन्नपावट्ठो
नाशानंतरं स्पंदसत्तादशे तो द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंसाभावादतिव्याप्तिरिति भावः ननु चरमपरमाणुकर्मणां चरमोत्तरसंयोगनाश्यानामधि
करणे महाप्रलये याव[illegible] पूर्वक्षणोद्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नातिव्याप्तिः संभवइत्यतो यदादृष्टमिति अत्रस्पंदस्य हेतुत्वेपि न
वर्षस्यंसंभवइति नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरि॥ + पर्यंतानुधावनं अत्र स्पंदनाशानंतरमेव द्व्यणुकनाशादिति भावः अस्य च व्याप्ति
वारेण महाप्रलये तत्र स्पंदाभावात् किंतु खंडप्रलये तत्र द्व्यणुक+३ ॥

तिमते यदा दृष्टं तदाजन्यं ज्ञानमितत्र व्याप्तिरस्त्येवेत्यतो दुःखं वेति अत्रापि महाप्रलयाव्यवहितप्रक्षणो महाप्रलयजनकादृष्टा
त्मनि दुःखत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नातिव्याप्तिः स्वसाक्षात्कारनाश्यस्य दुःखस्य महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्षणे संभवादत आ
ह तस्यादृष्टमिति अत्र च तत्पुरुषीयचरमज्ञानध्वंसस्य तज्जनकादृष्टध्वंसस्य च युगपदेव संभवान्न तत्पुरुषीयादृष्टसत्त्वका
ले तत्पुरुषीयज्ञानत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वसंभावनाव्यभिचारस्तु खंडप्रलये सुषुप्त्यादौ चेति द्व्यणुकत्वादेरिति खंडप्रलये केषां
चित् द्व्यणुकानां ध्वंसस्य केषांचित् प्रागभावस्य सत्त्वेन द्व्यणुकत्वस्य तत्प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वा
दित्यर्थः ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव द्व्यणुकध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं द्व्यणुकत्वमवच्छे

द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखंडप्रलयनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्या
भावत्वमतेऽपि यत्किंचिद्विशेषप्रागभावविशेषांतरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः संभव इति चेन्न प्रतियो
गिमत्तद्ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यंताभाववत्त्वे विरोधाभावात् अन्यथात्यंताभावस्य कालमात्रवृत्तित्वप्रसंगात् ॥ ॥

दकत्वं चेहानवच्छिन्नवृत्तित्वमेव सत् अत आह नहीति तयोः ध्वंसप्रागभावयोः मतेऽपीति वस्तुतो ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावाविरोधित्वाद
त्यंताभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति भावः संभव इति अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वनियतत्वस्यैवाभ्युपगमा
दिति भावः ध्वंसादीति प्रतियोगिध्वंसादीत्यर्थः विरोधाभावादिति न च साधकाभाव एव बाधकं प्रलययोगिनोऽस्तीति मतेनैव साधक
त्वादिति अन्यथा ध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यंताभावविरोधित्वे अत्यंताभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभा
वातिरिक्तात्यंताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगादिति दैशिकसंबंधेन कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगादित्यर्थः तेन समवायादिना

ननु प्रतियोगिमति काले प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेन प्रतियोगिनो विरोधिनः सत्त्वात्कथं तदभावसत्त्वमत आह इयांस्त्विति ति
कस्य प्रतियोगिमतः कालस्य देशभेदः प्रतियोग्यनधिकरणदेशः तथा चात्यंताभाववत्त्वे अपरस्य तद्वत्साधितत्वः स्वरूपावच्छिन्नं
स्वस्य यद्रूपमधिकरणतावच्छेदकं तेनैवावच्छिन्नं न तु स्वरूपसंबंधेन केनापि तथा चानवच्छिन्नवृत्तिकपिभावप्रतियोग्यधिकरणकाल
वृत्तेरत्यंताभावस्य कथं प्रतियोगिवैयधिकरण्यमत आह न च शून्येति कालिकसंबंधेन प्रतियोगिशून्ये चेत्यर्थः तथा च प्रतियोग्यनधिकरण
वृत्तित्वरूपं तद्वैयधिकरण्यमक्षतमेवेति भावः संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः संसर्गारोपेति तादात्म्यातिरिक्तसंबंधेन यः

इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्यैव काले देशस्याप्यवच्छेदक
त्वात् न च शून्ये च कालेऽन्तरभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यंताभावः संसर्गाभावत्वं च सं
सर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यत्वाघटकं नियमघटितमिति वाच्यं तद्वदन्यावृत्ति स्वरूपनियमस्य तत्र घट
कत्वात् सर्वं नियमांतरस्यात्रानुप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणमनुप
दमेव विवेचयिष्यते च संसर्गाभावत्वप्रवेशप्रयोजनविरहो व्याप्तिश्च ॥

प्रतियोगिनः आरोपस्तज्जन्या या धीस्तद्विषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः तज्जन्यत्वे नियमांतरस्य संसर्गत्वघटकनियमस्य अत्र संसर्गाभावत्वे तत्रापि
तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैव निवेशादिति भावः आहुरित्यस्वरसं प्रकाशयति वक्ष्यते चेत्यादिना। नियमाघटितमिति आरोपस्य हेतुतायां माना
भावात् अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं चान्योन्याभावत्वमिति प्रयोजनविरह इति सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोग्यसंबंधिता मिथो न वह्निमान्धूमादित्यादौ अन्योन्याभावमादाय दोषाभावात्प्रयोजनविरहः एवं साध्यताव
च्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षायां तादात्म्येन साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावा

चिं॰दी॰भ॰
१०३

वृत्तितानियामकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वाच्यं विषयिता च न वृत्तिनियामिकारसतो नातिव्याप्तिसंभव इत्यतो विशेषगुणवानि-
ति मूर्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वे कालो वा यावद्दिगुपाधौ समवायादिना तत्तदनधिकरणेन दैशिकसंबंधस्वीकारः किंतु समवायसंबंधे-
न तत्तत्स्वार्थस्याधिकरणस्य च न तत्तत्स्वार्थसदैशिकसंबंधः स्वीक्रियत इति भावः तत्र हि मनसि विशेषगुणादृष्टत्वमतः परं तो मनोन्यैति
अत्र व्यभिचाराधिकरणं दिक्कालावेव अत्र च दिशो दैशिकसंबंधेन काले च कालिकसंबंधेन प्रतियोगिमत्त्वमिति न साध्याभा-
वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति अत्र च मनोन्यद्रव्यत्वाधिकरणे घटादावतीतत्तनष्टज्ञ्यभाव एव संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्य-

अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वाद्विशेषगुणवान्मनोन्यद्रव्यत्वाज्ज्ञातिमान्भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायां अति-
व्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतो विषयत्वविशेषणतैकार्थसमवायप्रत्यासत्तिभिः साध्यवत्त्वादेवं प्रतियोगि-
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिनो यदधिकरणसंबंधित्वात्तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् भवति चैवमन्योन्याभावोपि प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्ति

धिकरणाप्रसिद्धिः दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति मतेऽदंसदनुमानमेवेत्यत आह ज्ञातिमानिति एकार्थेति ज्ञातेः समवायिनि स्वात्म-
केन स्वरूपसंबंधेन समवायस्य सत्त्वात् समवायेपि ज्ञातेरेकार्थसमवायः ज्ञातिः सती त्वाहि वस्तु समवायः सन्निति तत्तु च समनीतेरितिभा-
वः तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटादेरभावस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिता या अप्रसिद्धा-
न्योन्याभावमादायैव लक्षणगमनं तत्र च तादात्म्येन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरत आह एवं चेति एतद्दैवस्य विशेष-
ति भवतीति स्वसंबंधित्वस्य निवेश अन्योन्याभावेति वृक्षः शिंशपाया इत्यत्र तादात्म्येन साध्यतायां नाप्रसिद्धिरिति भावः ॥

राम॰
१०३

ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावोपि गुणादौ कपिसंयोगवद्वृत्तित्वाभाववानित्यव्याप्तिरतस्तद्विशिष्टस्येति प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टस्येत्यर्थः हेत्वधिकरणे द्रव्ये च तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणता नास्तीति ना-
व्याप्तिरिति भावः तद्वृत्तिभिन्नत्वं प्रतियोगिमद्वृत्तिभिन्नत्वं अव्याप्यवृत्तीति संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्य संयोगवद्वृत्ति-
त्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्तद्वृत्तित्वाभावस्तु हेत्वधिकरणगुणाद्यवच्छेदेन वर्तत एवेति भावः अत्रास्वरसमाह अत्र चेत्यादिना प्रतीति-
कपिसंयोगाभावे गुणेन कपिसंयोगसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः अन्यथैव तदवच्छेदकत्वाभावादिविषयकत्वेनैव स्येतिम

तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्नत्वं नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् अत्र च सामा-
नाधिकरण्यवतोन्तरभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादनादित्यस्वरसात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यमादि विशेषणं वक्ष्यति न
च हेत्वधिकरणवोध्यप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावांतनिष्कर्षः ननु प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वे किंचिदवच्छिन्नस्यवाऽनधिकरणत्वमु-

क्ताकारः तच्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च हेत्वधिकरण इति तेन कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाव-
स्य गुणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि नाव्याप्तिः हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नो
योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेत्यन्न लाघवात्तथैवाह प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति प्र-
तियोगितावच्छेदकेत्यादि विषयंतानि अनधिकरणत्वमिपत्राणितानि तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा

प्रतियोगितावच्छेदकादिणावत्वं तु यावत्तद्वच्छिन्नाप्रसिद्धेरेवनाशंकितं तद्युक्तं तदेति प्रतियोगिव्यक्तं तदेत्यर्थः द्रव्ये संयोगसामान्याभाव
स्य स्वमते सत्त्वेन संयोगसामान्याभावसाध्यकसत्त्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभाववान्नितिप्रथमेयोतयति साध्याभाववत इति तत्प्र
तियोगीति संयोगस्वरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगीपः संयोगविशेषाभावस्तद्वत्वादित्यर्थः संयोगसामान्याभावस्येव संयोगविशेषाभा
वस्यापि संयोगरूपाभावप्रतियोगित्वादिति भावः द्वितीयेयोजयति नित्यत्वादीति नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकोपः सा
ध्याभावप्रतियोगीतस्याधिकरणात्वात्साध्याभाववतो द्रव्यस्येत्यन्वयः स्वाभावेति स्वं नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वं तदभावाभावात्मकस्य
नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वातिरिक्तत्वाभावादित्यर्थः ननु चात्र सर्वेसेवाभावस्यस्वीयतन्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेन प्रति

आद्यैः व्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापितद्युक्तं तदनधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामा
न्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभावव
त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकविशिष्टद्रव्यत्वस्य
योगिनासमं सामानाधिकरण्यात् एकाधिकरणमात्रवृत्तिगुणादिरूपाभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वानतिरेकात् ॥
शिष्टस्वाभावेन प्रतियोगिनासमं सामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति चेत् अत्र केचित्
अतिव्याप्तिपदस्यासंभवपरामिति वस्तुतो गगनाद्यभावस्यैव वक्ष्यमाणस्वरूपः प्रसिद्ध्या प्रतियोग्यसमानाधिकरणः नित्यत्वविशि
गगनाद्यभावस्य योऽभावः तदभावो नित्यमेव गगनाभावः तस्यातिप्रसक्तत्वादिति नचैवं नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याभावोपि
नित्यत्वमेवस्यादिति वाच्यम् नित्यत्वस्य गुणादौ द्रव्यत्वस्यानित्यद्रव्येति प्रसक्तत्वेन नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैव तदभावाभाव

कपीत्यस्याचं मते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावाद्विशेषानुसरणं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वरूपयत्किंचित्प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यस्य संभवतीति नातिव्याप्तिसंभवतीति भावः गुणसामान्याभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन घ
टादौ संभवात् घटत्वादिकमुपेक्ष्यात्मत्वहेत्वनुसरणं न च समवायेन मेयसामान्याभावस्य च प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वस्य घ
टादौ संभवात् घटत्वादिकमिति तु पेक्षितमिति वाच्यं समवायेन मेयसामान्याभावाभावः सत्ते वद्र्व्यमात्रसमवेताभावस्याभावो
द्रव्यत्वमेव ताद्यवादिति कपिसंयोगस्वरूपसाध्याभावसत्पोः प्रतियोगित्वादिति गुणानामिति गुणसामान्याभावत्वस
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाविष्कर्तुं तृतीयपक्षानुसारेण परिहरति यादृशेत्यादि यस्याः प्रतियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्नानधिक
रणत्वं हेत्वधिकरणस्य तादृश्याः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वमित्यर्थः कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ तु गुणसामान्या
तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्याप्यात्मनः तत्प्र
तियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् मेवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगि हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् ॥
तानवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वाभावत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः तत्रैव तेमानत्वमिति अभा
वस्य वृत्तौ नु सबंधभेदान्निवेशनीयः प्रयोजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु अभावस्य देशिकसंबंधेनैव निवेशनीयः तेन जातिमा
नसत्त्वादित्यादौ जात्यभावस्य कालिकतयाऽहेतुमति तत्रावपि विशेषणतयाऽवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः दैशिकसंबंधः कश्चिदैशिकवि

[illegible]

वस्तुतस्तु द्रव्यत्वं नास्तीति वत्तद्व्यक्त्यभावो नास्तीति संबंधांशे तुल्याकारप्रतीतिबलात् भावानामपि दैशिकविशेषणतास्वीकार्या
अतएव द्रव्यत्वाभाववत् जातित्वादिमादौ जातित्वाधिकरणे समवायसंबंधेन द्रव्यत्वस्य सिद्ध्या दैशिकविशेषणतया तत्र तद्विवक्षणाद्द्रव्य
त्वाभाववान्मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति निरूपणमनवकाशं कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भावाभावे साध्ये आत्मत्वा
दिहेतौ कालिकसंबंधेन आत्मत्वाधिकरणे जन्ये प्रसिद्ध्या दैशिकविशेषणतया तद्वृत्त्याकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्य
तावच्छेदके सत्त्वाद्व्याप्तिरंतो व्याप्यहृति साध्यकोपि तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदे यमिति प्राप्त्य सामानाधिकरण्ये साध्यस्य यादृश
संबंधः प्रविष्टस्तन्न्यपः तेनसंबंधेन यो हेतुमानित्यस्य फलमाह धूमसमवायीत्यादिना साध्यस्य चेत्यादेः फलमाह धूमस्य

अत्र च प्राप्त्य सामानाधिकरण्ये हेतो यादृशः संबंधः प्रविष्टस्तेन संबंधेन यो हेतुमान् तत्र वर्तमानस्य भावस्य साध्यस्य च यादृशः
संबंधस्तत्संबंधावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षतिः पट्ठो साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबं
कत्वं वो ध्यम् तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य समवायावच्छिन्नप्रति
योगिताया अवच्छेदकत्वे पि धूमहेतुमतोवक्तव्यं तथा च संबंधभेदेन प्रतियोगितावैलक्षण्यात् एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ
संबंधित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वं तथा च धर्मिणि व्याप्यत्वव्यापकत्वे निर्वहति तथाहि तादात्म्यसंबंधेन धूमवतः संबंधिनि
महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नाया प्रतियोगितायास्तदनवच्छेदके वह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतः
तादात्म्येन संबंधेन संबंधिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन संबंधित्वं एवं धर्मिणो व्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ॥ ॥ ॥

योगित्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधित्वमभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाया प्रतियोगिता तत्र संबंधद्वयमपेक्षितं अवा
द्राह्यमित्युक्ति तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः प्रतियोग्यसंबंधित्वमिति संबंधभेदेन साध्यतावच्छेदकसं

अतएव तादात्म्येन व्याप्तिर्यवस्थापनीयेव ननु जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वेपि पृथिवीत्वाभावस्वरूपव्यापकाभावेन जलादीनामसंताना
व एव सिद्धेर्न्योन्याभावव्याप्तितदुपपादयति यथा चेत्यादिना क्रमेण फलमाहेत्येत्यादिना धूमावयवे समवायेन तादृशधूमवत्त्वग्रहेपि न
संयोगेन वह्न्यनुमितिः पर्वते संयोगेन धूमवत्त्वग्रहेपि न समवायेन वह्न्यनुमितिरित्यर्थः न चात्रेवायरावविरोधी तदनवतारेपि तथात्वस्य

अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं संगच्छते यथा च यादृशेन संबंधेन हेतोर्व्याप्यत्वं गृहीतं तादृशेन सं
बंधेन तस्य पक्षविशिष्टत्वे यादृशेन च संबंधेन साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेन संबंधेन साध्ययक्तयोर्विशिष्टानुमि
तिस्तेन संयोगेन न धूमावयवे न वा समवायेन पर्वते वह्निधीस्तथैवावगतव्यापकताघटकसंबंधेन व्यापकस्याभावग्रहे
गृहीतव्याप्यताघटकसंबंधेन व्याप्यस्याभावः सिध्यति कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगे
न वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तेते। निवर्तेते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेन धूम इति
नियमः उपपद्यते तथा च तादात्म्यसंबंधेन जलादीनां व्याप्यताग्रहात् व्यापकनिवृत्त्यात् तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यतीत्य

नुभविकत्वादिति। अन्वयिनि नियमं व्यवस्थाप्य तद्दृष्टान्तेन व्यतिरेकिण्यपि नियमं व्यवस्था (एवं चान्योन्याभावः ss ॥)
पयति तथैवेति एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति॥ कथमन्यथेति कथमन्यथा नियम उपपद्यते इत्यनेनान्वयः नियमं दर्शयति
समवायेनेत्यादिना संयोगेन न निवर्तेत इत्यनेनान्वयः निवर्तेते चेत्यस्य तु धूम इत्यनुषंगः ॥ ॥ ॥ ॥

चिं·शि·अ·
१०६

प्राचीनग्रंथसंमतिं दर्शयति इत्थमेवेति तादात्म्येन व्याप्तिग्रहवत्स्यायनेनैवेत्यर्थः वृक्षशिंशपयोरिति यावच्छिंशपा सा वृक्षस्तादा
त्म्येनेत्यर्थः अन्यत्र तु पुष्टमक्रमाह अत एवेति यत एव तादात्म्येनापि व्यापकत्वमत एवेत्यर्थः गोत्वत्वोपस्थितिदशा
यां तु तत्र गोत्वस्यैव पक्षधर्मतावशेनानुमितिरित्यादि वक्तुं शक्यत इति दृश्यदशायामित्युक्तं अत्र च स्वरूपत उपस्थित एव गो
त्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहो विलक्षणविषयताशाली अनुमितिहेतुरन्यथा तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
गोत्वावच्छिन्नसंबंधिसंबंधी सास्नादिरित्येवं रीत्या ग्रहस्योक्तत्वाद्यदृश्यदशायामसंवादसंगत्यापत्तेः न चाभावग्रहविधि
करणतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितिः कारणमिति स्वरूपत उपस्थितगोत्वे कथं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह इति

इत्थमेव च तादात्म्येन वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गोसाध्यतादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च सास्नादेर्व्यतिरेकः

वाच्यम् अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वस्याभ्युपगमात् अत्र तु भावस्यालौकिकप्रत्यक्षत्वांगीकारा [illegible]
एव वस्तुतो वक्ष्यमाणोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणाभिप्रायेणेदं तादृशप्रतियोगितासामान्ये स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यत्र तादात्म्येन गोः साध्यत्वे गोसंबंधिनिष्ठाभावा
युक्तो गोत्वस्य स्वरूपेणैव प्रवेशः स्वसमवायेन गोत्वस्य साध्यतायां स्वसंबंधिनिष्ठाभावे तु केवलगोत्वस्य प्रवेशात् गोत्वत्वानु
पस्थितिदशायां तादृशज्ञानासंभव इत्यत्र तात्पर्यं न तादात्म्येन गोः सिध्यतीत्यन्वयः

पृ०
१०६

एवं चेति हेतुसंबंधी सामान्याभिधानेनेत्यर्थः वृत्त्यनियामकेति संयोगमात्रस्याधेयत्वाद्यनवच्छिन्नसंयोगस्य अत एव वृत्त्यनियामकेत्यर्थः इ
हभूतले घटो नास्तीत्यादावाधेयत्वावच्छिन्नसंयोगप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधविषयाविषयकः तथैवानुभवात् यद्यपि चाधेयत्वमविष
यीकृत्यापि कुण्डसंयोगमात्रं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधविधया विषयीकृत्याभावप्रत्ययः प्रामाणिकः तदा गगनादेः पृथिवीत्वादि
व्यापकत्वमिति तात्पर्यं केचित्तु मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तेन गगनवान् पृथिवीत्वादित्यत्र जलादिवृत्त्यनियामकसंयोगेन वृत्ते
तेषोपजदभावस्य पृथिव्यां प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशसंबंधावच्छिन्नायाः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमासाद्य [illegible]

एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसंबंधरूपत्वे सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिताभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि ।। ।। ।।

तिः अन्यथा गगनसंयोगमात्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वं नान्यस्येत्युक्ते गगनाभावस्यैव प्रतियोगितायां
तादृशसंयोगावच्छिन्नत्वसत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां तादृशसंयोगावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या ल
क्षणासंगतिः स्यादिति व्याचक्षुः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वस्येति तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदक
त्वनियामकसंयोगावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः अप्रसिद्धिः स्यादित्यर्थः द्वितीयविवक्षानुसारेणाह साध्यतावच्छेदकेति
इत्थं च वृत्त्यनियामकसंयोगसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तेन संबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिनि घटाद्यभावस्य तथाविधः
प्रसिद्ध इति ।।

[illegible]

ननु उत्पत्तिकालेजन्यस्य प्रलयकाले च नित्यस्य पृथिवीमात्रस्यैव गगनाभाववत्वात् कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वमत आह तदभाववत्त्वोपीति तत्संबंधित्वात् गगनासंबंधित्वात् तथा च गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः तथैव स्वत्वनियामकसंयोगेनैव अ संबंधित्वादित्यनेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकस्याभावः प्रदर्शितः सामानाधिकरण्यस्य तत्तस्यानुमित्यहेतुत्वेनापेक्षा ह अव्यापकत्वादिति ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादेः कथमव्यापकत्वं तेन संबंधेन गगनाभावस्य प्रतियोगिसंबंधि नोऽप्रसिद्धप्रतियोगिवैयधिकरण्यं निर्वाच्यमित्यर्थः अत्र द्रव्यातिरिक्तेति स्पंदात्मकखंडकालवारणाय च स्वत्र द्रव्यपदं खं उकाले अतीतत्वादेस्तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवात् निधर्मव्यापकत्वं स्यादेवमेव स्यादतस्तद्वारणाय सर्वाणि

तदभाववत्तोपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्संबंधित्वात् सिद्धिरपि स्यान्नैव ननु वृत्तिनियामकसंबंधेन तेनासंबंधिता

विशेषणानिप घपिचतु ईर्व्यातिरिक्तेत्यवधुक्तम्॥ ॥त अव्यापकत्वाच्चावयक्री भविष्यतिचेदनुपरिष्टात् ॥

नावत्वेनमहाकालत्वासंभवात् तत एव आकाशादीनां कालत्वाभावादेववारणात् तथापि तांत्रिकपरिभाषामाश्रित्य तथाभिधानं त थाच महाकालोघटवत्त्वावच्छेदकतरि माणादिमहाव्याप्तिः ननु महाकालामात्र विशिष्टघटाभाव एव महाकाले प्रतियोगिव्यधिकर णत्वादित्यत आह विशेषणतो विशेषेणेति महाकालमात्रवृत्तिविशेषणताविशेषेणेत्यर्थः महाकालविशेषणता प्राइदानीं घट इतिमतीतिविषय(?) कालीयविशेषणताविलक्षणत्वात् कथमन्यथा इदानीं सर्वमितिमतीतस्याभावेपि कालः सर्वदा नित्योपि यतिकमतीतिवलात्कालस्य सर्वाधिकरणत्वमिति केचित्तु इदानीमितिधीविलक्षणधीर्महाकालेनानुपपद्यते इदानीमिस्य

नचैवं गुणान्यत्वविशिष्टसत्तापि गुणवृत्तिः स्यादिति वाच्यं गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानितिधीविरहादित्याहुः व्याप्यवृत्तिसाध्य के प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदस्यानुपादानादाहाव्याप्यवृत्तीति कालिकसंबंधेन व्याप्यवृत्तिराकाशाभावो दिवकालिकतया प्र तियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन देशे दैशिकसंबंधावच्छिन्नघटाद्यभाववत्तदैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनैव का लिकसंबंधावच्छिन्नाभाववत्त्वात् नचाकाशाभावस्य दैशिकतया अनधिकरणमस्ति केवलान्वयित्वात् कालिकतया तदनधि करणस्यात्मादेः सत्वेपि कालेन तदवच्छेदेन तदभावासंभवात् आत्मनि इदानीमाकाशाभाव इति प्रतीत्याऽमाद्यवच्छेदेनैव काले आकाशाभावविषयीकरणात् नच कालिकतया आकाशाभावाभावस्यात्मादिवृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात् तदा

नन्वत्र द्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणाव्याप्यवृत्तिः किमपि व्यापकं न स्यात् स्वा वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिनोऽसंबंधिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्यैतेन संबंधेन

रणोयमतियोगिवैयधिकरण्यं भावस्येति कथं वाच्यं व्याप्यवृ ॥यत्प्रतियोगिसंबंधितदन्यत्वस्य चेकालेऽसंभवात् त्रिसाध्यके दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणत्वस्यैव निवेशे नाव्याप्त्यभावात् अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादाव पि कालिकतया सत्ताभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनायतेदिति संक्षेपः तत्र विवक्षा हृयस्यैवासंभवं दर्शयति स्वावच्छेदकसंबंधेनेत्यादिना स्वे प्रतियोगितावत्संबंधावच्छिन्नत्वस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वस्या संभवादित्यभिप्रायः संबंधः तेन संबंधेन कालिकसंबंधेन न चेति वाच्यमित्यभिप्रायेणान्वयः तादृशेति तादृशसंबंधः प्रतियोगि

चिं·शि·भ
१०८

संबंधविवक्षायाः फलमाह सत्तादीति। इदं ज्ञानवत्संयोगवद्द्रव्यत्वादिसाधावित्यर्थः तत्र विषयताया वृत्त्यनियामकत्वादाकाश
दौ ज्ञानाभावस्य वृत्तितानियामकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुघटत्वमेवेत्यतः संयोगसाध्यकानुसरणं तत्रापि नित्यगुण
संयोगस्यैकेनापि संबंधेनासत्त्वात्तत्रैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं स्यादत आह आदीति। आदिना गुणान्यत्वविशिष्टसत्तापरि
ग्रहः अतएवाह कर्मादावपीति। इत्थं च कर्ममात्रस्यैककालिकतया संयोगवत्त्वात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधि
करणासंभवादव्याप्तिरिति भावः सत्ताद्यधिकरणसामान्यसमवेतत्वाभावस्य संयोगेऽसंभवादाह। यत्किंचिदिति प्रतियो

नच तादृशेन संबंधेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वं वक्त
व्यं तथा चावृत्तिगगनाद्यभावव्यवहारिकेवलान्वयिसिद्धिः सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य चावृत्तेर्ना
तिव्याप्तिः भूतत्वमूर्तत्वोभयवत्त्वाद्विशिष्टगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टत्वादिकं च मनोगुणादिवृत्तिसंयोग
सामान्यं तु न किंचिद्व्यावृत्तमिति वाच्यम्॥

गितावच्छेदकविशिष्टस्य फलमाह भूतत्वेति हितावच्छिन्नाभावस्य म॰
नोवृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि हितावच्छिन्नमनोवृत्तित्वाभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तत्रेत्यर्थः हितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्या
प्यवृत्तित्वे प्रतियोगिताविशिष्टसंयोगवृत्तित्वाभिधानेऽक्तातिव्याप्तिनिरास इति स्थलांतरमाह। गुणेति अन्यत्वविशिष्टसत्ता
वच्छिन्नप्रतियोगिताविशेष्यपर्याप्त इति किंचिदिति भावः विशिष्टांतद्वयं मनोगुणाद्योर्यथाक्रममन्वेति सामान्यपदफलमाह। सं
योगसामान्येति तथा च संयोगि द्रव्यं त्वात्मादौ संयोगव्यक्तिविशेषस्य यत्किंचिद्व्यावृत्तत्वेऽपि तत्कालावच्छिन्नसंयो
गाभावेन प्रतियोगिव्यधिकरण इति नाव्याप्तिरिति भावः

राम०
१०८

विशिष्टसत्तेति तथा च गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायास्तु शुद्धसत्तानतिरिक्तायाः समभावात्तद्विशि
ष्टाभावो निरुक्तप्रतियोगिसमानाधिकरण इत्यतिव्याप्तिरिति भावः ननु यत्किंचिद्धेत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छे
दककत्वं वक्तव्यमत आह। समवायेनेति। अतिव्याप्तिमेव घटयति जातिमतीति मेयत्वाधिकरणं जातिमज्जातिशून्यं च तत्क्रमा

विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तेश्च जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिता
याः जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वा
दावतिव्याप्तेश्च अदृष्टे हेतुमति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगारोपवृत्तेः मैवम्॥ ॥ ॥

न्मति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटत्वाभावादेः प्रसिद्धावपि तत्प्रतियोगिताया जातित्वेनावच्छिद्यते जाति
शून्ये च समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातित्वावच्छिन्नाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः ननु जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यकेऽप्र
तियोगिवैयधिकरण्यमवर्जनीयमतः संयोगादीति गुणकर्मान्यत्वेति एकैकोपादाने तत्रैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्र
सिद्धं स्यादत उभयान्यत्वमुपात्तं। अदृष्टे गुणादौ समवायेन जातेर्वृत्तेरप्रसिद्धत्वादाह हेतुमतीति। तादृशं च सामान्यादिक
मिति भावः॥

साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिहेतुसंबंधिनिष्ठाभावांतमाकाशाभावसाधारणं निर्वक्ति। साध्यतावच्छेदकेत्यादिना प्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधीत्यादिविवक्षायाः अप्रसंगगनादेर्हेतिमत्त्वपक्षे निष्कृष्यदर्शिनी यत्वान्न तत्र समाश्वि रुक्तः
कचिच्च तादृशसंबंधेत्यादिपाठः तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येन्वितमर्थः वह्निमान्धू
मादित्यादौ महानसीयवह्निसंयोगेवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वधूमाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभाव
स्य सत्त्वादव्याप्तेर्वारणाय सामान्यमिति। निरुक्तेतिपाठ्यसाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वर्थः घटादिसंयोगनिष्ठपर्वतानुयोगिक
त्वव्यक्तिविशेषायोगोलगीयसंयोगनिष्ठवह्निप्रतियोगिकत्वविशेषोभयाभावस्य संयोगसामान्ये सत्त्वात्तेष्वव्याप्तिरतः सामान्य

साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यो निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभया
भयेति। अत्र च प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च संबंधनिरूपितं प्रतियोग्यनुयोगिनिष्ठमधिकरणता ॥ भावस्यावेवक्षितत्वात् ॥
दित्याहतः स्वरूपसंबंधविशेषः संबंधभेदेपि न भिन्नः तेन धूमसंयोगकालिकसंबंधनायोगोलकवृत्तित्वसत्त्वेपि नायोगोल
कानुयोगिकत्वं किंतु धूमसंयोगीयकालिकसंबंधस्यायोगोलकानुयोगिकत्वमितिनातिव्याप्तिः एतेन हेत्वधिकरणानुयो
गिकत्वेन तत्रानुयोगिकत्वसामान्यप्रवेशे धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमसंयोगस्य कालिकादिसंबंधेनायोगोलका
नुयोगिकत्वसत्त्वात्संयोगीयविलक्षणानुयोगिकत्वप्रवेशे च द्रव्यवान्सत्त्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हे
त्वधिकरणीभूतगुणानुयोगिकत्वस्य संयोगनिष्ठस्याप्रसिद्ध्या भावस्य गुणे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावादित्यपास्तम्

यत्किंचित्पदस्य प्रयोजनमाह वह्न्यधिकरणायोगोलकेति अन्यथा वह्न्यधिकरणसामान्यानुयोगिकत्वधूमप्रतियोगिकत्वोभयत्वस
धूमसंयोगसत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणं न स्यादिति भावः निरुक्तपदस्य फलमाह चैत्रान्यत्वेति चैत्रान्यत्वविशिष्टेन दंडत्वाने
न दंडादित्यादौ चैत्रान्यत्वविशिष्टत्व दंडाभावप्रतियोगी एतद्दंडस्तत्प्रतियोगिकत्वचैत्रानुयोगिकत्वोभयस्य चैत्रवृत्तिदं
संयोगे सत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणं न स्यान्निरुक्तपददानेन तु चैत्रवृत्तिदंडसंयोगे चैत्रान्यत्वविशिष्टेतद्दंडप्रतियो
गिकत्वाभावादुभयाभाव इति चैत्रान्यत्वविशिष्टेन दंडाभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः एकस्याएव दंडस्योक्तेः चै

धूमसंयोगवह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टतद्दंडसंयोगे एतद्दंडाधिकरणचैत्रानुयो
गिकत्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवायेप्यत्यधिकरणगुणकर्मानुयोगिकत्वस्य विरहात्तानि प्रसंगः

त्रान्यत्वविशिष्टत्वेन साध्यत्वं दंडत्वेन हेतुत्वं चैतन्मतमवयित्तुमत्तादिति अन्यथा चैत्रवृत्तिदंडस्यक्तेः चैत्रान्यत्वविशिष्टत्वाभावे
न चैत्रान्यत्वविशिष्टदंडाभावप्रतियोगिताभावात्। निरुक्तपदं विहाय केवलप्रतियोगिकत्वाज्ञानव्यप्रभयाभावसत्तेन प्र
तियोगिव्यधिकरणसंभवान्निरुक्तपदानर्थक्यापातात् समवायेन साध्यतायामपि निरुक्तपदव्यावृत्तिमाह गुणेति
। यद्यपि समवायस्यैकत्वात्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयमपि समवायस्येवेति निरु
क्तपदेदत्तेपि न प्रतीकारः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रतिं ॥

योगिकसंबंधस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधोऽतएव धूमसंयोग इत्यादिना तथैव दर्शितं तथा च समवायेन गुणानुयोगिकत्वसत्त्वेपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवायेन गुणानुयोगिकत्वाभावादभयाभाव इति वाच्यं। तथा सति निरुक्तपदवैयर्थ्यापातात् तथापि समवायस्य नानात्वाभिप्रायकोयं ग्रंथः अत एवोत्तरविवक्षायां समवायस्यैकत्वेपीत्यादिनाः स्मो विवक्षाया मस्वरसं वक्ष्यति। किंचित्तु समवायस्य तत्तन्निरूपितस्यैव संबंधत्वं न तु शुद्धस्यान्यथा रूपिनीरूपव्यवस्थानस्यात् तथा च संबंधपदस्वरसात् यद्यद्रूपावच्छिन्नसमवायस्य संबंधत्वं तत्तद्रूपावच्छेदेनैवोभयाभावः सामान्यरोयस्तदानातु वाच्यः तथा च सत्ताप्रतियोगिकसमवायस्यापि संबंधत्वात् तत्प्रतियोगिकत्वावच्छेदेन केवलसत्ताप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगित्वोभयस

स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्न-
त्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ॥ ॥ ॥

त्वात् विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यक्षतिरतो निरुक्तेति इत्थं च समवायस्यैकत्वेपीति ग्रंथस्तु शुद्धसमवायस्यैव कस्मिंश्चिदधिकरणे कस्यचित्संबंधत्वं न तु तन्निरूपितस्येत्याशयेन योजनीय इत्याहुः स्वरूपसंबंधेनेति गगनादेरपीति त्वप्रवादस्तु संयोगसमवायसंबंधपर इति भावः निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणभिन्नं प्रतियोगितासामान्ये तादृशप्रतियोगितासामान्ये धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगितायामुभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतः सामान्य इति वह्निमान्धूमादित्यादौ समवायावच्छिन्नवह्न्यभावसंयोगावच्छिन्नमहानसीयवह्नि

तेन संबंधेनेति। न चैवं समवायेन गगनादेरपि व्यापकत्वं स्यात् समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यं तथात्वेपि सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्तिलक्षणेऽतिव्याप्त्यभावात् गगनादिव्यापकत्वस्य निर्वचनीयत्वे तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिदधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदके विशेषणीयमिति न वह्न्याकाशोभयत्वादिनापि व्यापकत्वेति अत्र यद्धर्मावच्छिन्नत्वं अभावप्रतियोगितानिष्ठं विलक्षणं निवेश्यं अन्यथा विषयतया ज्ञानावच्छिन्नस्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानावच्छिन्नस्तदीङः स्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणघटाद्यभावप्रतियोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्वसमवा

समवायेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वात् मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ॥

यसंबंधावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वात् अव्याप्त्यापत्तेः विषयतासंबंधेन ज्ञानाश्रयेपि ज्ञानावच्छिन्नत्वसत्त्वात्तत्ज्ञानावच्छिन्नो घट इति प्रतीतेः तदपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधे न बोध्यं तेन वह्निमान्वह्न्यवयवत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितयावह्नित्वविशिष्टसत्तादेर्याभावस्तत्प्रतियोगितायां विषयितयावह्नित्वावच्छिन्नत्वसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वेपि नाव्याप्तिरिति विषयितया मेयत्वविशिष्टस्य ज्ञानादेरभावप्रतियोगितायां विषयितया मेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धावपि स्वरूपसंबंधेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह मेयत्वादेरपीति ॥

गगनादेरवृत्तित्वप्रसंगेपि पूर्वकल्पे न समाप्तिमिति दर्शयति अत एवेति अत्र संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेपि द्रव्यं ग
गने इत्यादौ नातिव्याप्तिरित्यन्वयः विरहेपीति तथा च पूर्वकल्पेपि न तत्रातिव्याप्तिसंभावनेत्यर्थः न च वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यत्रा
व्याप्तिः संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहादिति वाच्यम् निरुक्तप्रतियोगिकत्वस्य तेन न प्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नविशिष्टधीनियामकताविशेषस्य संसर्गनिवेशस्य विवक्षितत्वात् उभयत्वावच्छिन्नविशिष्टधीनियामकत्वं चैकाधिक
रणकोभयसंयोगद्वयस्य एकमेव अन्यथा पर्वतो वह्निधूमोभयवानिति प्रतीत्यनापत्तेः एवमेव चैत्रानुयोगिकदण्डप्रतियोगि
कसंयोगेपि चैत्रान्यत्वविशिष्टदण्डप्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभावः संगच्छते इत्थं च संयोगस्येत्यस्यायोगोलकानुयोगि
कसंयोगस्येत्यर्थः महानसवृत्तिसंयोगद्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वासत्त्वादिति ध्येयम् विरहेपि चेत्यत्र चकारः समादि

अत एव समवायस्यैकत्वेपि द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयवत्त्वेपि द्रव्यं जानित्यादौ वह्निधूमोभयवान्व
ह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि च नातिव्याप्तिरस्यापि वृत्तेरिति प्रतियोगित्वादिस्वरूपसंबं

कइति वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहे ॥ धविशेषेण संबंधत्वेन निवेशः ॥ ॥
पि च नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वेत्यपपाठः इत्थमेव स्फुटं तत्र साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदे वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यादावुभयत्वावच्छि
न्नसाध्यके व्याप्तिलक्षणे निरुक्तपदस्थाने संभवद्युक्तत्वात्तत्र निरुक्तपदं न देयम् तथा च वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्या
ह वह्निधूमोभयवानित्यादिना विरहेपि चेति तथा चासंभवापादकतया निरुक्तपरामर्शेन पद इत्यत सत्त्वमायेति यथाश्रुतमेव समञ्जसमिति ध्ये
यम् ननु प्रतियोगित्वस्वरूपसंबंधविशेषः तत्र च नियमघटितसंबंधत्वप्रवेशादात्माश्रयः इत्यत आह प्रतियोगित्वादिस्वेति आदि

ननु सामानाधिकरण्यं संबंधित्वं तत्र संबंधत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह सामानाधिकरण्येपीति ननु यत्र संबंधसामान्येनैव व्याप्तिस्तत्र
संबंधत्वं प्रविष्टमतो दर्शितं चेति प्रकारताविशेष्यतान्यविशिष्टधीविषयत्वरूपमित्यर्थः अभावत्वं द्रव्यादिप्रकारकान्योन्याभाववत्त्वं तथा चा
भावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह अभावत्वं चेति इदमिह नास्तीति नियामकभावाभावसाधारणाभावत्वप्रवेशे तादात्म्येन सा
ध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्ताह शप्रतीतिनियामकाभावप्रतियोगितायां तादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात् इदमि
दं न भवतीत्युक्तं भावाभावसाधारण इति भावस्वरूपाभावमात्रप्रवेशे भावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो भावोपादानं पाठ

सामानाधिकरण्येपि संबंधः संयोगत्वादिनैव निविशते दर्शितं च नियमाघटितमपि संबंधत्वम् अभावत्वं चेदमिह नास्तीदमि
दं न भवतीत्यादिप्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबंधविशेषः अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः
तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् विषयतात्वादिवच्चातियोगित्वाधिकरणत्वत्वं संबंधत्वादप्यतिरिक्ता एव प

शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तस्तादृशप्रतियो ॥ दार्था इत्येकदेशिनः ॥ इति व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणं समाप्तं
गितायामुभयाभावविवक्षयैव सामञ्जस्ये तदुपादानमपि न कर्तव्यमित्याह तदपीति ननु घटाभावप्रतियोगित्वं घटस्वरूपं घटत्वस्वरूपं वा
आद्ये घटोऽभावप्रतियोगीत्यस्य घटोऽभाववान् घटवानित्यर्थः स्यात् तथा चाननुभवः द्वितीये घटोऽभाव घट इत्याकारः स्यात् तत्रापि च स एव दो
षः एवमधिकरणत्वमपि न संयोगादिस्वरूपं वदरस्यापि कुण्डाधारत्वप्रसंगात् अत आह विषयतेति नैयायिकैकदेशिनामप्यतिरिक्तविष
यत्वास्वीकारात्तस्याहृष्टान्तत्वा अत एवातिरिक्तविषयतावादिमत इति तत्रैव दर्शयति तत्त्वादीति विषयतात्वादीत्यर्थः आदिना प्रक
तात्वविशेष्यतात्वपरिग्रहः तत्त्वे चेति प्रतियोगित्वाधिकरणत्वत्वे इत्यर्थः ॥

प्रतियोगित्वानवच्छेदके सत्त्वावच्छेदकत्वं किमिति तन्निरूपयति नचेत्यादिना इह एतल्लक्षणे संभवति समनियते लघौ संभवति न
नु प्रमेयधूमवत्त्वस्य धूमवत्त्वघटितत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या नानाधूमवत्त्वभेदः संभवतीत्यत आह कंबुग्रीवेति कंबुग्रीवात्वादिसंस्थानव
त्तिजातिभेदः परंपरासंबंधेन तद्वत्त्वमेव कंबुग्रीवादिमत्त्वं मतस्य गौरवमपीति भावः ननु पार्थिवत्वादिव्याप्यजातौ घटत्वानां
कं घटग्रीवादिमत्त्वेन समनियतमतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं भवत्येवेति नातिव्याप्तिरतो घ्राणग्राह्येत्यादि इदमपि यथाश्रुतेऽयघ
पि न गंधत्वसमनियतमतीन्द्रियगंधगन्धाभावात् नच घ्राणग्राह्यत्वं ग्रहणयोग्यत्वं योग्यतावच्छेदकं च गंधत्वमेवेति वाच्यम् तथा सति

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसंबंधविशेषः संभवति लघौ गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमवत्त्वकंबुग्रीवादिमत्त्वघ्रा
णग्राह्यगुणत्वादेस्तथात्वेनैतेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारित्वप्रसंगात् ॥ ॥ ॥

ति प्रमेयधूमवत्त्वतुल्यत्वाय तादृशगुणत्वस्यासंभवेपि तथापि घ्राणग्राह्यत्वघटितगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तद्व्याप्यं तस्य च न गंधत्वघ
टितत्वं गंधत्वाविषयकसुरभित्वादिविषयकप्रतीत्याविषयीकरणसंभवाद्वक्ष्यमाणरीत्यावच्छेदकभेदसत्त्वादिति भावः य
द्वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातित्वं तस्य परंपरासंबंधेन गंधत्वसमनियतत्वात्तेन रूपेण साध्यताया
मतिव्याप्तिरिति यथाश्रुतेऽवेति अतएवात्र न प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्प्रतियोगितामादाय पानातिरिक्तवृत्तित्वं निर्वाच्यं ॥

तथाविधप्रतियोगितात्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितामादायवाऽऽपेदोषमाहप्रतियोगितापादइति प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेहेतुमाह स्वरूपसं
बंधात्मिकापाइतिधूमत्वोदरपीति तथाचानेकवृत्तिधर्मेणसाध्यतायांव्यभिचारिण्यपतिव्याप्तिरितिभावः द्वितीयमाशंकानिषेधतिन
चतथाविधेतिहेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणेत्यर्थः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्य
शून्यत्वस्यासिद्धिःताहशप्रतियोगितासामान्यस्यकेपलान्वयित्वात् स्वाभूनहतिताहशप्रतियोगितासामान्यकत्वोक्तौचासं

नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वंप्रतियोगितायाःस्वरूपसंबंधात्मिकायाःप्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेनधूमत्वादेरपितदतिरिक्तवृ
त्तित्वात् नचतथाविधयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्याहत्तित्वंतत् ॥ ॥ ॥

भवःसर्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकस्यस्वान्यूनवृत्तिताहशप्रतियोगिताकत्वादतआह यत्किंचिदेकेति एकपदंतत्तदभावानांप्रातिस्वि
करूपेणग्रहणायेत्यपरंचताहशप्रतियोगितावच्छेदकंपक्षतत्तद्वेदकूटत्वेवसत्ताभावियत्रिध्येयम् ततश्चाभावप्रतियोगि
तात्वावच्छिन्नस्याभावयत्सामान्येतितन्चप्रमेयवान्भेयत्वादित्यादौसमवायेनसाध्यतायांव्यभिचारिण्यपतिव्याप्तिःसमवायावच्छिन्न
प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायाःकेवलान्वयित्वेनतच्छून्याप्रसिद्ध्याप्रमेयत्वस्यताहशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादितिवाच्यं एवम्॰
स्वास्वनहतित्वंताहशप्रतियोगितासामान्यकत्वेतात्पर्यात् ततश्चानतिरिक्तवृत्तित्वम् ॥

अतएवयत्किंचिदेकाभावप्रवेशादेवअनवच्छेदकत्वापातात् ताहशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतायाताते नत्साधनंसंगच्छत
इति अतिरिक्तसामान्याभावसाधनंसंगच्छतइत्यर्थः अन्यथावह्निसमानाधिकरणविशेषाभावकूटप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवातिप्रसं
गवारणेनतत्साधनंव्यर्थमेवेत्याशयः ननुताहशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वंवाच्यमतआहतार्णेतिद्वित्वादीत्यादिना
भावत्वपरिग्रहः संयोगेनतार्णतालोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्यवह्नित्वेसत्त्वेनविशेषितं। अनतिरिक्तवृत्तित्वेअतए

अतएवातिरिक्तसामान्याभावव्याप्यावेक्षमत्वादेरनवच्छेदकतायातादयेतत्साधनमपिसंगच्छतइतिवाच्यमवह्निघटवृत्तिद्वि
त्वतार्णतालोदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसंगात् एतेना
न्यूनवृत्तित्वविशेषितमपिपरास्तम् अतएवनानाप्रतियोगित्वस्यैकप्रतियोगितांगीकारेपिननिस्तारःलघुरूपसम
नियतंगुरुरूपेणसाध्यतायांसद्धेतावव्याप्तिस्ताहशतदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरितिचिन्न

ववह्नित्वादावतिप्रसंगादेव ननिस्तारइतिधूमत्वादेरिवसर्वस्यैवताहशप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेनव्याप्तिलक्षणासंभ
वापातादितिभावः ननुतथापिप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावविवक्षायाप्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धानातिव्याप्तिसंभवतीत्यत
आहलघुरूपेति ताहशेति ताहशंलघुरूपनियतंयद्गुरुरूपंप्रमेयवन्हित्वादितदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेःतथाचेतद्विवक्षायाप्रतिव्या
प्तिविरहेपिप्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरितिभावः ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकतिप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तौ हेतुसमानाधिकरणायत्किंचिदेकाभावादेरपि प्रवेशे गौरवमनेकव्यक्तिकप्रतियोगितांगीकारेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाव्यासज्यवृत्तित्वानंगीकारेताराणात्सोभियत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि वह्नित्वसमानवृत्तिकत्वात्तदनतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वस्यापच्छेदकत्वापत्तिरतोवच्छेदकपर्यन्तानुधावनं प्रतियोगितावच्छेदकं च विशिष्योपादेयम् तेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तत्तद्वह्नित्वानामनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः तदनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधेन तदभाववति साध्यतावच्छेदकतानियामकसंबंधेनावृत्तित्वं तेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेरपि कालिकसंबंधेन वह्निवृत्तित्वात्संबंधसामान्येन तदभाववति

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् स्वसमानवृत्तिकं चावच्छेदकं ग्राह्यम् ॥

समवायेन वह्नित्वस्यावृत्तावपि न क्षतिः नवा प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधेन घटत्वादेरभाववति कालादौ कालिकादिसंबंधेन घटत्वादेर्वृत्तित्वेऽपच्छेदकत्वक्षतिः महाकालोर्ध्वं सत्वात्कालपरिमाणादित्वादावपि आकाशत्वघटत्वादिकमेवपारिभाषिकावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाभाववति गगनत्वादेर्ध्वंसत्वीयस्वरूपसंबंधविशेषेणावृत्तेरिति ननु तथाविधप्रतियोगितावच्छेदकतार्णानामेभियत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव वह्नित्वादिकमित्यसंभव

इत्यत आह स्वसमानेति स्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतम् ॥

ननु स्वसमानत्वमन्यूनानतिरिक्ताधिकरणकत्वेन समवायसत्तादिनावाह्यमपि तादृशोभयत्वादौ गतमत आह तत्वं चेति स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः उभयत्वादेरपि वह्नित्वाधिकरणे पर्याप्तेराह स्वपर्याप्तीति स्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तवृत्तिकत्वमित्यर्थः तेन यावद्वह्नीनामेव वह्नित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः प्रत्येकरूपावच्छिन्नपर्याप्त्यवच्छेदकं च प्रकृते ग्राह्यं यावान्वह्निरिति प्रत्यये च वह्नित्वपर्याप्तित्वेनानुगतानां तावत्पर्याप्तीनामवच्छेदकतया यावत्त्वं भासते तेन तु प्रत्येकरूपावच्छिन्नपर्याप्तेरिति न यावत्त्वादौ वह्नित्वसमानवृत्तिकत्वमिति भावः यत्तु स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वमित्यर्थः वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतेन तद्वह्नित्वावच्छेदेन यावत्त्वस्यापर्याप्तेर्न तत्रातिप्रसंग इति तन्न तथा सत्यनतिरिक्तवृत्ति

तत्वं च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकं तु न तथा पर्याप्तिश्चायमेको घटः इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः एवं त्रित्वादिकमपि नेह त्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नात्रांशस्यैवैयर्थ्यादिति उभयत्वादेरपि वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छेदेन समवायेन सत्त्वादाह पर्याप्तवृत्ति व्याप्तिकत्वमिति वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तवृत्तिकं महानसीयवह्नित्वमपीति तदनतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तं यावत्त्वादिकमित्यादिना तानां नाभयत्वपरिग्रहः न तथा न वह्नित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिकं न तु पर्याप्तिः समवायसत्त्व चप्रत्येकं वह्न्यावयोरित्यत आह पर्याप्तिश्चेति एको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्याप्तिदर्शयितुं इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वस्य पर्याप्तिरिति दर्शयितुं न तु प्रत्येकवृत्तित्वव्यासज्यवृत्तित्वाभ्यामेव समानवृत्तिकता तथा च वह्नि

धूमो भयवान्धूमादित्यादाव्याप्तिस्तदुभयत्वस्य समानपधूमाकाशत्रित्वानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह त्रित्वादिकमपीति ॥

ननु ह्रदो न वह्निमानिति प्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतया पर्याप्तिरेव संबंधो भासते न तु समवायः अन्यथा प्रत्येकसत्त्वेपि प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वात् द्वित्वावच्छिन्नाभावो न स्यात् तथा च पर्याप्तिसंबंधेनोभयत्वाभाववति प्रत्येकं वह्नौ च
वह्नित्वस्य सत्त्वेनैवावच्छेदकत्वाभावे किमिति स्वसमानाधिकरणतिकत्वमवच्छेदकविशेषणमिति चेत् ताहृशसंबंधविशिष्टवेपराणां निरि
क्तत्वेति लाभायैव तदुपादानमिति एक पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वस्याभावो न प्रत्येकस्मिन्नन्यथोभयत्वेनप्रत्येकरूपेण द्वित्वाभाव
सत्त्वादिमौ न द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः न च तदुभयत्वावच्छेदेन द्वित्ववत्ताज्ञानं विरोधितत्त्वेनैवाच्यमस्तु उभयत्वस्यानतिरिक्तत्वेन तद्रूपावच्छे
दकत्वमाराधनतथापि ताहृशप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ताहृशप्रतीतिं प्रति विरोधित्वकल्पने तद्रूपेण प्रत्यासत्त्वद्वित्वाभावानभ्युपगम
वलाघवादेकोनद्वाविति प्रतीतेरेकत्वे द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावावगाहित्वेनैवोपपत्तेरित्यन्ये परे तु ताहृशसंबंधेन प्रतियोगिता
वच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वमित्युक्तौ तादृशताघटकं चावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः स्वं च प्रागुक्तयद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मिस्वनिर्दिष्टधर्मा
वच्छिन्नेति वाच्यं तेनोक्तव्याप्तिनिरासः। शिरोर्णोभयत्वमपि न प्रतियोगितावच्छेदकं स्यादुभयत्वाभाववत्प्रत्येकस्य पर्याप्त्या उभयत्वस्य
तथा च तत्साधारण्याय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वे स्याभावविशेषणस्यावश्यकत्वेन वह्नित्वादावतिव्याप्तिरतः स्वसमानवृत्तिकत्वे विशेषणान
न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वे द्वित्वानधिकरणं च प्रत्येकमप्रसिद्धिरिति दोषतादवस्थ्य
मिति वाच्यं पर्याप्त्यवच्छिन्नसमवायस्यैव प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वेन तत्र पर्याप्तिसंसर्गविहाय समवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत
दन्यत्वस्यैव लाघवेन विवक्षणात् न च ह्रदो न वह्निरिति प्रतीतेरवच्छेदकत्वनियामकपर्याप्त्यवच्छिन्नसमवायत्वस्य संबंधो भासते तथा च तेन संबंधेन त
दभावविवक्षणे तादृशतात्पर्याभयत्वादेरवच्छेदकत्वसंपत्तये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं विवक्षणीयमतः अतः पर्याप्तिसंसर्गमनुपादाय समवायादिरूपम
वप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधमादाय तदन्यतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेन तथा सति वह्नित्वादावतिव्याप्तिरतः स्वसमानाधिकृतत्वमिति

नन्वेवं प्रमेयवान्सत्तावद्वा नाम प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्धा सत्ताया समवायेनाभाववति साध्यता
वच्छेदकतानियामकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा साध्यतावच्छेदके प्रमेयत्वे सत्तायां च ताहृशावच्छेदकत्वस्य विरहात्॥ अवच्छेदकानति
रिक्तवृत्तिपदेन स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाहृशावच्छेदकतावच्छेदककत्वस्य विवक्षणेपि धूमवा
न्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र धूमत्वस्य स्वरूपत एवावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकतावच्छेदकस्याभावात्स्वसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वाद्युक्तितं यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमवच्छेदकत्वमित्यभिधानेपि दंडि
मान्द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदंडत्वे तद्युक्तित्वान्नादंडसमानाधिकरणा

वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धत्वविशिष्टसामान्यकत्वम्॥

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकलक्षणासंदेशादव्याप्तिः न च दंडत्वसामान्यलक्षणाधीनदंडत्वमात्रविशेष्यकधीरेव दं
डत्वभावप्रतियोगितावच्छेदके तथा च तन्नानीयतद्युक्तित्वदंडसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नाव्याप्ति
रिति वाच्यम् ज्ञातातिरिक्तपदार्थस्यापि किंचिद्धर्मावच्छिन्नस्यैव प्रकारत्वेन दंडत्वभिन्नाविषयकदंडविशेष्यकज्ञानत्वेनावच्छेद
कत्वे वाच्ये तद्रूपपक्षस्यादंडत्वे नैवावच्छेदकत्वेनाप्रवादत आह वस्तुतस्तु तदिति तदवच्छिन्नेति तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धं यद्वि
शिष्टं सामान्यं तत्त्वमित्यर्थः तत्पदं ताहृशस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकपरं भवति हि वह्निसमानाधिकरणताहृशाभावप्रतियो
गिताया स्वरूपसंबंधरूपं पदवच्छेदकधूमत्वतदवच्छिन्नाभाववति प्रमेयधूमत्वविशिष्टसामान्यमसंबद्धम्॥ ॥

अत्रतादृशधूमत्वाश्रयप्रतियोगिताकधूमाकाशोभयत्वावच्छिन्नाभाववतिधूमत्वविशिष्टस्यसंबद्धत्वाद्धूमत्वादावव्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नेति॥न
चतत्रतादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेर्नव्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरितिवाच्यम् गगनत्वस्यैवतथात्वात् गगनत्वविशिष्टस्यकुत्राप्यधिकरणेऽसं
बद्धत्वेनतदवच्छिन्नाभाववत्संबद्धत्वात् धूमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेनधूमवतिसत्वाद्गगनत्वरूपतादृशावच्छेदकमा
दायधूमत्वादिकमनवच्छेदकंस्यादतःप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावोविशेष्यःतदर्थश्चसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतत्प्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं तेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रसक्तस्यचित्तत्सामान्यस्यचेत्यादिविकल्पोक्तदोषानवकाशः
नवासमवायसंबंधेनधूमानधिकरणपर्वतादौधूमत्वविशिष्टस्यसंबद्धत्वेपिधूमत्वस्यावच्छेदकत्वक्षतिः संबंधसामान्येनप्रतियोगिव्य
धिकरणत्वविवक्षणेघटरूपसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथ्वीत्वावच्छिन्नस्यानधिकरणगगनादौघटत्वविशिष्टस्य
संबद्धत्वात्पृथ्वीत्ववान्घटरूपादित्यादौनातिव्याप्तिः नवाद्रव्यंगुणादित्यादौपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्यप्रतियोगितावच्छेद
कीभूतपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यद्रव्यत्वरूपप्रतियोगिव्यधिकरणस्याधिकरणेगुणादौद्रव्यत्वत्व
विशिष्टसामान्यस्यासंबद्धत्वेपिप्रवृत्तिरिति नतद्वच्छिन्नाभावोपिसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यइत्यादिक्रमेणाप्रतियोगिसमा
नाधिकरणःतेनकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्रतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिव्य
धिकरणतस्याप्रसिद्ध्यागगनत्वस्यपरिभाषिकावच्छेदकत्वक्षतिःतादृशाभाववदसंबद्धत्वंचसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृशाभ
ववत्संबद्धत्वसामान्याभावःतेनगगनत्वादिविशिष्टसामान्यस्यापिगगनत्वावच्छिन्नाभाववृत्तितादात्म्येनवृत्त्यनियामकसंबंधारि
नासंबंधित्वात्परिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेर्नव्याप्तिलक्षणासंभवः नचतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवन्हित्वा
वच्छिन्नाभाववतिजलत्॥

दौवन्हित्वावच्छिन्नसामान्यस्यासंबद्धत्वेपिवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः तादात्म्येनसाध्यतायांतेनसंबंधेनवृत्तेरप्रसिद्धेरसंबद्ध
त्वेतिस्वविशिष्टेतिकरणाच्चगुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातिमत्वादित्यत्रविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववतिगुणेविशिष्टसत्ता
श्रयीभूतसत्तायाःसंबद्धत्वेपिविशिष्टसत्तात्वस्यनावच्छेदकत्वक्षतिः स्वविशिष्टत्वंचयद्यपिनसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनकाला
दौडिमान्दंडसत्वान्नाकालपरिमाणादित्यादौवृत्तितानियामकसंयोगेनकालिकविशेषणतासंबंधेनवाधंसतीयविशेषणताविशेष
णवासाध्यतावच्छेदकतायांतादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेःगगनत्वादेस्तेनसंबंधेनावृत्तेःनापिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकेनसंबंधेनकं
बुग्रीवादिमत्वान्मेयत्वादित्यत्रकंबुग्रीवादिमत्वस्यगुरुतयानवच्छेदकत्वेनघटत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकताघटकीभूतसमवा
येनकंबुग्रीवादिमत्वस्यवृत्तेरप्रसिद्ध्यनवच्छेदकत्वापातात् वन्हिमान्धूमादित्यादौविशृंखलितयावन्हित्वव्यक्त्यनाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टत्वानादेस्तरवच्छिन्नाभाववत्यसंयुक्तत्वाद्वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वापातात्नापिसंबंधसामान्येनय
द्ववत्त्वावच्छिन्नोभाववंतिगगनत्वावच्छिन्नाभाववतिचकालिकसंबंधेनघटत्वगगनत्वविशिष्टस्यसाध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगेन
संबद्धत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्यासंभवापातानापिसाध्यतावच्छेदकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकताघटकान्यतरसंबंधेनका
लिकसंबंधेनदंडविशिष्टस्यकालिकसंबंधेनसाध्यतायांकालपरिमाणहेतौतादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्यायतःतादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकीभूतगगनत्वादेःकालिकसंबंधेनाश्रयस्यघटादेस्तदवच्छिन्नाभाववतिकालादौसंबद्धत्वात्कालभेदविशिष्टगगनत्वस्यका
लिकसंबंधेनघटादृत्तितयान्यतरसंबंधेनतद्विशिष्टसामान्यस्यतदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धतयातत्तावच्छेदकप्रसिद्धावपितादात्म्य
नधूमसंबंधिनःसंयोगेनसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नाभाववतिप्रतियोगिताव

घटकसमवायेन धूमविशिष्टस्य परमाणवादेः संयुक्तत्वेन धूमादेरनवच्छेदकत्वात्तथापि तद्वच्छिन्नाभाववर्तियेनयेन संबंधेनयद्विशिष्टसामान्यमसंबद्धं तेनतेन संबंधेनतत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनयद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वक्तुलाघवः विषयितादिसंबंधेन वन्हित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नं समवायेनवह्नित्वप्रकारकज्ञानमप्रसिद्धमिति वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वादेरनवच्छेदकत्वसंभवः। अतएव प्रमेयधूमत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने धूमत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नभेदाभावात्तत्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य लक्षणप्रवेशेऽपि न तत्राति व्याप्तिरेवमवच्छिन्नत्वादृशलघुरूपाघटितकंबुग्रीवादिमत्वादिकस्यैकातधानवच्छेदकत्वक्षणस्वेपक्षोपक्रमेदीधितिकारः विवेचयिष्यते चेदमग्रिमेऽत्रयुस्यविशेष्यांशेसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानभिन्नं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनयत्प्रकारकं ज्ञानं तद्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वा अर्थः अतएवेतद्विमानेतद्भूतलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः नन्वेवमपि यत्साध्यतावच्छेदकसाधनसत्यानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानेस्यैवविषयस्तत्राव्याप्तिरिति चेन्नयत्प्रकारकत्वावच्छिन्नकारणतापारिभाषिकावच्छेदकप्रकारकत्वावच्छिन्नकारणताभिन्नात्तद्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैवविवक्षितत्वात् महानसीयवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभाववतिवन्हित्वविशिष्टसामहानसीयवन्हेरसंबद्धत्वात्सामान्येति पर्वतीयादिवन्हेर्वन्हित्वविशिष्टसामान्यस्यमहानसीयवह्न्याद्यभाववतिसंबद्धत्वान्नाव्याप्तिः

ननु गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरेकेण विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववति विशिष्टसत्ताया अपि संबद्धत्वात् नच तत्र तद्वच्छिन्नाभाववदवृत्तितानवच्छेदकत्वं तदर्थः प्रमेयवन्हिमान् [illegible] धूमादित्यत्राव्याप्तेः तादृशमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववति पर्वतादौ प्रमेयवह्नित्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेऽपि प्रमेयवह्नित्वस्य गुरुतया धेयतानवच्छेदकत्वात् प्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादौ तदर्थः प्रतीतिवलात् रूपाणामाधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ समवायेन द्रव्यत्वेऽप्रसिद्धत्वायामसत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादित्यहचेत्राह स्वविशिष्टेति स्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतमन्नद्विशिष्टत्वं च पूर्वनिरुक्तसंबंधेन वाच्यमतेन न पूर्वोक्तदोषः तत्त्वं तावृत्वस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकपरेन तथा च हेतुसमानाधिकरण

स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वं वा तादृनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्

तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः विशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तासंबंधिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्यानवच्छेदकतायामितः स्वविशिष्टेति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येव संबंधांतरेण स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्याव्याप्तिलक्षणासंभवइत्यतन्त्साध्यतावच्छेदकसंबंधेनसंबंधित्वं वाच्यम् संयोगेनसाध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवतद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतःप्रतियोग्यधिकरणत्वमभावे देयं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वं तदर्थः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वन्हिसमानाधिकरणघटाद्यभावस्यापि कानकादिसंबं

संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि नासंभवः नच शब्दवाचागगनत्वादित्यादौ शब्दसमानाधि
करणस्य घटत्वाद्यभावस्य केनापि संबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावाद्गुणत्वादौ शब्दत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वाच्छब्दत्वादेर्नावच्छेदकत्वमिति नासंभव इति वाच्यं घटत्वादेरपि स्वाश्रयसंयोगादिसंबंधेन गगना
दिवृत्तित्वात् एवं समवायेन गगनाद्यभावस्यापि शब्दसमानाधिकरणस्य तादात्म्येन स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्प्रति
योगिव्यधिकरणत्वाद्यभावांतरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्गगनत्वादेस्तमादायापि शब्दत्वस्यावच्छेदकत्वबोधं तादा
त्म्येन साध्यतायामव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसंबंधित्वस्यैव तदर्थतया वाच्यत्वात् नैवं च स्वत्वस्यैव धर्मस्य यत्किंचित्संबंधेन
सर्वत्र सत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः विशिष्टप्रतीतिविषयस्यैव संबंधत्वात् सर्वं च संसर्गत्वे विशिष्टप्रती
तेः सामान्याभावादेतावतापि संभवस्यानपायाच्चेति सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठो यः प्रतियोगिव्यधिकरणोभावस्तत्प्रतियोगिता
नवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वमपीति सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रतियोगितानवच्छेदकत्व
त्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन बोध्यम् तेन विषयितादिसंबंधेन धूमत्वादिवि
शिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य च घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य प्रतियोगितायां विषयितासंबं
धेनावच्छेदकत्वेपि घटत्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वप्रसिद्धिर्विषयितया धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नि
त्वादेर्वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः समवायेनानवच्छेदकत्वाद्वह्नित्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वोपपत्तिर्वा न
न्वेवं हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियो ॥

गिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वविवक्षणात् व्यर्थं जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
कं यद्द्रव्यत्वं तदवच्छिन्नाभाववति विशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वत्वस्य विशिष्टसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकत्वात्तल्लक्षणद्वयेपि तादृशद्रव्यत्वाभावमादायैव विशिष्टसत्तात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुणान्य
त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति अत्र ब्रूमः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानुपादाने हि यत्प्रतियोगितावि
शिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्य
तावच्छेदकमित्यर्थः तथा चाव्याप्तिर्वह्निमान्धूमादित्यादौ महानसीयवह्निनिष्ठा यावद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता तद्विशिष्टमहा
नसीयवह्नेरनधिकरणं पर्वतादि तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं स्ववह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वेन वह्नित्वादेरपि यावद्विशेषाधिकावच्छेदकत्वात् प्रतियोगिभेदेप्यभावप्रतियोगिताया अभेदे तु गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावस्य द्रव्यत्वाभावसमनियततया एकत्वेन द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया अपि स्व
तानिष्ठतया गुणादेः प्रतियोगिताविशिष्टाधिकरणत्वेन द्रव्यत्वाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् न चैवं समवाये
न गगनाभावस्य संयोगेन सत्ताभावाभिन्नतया समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्ध्यसंभवात् कथमतिव्याप्तिरि
ति वाच्यं तथापि लक्षणस्यासंभवात् संयोगेन घटाद्यभावस्यापि घटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रमेयताभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगि
ताविशिष्टप्रमेयत्वस्य केवलान्वयितया न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनैव प्रतियोगिताभिन्नत्वमिति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितातो भिन्नैवेति वाच्यम् मानाभावात् प्रतीतिवैलक्षण्यस्यावच्छेदकभेदेनैवोपपत्तेः न चैवं स

मवायवदेकैवप्रतियोगितास्यालाघवादितिवाच्यम् दुष्टत्वात् वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनप्रतियोगिताभेदेप्येतद्रू
पान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातेराकाशान्यत्वविशिष्टद्रव्यवान्द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन संयोगेन च साध्यतायाम् तिव्याप्तिः
एतद्रूपा समवेतरात द्रूपभिन्नयावत्समवेतस्याकाशासंयुक्तस्याकाशातिरिक्तयावद्द्रव्यसंयुक्तस्य चाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिव्य
धिकरणतादृशाभावासंभवादतोहेतुसमानाधिकरणाभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वं वाच्यमि
तिदिक् ननु महाकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वस्यगगनत्ववि
शिष्टसंबंधप्रसिद्ध्यापारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् नच संबंधसामान्येनस्वविशिष्टसंबंधित्वं वाच्यं तथाचतादात्म्येन
हत्वनियामकसंयोगेनवागगनत्वविशिष्टसंबंधीप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् तादृशसंबंधिनि कालिकसंबंधेनगगनाभावस्य
सत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनगगनत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात् नचतन्निष्ठाभावोपि संबंधसामान्येनेवाच्यः संबंधसा
मान्येनगगनसंबंधिनि चनतेन संबंधेनगगनाभाव इति वाच्यम् धूमसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभू
तद्व्यत्वत्वादेर्वन्हित्वविशिष्टसंबंधिनि संबंधसामान्येनयोभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्वन्हित्वादेरप्यवच्छेदकत्वा
यातात् नच तादात्म्येन संबंधित्वं प्रतियोगित्वं चवाच्यं विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेद
कतयासत्तावाञ्जातेरित्यत्रसत्तात्वस्यावच्छेदकत्वापातात् यत्तु हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयेः राम०
संबंधस्तेनसंबंधेनस्वविशिष्टसंबंधित्वं प्रतियोगित्वं चवाच्यं भवतिहि कालपरिमाणसमानाधिकरणगगनभेदः कालि

कसंबंधेनप्रतियोगि [illegible] अधिकरणस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादात्म्यसंबंधेनघटगगनत्वविशिष्टसंबं
धितन्निष्ठोयोभेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं गगनत्वमितिन च विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यापिगुणनिष्ठत
यातत्प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेनसत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिवर्त्तेतयोभेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट
सत्तात्वमितिसत्तावाञ्जातेरित्यत्राव्याप्तिरितिवाच्यम् विशिष्टसत्तात्वस्यगुरुतयाजातिसमानाधिकरणतादृशभेदप्रति
योगितायाःसत्तात्वेनैवावच्छेदात् नचवन्हिमान्धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधि
करणसमवायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकंरूपत्वमुत्पत्तिकालेःचयविनिरूपसामान्याभावसत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेद
कीभूतसमवायसंबंधेनवन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठोयःसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यव्या
प्तेः नच स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैववक्तव्यं नतु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन त
थाचवन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठोयोरूपाभावः संयोगेनसाध्यतायांजलघटाणुकसंयोगसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकंरूपत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेनजलघटाणुकत्वविशिष्टसंबंधिनिजलपरमाणौसमवायावच्छिन्नप्रतियो
गिताकःसंयोगेनप्रतियोगिव्यधिकरणोयोघटाभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तेः जलपरमाणौरूपसामान्याभावस्याभावादि
ति अत्रकेचित् साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येयद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तुयोगि
कत्वोभयाभावस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकंकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्रतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्तिःगग
योगिकत्वोभयाभावस्यसंयोगसामान्यसत्वेपिनवन्हित्वस्यावच्छेदकत्वमितिइदं त्वं बंधयम् हेतुसमानाधिकरणाभावस्य+

प्रतियोगिव्यधिकरणत्वनिरुक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमपहाय यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वमात्रमुपादेयम् तथा
च साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिदनुयोगिकत्वोभयाभावकूटवत्त्वं तद्धर्मभिन्न
यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येतावतैव प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः कालो घटवान्कालपरिमा
णादित्यादावव्याप्तेश्च वारणे तादृशोभयाभावघटितलक्षणानारणीयधूमसंयोगसामान्ये प्रमेयधूमत्वविशिष्टतन्त्रप्रतियोगिकत्व
वन्ह्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वोभयाभावकूटसत्त्वेनातिव्याप्तेरभावात् कूटपदं दाना च संयोगसामान्ये वन्हित्वविशिष्टमहा
नसीयवन्हिप्रतियोगिकत्वधूमाधिकरणीभूतपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेपि वन्हित्वविशिष्टपर्वतीयवन्हिप्रतियोगिकत्व
पर्वतानुयोगिकत्वोभयवत्त्वात् पर्वतीयवन्हिसंयोगस्य तादृशोभयाभावासत्त्वान्न तादृशोभयाभावकूटवत्त्वमिति न वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्या
प्तिरिति केचित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तसंबन्धेन यत्त्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठो यत्तदन्यतरसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोभावस्तत्प्र
तियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः गगनत्वविशिष्टतादृशसंबन्धिनि गगने वर्तते यः कालिकसंबन्धेन गगनाभावः सत्तादात्म्येन प्रतियो
गिसमानाधिकरणश्चेति न तन्मादाय गगनत्वस्यावच्छेदकत्वक्षतिः सत्तावान्जातेरित्यत्रान्यतरसंबन्धेन तादात्म्यसमवायान्यतरेण गुणक
र्मान्यत्वविशिष्टसत्तायां संबन्धिनि गुणे सत्तात्वविशिष्टसंबन्धिनि वर्तते यो भावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्व
मिति नाव्याप्तिरित्याहुः तत्र साध्यीयः आकाशं शब्दसमानाधिकरणवन्हिमच्छब्दादित्यत्र तत्त्वविषयकसंयोगेन साध्यतायामव्याप्तेः भ
वति हि शब्दसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं तत्त्वतादृशसंबन्धेन शब्दसमानाधिकरणवन्हित्वविशिष्टसंबन्धिनि
गगने वन्हेश्च वर्तते यस्तादृशसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमिति चन्द्रो साध्यतावच्छेदकीभूत तत्ता नियाम

त अन्यतुयेनयेनसंबन्धेन स्वविशिष्टसंबन्धि यद्यन्नतेन तेन संबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यत्तन्निष्ठाभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः न चेदं सर्वेषु सं
बन्धेष्वन्यतमत्वादिना समवायादिना साध्यतायां व्यभिचारिणि सत्त्वे तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न स्यात् विषयितया कालिकतया वा सत्त्वविशिष्टसंबन्धिनि विषयि
तया कालिकेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं विषयितासंबन्धेन निरुक्तप्रतियोगिकत्वस्वविशिष्टसंबन्ध्यनुयोगिकत्वोभयाभावस
त्तादुक्तरीत्याश्वज्ञानात्मत्वविशिष्टघटाभाववत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्धिसंभवात् साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धितं प्रतियोगित्वं च वा
च्यमित्येतेन चोक्तलक्षणाभिप्रायमाशो न तद्विरोध इत्याहुः नव्यास्तु वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः तेन यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदके सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावत्वादिकमेवोपादेयं तेन कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादौ गगनत्वविशिष्टसंबन्धिनोऽप्रसि
द्धात्वदवच्छिन्नाभाववदित्यादिकमेवोपादेयं तत्र साध्यत्वादि प्रमेयो नुमतात्वावच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ समवायेन संबन्धत्वस्याप्रसिद्ध्या स्ववि
शिष्टसंबन्धी यादिरूपमेवोपादेयमिति विस्कृतस्तिमारभ्य लक्षणाद्वयमेव व्यवस्थितवैकल्पिकमित्येकपक्षः अत एवामिलितैककल्पतामस्व

अत एव सत्तावान्जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तुल्यवृत्तिकत्वेपि सत्तात्वस्य न स
नाथत्वेपेतदनतिरिक्तवृत्तित्वमित्युक्तं एवं च रूपरसाभावसमानाधिकरणरूपाभावान्नारसीयादिति प्राहुः प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमि तिः
तत्रारुचिं प्रकाशयति अत एवेति तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिविवक्षणादेवेत्यर्थः तुल्यवृत्तिकत्वेपि सत्त्वापि स्वरूपेण तेन हि त्वादिवद्विशिष्टधर्म
स्यापि विशेष्यविशेषणसंबन्धेषु पर्याप्त्यस्वीकारे नायं दोष इति सूचितं अत्रेदं चिन्त्यं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसं
बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तौ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वपक्षे वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः महानसीयव
न्हित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वे नेवान्हित्वं तच्छेदाभावात् न चावच्छेदकत्वं व्याप्यवृत्तिनिरवच्छिन्नमेव वन्हित्वपर्याप्तस्य तिवाच्यम् स्वरूपसंबन्ध
रूपावच्छेदकस्य भेदप्रतियोगितेन मतेः प्रवेशात् किंतु पारिभाषिकावच्छेदकभिन्नत्वेन तस्मात्तद्घटितं पक्षो साध्यतावच्छेदकमिति विवक्षणे मतदघ
टितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं भवति च वन्हित्वं महानसीयवन्हित्वविषयकप्रतीतिविषयः तादृशपारिभाषिकावच्छेदकतायनरूपेण तन्नरूपेणान्त

तदंकुरत्वेन तदघटितत्वेन तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपेणास्तीति संभाव्यते तदा प्रकारतासंबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यतातो भिन्नाय द्धर्मावच्छिन्न कार्यता भवतीति वाच्यम् भवति चैतदंकुरत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नकार्यतातस्तदंकुरत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नकार्यताभिन्ना विशेषणतानस्योवि शेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य वा कार्यतायां प्रमेयधूमत्वादिरूपकार्यतावच्छेदकत्वं प्रसिद्धमिति मंतव्यम् ननु प्रतियोगितावधर्मिको भया भावविवक्षायां यद्धर्मान्विन्नहतिधर्मावच्छिन्नेनो क्रोसत्तावान्जातेरित्यत्र सत्तात्वान्न्यून वृत्तिगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाघवच्छेद्यत्वस्य समवा यसंबंधावच्छिन्नत्वस्य च जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्वादव्याप्तिरत आह एवमिति स्वविशिष्टेति। स्वं साध्यतावच्छेद केनाभिमतं इत्थं च तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभाव स्तेन धर्मेण तेन संबंधेन व्यापकत्वमिति बोध्यं गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाश्रयं संबंधिनिष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकं सत्तात्वादिकमेव जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये तदवच्छेद्यत्वस्याभावादिति व्याप्तिरतः स्वविशि

एवं स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ॥ ॥

ष्टेति स्वविशिष्टत्वं च साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन बोध्यम् तेन धूमवान्वन्हेरित्यत्र कालिकेन घटादेरपि धूमत्वविशिष्टत्वाद्धूमत्वविशिष्टस्य संयोगेन यत्संबंधितन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वादि तदवच्छेद्यत्वाभावस्य वन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावत्तेन याभावस्य संयोगावच्छि न्नत्वप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमिति व्याप्तिरिति वाच्यम् घटाभावत्वादेरेव तथात्वात् घटाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः लाघवाद्भावत्वेनैवावच्छेदात् न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिः घटाभावस्य भेदप्रतियोगितायां घटाभावत्वावच्छिन्नत्व स्य प्रसिद्धिसंभवात् अत एव वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्न भवति तादृशघटाभावत्वावच्छिन्नत्वाभावेनैव लक्षणसमन्वयात् प्रतियोगिव्य धिकरणपदमप्येतदर्थमेवाभावेदेयम् अन्यथा संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे

दित्यादौ समवायेन घटत्वस्य साध्यतायां घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठे समवायावच्छिन्नज्ञानाभावस्याविषयतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा त् संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणेति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकज्ञानत्वावच्छेद्यत्वसमवायावच्छिन्न त्वोभयस्य घटरूपवन्हिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्वेन वन्हिमान्धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां वन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठघटाद्य भावः कालिकेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाद्येतिप्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं घटत्वं तदवच्छेद्यत्वसं योगावच्छिन्नत्वोभयस्य धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां च सत्वेन सत्तावान्जातेरित्यत्र च सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगि व्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं तदवच्छेद्यत्वसमवायावच्छिन्नत्वोभयस्य जातिसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितायां सत्वेपि चनासंभवो ऽव्याप्तिर्वा वृत्तिनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सर्वस्यैव धर्मस्य वन्हित्वादिविशि ष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदनव च्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या ऽसंभवः मेयत्वादेरपि पर्व तादेविषयिता संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यदि च द्रव्यत्वाघवन्हिमदन्यतरत्वं वन्हिमन्नि ष्ठतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हिप्रति संयोगेन समवायेन तदन्यतराभावसत्वेपि तत्प्रतियोगितायां वन्हिमत्वेनैवा वच्छेदात् विषयतादिरूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नतदभावप्रतियोगितायां अपि वन्हिमत्वद्रव्यत्वाभावत्वादिनैवावच्छेदात् तदवच्छेद्यत्वं च भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्धमिति विभाव्यते तदा ऽसंभवविरहे पि धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरुक्तरीत्या द्रव्य त्वाघभाववन्मवदन्यतरत्वस्यैव धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छेद्यत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य

वन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येसत्वादतः प्रतियोगित्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनवाच्यमन्यथंचधूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठ
तादृशाभावीयसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकंधूमत्वायोगोलकादावित्यादितदवत्वस्यतादृशप्रतियोगितायासत्वा
द्वनातिव्याप्तिरिति ननुतथाप्यव्याप्तिःकालोजगदाधारःकालपरिमाणादीश्वरज्ञानंसर्वंवन्हित्यसविषयत्वादितत्रकालिक
विषयितासंबंधाभ्यांसाध्यतायांजगदाधारत्वतत्सर्वत्वविशिष्टसंबंधिनिमहाकालेईश्वरज्ञानादौचतेनसंबंधेनप्रतियोगिव्यधि
करणस्याभावस्याप्रसिद्धेः नचमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यतथात्वान्नाव्याप्ति
रितिवाच्यम् तथापिमहाकालमात्रवृत्तिविशेषणतयेश्वरज्ञानमात्रवृत्तिविषयिताविशेषेणचसाध्यतायामव्याप्तेरपरिहारात्
तेनसंबंधेनमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यधिकरणस्याप्यप्रसिद्धेरितिचेन्नस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायां
तद्धर्मावच्छिन्नत्वतत्संबं
धावच्छिन्नत्वोभयाभावोहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये तद्धर्मावच्छिन्नत्वतत्संबं
धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यविवक्षितत्वात् भवतिहिसर्वत्वविशिष्टसंबंधिमहाकालनिष्ठसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
कघटाभावादिप्रतियोगितायांसर्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वकालिकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावः कालपरिमाणसमानाधिकरण
तादृशाभावप्रतियोगितायामपितदुभयाभावइतिनाव्याप्तिः धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितायांधूमत्वा
वच्छेद्यत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेपिवन्हिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायांतदुभयसत्वान्नधूमवान्वन्हेरित्या एम·
दावतिव्याप्तिरितिकृतंपल्लवितेन॥

ननुप्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यत्रप्रमेयधूमत्वेगुरुधर्मत्वविशिष्टत्वादिपारिभाषिकावच्छेदकलक्षणमव्याप्तस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वंचतादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदस्यात्रिप्रसंजकतयातादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यविवक्षणीयत्वप्रमेयधूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यधूमत्वविशिष्ट
संबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वलघुरूपसमनियतस्यागुरुतयाऽनवच्छेदकत्वात्सर्वप्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यत्रप्र
तियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमव्याप्तंप्रमेयवन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यगुरुत्व
याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याप्रसिद्धेरतआह तादृशेतितथाचप्रमेय
वन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयपर्याप्तप्रतियोगितातदवच्छेदकभेदकूटवत्त्वेतादृशानवच्छेदकंप्रसिद्धमितिनाव्याप्तिः
तादृशप्रतियोगितास्वविशिष्टव्यापारेपानातागुरोरवच्छेदकत्वंविनाडुर्वचत्वमप्रतियोगित्वंसंबंधित्वंचसाध्यतावच्छेद
कसंबंधेनबोध्यमतोनसंबंधभेदमादायदोषः॥ ॥ ॥

एवंपारिभाषिकावच्छेदकलक्षणमपिप्रमेयधूमत्वादौज्ञेयमूनचतादृश्यावच्छेदकमेवविशिष्यकुसुचितमितिवाच्यमस्य
प्रतियोगितायाअपिनानावच्छेदकानांविशिष्यापादानेगौरवात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापादानेचलाघवादितिप्रतियोगित्व
मिति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावविवक्षायांस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनवाच्यम् ननुपूर्वत्र
तत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनवसंबंधभेदमादायदोषाभावात्तथ्याहतिस्फुटत्वाद्व्याख्यानावसरएवप्रपंचितोति
नेहप्रयत्नयतेएवमुत्तरत्रापि संबंधित्वम् स्वविशिष्टसंबंधित्वं।संबंधित्वापेक्षयाप्रतियोगित्वस्यचरमोक्तत्वेपिप्रतियोगित्वस्या

[illegible]

नन्तु कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यत्र कालिकसंबंधेन घटत्वविशिष्टसंबंधि विषयप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयकालिकसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्यातदनवच्छेदकावच्छेद्यत्वमप्रसिद्धमत आह कालिकेति अनित्येति अतीतनष्टद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना
नधिकरणं स्वविशिष्टसंबंधि वर्तमानक्रियात्मकं तदुकालोपाधिरेवतन्निष्ठताहशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तन्नष्टद्व्यक्तित्वमे
तिनाप्रसिद्धिः कालोऽजगदाधारः कालपरिमाणादित्यत्र तु पूर्वोक्तदिशा लक्षणं संगमनीयम् अभावश्चेति अत्र प्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदवच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणं नवाच्यम् अपि धूमवान्वह्ने
रित्यादावतिव्याप्तिः धूमवतोऽपि पर्वतादेर्यत्किंचिद्धूमव्यक्त्यनधिकरणत्वेन तद्वृत्तिधूमाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्तादृशप्र
तियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वात् द्विती

कालिकविशेषणताविशेषेण साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यत्वनष्टव्यक्तित्वप्रसिद्धम् अभावस्यात्र प्रति

येद्रव्यत्वाभाववान्गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः गुणत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितायां गुण॥ योगिव्यधिकरणो बोध्यः ॥ ॥
त्वाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणद्रव्यत्वाभावसंबंधिनिष्ठगमनाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
गुणत्वाभावत्वावच्छेद्यत्वतादृशसंबंधावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वात्तद्गुणत्वाभावाभाववतोऽपि गुणस्यानित्यत्वादिविशिष्टगुणत्वाभावाभावात्म
कस्य गुणत्वानतिरेकात् तृतीये धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमत्वविशिष्टसंबंधिनां धूमाभावाभाववतोऽपि गुणस्यानित्यत्व दिविशिष्टगुण
त्वाभावाभावात्मकस्य गुणत्वानतिरेकात् तृतीये धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमत्वविशिष्टसंबंधिनो धूमाभाववत्पर्वतादेरपि धूमाभाव
पर्वतभिन्नत्वमकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेतद्रूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधि
करणत्वात्तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्वादिकमेवतदवच्छेद्यत्वसंयोगावच्छिन्नत्वोभयाभावसंबंधि समानाधिकरण

मौलमस्तूलोपात्तं इदमीयं अवच्छेदकलक्षणप्रविष्टं नतु मौलिप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेऽप्यदं संयोगिद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरत आ
ह संयोगत्वेति संयोगत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वविशिष्टस्य संबद्धत्वा
त्संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तादृशं चावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव तेन तद्भिन्नत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः इद
मीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेऽपि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिनिरस्ता निर्गुणादीति संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोग

नचमौलमिदमीयं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयम् संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्ववि
शिष्टस्य तन्त्रगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वे द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति
चाद्वर्त्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम् ॥ ॥ ॥

त्वविशिष्टस्य संबद्धत्वेऽपि गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्संबद्धत्वात्संयोगत्वस्य पारिभाषि
कावच्छेदकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः सकलद्रव्यवृत्तित्वघटितं द्रव्यत्वत्वं नावच्छेदकमतो द्रव्यमात्रेति द्रव्या
न्यासमवेतत्वावच्छिन्नेत्यर्थः संयोगप्रतियोगिकाभावमादायाप्यतिव्याप्तिं कल्पयति द्रव्यमात्रेतीत्यपि कश्चित् ॥ ॥

अवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्तदंशे दोषमपि तु प्राह धूमवान्वह्नेरिति अत्रातिव्याप्तिवारणाय तादात्म्येन मूलेऽप्यव्याप्तिवारणाय तत्पदं दत्तमिति भावः तदेवदर्शयति नहीति धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निसमानाधिकरणाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं प्रथमद्रव्यत्वं कालावच्छेदेन तत्रत्वावच्छिन्नाभाववति धूमत्वविशिष्टस्य सत्त्वाद्धूमत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति तादृशावच्छेदकं गगनत्वा

धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः नह्युत्पत्तिकालावच्छेदेन महानसादौ किंचित्संयो
गोऽस्ति [illegible] गेन वर्तते येन वह्निमदयोगो
लकनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाव
वद्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य संभाव्येत॥

दिकमेवेति तदवच्छिन्नत्वस्य धूमत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः येनेत्यादि यदि पटे किंचित्संयोगेनोत्पत्तिकालेऽपि वर्तेत तदायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकाद्यवस्यात्र धूमवद्येन तत्र धूमत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वाद्धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं स्यादिति भावः अयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वेत्यत्र द्रव्यत्वपदं संयोगसंबंधेनायोगोल ७

[illegible]
कावृत्तित्वस्यावच्छेदकस्य संयोगावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया लाभाय तदवच्छिन्नाभाववदित्यादि विवक्षायां प्रतियोगिताधर्मिको
भयाभावविवक्षायां चातिव्याप्तिः प्रथमे गगनत्वरूपतादृशावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात्तद्देशस्य धूमत्वे सत्त्वात् तीये धूमत्वविशिष्टसं
बंधिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वं संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनाभावत्वेनैवावच्छेद
ततरवच्छेद्यत्वस्य भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य संयोगावच्छेद्यत्वेतरवच्छेद्यत्वोभयाभावस्य हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रति
योगितासामान्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः मध्यमविवक्षायां तु नातिव्याप्तिर्गगनत्वविशिष्टसंबंध्यप्रसिद्ध्या गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेद
कत्वासंभवात् किंतु संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिस्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेरिति नच प्रथमविवक्षायां कथमतिव्याप्तिः हेतुसमाना
धिकरणस्यायोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं पदयोगोलकभेदत्वं तदवच्छिन्नाभाववत्ययोगोलके धूमत्वविशिष्टस्यासंबद्ध
त्वेन धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेनातादात्म्येन साध्यतायां धर्ममात्रस्यैव तदवच्छिन्नाभाव
वत्त्वे वद्धत्वविशिष्टसामान्यकत्वेन तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्याः व्याप्तिभवेन प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य वि
वक्षणीयत्वात् संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायां लाघवेन भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेना
तिव्याप्तेः सत्त्वादिति वस्तुतस्तु अयोगोलकभेदस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः कालेऽयोगोलकावच्छेदेन वर्त
तइत्यविवादं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाच्च पर्वताद्यपि तादृशाभाववदेव तत्र च धूमत्वविशिष्टस्यसंबद्धत्वात्साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताविवक्षणे व्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति तथा चातिव्याप्तिवारणाय पदमीप प्रतियोगिवैयधिकरण्योपादानेऽपि सं

प्रतियोगितयोरिति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकलक्षणानि विष्ठाभावप्रतियोगितयोरित्यर्थः तथाचहेतुसमानाधिकर
णाभावीयपद्यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं पद्यन्तत्संबंधावच्छिन्नतद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तदसंबद्धत्वविशिष्टसा
मान्यकं पद्यन्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमिति एवमन्यत्रलक्षणेपियोज्ञेयम् धूमवान्वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वरूपसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकभेदत्वं तत्स्वच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वयोगोलके धूमत्वविशिष्टस्या
संबद्धत्वान्नावच्छेदकत्वक्षतिः यत्वनत्वयोरननुगमाद्विशिष्यतत्तत्संबंधानां निवेशविशेषणताविशेषस्यापि निवेशात्तेन्निवेशावश्य

प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वाविवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधि
करण्यद्वयम् पक्षाधिकरणे व्यभिचारस्तत्रन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्तमाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्व
त्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्नि
सर्वसामंजस्ये संबंधांतरप्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह विशेष ॥ ष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात्
णताविशेषेति जातिमान्भाववत्त्वादित्यत्र भाववत्समानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं जातिम
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं तत्तद्वच्छिन्नाभाववतिसमवायिनासंबद्धत्वस्याप्रसिद्ध्या जातित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वक्षतिरतोऽध्यमप्रकारमु
वलंब्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिनिराकरणप्रकारं दर्शयति यत्रेत्यादिना घटत्वचान्यतदभिन्नान्यतमत्वादिसत्त्वे
घटभिन्नात्मकव्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वादेः साध्यवन्निष्ठस्य घटत्वात्मकस्याभावीयविशेषणतानामसंबंधेनतत्तोज्ञानविषयतानिरूपित
विशेषणताविशेषमवलंब्यातिव्याप्तिवारणमाह तदन्यत्वप्रकारकेति लाघवमभिप्रेत्याह साध्यवत्त्वेति॥

यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छि
न्नप्रतियोगितावच्छेदकं तदन्यधर्मवत्त्वं व्यापकत्वमित्येवं मध्यमप्रकारपर्यवसितेर्थे कालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिः तादृशपारि
भाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वादीनां प्रागुक्तयुक्त्या तादृशत्वासंभवात् एवं समवायेन गगनादेरपि धूमव्यापकता
पत्तिः समवायेन गगनत्वविशिष्टसंबंध्यप्रसिद्ध्या गगनत्वादेरपि तादृशपारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् अतः प्रतियोगिताधर्मिकाम
प्याभाववैलक्षण्यमेवतत्तीयप्रकारे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छेद्यत्वांशपरित्यागेन परिष्कुरुते तथा चेति विशेषणताविशेषस्येत्यस्य

तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्संबंधावच्छिन्न
साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधनं तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरितिप

णघटकत्वइत्यर्थः यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकरूपधर्मः तत्संबंधावच्छिन्नेति विशेषणताविशेषावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ एवमितीर्थः
धूमवान्वह्नेरित्यादौ उक्तत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभू
तधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वावच्छेद्यत्वाभावादतिव्याप्तिरतः सामान्यइति इत्थं च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्र
तियोगितायां तदवच्छेद्यत्वस्याभावाभावादेवनातिव्याप्तिः कालोघटवान्कालपरिमाणादित्यादौ तु कालान्यत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वाभावप्रतियोगितायां तादृशीप्रसिद्धेति नाव्याप्तिरिति अत्रयद्यपि साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मवि
शिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वमित्यतएव

सामंजस्येन त्र्यवयवगर्भतायां गौरवं तथापि मूलेन तत्पादानां तद्दूषितमेव लक्षणमुक्तं पयासन्निवेशेन वैयर्थ्यमपरे तु नञ्द्वयगर्भतायां
व्यभिचारिणि व्याप्तिः वह्निसमानाधिकरणधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयताभावप्रतियोगितायां ताद्रूप्यविषयतात्मकप्रतियोगिरू
पायां धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यन्महानसवृत्तित्वविशिष्टताद्रूप्यप्रमाविषयत्वं तदवच्छेद्यत्वस्य
सत्वान्महानसवृत्तित्वविशिष्टताद्रूप्यप्रमाविषयताभावप्रतियोगितारूपस्य महानसवृत्तित्वविशिष्टस्यापि ताद्रूप्यप्रमाविषयत्वान
तिरेकात् ताद्रूप्यप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यताभावाभिधाने तु नायं दोषः ताद्रूप्यप्रमाविषयत्वरूपताद्रूप्यप्रतियोगितानव
च्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदभावासंभवादिति न चैवं वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कपर्वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वे धूमसमानाधिकरणमहानसवृत्तित्वविशिष्टताद्रूप्यप्रमाविषयताभावीयप्रतियोगितायां

यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवं रीति रूपादेयत्वमपि वदन्ति॥ ॥

विशिष्टताद्रूप्यप्रमाविषयत्वरूपायां तदवच्छेद्यत्वसत्वेन तदभावासंभवादिति वाच्यं विशेषिताताद्रूप्यप्रमाविषयत्वस्यावच्छेद्यत्वसंभवेपि
विशेषणे तदभावेन विशिष्टतदवच्छेद्यताभावादित्याहुः॥ ॥पत्रसद्धेतुविशेषइति प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादाविसर्थः तत्रैवेति वह्निमान्धू
मादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितायां पद्धर्मावच्छिन्नत्वप
र्यन्तं वावच्छिन्नत्वोभयाभावइत्येतावदेव सम्यगिति भावः तेन कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
व्यधिकरणप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः पत्रासद्धेतुविशेषइति पाठः प्रामादिकः असद्धेतौ व्याप्त्यभावेन तत्र लक्षणस्याप्रसक्तत्वादिति भा
वः वदंतीत्यस्वरसस्तद्बीजं तु अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितलक्षणायक्षया निरुक्तलक्षणमेव लघु तथा

॥ दीधितिः

गौरवेसतिपाद्रूप्यावच्छेदकत्वविरहस्ताद्रूप्यावच्छेदकत्वस्य संसर्गतयापि भानेगौरवत्वात्तानं विरोधिप्रकृते च गौरवत्वान्नैसत्यपिकंबुग्रीवादिमान्ना
स्तीति कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वोल्लेखिप्रत्ययसत्वाद्गौरवत्वात्तन्नैताद्रूप्यावच्छेदकत्वग्रहविरोधीत्यभिप्रेत्याह गौरवेतिन्नैसत्सः कंबुग्रीवा
दिमान्नास्तीतिप्रतीतेः तथाविधेति कंबुग्रीवादिमद्घटकिंचिद्व्यक्तिसत्वइत्यर्थः अत एवेति यत एव कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेर्यत्किंचि
त्कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभावमात्रं न विषयः किंतु कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवात एवेत्यर्थः अन्यथैकघ
टवत्यपि यत्किंचित्कंबुग्रीवादिमद्व्यक्तेरभावसत्तात्तत्रापि प्रमाणं स्यादिति भावः ननु गुरुतया न च्छेदकस्य कंबुग्रीवादिमत्वस्याव

गौरवप्रतिसंधानदशायामपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेर्गुरुरूपस्य धर्मावच्छेदकः प्रतियोगितायाः न चास्यास्तत्प्रतियोगि
ताकाभावमात्रमवलंबम तथाविधयत्किंचित्प्रतियोगिसत्वे ताद्रूप्यप्रतीतेरनुदयात् अत एवैकघटवति कंबुग्रीवादिमान्ना
स्तीति शाब्दज्ञानप्रमाणं प्रमाणं च घटसामान्यशून्ये न चैदेवं लघुरूपसमानियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः गुणादिगुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिषेधायाः प्रतियोगितायाः लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदात्॥ ॥

च्छेदकत्वावगाहनादेव शाब्दोन प्रमाणामत आह प्रमाणं चेति तथा सति घटसामान्यशून्येपि प्रमाणं व्यवहारो न स्यादिति भावः न चैदे
वं पदार्थगुरोर्धर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादीति द्रव्यं गुणादुणकर्मान्यसत्वाद्द्रव्यत्वाद्वत्पत्र तयोरणामेवाव्याप्यत्वं स्यादित्यर्थः
लाघवेनेति गुणादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपलघुरूपसमनि
यतस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः एवं तात्पर्येन द्रव्यस्यापि न व्याप्यता द्रव्यसंबंधिनिष्ठत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वेनैतीत्यारे लघुत्वादिति॥ ॥

ननु तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीः प्रातिस्विकरूपेणोपादायैतावदभावकूटस्यैवव्यक्त्वादत आह तत्तदिति ननु ताहशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्ना
भावोनवाच्यः किंतु स्वावच्छिन्नाभाववत्संबद्धहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं कोपीधर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
काभाववद्यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः द्रव्यं गुणादित्यादौ चद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वा
वच्छिन्नाभाववत्संबद्धमेवगुणावन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यमिति द्रव्यानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमे
वताहशं स्वतत्स्वच्छिन्नाभावस्य च द्रव्यत्वत्वेसत्तान्नुगुणे स्वच्छेदकत्वस्वीकारदत आह उपदर्शितेति इत्यत्रत्यतेना भावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वत्वमेव प्रकृते स्वपदार्थस्तस्य चानुकूलयत्वमतः स्वस्वादीति आदिनाहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे

तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां पुनस्तहस्त्राणामपि ज्ञातुमशक्यत्वात् संबद्धव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरप्या
पत्तास्वरूगेप्यनुसंधेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अत एव घ्राणाभावगुणत्वादिना साध्य
तायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वमपि साधु संगृहीतं इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन॥ ॥ ॥ ॥

दकत्वव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेणाज्ञानेन तत्सामान्येताहशाभाववत्संबद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वमित्यादौ परिग्रहः पदार्थपरत्वादवच्छेदनवन्हिमद
न्याहतित्वमिव गुणसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्ने द्रव्यहत्व त्वंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाववद
संबद्धत्वंतस्य गृहमेवतयापिताहशज्ञानसामग्र्यभावदशायामपि निरुक्तयथाश्रुतव्याप्तिज्ञानादनुमितेरानुभाविकत्वान्नायंप्रकारः संवतीति
भावः अत एव पतरावघ्राणाघ्रावगुणत्वादेर्गुणेरपि धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एव त्यर्थः केचित्तु पूर्वोक्तरीत्या व्याप्तिर्दुर्ज्ञेयत्वमित्यस्वर
सादत एवेति अत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं सधर्मः पारिभाषिका

व्याप्तिलक्षणानंतरं सामान्याभावः एवगेवतिर्यथस्याव तारार्थमाह ननु यएवेति प्रत्येकमिति महानसेपर्वतीयवन्हेरभावः पर्वतेमहानसीयव
न्हेरभाव इत्येवं रीत्या लनीयन्यायेनेत्यर्थः तत्र महानसाधवच्छेदेन स्वस्व तत्तत्प्रतियोगितात तथा च तेषामभावानां महानसाधवच्छेदेनप
तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं महन्हित्वावच्छिन्नेयधिकरण्यं तन्निरूपिका इत्यर्थः तथा च यादृशप्रतियोगितापीपतिकिंचिदवच्छेद
कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्स्ताहशप्रतियोगितानच्छेदकत्वं लक्षणाघटकमित्यभिप्रायः एवं वन्हित्वस्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेद
कत्वे तद्धतित्वात् महानसस्यापि वृत्तित्वात् न तथात्वं न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वं तथा च याहशप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतत्स्तत्र यत्किंचित्सदाप्रक्षेपणप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यमेवधर्मव्याप्तिमिति भावः एवं सति
न्हिमान्धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकस्य वेधनप्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्ध्या तत्कल्पविहायप्रतियो

ननु पर्वतेमिलिताभावस्याभावाज्ञात्वादेवन्हिर्नास्तीति धिपंजन्यंतित एव प्रत्येकं धूमवृत्ति महानसादौ चं तंतित न्न चेतेषांस्वत्वावच्छे
दकतत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिकायाः प्रतियोगिता स्वरवच्छेदकमेव वन्हित्वमतो व्याप्तिः न चैवं वन्हित्वावच्छि
न्नस्यतद्धतित्वान्नतथात्वं तथा सति हृदादित्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदक हृदात्वेत्वावच्छिन्नस्य वन्हिप्रदयोगोलकेवृत्तितया
गितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणे हेत्वधिकरणे हेत्वभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वा इति व्याप्तेः
त्वोमानाभाव इति विवक्षणमाश्रयणीयं तथा सत्याह तथा सतीति न लक्ष्ये दृढ़त्वत्ति नोस्तीति बुद्धेः सर्वेषामेव हृदादवृत्तीनाम भावो विषयः धूमो
पिच हृदादावृत्तिरिति तत्तद्भूमाभावस्यापि हृदादावृत्तित्वे प्रतियोगितावच्छेदकं न स्वच्छिन्नं च वन्ह्यादि अयोगोलके वर्त्ततएवेति तत्तद्भूमाभावस्यापि
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याभावात् भावात्तस्मादापद्यमवान्वन्हेर्हितया दावति व्याप्तिरित्यर्थः न च प्रतियोगितावच्छेदक संबंधे
वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणेऽसंभवात्॥

एतादृशीत्या चेदनुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति संयोगीकृत्य वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वाद्यवच्छिन्नस्याप्रसिद्ध्या प्रतियोगितावच्छेद-
कोभयाभावविवक्षणासुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणप्रतियोग्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणमङ्गीकरोषि तदा धू-
मवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह अथेत्यादिना केचित्तु पूर्वलक्षणाद्वृत्तित्वविशिष्टस्य यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वं विशिष्टस्य वा तद्रूपाभावेत्या-
भावएवं सामान्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणः अभावप्रतियोगिकस्यापि प्रतियोग्यधिकरणस्य विशिष्टाभावस्याभ्युपगमादिति न
दसन्नवम्पूर्वलक्षणाद्वृत्तित्वविशिष्टतद्रूपाभावाभावस्यापि विशेषणतया तद्रूपवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया विशेषणतया तद्रूपवद्वृत्तित्वरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नेन समं संयोगेन सामानाधिकरण्यात् अन्यथा पूर्वलक्षणाद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तद्रूपस्याभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकर

अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छेदकम् अनवच्छेदकमेव तत्तदभावप्रतियोगितायाः अभावान्तरेभानाभावात् यत्र च तत्
द्रूपावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारित्वप्रतिव्याप्तिरतः ॥

गत्वेन कृतेनोक्तेः अथ पूर्वलक्षणाद्वृत्तित्वविशिष्टतद्रूपस्याभावाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावजन्यावाप्ववृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
समानाधिकरणस्तदाप्रकृतेनापि तुल्यमिति अनेनात्याकाशाभावएव प्रतियोग्यसमानाधिकरणः न च तस्यापि द्रव्यावृत्तित्वात्तदभावोपि तथा य
स्य द्रव्याहत्तेरभावाभाववद्द्रव्यावृत्तिर्नास्तीति प्रतीतेरभावस्तदभावस्यैव द्रव्यावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकं कल्प्यते आकाशाभावस्य चकेवला
न्वयित्वात् व्यतिरेकेण तदभावासिद्धेर्नतस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तदपि तुच्छं लौकिकमत्यक्षस्यैव विषयाधीनत्वात् नातीन्द्रिय
स्य केवलान्वयित्वात् व्यतिरेकेण तदभावासिद्धेर्नतस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तद्धूमवद्गगनाभावस्याभावेन तादृशप्रतीतिर्भा
वासिद्धेस्तस्य द्रव्यावृत्तित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकमिति स्यैव प्रतियोग्यधिकरणत्वेतिव्याप्त्यसंभवात् अभावान्तर इति अनुगतरूपस्य तत्त
दभावभिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व इत्यर्थः तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके अनुगतरूपावच्छिन्नसाध्यके ॥

अत्र रूपत्वेन तद्रूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नवेति न विप्रतिपत्तिः अभावाधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमे सामान्याभावाभ्युपगन्तादिनन्तद्रूप
भावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् किं तु वायो रूपं नास्तीति प्रतीतिरभावरूपविषयिणी नवा अत्यन्ताभाववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वं रूपकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तिभिन्नरूपवद्वृत्तिवृत्तिनेवेत्यादिका वा अत्र चरमेत्यत्र द्वितीयपक्षे वायुसंयोगमात्राभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वमत्वाद्विशेषसिद्धसाधनमतः पक्षे रूपत्वं नतु तद्रूपाभाववृत्तित्वाद्विशेषसिद्धसाधनमतः साध्ये भिन्नान्तं रूपसामान्याभावस्यानुत्पत्तिकालावच्छेदे
नरूपवद्वृत्तित्वाद्यावृत्त्यतो रूपकालावच्छेदेनेति भेदप्रतियोगिविशेषणमरूपवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाद्व्यत्वाभाववद्वृत्तितयावसि

सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिप्रमाणमाह अन्यथेति वायाविति यद्यप्ययं संयोगेन वायुविशेष्यकस्तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् न वा रू
पस्य ... विशेष्यकः तथापि रूपतदभावयोर्विरोधिनोः कोटितया प्रकृतानुपयोगप्रसंगात् तथापि वायू रूपवान्स्तदभाववान्वे

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावः पृथगेव अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावप्रसिद्धरूप
वदन्यत्वेनावगतवायौ रूपवान्नवेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्यानिश्चितत्वात् ॥ ॥

¹ रूपेनवावायु ²

निरूपतदभावकोटिकसंशयेतात्पर्यमन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति वाभेद इति संप्रदायविदः ॥ ॥ ॥

द्धसाधनमतो हेत्वंतमरूपकालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य रूपसामान्याभावसमनियतस्य सिद्धावपीष्टसिद्धिरेव समनियताभावाना
मैक्यादिति दिक् संशयान्यथानुपपत्तिम् अन्यथानुपपद्यमानं संशयम् प्रमाणयति प्रमाणत्वेनाचष्टे समनेः ऐश्वर्य इत्यत्र भावा तादृशसंशयएव व्य
तिरेकानुमानमुपपादितं सान्याभावेमानमिति भावः अपेक्षायां रूपनचेत्तत्र व्यवच्छिन्नप्रमानन्तस्य वायोः उत्कर्षादिति सप्तम्यन्तपदेन विशेषण
त्वप्रतिपादनादित्यर्थः रूपविशेष्यकत्वे वा पुरुषितत्वतदभावकोटीकाच्येतथा सत्याह तथापीति प्रकृतेति रूपाभावनिश्चयप्रतिबध्यसंशयस्यैवाकूतीत्याहरूप
सामान्यभावसाधकत्वेन प्रकृतोपयोगादिति भावः रूपवान्नवेत्युक्तो रूपवत्स्योन्यादभावस्यैव कोटित्वे लभ्यमानेन तु रूपाभावस्य तत्तदभाववान्वेत्युक्ते नो

शब्दासंदर्भमेवसंप्रदायविरुद्धत्वेनेनोह्याद्यशब्दसंदर्भमेवटावस्थापयति विरुद्धयोरित्यादिना कोटिद्वयविशेष्यकत्वे संशयत्वमनुपपन्नमेक
धर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वादित्यतोन्यथासंशयत्वनिर्वचनम् तदुभयप्रकारतानिरूढोभयप्रकारता नियता आवश्यकीतथा
चेतिरूपंवायोरूपाभावोवेत्याकारकः संशयइत्यर्थः असौसंशयः मतांतरमाह वायुरितिवेत्यादिना ननुतथासतिप्रकृतानुपयोगइत्यतः

विरुद्धयोरेकधर्मिसंबंधावगाहिज्ञानमेवसंशयोननुतदुभयप्रकारतापिनियतातथाचरूपतद
भावविशेष्यकोवायुर्विशेषणकोवाविनिनुनव्याः वायुरितित्वतदभावकोटिकरूपधर्मिकएवसं
शयः अधिकरणेतत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापितदधिकरणइतितत्संशयविरोधित्वात् अन्य
थाभूतलेघटतदभावान्यतरनिर्णयेपिघटोभूतलइतिनेवेतिसंशयप्रसंगादित्यपरे ॥

प्रकृतोपयोगंसाधयति अधिकरणइति तत्तदिति तत्तदभावयोर्यद्न्यतरत्तन्निश्चयस्येत्यर्थः तथाचवायौरूपाभावनिश्चयेरूपेवायुरितित्वसंशयो
नुपपन्नइतिरूपसामान्याभावासत्वेविशेषाभावनिश्चयदशायांवायौतादृशसंशयोप्यनुपपन्नइतिभवतिप्रकृतोपयोगित्वमितिभावः अन्यथा ता
दृशनिश्चयस्याविरोधित्वे अनवच्छिन्नविलंवादिनाप्रतिबंधकीभूततज्ज्ञानांतरसंपादकत्वेनाप्यन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वात्तात्तंत्रैशार्मति

यावदितियावद्रूपाभावनिर्णयएवतादृशसंशयविरोधीतदभावात्संशयोनानुपपन्नइतिभावः इत्यस्यपदुनिवाकस्यतथानिर्णीतत्वादि
तिवक्तव्यत्वापादंतोरूपाभावास्तेषांपावंतिरूपाणितदभावानांचनिर्णयः प्रकृतेचनेतइत्यर्थः तस्यप्रतियोगितयावत्त्वनिर्णयस्याभावग
तयावत्त्वनिर्णयस्यच अकिंचित्करत्वात्संशयोसत्त्वावकिंचित्करत्वात् अभावनिश्चयइतितथाचवस्तुगत्यायावंतोरूपाभावास्तन्निश्च

अथैतावंत्येवरूपाणीत्यनिर्णयायावद्रूपाभावानिर्णयेसंशयोनविरुद्धइतिचेन्नयावद्रूपाभावानिर्णयइत्यस्ययावंतोरूपाभा
वास्तेषांयावत्त्वेनतेषांयावंतिरूपाणितावदभावानांयावद्रूपत्वेनतदभावानांवाऽनिर्णयइत्यर्थः नप्रथमस्तत्रीयेतथानिर्णी
तत्वात्नेतरोप्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानिर्णयेपियोग्योनुपलब्ध्याभूतलेघटोनास्तीतिनिश्चयमात्रादेवघटतदभावसं
शयोच्छेददर्शनेनतस्याकिंचित्करत्वात्नचातिरिक्तसंभावनाविरहसहकृतएवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबंधकः संभावनाच
रूपंपार्थिवादित्रितयभिन्नवृत्त्याकारिकानिवर्ततेचेयंरूपत्वावच्छेदेनत्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेतिवाच्यम् गौ
रवात् विनाप्यतिरिक्तसंभावनांविशेषाभावनिश्चयेसामान्यसंशयदर्शनाच्च॥

एवंतादृशासंभावनाविरहसहकृतः प्रतिबंधकइत्यर्थः नन्वतिरिक्तरूपस्याप्रसिद्धेः कथंतत्संभावनेत्यत आह संभावनाचेति ननुरूपत्वसा
मानाधिकरण्येनपार्थिवादित्रितयभिन्नत्वाभावनिर्णयसत्वात्कथंतादृशसंभावनेत्यत आह निवर्ततेचेतिरूपत्वसामानाधिकरण्येनतादृ
शभिन्नत्वसंशयोरूपत्वावच्छेदेनतदभावनिश्चयादेवनिवर्ततइतिभावः ननुप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्यत आह विनापीतितथाचव्य
भिचारेणनतथाप्रतिबंधकत्वमितिभावः॥

चिं·दी·भ·
१३१

अन्यथाऽभावज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वे तथापि सामान्याभावाभ्युपगंतुरपि अतिप्रसंगात् प्रमेयत्वादिना सामान्याभावनिश्चयस्यापि प्रति
बंधकत्वप्रसंगात् सर्वरूपवत्सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चयश्च न तु विशेषाभावानामेव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि नि
न ह्यद्दृश्यरूपं नास्तीति तु यावत्पविनीरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकताश्रयत्वेनातिरिक्तोऽभावः सिद्ध्येदित्यत आह अभावस्य चेति अत्र य
त्पभावस्यापि तेन रूपेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विरोधाभावात् भावस्येति सामान्यत एवोक्तं न तु विशेषपर्याप्तीभूतस्य यावद्विशेषाभा
वाधिकरणवृत्तित्वस्य निष्प्रतियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तथात्वेन संभवतीति भावाभावकरं विततत्वमप्यत एव यद्वृत्त्वेऽभावे च विशेषणविशे

अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तत्राप्यतिप्रसंगात्सच न प्रकृते अ
भावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं संभवति चेदं तादृश
प्रतियोगितायाअतिरिक्तत्वात् तेन नैकविशेषवतो विशेषांतराभाववत्वेन सामान्याभावत्वप्रसंगः ॥ ॥ ॥

षाभावापन्नेसप्रतियोगिकत्वमत आह तदवच्छेदेनेति ननु यावद्विशेषाभावप्रतियोगित्वं चेत्सामान्यावच्छिन्नात्तदा तादृशप्रतियोगिताकत्व
विशिष्टस्याभावस्य विशेषांतरवत्त्यपि संभवाद्यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वस्य न तत्रावच्छेदकत्वं तथा च तत्रापि सामान्याभावधीप्रसंग इ
त्यत आह संभवति चेति तथा च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैवेति भावः इदं च प्रौढ्यो
क्तं गुणे सत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया असत्त्ववत्तत्प्रतियोगिकाभावस्य विशेषांतरवति संभवेऽपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वविशिष्टस्याभावस्यासत्त्वसंभवादिति ॥ ॥

राम॰
१३१

प्रतियोगितायास्तत्तत्प्रतियोगिस्वरूपाया भेदस्याभावभेदनियामकत्वे प्रतियोगिभेदपक्षोक्तदोषापत्तिरतोऽवच्छेदकभेदमाशंक्य निषेधति न
चेति भेदो वैलक्षण्यमतेन घटत्वस्य नीलघटत्वानतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः तत्त्वे अभावभेदनियामकत्वे एकघटेऽपि नियामकाभावे नियमस्यानुप
पत्तेरिति भावः अवच्छेदकत्वेति अत्र प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः प्रतियोगिविशेषणं चावच्छेदकपदा
र्थः आद्ये पादानात्समवायेन रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावात्कालिकतया रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावो भिन्न इति मह्यन्यो।

न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वादेव सिद्धिः प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावा
दिचतुष्टयस्याभेदप्रसंगात् अवच्छेदकं तु भिद्यत एव तत्र कचित्तादात्म्यस्य कचित्संसर्गस्य कचित्पूर्वापरकालीनतद्घ
टत्वादेस्तथात्वादिति वाच्यम् संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात् पूर्वापरकाली
नत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वमानाभावाच्च॥

न्याभावतद्घटात्यंताभावयोः प्रतियोगिविशेषणरूपावच्छेदकभेदाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदात्स्वभेद इत्याह कचित्तादात्म्ये
ति पूर्वेति ध्वंसे पूर्वकालीनतद्घटत्वादेः प्रागभावे परकालीनतद्घटत्वादेः तथात्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यतरत्वादिना तदु
भयसाधारणमेकमवच्छेदकं दुर्वचमत आह पूर्वेति तद्घटत्वस्यैव ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽप्यनुयोगिताविशेषस्व
रूपध्वंसत्वप्रागभावत्वविषयकत्वादेर्वैलक्षण्यप्रतीत्युपपत्तौ पूर्वकालीनत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भावः ॥

ननु ध्वंसस्य प्रतियोग्यधिकरणक्षणकालावृत्तित्वं प्रागभावस्य च प्रतियोग्यधिकरणापरकालावृत्तित्वं नियमतः प्रतीयत इति संबंधविशेषयोः पूर्वापरकालयोरेवावच्छेदकत्वं कल्प्यत इत्यत आह किन्त्वेति प्रकृते तस्य अभावभेदस्य तत्तद्रूपभेदस्य तत्तद्रूपानतिरेकादिति भावः तद्व्याप्यत्वमिति यत्र प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तदवच्छिन्नाभावयोर्भेद इत्येवं रीत्यर्थः वैयधिकरण्यादिति अवच्छेदकस्वरूपभेदस्यावच्छेदकविषयतया अभावस्वरूपभेदस्य चाभावनिष्ठतया वैयधिकरण्यादित्यर्थः अत एव वैयधिकरण्यादेव दूषणान्तरमाह अभेदेपीति व्याप्यस्याभावभेदस्यासत्वेपि व्यापकस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य सत्वमविरुद्धम् तथा च रूपत्वतद्रूपत्वयोर्भेदेपि नाभावभेदसिद्धिरिति भावः वैयधिकरण्यादिकं परिहृत्य दूषयति नचेत्यादिना तथा च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्रूपत्वावच्छिन्न

किंचावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न जनकत्वम् अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् नापि तद्व्याप्यत्वं वैयधिकरण्यात् अत एव व्यापकत्वमपि न अभेदेप्यविरोधाच्च न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यं मानाभावात् अत एव समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्यादिनानाधर्मावच्छिन्नोप्यभिन्न एवाभावः भेदासिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासात्

योगिताकाभावादतिरिक्तः तद्रूपत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् घटाभाववत् इत्यनुमानमिति भावः अत्राप्रयोजकत्वमाह मानाभावादिति अत एव एतादृशव्याप्तौ मानाभावादेव समनियतेति तत्तत्सुखादिव्यक्तीनां नानाभाव तत्तद्दुःखादिकालेतनतत्सुखाद्यवच्छिन्नाभावस्य तत्तत्सुखादिकालेतनतद्दुःखाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समनियतत्वान्न तयोरैक्यमतस्तत्तत्संख्यापरिमाणेति आदिपदाद् घटपरत्वादिपरिग्रहः नानाधर्मावच्छिन्नः नानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः किं तर्हि भावभेदस्य किं नियामकमपेक्षायामाह भेदासिद्धिस्त्विति भाववदभावस्यैव विरुद्धेति तद्देशावृत्तित्वतदभावोत्तरकालावच्छिन्नत

समनियतानामिति समनियतदेशकालानां समनियतावच्छेदककानां चेत्यर्थः अत्यन्ताभाव इति इदं चात्र बोध्यं रूपत्वावच्छिन्नाभाववत् तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावोपि नैक एकक्षणवृत्तित्वविशिष्टतत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावादिकं तदेव तत्परिमाणं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेः एवं तत्संख्यात्वावच्छिन्नाभावोप्यभावकूटमेवेति मूलाग्रावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगादीनां युगपदुत्पन्नानामपि नैकः प्रागभावो युगपद्विनष्टानामपि नैको ध्वंस इत्यतोः सत्वीति तत्र परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन तत्तत्प्रागभावध्वंसयोः सत्वेपि नैक्यमिति भावः समानाधिकर

अत एव च गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां धर्मधर्मिणामेक एवात्यन्ताभावः युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां वा समदेशानामस्ति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वेश्च समानासमानाधिकरणैः संबंधैरवच्छिद्यन्ताम् आकाशाभाव एव वा तथास्ताम्॥

णेरिति इदं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतीतिबलात् प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाङ्गीकारेण अन्यथा समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकित्वात् केवलान्वयिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेन सममैक्यानुपपत्तेरिति आकाशाभाव एवेति यद्यप्याकाशाभावस्यापि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नत्वात् समानाधिकरणैः संबंधैरित्यनेन गतार्थता तथाप्यतिरिक्ताभावकल्पनामपि चेद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमस्तदोक्तप्रस्याकाशाभावस्यैव व्यधिकरणधर्मसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते बाधकाभावादित्याशयेनेदमिति॥

तत्रहेतोनिमूलाद्यवछिन्नंवृक्षादिवृत्तित्वंकिंचिदनवछिन्नंचगुणादिवृत्तित्वंकपिसंयोगाद्यभावत्वस्यावछेदकमूएवमुक्तत्रिकालाद्यवछिन्नघ
टादिवृत्तित्वंकिंचिदनवछिन्नंचवाय्वादिवृत्तित्वंरूपाद्यभावत्वस्यावछेदकम् एवंकिंचिदनवछिन्नंघटादेर्वृत्तित्वंसमवायेनगोत्वाभावत्वस्यावछे
दकंकालिकतयागोत्वाभावत्वस्यतुगोभिन्नदेशावछिन्नंकालवृत्तित्वमवछेदकमसमवायेनोकाशाद्यभावत्वस्यतुनकिंचिदवछेदकंव्या
प्यवृत्तित्वादितिविशिष्यतत्वेपूर्वोक्तदोषोऽतस्तदवछेदेनेतिघटपरेति अव्याप्यवृत्तित्वंगोत्वादीतिव्याप्यवृत्तित्वंचाभिप्रेत्यतद्वदः घटा

मेवमूएवंहितत्रदेशकालाद्यवछिन्नानवछिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेनविशिष्यतत्तदवछेदेनैवैकस्यैवाभावस्यघटगोत्वा
दिप्रतियोगिकत्वसंभवेनतद्देशेपिविलुप्यतत्तत्प्रतियोगिकत्वंतत्तत्स्वभावःतत्ताधिकरणविशेषवृत्तित्वस्यांतर्भावोऽवछे
दकत्वेनेतितुसमानेअतएवसमान्यावछिन्नप्रतियोगिताकत्वंव्यासज्यवृत्तीत्यपिप्रयुक्तम् अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्यतत्वा
नुपपत्तेःअतिरिक्तकल्पनेचकिमपराद्धमोतिरिक्ताभावेन किंचव्यधिकरणयोर्घटपटयोर्भिन्नप्रतीतिवद्व्यधिकरणानामपिवि
शेषाभावानांयुगपदिंद्रियसंनिकर्षेसामान्यावछिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोपिस्यात्॥

भावपदाभावादिभेदःतत्तत्स्वभावःतत्तदभावस्वरूपःनतत्रेति अधिकरणवृत्तित्वस्याभावानात्मकत्वेनतदंतर्भूतत्वात् अभावस्वरूपस्यसा
र्वत्रिकत्वेनतदनवछेदकत्वाच्चेति समानमितिरूपत्वावछिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यापितद्रूपाभावस्वरूपत्वात्तत्रापियावद्विशेषाभावाधिक
रणवृत्तित्वादेरनवछेदकत्वादितिव्यासज्यवृत्तीति तथाचघटवत्तिपटशून्येघटपटोभयवदितिबुद्धिरिवपतिंचिद्रूपाभाववतिरूपवानिति
पंनास्तीतिबुद्धेरप्रमात्वइतिभावः अतएवेत्युक्तमर्थंविवृणोति अव्यासज्यवृत्तेरितितादृशप्रतियोगितातिरिक्तेवचेत्तत्राह अतिरिक्तेति
व्यासज्यवृत्तित्वदोषांतरमाह किंचेति युगपदितिमिलितघटद्वयेयावद्रूपाभावानांयुगपदिंद्रियसन्निकर्ष

ननुनिरधिकरणाभावेलौकिकप्रतीतिर्नास्त्येवातइन्द्रियसंबद्धविशेषणतापास्यतथाहेतुत्वात्तादृशधीरत आह अपिचेतिरूपांतरेणगुणत्वा
दिनाननुव्यासज्यवृत्तिधर्मेलौकिकप्रत्यक्षयावदाश्रयसंनिकर्षापेक्षातद्भावदशायांगुणत्वादिनातल्लौकिकप्रत्यक्षंनभवत्येवेत आह
संबंधविधयेतियावदाश्रयासंनिकर्षेपिसंबंधविधयाव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यलौकिकप्रत्यक्षंभवतीत्यभिप्रायः एवंचेतिव्यासज्यवृत्तित्वा
वछेदकप्रकारकव्यासज्यवृत्तिधर्मलौकिकप्रत्यक्षस्यावदाश्रयसंनिकर्षस्यहेतुत्वाद्रूपंनास्तीतिबुद्धौचरूपत्वावछिन्नप्रतियोगि
ताकत्वस्यसंबंधविधयैवभानादेकैकाभावसन्निकर्षेपितथाधीःस्यादित्यर्थःननुयावदाश्रयासंनिकर्षेसंबंधविधयातद्भानंनभवेसेवा
तएवदंडपुरुषसंनिकर्षेदशायामेवदंडीतिसंयोगसंबंधांशेलौकिकप्रत्यक्षंतथाचव्यासज्यवृत्तितावछेदकप्रकारकत्वंनकार्यता

अपिचरूपांतरेणसंबंधविधयावाव्यासज्यवृत्तिधर्मस्तानेनयावदाश्रयसंनिकर्षापेक्षा मानाभावात् एवंचैकाभावसन्निकर्षेपिसा
मान्याभावबुद्धिप्रसंगःयादृशेचतज्ज्ञानेयावदाश्रयाणांसन्निकर्षापेक्षातेनतत्रैवातद्भेदस्यचज्ञानेमपितज्ज्ञानेतद्भेदाज्ञानेच
तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेणतद्भ्रमदर्शनाच्च॥

वेदेदकेनिवेशपमतआदृपाहयशनि तत्रेतादृशज्ञाने तेषांयावदाश्रयाणाम् तद्भेदस्य यावदाश्रयाणांपरस्परंभेदस्य यद्यपितद्भेदज्ञा
नेतज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्तज्ज्ञानस्यपृथक्हेतुत्वेमानाभावस्तथापियावदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणेदम् तदुपनीतभा
नेसत्यपिलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकदोषसत्वेयावदाश्रयसंनिकर्षेतद्भेदज्ञानादिसत्वेपिव्यासज्यवृत्तिधर्मोग्रहादिति तद्विशेष्य
कज्ञानाभिप्रायेणाइमिस्यापिकश्चित् तदज्ञाने तल्लौकिकप्रत्यक्षाभावे तद्भेदाज्ञानेतद्भेदज्ञानाभावेतदग्रहात्व्यासज्यवृत्तिधर्मग्र
हात् व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह आश्रयभेदेतिएकस्मिन्नेवद्वयभेदभ्रमेणद्वित्वभ्रमदर्शनादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह न चेति अत्र बाधादौ विशेषणत इति अभावत्वादिना ग्रहस्य परस्परभेदज्ञानानुपयोगित्वेनोक्तिं
विरुद्धत्वान्न तद्रूपाभावत्वादिना ग्रहस्य प्रकृतोपयोगिनस्तत्तद्रूपत्वाद्यज्ञानेऽसंभवात् तथा च बाधादौ रूपं नास्तीति लौकिकप्रतीति
र्न स्यादिति भावः ननु यावदाश्रयभेदज्ञानादौ नीलो व्याप्यवृत्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति नैकरूपेण हेतुता द्वित्वत्रित्वसंयोगादिसाधारण
व्याप्यवृत्तित्वस्यैकस्याननुगतत्वादिति प्रसक्तस्य यावदाश्रयभेदज्ञानत्वस्य चाभावात् किं तु द्वित्वप्रत्यक्षे तन्नाद्वित्वप्रत्यक्षे तत्तदाश्र
यभेदज्ञानत्वादिना हेतुत्वं प्रकृते चाश्रयभेदज्ञानाभावेऽपि रूपं नास्तीति प्रतीतिसत्त्वात्तथा हेतुत्वमेव न कल्प्यत इत्यत आह दिगिति
दिगर्थस्तु रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयतैकस्यैवाभावस्य कल्प्यते न तु नैकस्य एवं प्रतिबंधकाभावकारणतायामप्यभावकूटस्य कारण

न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः संभवति तत्प्रतियोगिनां विशेषाणामनुपस्थितेरिति दिक् केचित्तु न तु विशेषाभा
वानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्याप्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वेनैक एवाभावः कल्प्यते कल्पनीयशरीरस्योभयत्वेऽपि तदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

त्वापेक्षया एकस्यैव प्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतुत्वे लाघवमेवं रूपवन्निरूपांतरानुमत्या भवत्यं रूपं प्रतिरूपाभावस्य का
रणत्वे वाच्ये नव रूपाभावकूटत्वेन गौरवात् अस्मन्मते तु रूपाभावत्वेनेति दिक् तद्व्याप्यवृत्तित्वस्य तादृशप्रतियोगिताकत्वे व्याप्यवृ
त्तित्वस्य इदं च व्याप्यवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वातिरिक्तमित्यभिप्रायेण न तु प्रमतादृशप्रतियोगिताकत्वतद्व्याप्यवृत्तित्वं च द्वयं क
ल्प्यं भवतामपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्ताभावश्चेति द्वयं कल्प्यं तत्कल्पतत्कल्पनामपेक्ष्य लाघवमित्यत आह कल्पनी

ननु प्रतियोगिताकत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वस्वरूपमतो नाधिकं कल्प्यं तथा च भवतामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वमभावेऽ
भ्युपगतं कल्पनमिति गौरवमत आह विनिगमनेति तद्व्याप्यवृत्तित्वस्यातिरिक्तस्याकल्पनेऽस्माकमपि प्रतियोगितातिरिक्ता न कल्पनीया
तथा चन्ये प्रत्येकं तेषां काभावप्रतियोगितात्र सामान्यावच्छिन्नत्वं च कल्प्यं यथा भवतां तथास्माकमपि स्वरूपानामनंतप्रतियोगितानां
सामान्यावच्छिन्नत्वमतिरिक्ताभावश्चेत्युभयत्र तुल्यत्वे विनिगमनाविरहादतिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः ननु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्प
नायां लघुता तत्प्रतियोगिताकत्वस्य धर्मत्वमेव तत्कल्पने विनिगमकमत आह धर्मेति पत्र धर्मिकल्पने धर्मे धर्मिणोरुभयोरपि क

विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरस्तु हेतुवधर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तं न चातिरिक्ता
भावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य बाधाद्यनंताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लघुत्वानंताधिकरणवृत्ती
नां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्याप्यवृत्तित्वस्य च कल्पने वलघीयसीति वाच्यम् ए
वं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसंगादित्याहुः ॥

ल्प्यत्वं धर्मकल्पने चैकस्यैव कल्प्यत्वं तत्रैव तन्न्यायवत्तोऽनंतधर्मत्वेऽनवलोचनमिति तदर्थ इति भावः लघीयसीति भवतां कल्पनीयं त्रयं मम
तु द्वयमनंताधिकरणवृत्तित्वस्य विशेषाभावेषु क्लृप्तत्वादित्यर्थः एवं सतीति प्रत्यभावस्तावदेकः कल्प्यस्तस्यानंताधिकरणवृत्तित्वं कल्प्य
तदपेक्ष्य क्लृप्तानामेवाधिकरणानां तथा प्रतीतिनियामकत्वं लघु इत्यभावान्न सिध्येदित्यर्थः वस्तुतो [illegible] नियामकतया
तिरिक्ताभावसिद्धेस्तस्यानंताधिकरणसंबंधः कल्पनीय इति फलमुखगौरवमिदं गौरवं न दोषायेति भावः आहुरित्यस्वरसबी
जं तु प्रतिबंदिः तु न तर्हि मनिसत्त्वे सूचितम् सामान्याभावरहस्य मिति ॥

नानाव्यक्तीतिरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादाविति अर्थः साध्यसेकत्वे विशिष्टाभावाघनंगीकारेणाव्याप्तिः हेतोरपिनानाव्यक्तित्वे पदेहेत्वधिकरणे
पासाध्यव्यक्तिसत्वेऽस्वव्याप्तिरितिमिश्र दिशावकुंशकमितितत्परिहाराय विशेषणद्वयम उपाध्यायमतमास्कंदतिनचात्रेतिरूपवत्वम
पिरूपव्यक्तिभेदान्नेकमतआह तच्चेतिपरंपरासंबंधेनस्वाश्रयसमवायेनरूपादेरितितथाचरूपवतीपृथिवीत्यनुमितिर्नस्यात्त्याच
रूपं पृथिवीत्यनुमितिरितिभावः ननुपत्ररूपस्यतादृशाव्यापकत्वभ्रमस्तत्रैवरूपवती पृथिवीत्यनुमितिरन्यत्रतुरूपं पृथिवीत्याकारिके
वेत्यतआहद्रव्यान्यत्वेतिद्रव्यत्वादावव्याप्तेरिति यद्यप्यसंभवएववक्तुमुचितः सर्वत्रैवविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावसंभवात्

पदेहेत्यादि अथात्रनानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः नचात्ररूपवत्वादिकमेवसाध्यम् तच्चपरंप
रासंबंधेनरूपत्वादिकमेवतेनचसंबंधेननतदभावः पृथिव्यादाविति वाच्यम् रूपादेरसाध्यतापत्तेः द्रव्यान्यत्वादेविशिष्टसत्ता
यद्वाप्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम् ॥ ॥

घभावस्यद्रव्यादिवृत्तित्वात्सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च अन्यथाविशिष्टतयासत्वादेः साध्यत्वेव्यभिचारिणिज्ञातिमत्वादाव
थापिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वांगीकारेएतद्रूपवान्नेतद्रूपादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितापर्याप्त्यधिकरणत्वं साध्येनसंभवतीतिनासंभवइतितथोक्तमिति नन्ववच्छेदकाघटितलक्षणेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिक
रण्यंनवाच्यंकिंतुप्रतियोगिवैयधिकरण्यंतथाचविशिष्टसत्ताभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणतयाप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैवव्या
वारणमतआह अन्यथेतिअतिप्रसंगादिति तथाचतद्वारणायप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमवश्यंवाच्यमितिभावः अ

ननुविशिष्टाभावस्यविशेष्यविशेषणसंबंधस्यप्रतियोगीनतुविशेष्यंतत्रविशिष्टसत्तायाः साध्यत्वेसद्धेतुत्वमेवतादृशसंबंधस्यचसाध्य
विव्यभिचारित्वमतआहयुत्पादयिष्यतइति दंडीपुरुषोनास्तीत्यादौ दंडविशिष्टपुरुषस्यैवप्रतियोगित्वावगाहनान्नतुतादृशसंयोगस्येतिभा
वः ननुविशिष्टप्रतिरिक्तमेवेतिमतेनोक्तदोषइत्यतआह द्वित्वादीतितत्रहेतुमतिप्रतियोगितानव्यासज्यवृत्तिरितिभावः तथाचासंभवइतिध्ये
यम् प्राचांमतमाशंक्यनिषेधतिअथेतियेनरूपेनरूपेणेतितथाचतादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकंपत्साध्यतावच्छेदकंतदवच्छिन्नसामाना
धिकरण्यंव्याप्तिरितिभावः अयंरूपत्वेनतादृशप्रतियोगित्वाभावः तदभावावच्छेदकत्वंप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वंसर्वत्रैवेतिरूपव

युत्पादयिष्यतेचविशिष्टाभावस्यविशेष्यप्रतियोगिकत्वं द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्यतत्रसत्वाच्च। अथाप्रतियोगित्वंप्रतियो
गित्वाभावः सचयेनरूपेणतद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वंहेतौ अस्तिचापरूपादौरूपत्वाश्रितान पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमितिप्र
त्ययादितिचेन्नतादृशप्रतीत्याहिरूपत्वासेप्रतियोगितायाअवच्छेदकत्वाभावोगृह्यतेनतुतदभावावच्छेदकत्वमसर्वत्रैवरू
पेपृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वंनकुत्रापिरूपेतदभावइत्यबाधितप्रत्ययात् अन्यथाघोयोधर्मोयस्यनावच्छेदकस्तत्तद्रवच्छेदेन
तत्तदभावोयुक्तरीत्यासिध्यतमेयधूमत्वेननवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमितिप्रत्ययात्तदवच्छेदनतादृशप्रतियोगित्वाभा

स्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्फोरणायनकुत्रापीतिरूपत्वसामानाधिकरण्येनतादृशप्रतियोगित्वाभावसत्वव्यवच्छेदायतथाचरूपत्वाव
च्छेदेनतादृशप्रतियोगित्वप्रत्ययस्यविरोधिनः सत्वेतदवच्छेदेनप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावविषयीकरणासंभवाद्रूपत्वादिनानपृथिवीनि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वमितिप्रत्ययस्यतत्तीयोच्छिन्नविनस्यपृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावोरूपत्वेविषयइतिभावः ननुरूपत्वाद्यव
च्छेदेनतादृशप्रतियोगित्वाद्यभावज्ञानेरूपत्वेस्वरूपसंबंधरूपतादृशावच्छेदकत्वज्ञानमेवविरोधिनत्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानमतो
नोक्तमतीतिचेत्अधिकेत्यतआहान्यथेतितेनरूपेणप्रतियोगित्वाभावविषयीकरणेयोपइतितथाचगुणाद्यनवच्छेदकमप्येयत्वाद्यवच्छेदेनगुणा

अथैतत्तथा सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकम् तथा च सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तद्रूपावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः इदमवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वनियतमन्यूनवृत्तित्वनियतं वा आद्ये समानाधिकरणेति असमानाधिकरणा-
धूमोपस्यायोगोलकीयवन्हेस्तद्वृत्तितया तथा च वन्हित्वस्यातिरिक्तवृत्तितया सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्वन्हिमान्धूमा-
दित्यादावव्याप्तिरिति भावः द्वितीये कंबुग्रीवेति कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रमेयधूमत्वादिरिव गौरवेणानवच्छेदकत्वादित्यर्थः अत एव कंबुग्रीवादिम-

अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितं चात्र तथात्वमिति चेत् असमानाधिकरणधूमव्यक्ति-
कवृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं कंबुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति विकल्प्याक्षेपश्च अत एव प्रमेयधू-
मत्वं गौरवेण प्रतियोगितापाइन्वतच्छून्यतापाअपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः॥ ॥अत्र वदन्ति अप्रतियोगित्वं प्रतियो-
गितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् न चैवं पूर्वस्मादभेदः तत्र साध्यसजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्यात्र साध्यसाधनयोः
समानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वतात्पर्यात् घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावान्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भभेदाद्भेद इत्य-
पि केचित्॥

त्वादिना घटादेस्साध्यत्वापातादेव तथा च तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यमित्युक्तौ प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः स्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणाकरणे तत्र साध्यजातीयेति
तथा च पूर्वलक्षणोपन्यासे अधिकरणवन्हिसंबंधयोरपि व्याप्तिरित्युक्तप्रमेयकेत तु समानाधिकरणतत्तद्धूमवद्भ्रातादेव व्याप्तिरित्युच्यत इति भेदः घटकयोः लक्ष-
णघटकयोः प्रतियोगितेति प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावयोरित्यर्थः अन्यनिष्ठव्याप्तिग्रन्थास्तदर्थक-
त्रिदित्यनेन सूचितः॥

सामान्यविशेषेति सामान्यं साध्यसजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वम् विशेषः साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यम् आधिक्या-
दिति अन्योन्याभावाप्रतियोगियत्साध्याधिकरणं तद्वृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः एकस्य साध्याधिकरणांशस्याधिक्यात् य-
द्वृत्तित्वमित्यत्र तत्त्वान्योन्याभावाप्रतियोगियत्साध्याधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः तत्प्रवेशात् लाघवमिति भावः नानाव्यक्तीति नानाधिकरण

अत्यन्ताभावगर्भतत्सामान्यविशेषभावे न्योन्याभावगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिना लक्षणद्वयेन प्रथमस्य
साध्याधिकरणांशस्याधिक्याद्द्वितीयलक्षणम् अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्तत्साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च सा-

यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिपदं न भवतितेन समं सामानाधिकर-
ण्यम् स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वृत्त्यकत्वम्॥ ॥ ॥

यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम्॥

इति नानाव्यक्तिसाध्यकस्थल इत्यर्थः साध्यस्यैकव्यक्तित्वे तु तत्रैकानेहा विनिप्रतीतेरन्योन्याभावाविषयत्वेनाव्याप्तेरसंभवः साध्यस्यैकव्य-
क्तित्वे च यत्साध्यवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यादित्यतः साध्यतद्भेदोत्रानात्वमुपदर्शितम् तत्तत्सा-
ध्यवत्त्वस्येति तत्तद्वन्हिमत्त्वस्य तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः॥ ॥

ननुवन्हिमान्धूमादित्यादौवन्हित्वस्यसाध्यतावच्छेदकत्वेनयद्रूपावच्छिन्नवत्वमनवच्छेदकमितिलक्षणसमर्थनेपिवन्हिसंयोगत्वस्यवन्हिघ
टितमूर्तिकत्वेनगात्वात्कथंलक्षणगगनमतआहवह्न्यादाविति साक्षात्परंपरयाचेतिवन्हौसाक्षात्तद्द्वयोःपरंपरयासाश्रयप्रतियोगि
कत्वरूपयावद्धितत्वमनुगमकमित्यर्थःनन्वेवमपिवन्हिसंयोगादौसाध्येवन्हिमानित्यिवानुमितिःस्यान्नतुवन्हिसंयोगवानित्याकारि
केत्यतस्तत्रविशिष्येवलक्षणमाहयदित्यादिना वन्हित्वादौसाध्येयदनवच्छेदकंवह्न्यादौसाध्येयद्रूपावच्छिन्नमनवच्छेदकंवन्हिसं

वह्न्यादौतत्संयोगादौतद्द्रुदादौवासाध्येसर्वत्रसाक्षात्परंपरयावाऽनुगमकंवन्हित्वादिकमेवसाध्यतावच्छेदकंतद
वच्छिन्नवत्वस्यचतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमितिपर्यवद्रूपावच्छिन्नेयादृशरूपावच्छिन्नमनव
च्छेदकमितिवामथापृथंवक्तव्यम् शब्देकस्यानुपादेयत्वात्॥

योगादौयादृशरूपावच्छिन्नमिति एवंवन्हिसंयोगवदादौसाध्येयादृशरूपावच्छिन्नावच्छिन्नमित्यादिवाच्यमूद्दंचप्रगल्भम
तानुसारेणतत्रहन्हेस्तत्तद्वन्हित्वेनप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिवन्हित्वेनतत्रतदभावाभ्युपगमात् स्वमतेतुवह्न्यादौसाध्येता
दृशप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकंयत्साध्यतावच्छेदकमितिवन्हिसंयोगादौप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छे
दकमित्यादिवक्तव्यमितिबोध्यमृशब्देकेतिअभिधेयस्यनानाविधत्वेएकशब्देनाभिधानस्याकिंचित्करत्वादित्यर्थः॥

विशेषलक्षणानिप्रायेणमूलंयोजयति तथापीतितथाचान्यनिष्ठेत्यादिमूलंव्यधिकरणवन्हिधूमयोःसामानाधिकरण्यांशस्यैवप्रतिक्षेपकंन
तुव्यापकतादलस्येतिभावःविभिन्नकालोत्पत्तिकयोरपिदैशिकव्याप्तिसत्वाद्दैशिकव्याप्तौयुगपदुत्पन्नत्वेत्यादिकमनुपयुक्तमतःपूरयति कालि
कीत्यादिरितिलक्षणस्येतिसामान्यतएकवचनम्अनुभूयमानेतिउक्तत्वविषयित्वंतथाचानुभूयमानविशिष्टभेदविषयित्वंयस्यास्तस्याइ
त्यर्थःउक्तेत्यःशब्दाभिलापःतथाचानुभूयमानाविशिष्टभेदवाचकशब्दाभिलापोपस्याःप्रतीतेरित्यर्थःतथाचासंतताभावविषयकप्रती

अन्येत्यादि पद्यपुक्तरीत्यासर्वत्रतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनस्यावश्यकत्वेनाकिंचित्करमेवतादृशाभावप्र
तियोगित्वंतथापिविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपायाव्याप्तेर्व्यधिकरणासंभवितत्वमात्रेतात्पर्यम्व्याप्तिरवेत्यस्यकालिकीत्यादिःअ

अन्यवृत्तित्वविशिष्टतदृत्तोत्यन्तवृत्तिधूमवन्हिष्ठात्यंताभावान्योन्याभावप्रतियोगिताव्यधिकरणधूमवह्न्योर्व्याप्तिःकिंतुतत्तद्धूम
स्यस्वसमानाधिकरणतत्तद्वन्हिनो नचैवंधूममात्रेनव्याप्तिरितिवाच्यंसर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेनधूममात्रस्यव्याप्यत्वात् धूमसंवेधी
वन्हिस्तद्व्याप्यस्तयुगपदुत्पन्नविनष्टयोश्चव्याप्तिरेव कर्मणिचसंयोगाभावस्यचप्रतियोगिसमानाधिकरणःयद्वा प्रतियोगिवे
यधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यंताभावविशेषणेकर्मणिचसंयोगात्यंताभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरणावच्छेदकावच्छि
न्नत्वमेवनचान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम् अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञासत्वे

न्योन्याभावगर्भलक्षणस्याप्यव्याप्यवृत्तिसाधकसद्वेताव्याप्तिंनिरस्यतिनचेतिअभेदस्येतितथाचमूलेमहीद्रद्वौविहंगमसंयोगिनितिप्रती
तेरनुभूयमानविशिष्टभेदोस्त्येवविना अपिविशिष्टौविनष्टइतिप्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयत्वमात्रेकल्प्यतेबाधकत्वात्तत्रविशिष्टभेदेन
तावन्योन्याभावविषयित्वभ्रमस्तादृशशब्दाभिलापोवानुनुत्पन्नोनिर्भेदाबाधितोअभेदस्यनिश्चयमत्वेभेदज्ञानस्यासंभवादितिभावःविशिष्टीतिविरवा
विनष्टापुरुषोनविनष्टइतिबाधकाभावविशिष्टनाशोनविषयइतिभावःबाधकत्वादितिअभेदमत्यभिज्ञानरूपबाधकत्वादित्यर्थःनन्वेवंगुणादावपिसं

भेदवत्त्वभेदस्यैव तदभावस्य भेदाभावस्य संयोगस्य तद्भावत्वोपपत्तेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंसृतिअव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तेर्यसंयोगात्मनस्तन्निरू
पणेनैवभेदप्रतीतिरशाया भेदस्य प्रतीत्युपपत्तेः अत्यन्ताभावप्रतियोगिदर्शनेनभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य तदभावत्वव्यवस्थापपत्तिरिति यथातीतो
दिनामनुमानात्संप्रतिवधूदहे विषयस्यैव तदभावत्वप्रतियोगित्वाप्यस्यात्यन्ताभावत्वोपपत्तिरित आह अभावव्यवहारोचेति ननु लाघवाद
भावत्वप्रतीतेः प्रमाणत्वानुरोधाच्च संयोगात्मतिरिक्तएव संयोगिभेदाभाव स्तत्राह अधिकेपीति अव्याप्यवृत्तित्वादिति अंशेवृक्षः कपिसंयो

अत्रवदंति अभेदस्य भेदाभावस्यत्वानंनवाधकं भेदवत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन
तदुपपत्तेः यथाहि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वानितदसंपनाभावस्यापहादभावव्यवहारश्चसएवतदभाव
इतिकल्प्यतेतथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहेतद्वदन्योन्याभावस्याग्रहात्भावव्यवहारश्चसएवतस्याभावइतिनि
श्चीयते आधिकेप्यव्याप्यवृत्तित्वात् अतएवनमूलावच्छेदेनकपिसंयोगिभेदाभावज्ञानंतथात्वसंभवात् असिद्धेः
नापिसंयोगिभेदस्यप्रत्याहवृत्तित्वज्ञानम् असिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैवग्रहात् नापिकपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानमूकपिसं
योगिभिन्नभेदज्ञानमूकपिसंयोगिभेदवत्तद्वृत्तेस्याव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात्॥
यभिन्नइत्यादिप्रतीत्याः आद्यवच्छेदेनैवकपिसंयोगिभेदाभावग्रहादितिभावः अतएवकपिसंयोगिभिन्नभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादेवनतथानवा
धकम् संयोगात्मकत्वपक्षेः संभवादिति आधिकेपःसिद्धिरिति यद्यज्ञानस्वरूपस्यासंभवमुक्तविषयस्याप्यसिद्धिमाह असिद्धेरिति मूलेवृक्षो
नकपिसंयोगिभिन्नइतिप्रत्ययस्यसंयोगविषयत्वेसंभवादिकमुक्तावप्रतिवधकान्यविषयत्वोपपादयमाह नापीत्यादिना ज्ञानमि
ति तथात्वनुवक्ष्यते एवमग्रेपि तद्वृत्तितसप्तद्वृत्तित्वस्य कपिसंयोगिभेदवतकपिसंयोगिभेदस्यैव तद्वृत्तेदस्यकपिसंयोगिभेदवद्वृत्तेस्य

तत्ज्ञानम् कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानं असिद्धेरितिमूलावच्छेदेनभेदस्यैवप्रत्ययात्तादृशभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। असिद्धिमुक्त्वाः संभवं
दर्शयति तद्धर्मेति तद्धर्ममात्रपर्यवसायितयातद्धर्मात्मकतयातदेवदृष्टांतेनद्रढयति नहीति अभावत्वप्रतीतेः प्रमाणत्वानुरोधेनातिरि
क्तत्वस्वीकारेत्वाह अन्यथेति अतएववक्ष्यमाणयुक्तेरेवपरास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः सामान्यत इति अत्यंताभावत्वप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नत्वादिनाऽन्योन्याभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिनावेत्यर्थः विरोधः परस्परासामानाधिकरण्यमसः विरोधः अ
न्यथानुपपत्तिंदर्शयति नहीति नियमतइति प्रत्यक्षेणासंयोगोपस्थितौ संयोगवत्वेन प्रतियोगिनअनुपस्थितिसंभवेपिस्मरणात्मक

नापिमूलावच्छेदेनतज्ज्ञानम् असिद्धेः तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्यतद्धर्ममात्रपर्यवसिततयाकपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनःकपि
संयोगस्यमूलवृत्तित्ववाधाच्च नहि घटभिन्नभेदोघटत्वादतिरिच्यते अवच्छेदकमेदत्वेनैवोपपन्नावतिरिक्तकल्पना
यामानाभावात् अन्यथास्वत्राभावस्याभावोतिरिक्तएवकल्प्येत अतएवात्यंताभावप्रतियोगिनोन्योन्याभावप्रतियो
गितावच्छेदकयोः सामान्यतएवकस्मोविरोधः तत्रकपिसंयोगवत्पिवृक्षमूलेनकपिसंयोगइतिप्रतीतेरन्यथानुप
पत्त्यातावदावयोः ससंकोच्यतां नत्वेषाप्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुंशक्या नियमतः संयोगवत्वेनप्रतियो
गिनोनुपस्थितेः प्रतियोगिकोटौतदनुल्लेखाच्च मूलेनकपिसंयोगीतिप्रतीतेस्तु शिखीविनष्टइतिवद्वा समानविशेषणस्याभा
तदुपस्थितेनोतदसंभवादितिभावः यत्राप्युपस्थितिस्तत्रापिनसंयोगिभेदोविषयः एवमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वोन्नोतिमयोरपिसइतिपराशयः॥
यद्वत्याह प्रतियोगिकोटावितितदनुल्लेखात् प्रतियोगिनोनुल्लेखात् नसंयोगीतिप्रतीतिः संयोगात्यंताभावविषयत्वेतुप्रतियोगिकोटौविशेषणमु
द्र्यासंयोगस्योल्लेखोस्त्येवेतिभावः अभावमात्रेति मात्रपदेनविशिष्टभेदविषयत्वव्यवच्छेदः प्रतियोगिनः कथंविशेषणमुद्रयोल्लेखइत्यत्र

दृष्टांतः शिखीविनष्टइतिवदिति अंतिमयोः अन्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकयोः विरोधोनसंकोच्यतइतिपूर्वेणान्वयः॥

अन्योन्येतिवृत्त्यन्योन्याभावस्य पदत्वसमानाधिकरणतेत्यर्थः ननु संयोगिभेदस्य गुणादावेव संयोगसामानाधिकरण्यदर्शनेन विशिष्येव विरोधः प्रकृते पिकल्पतामत आह अन्यतेतितथाविधकल्पनायाः संयोगिभेदस्य संयोगसामानाधिकरण्यकल्पनायाः ननु न संयोगीति प्रतीतिः संयोगात्यन्ताभावविषयत्वेनोपपन्नानेनादृशकल्पनावाधिकेत्यतः किञ्चेति तद्व्याधातध्वंसप्रतियोगित्ववाधात् विशेषणध्वंसविषयतेति तत्रध्वंसत्वप्रकारकप्रतीतेः सविशेषणे हीत्यादिन्यायेन विशेषणध्वंसावगाहित्वसंभवरतिभावः विशिष्टभेदेति अननुभेदत्वप्रकारकप्रतीतेः कथमत्यन्ताभावत्वप्रकारकत्वेनोपपत्तिरितिभावः दंडादिनाशप्रागभावकालेपिनायंदंडीतिप्रतीतेर्ध्वंसादिविषयत्वसंभवनायस

अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटिततया विशेषएवविश्राम अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि तत्सामानाधिकरण्यानुभवेनप्रतिरुद्धतयातथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च किंचशिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्टध्वंसो सेविन्याविशेष्यन हा धादास्तां विशेषणध्वंसत्वविषयतान संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः नखलु सहस्रेणापि वाधकैरिदंरजतमिति प्रतीतेरंगत्वावलंवनत्वंव्यवस्थापयितुं शक्यते नच विशेषणभेदस्य तत्स्याविषयः अन्यापिनसंयोगीतिप्रत्ययापत्तेः युज्यते चान्योन्याभावोपि अव्याप्यवृत्तिः कथमन्यथापक्वतादशायामपि घटादावपि न श्याम इदं संसर्गाभाववितिनखल्वितिअतत्प्रकारकेतत्प्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेनवि ॥ दंडादिविनाशसमयेनायंदंडीत्यादौ व्यवहारः ॥ षयीकरणोनुव्यवसायस्ततत्प्रकारकत्वांशे भ्रान्तित्वापत्तेः इदंरजतमिति प्रतीतेरजतत्वप्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेनाविषयीकरणादितिभावः नसंयोगीति प्रतीतेः संयोगभेदविषयत्वेनोपपत्तिमाशंक्य निषेधति नचेति प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्रीवशात्संसर्गाभावविषयकतापि प्रसज्येतेत्यतः प्रतिनियतविषयकत्वं दर्शयन्नाह युज्यते चेति ननुपक्वताहशायामपि घटोनश्यामइतिव्यवहारो न भवत्येव किन्त्विदा

नन्तनुपपत्तेः संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः तेरेवव्यतिरेकेणाद्वयतिनखल्विति तथात्वे अनुयोगिनि सप्तमीं विनापि संसर्गाभावबोधकत्वे घटे नघटइत्यत्रापि घटे घटसंसर्गाभावस्य सत्त्वादितिभावः तथाच पुरुषेन दंडइत्यादौ नञ्पदजन्यपुरुषनिष्ठदंडसंसर्गाभावबोधे पुरुषोपस्थापकपदोत्तरसप्तमीपदज्ञानं हेतुः लक्षणनइति तदभावान्नायं दंडीत्यादौ न दंडसंसर्गाभावधीरितिभावः ननु भवतु विनापि विशेषणत्वेनानुपस्थितदंडसंसर्गाभाववोधेतथाहेतुत्वाभितरविशेषणत्वेनोपस्थितदंडस्यनञा पुरुषानुयोगिकसंसर्गाभावबोधे च पुरुषोप स्थापकपदसमानविभक्तिकपदार्थविशेषणतया दंडपदार्थोपस्थितिः कारणमतएव पुरुषो न दंड इत्यादौ न संसर्गाभावबोधः भवतिनु पुरुषो न दंडीत्यादौ इत्यस्वरसाह अपिचेति

न च तत्र विशेषणसंसर्गाभावएव प्रतीयते अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः नखलु भूतलं न घट इत्यादिवाक्यानि कदाचिदपि संसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसंगात् अपिच विशिष्टवाचकं दंडीत्यादिपदं स्वोपस्थाप्यमुपसर्जनतयोपस्थितस्य दंडादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकांक्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरमतथापि चैत्रो न दंडी घटो न श्याम रूपमित्यादावपि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादाविव तद्विशेषणत्वेनोपस्थितस्य वह्नेर्हेतुवाक्यताधीनबोधे ॥ दंडादि संसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् मतुवर्थविशेषणत्वेन हेतुत्वे विशेष्यत्वेन चान्वयादन्यत्रेति विशेषणत्वेनेति च विशेषणमात्रपरमेति तथाच मतुपा नस्वार्थितात्पर्यमिति भावः तथापीति दंडिपदे स्वघटकदंडपरतया दंडिपदं दंडपदयोर्न विशेषः तात्पर्यविशेषणत्वेनानुपस्थितस्यापि नञानुयोगिनि सप्तमीं विना तथाबोधे चैत्रो न दंडीत्यत्रेव चैत्रो न दंड इत्यत्रापि तथा स्यादिति तथाच तत्र न्यूनत्वमनः पूर्वोक्तदोषापत्तिरितिभावः चैत्रो न दंडी अयं न श्याम इत्यादौ दंडपदश्यामपदसमभिव्याहृतनञ एवतादृशबोधसामर्थ्यं स्वीकृतमिति तिनेत्यदृदृयघटितमेवोदाहृतवान् ॥ १०

एतेन चैत्रेण तंडुलस्यादिशब्दात्तथाप्रतीत्यापादनेन अभाववत्त्वाश्रणिकेति तथा च पुत्राभावमात्रं न नयस्तत्रैवानुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा न
अर्थस्याभाववत्तस्तादात्म्येनानुयोगिन्यन्वये तु न तदपेक्षेत्याशयः एवं चेति सर्वत्रैव संसर्गाभावबोधे सप्तम्यपेक्षायामित्यर्थः शत्तेपि
तिवैयाकरणमते निपुणतरमिति तेन नञ्व्यतिरेकेण पत्रेण संबंधेन भावान्वयेऽनुयोगिनि सप्तम्यपेक्ष्यते यथा भूतले घट इत्यादौ
तत्रैव तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावान्वये नञा सापेक्ष्यते यथा भूतले न घट इत्यादौ चैत्रः पचतीत्यादौ तु क्रियापि सप्तमी

एतेन नञोभाववत्त्वाश्रणिकत्वपाविनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तं एवं च चैत्रो न पचतीत्यादावाख्यातार्थ
कृत्यालक्षणयावोपस्थितस्य कर्तुरेव भेदो भासत इत्यस्य वक्तीति न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृति
संबंधादेर्भावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यतेऽपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्याम इति नञो वै धर्म्यप
रतया न श्यामइत्यादेः श्यामाद्भिन्न इत्यर्थः वैधर्म्यं च रक्तत्वादिकमेव पदार्थाचार्याः श्यामाद्भिन्नो विधर्मी न तु प्र
थगित्यपि वदंतीति कृतं पल्लवितेन॥

कृतेराश्रयत्वेन संबंधेनान्वयात्तत्रापि सा नापेक्ष्यत इति नञ्वादे प्रतियोग्यभावान्वये तु स्वयोगक्षेमाविर्पयेन दर्शनीदत्त्वादिति भा
वः न श्याम इत्यत्र सिद्धांतिनां संवादमाह नञ इत्यादिना वदंतीत्यंतेन तद्धर्मावच्छिन्नवैधर्म्यम तद्धर्मावच्छेदकीभूततत्तत्स्वरूपाव
च्छेदेन तद्धर्मस्यादि प्रकृते न श्याम इत्यादौ नञ्र्थो हि निर्भिन्नं च श्याम पदार्थो वश्यामत्वस्य विशेषणत्वेनान्वयितथा चापमिदा
नीं न श्याम इत्यस्य श्यामत्वविशिष्टभिन्नवान पमिदानीमित्यर्थः रक्तत्वदशायां च घटस्य न श्यामता विशिष्टत्वमिति न बाधः

संबंधत्वस्यानियमवति तत्त्वादाहानिरूपितेति संयोगात्वादिनैव तत्त्वमेवेश इति भावः वह्न्यपत इति तल्लिंगकतत्साध्यकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमनुमितिसामा
न्यत्वभावत्तानत्वादिना हेतुत्वमिति भावः चतुर्गामेव लक्षणानामाक्षेपाद्द्विवचनेन घटत इति तदुपपादयति अत्यंतेति तथा चात्यंताभावगर्भत्वेनान्यो
न्याभावगर्भत्वेन च द्वयोर्द्वयोरेकाद्द्विवचनमिति भावः स्वसमानाधिकरणेति हि त्वसमानाधिकरण घट इत्यादौ त्वर्थः एकैकाभावप्रतीतित इति घटो

संबंधत्वेनेति निरूपितत्वमेतत् कस्यचित्स्वरूपं चाननुगतया अपि माभूर्यथा ज्ञानमनुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते एते अन्योन्याभावात्यंताभावगर्भेनाहेश
ति ननु किंचिद्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भवति किं वा भवत्येव परं तु लक्ष्यानामेव तत्समानाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभा

व्याप्यव्यापकभावात्तानेपि वक्तसत तथात्वेनाज्ञायमानस्य संबंधत्वेनैव भानस्य पाक्षार्थत्वम् न चैवमननुगमो दोषाय कस्यकाव्याप्तिरि
त्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् अयं धूमवान् वह्निहृदो न स्तो धूमवान्वह्निमद्ध्रदो न भवत इति प्रतीते र्यासज्यवृत्ति प्रतियोगिको वह्निवह्नि
मतोरत्यंताभावान्योन्याभावो धूमवति विद्यत इति कथमेते लक्षण इति चेन्न तादृशाभावानभ्युपगमात् ॥ ॥ ॥

वानां लाघवादित्याशयः नाद्यः एकैकाभावप्रतीते र्द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेप्येकैकाभावसंशयापा
त विषयानुगमं विनाऽनुगताकारप्रत्ययायोगात्॥

नास्तीत्यादि प्रतीतित इत्यर्थः द्वौ न स्तः घटपटौ न स्तः ननु द्वित्वस्याधिकसमानाधिकरणत्वे लक्षणमत आह शब्दादिनेति प्रत्यक्षेणादृशनिश्चय
काले एकैकाभावस्येंद्रियसंनिकर्षादिसत्वेन निश्चयात्तथा संशयो ऽसिद्ध एव नि शब्दादिनेत्युक्तं घटपटौ न स्त इति शाब्दबोधे घटत्वा
देः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहनात्संशयो नानुपपन्न इत्यतो विषयानुगममिति क्वचिद्घटप्रतियोगिकाभावत्वं क्वचित्पटप्रति
योगिकाभावत्वं विषयत्वनननुगम इत्यर्थः ॥ ॥

द्वित्वाधिकरणेति अभावे द्वित्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं द्वित्वाश्रये च घटत्वं पटत्वं तादृशप्रतीतौ प्रकार इत्यर्थः घटपटौ न स्त इति शाब्दबोधे प्रतियोगिताव‍च्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभाविकत्वादाह द्वित्वसमानाधिकरणेति इयं घटपटोभयं तादृशेति द्वित्वाधिकरणयत्किंचिद्घटपटशून्ये यत्किंचिद्घटपटोभयवति घटपटौ न स्त इत्यप्रत्ययादित्यर्थः द्वितीयमपीदं दूषणमाद्वित्वसमानाधिकरणतद्घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्र सत्त्वादिति द्वितीयदूषणांतरमाह द्वित्वसामानाधिकरण्येति अत एव वक्ष्यमाणदूषणादेव अन्यतरत्वेति अपिना अन्यतरत्व

नचाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीतिप्रतीतिविषयः तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधाभयशालिनि तादृशोद्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अत एव नतादृशप्रतीतिर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वमन्यतरत्वानुल्लेखेपि घटपटौ न स्त इत्यननुगतप्रत्ययात् नच परंपरासंबंधेन द्वित्वसामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतिविषयः तादृशद्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेश्चैकत्वाद्युपस्थितिं विनानुपस्थितावप्यततः शाब्देनापि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययाच्च॥

घटकत्वेन घटत्वत्वादेरप्यनुल्लेखो बोध्यः पर्याप्तिप्रसक्तधर्ममात्रेणापस्थितेः वच्छेदकत्वाग्रहोपि बोध्य इति तन्न व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यादोषव्यभिचारादिति परंपरेति द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणघटपटसंयोगादिसंबंधेनेत्यर्थः तादृशद्वित्वेति घटपटोभयवन्निद्वित्वेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव द्वित्वाधिकरणयोरुल्लेख आ स्तामतआह द्वित्वादेरिति प्रत्यक्षे चैकत्वाकिंचिद्घटपटवृत्तित्वेन द्वित्वोपस्थितिः संभवतीत्यतः शाब्देनापीति॥

अत एव एकविशेषणाविशिष्टापरस्यानुपस्थितावपि शब्दादिना तथाप्रत्ययादेव दोषांतरमाह विरुद्धयोरपीति इदं च विरुद्धतानियामकसंबंधेन वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धिसूचनाय तत्र जलत्वविशिष्टस्य पृथिवीत्वस्याप्रसिद्धेरिति भावः तथात्वेपि द्वित्वादेः स्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि साध्यतिसाध्यतिसाध्यसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य साध्यवतिसाधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य चानयापादित्यर्थः ननु द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितापाकृतादिनिष्ठापाय एव द्वित्वमतिप्रसक्तमपि प्रतीतिबलादवच्छेदकं न तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकावपिकल्प्य

अत एवैकविशिष्टापराभावेन तदालंबनमपि विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्ययादित्युक्तत्वाच्च नांत्यः तथात्वेपि साध्यतद्धेतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् अंतरेण चाभावांतरमेकैकघटवतिजापमानापपत्तिकिंचिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानापा घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह ॥ ॥

त्यत आह अंतरेणेति एकैकेतितेन घटत्वावच्छिन्नाभावनिरासः यत्किंचिद्घटद्वयवतीत्यनेन तत्तद्घटत्वावच्छिन्नाभावविषयत्वनिरासः अशक्यत्वादिति तद्घटवति तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावेन घटांतरवति तदन्यघटव्यक्त्यंताभावेनेत्येवं क्रमेण तादृशप्रतीतेरुपपादनेप्यनुगतप्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत इत्यर्थः घटपटौ न स्त इत्यत्र तु घटत्वपटत्वान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुगतो नातिप्रसक्तो विषय इत्यापातितो वक्तुं शक्यमत्र तु तदपि न संभवतीति द्वित्वेदमुक्तमुपलक्षणं तत्राप्यन्यतरत्वानुल्लेखेपीत्यादिना दूषणमुक्तमेवेति भावः॥

अत्रेदं बोध्यम् घटपटोभयं नास्तीत्यत्र द्वित्वसामान्यं न प्रतियोगितावच्छेदकं परं किंचिद्द्वयवृत्तिघटपटोभयत्वं तत्र व्यापकत्वं द्वित्वविशेषः तत्र द्वित्वानामननुगमात् तत्र द्वित्वत्वेनानुपस्थितेश्च न च घटपटवृत्तिद्वित्वं द्वित्वस्य घटादिवृत्तित्वानुपस्थितावपि तत्प्रामाण्यात् तत्र घटत्वपटत्वादिकेवलघटादिमत्यपि तथा प्रत्ययात् किंतु द्वित्वं तद्धर्मितावच्छेदकीभूतं घटत्वं पटत्वं च तत्प्रतियोगितावच्छेदकं तच्च व्यासज्यवृत्तिप्रति

अभ्युपगमेवेति उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः

अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगिन वन्हिवन्हिमंतौ ॥ ॥

अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशोपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः ॥ ॥ ॥

योगितावच्छेदकावच्छिन्नं च घटपटोभयमिति न कोपि दोषः घटो नास्तीत्यत्र द्वित्वं पर्याप्तिसंबंधेन घटत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकत्वेन नावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकत्वं चोभयत्रापि तत्र तेनैक घटवत्यपि परमाणाय द्वित्ववद्घटसत्वेपि द्वौ घटौ न स्त इति प्रतीतेर्नानुपपत्तिरिति सर्वमन्यत्रापि यथानुभवमनुसर्तव्यम् ननूभयस्य प्रतियोगित्वेपि प्रत्येकस्य प्रतियोगित्वात् कथं समाधानमत आह तदुभयत्वमेवेति नन्ववच्छेदकाघटितलक्षणात् दोषतादवस्थ्यमत आह अश्रूयमाणेति अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशोपत्रे लक्षणे तत्रेत्यर्थः ॥

एम॰
१४२

तथाच साधनेति अत्र प्रतियोगितयोः कसंबंधावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यं तेन धूमवान्वन्हेरित्यादौ वन्हिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्विषयित्वादि संबंधांतरावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः न च विषयितया योगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्याभावीयविशेषणतया योभावस्तस्य धूमसमानाधिकरणत्वादेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितयोर्विशेषणेपि न निस्तार इति वाच्यम् तादृशज्ञानस्याभावीयविशेषणतारूपव्यधिकरण

तच्चेति स्वं साधनं तेनाभिमतम् तथाच साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकापावंतो धर्मा यद्धर्मावच्छि

अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्प्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणं यत्तेन समं सामानाधिकरण्यं न स्वं सोपाधिः तत्र साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिन आर्द्रेधनवत्त्वादेरुपाधेर्यो त्यंताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ॥

न्नसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मी यत्नीरसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

संबंधावच्छिन्नाभावे योगोलकभेदत्वस्य गुरुत्वपाताद्दुरुकल्पत्वं च पर्किंचित्पदार्थस्यैव विषयितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतायां कुसंबंधेन विवक्षणीयेति ध्येयम् यद्धर्मावच्छिन्नेति यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वादेः सत्तासमानाधिके

॥ णाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥

यथाश्रुतेनुपपत्तिं दर्शयति एतेनेति यावत्वमवच्छेदकेतदवच्छिन्नेऽभावे वा विशेषणं तत्र क्रमेण दूषणमाह सर्वेत्रेत्यादि अवच्छिन्नस्येति अप्रसिद्धिरित्यग्रिमेणान्वयः अतिप्रसंजकादिति वन्हिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानां यावतां तत्प्रतियोगिकयावत्वावच्छिन्नाभावाधूमाधिकरणेपीत्यतिव्याप्त्यायावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं तथा चाप्रसिद्धिः यावत्वाघनवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावतामभावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः आदिनातादृशयावद्गन्धाभयत्वादिपरिग्रहः तथाचाप्रसिद्धिः द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशानां घटत्वपटत्वाद्यभावानामेकाधिकरणाप्रसिद्धिरिति भावः एतद्दूषणानेतद्दत्यादित्यादाववभावस्य भाव भिन्नत्वविवक्षणे वक्ष्यमाणदिशा प्रसिद्धिसंभवादुक्तं प्रायश इति यावतां तादृशाभावानां प्रत्येकं निरूपितसामा

एतेन सर्वत्र तादृशे यावद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकस्य चातिप्रसंजकाद्यावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्याप्रसिद्धिप्रायशस्त्वया रूपादि साधकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्चेत्यपि रूपादौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्याभावादिति प्रत्युक्तं सर्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य संभवतो पुष्पाद्यधिकं मीतरविशिष्टत्वादिनाः भावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरणस्यैतावच्छेदकानुसरणम् ॥

नाधिकरण्यविवक्षणेऽप्रसिद्धिं नास्तीत्यत आह रूपादीति क्वापीति घटरूपेत्यादौ तादृशयावदूनमध्यनिविष्टघटत्वाभावस्य घटरूपे च पटत्वाभावस्य सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः वन्हिमान्धूमादित्यत्रतत्तद्धर्मवत्त्वाव्याप्तिरित्युक्तो प्रतीकारसंभवात्तन्नोक्तम् ननु साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिनो यावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिन इत्येवोच्यतां कृतमवच्छेदकगर्भनयाधूमवान्वन्हेरित्यादौ चतादृशार्द्रेन्धनादीनां चात्वनीयन्यापेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेप्ययोगोलककेमहाभावस्य धूमवत्त्वभावादत आह सर्वत्रेति एकव्यक्तिकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वादेः धर्मान्तरेति तत्तदधिकरणवृत्तित्वरूपक्षणवृत्तित्वादिनेत्यर्थः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेत्वाह आ

मूलाक्षरानुसारेणाह साधनेत्यादि इत्थं च मूले तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणमित्यत्र तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावः समानाधिकरणोप समासस्येति वद्व्रीहिर्बोध्यः रूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्र यावत्सु तादृशाभावेषु रूपत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यवत्त्वेन एवेति नाव्याप्तिः तेनेत्यादि वन्हिमान्धूमात् पृथिवी गंधादित्यादावुत्पत्तिकाले रूपसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणसत्त्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन संभवतीतन्नोक्तम् समवेतसामान्याभावस्याभावः समवेतत्वरूप इदन्यास्समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याभावो रूपवन्मात्रसमवेतजात्यादिकं तमादाया व्याप्त्यभिधानेनुपपत्त्या समवेतत्वमितितन्नोक्तम् भावभिन्नत्वविवक्षणे विरूपध्वंसप्रागभावयोरूनसामा

साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्त द्धर्मवत्वं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः अभावश्चात्र भावभिन्नोत्यन्ताभावो ग्राह्यः तेन जलत्वस्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जलत्वसामानाधिकरण्याविरहेपि नाव्याप्तिः ॥

न्याभावाभावात्मकतया सत्स्वरूपस्यैतोत्यन्तेति न च तथापि स्नेहवत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्वविशिष्टसत्तात्यन्ताभावे तेजोन्यत्वविशिष्टसत्तात्यन्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्तात्यन्ताभावस्य जलत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्ताया एव तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्ताभावे एव तत्स्वच्छिन्नाभावत्वात् तस्य च जलत्वसामानाधिकरण्यसत्वेनाव्याप्तेरनवकाशात् तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरूपत्वेपि तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टाभावे कल्पयितुमुचितत्वात् ॥ ॥

अत्र च प्रथमाभावे भावभिन्नत्वविवक्षणेपि स्वेहसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं रूपध्वंसत्वं तद्रूपध्वंसत्वं वा तदव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपात्मकस्य पृथिवीरूपादेर्नीलत्वसमानाधिकरणत्वाभावात्तथैवाव्याप्तिरतो द्वितीयाभावे भाव
भिन्नत्वावश्यकत्वे प्रथमाभावे तन्निवेशोपरिश्रम स्वेहसमानाधिकरणपटात्यंताभावात्मकभेदप्रतियोगितावच्छेदकपटात्यंताभा
वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदात्मकजलत्वात्यंताभावस्याव्याप्यनिविष्टस्वजलत्वासमानाधिकरणत्वात्तथैव दोषइत्य
तः साधनसमानाधिकरणात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छेदक [illegible] त्वनाभायपरं प्रथमात्यंताभाव
पदम् न च नित्यज्ञानवान्नित्यत्वाद्वत्त्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणसमवायावच्छिन्नघटात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं
घटत्वं विषयितया तदवच्छिन्नस्य ज्ञानादेः समवायेनाभावस्य नित्यज्ञानासमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगि.ता
वच्छेदकतयोरप्येकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वात् तथा च साधनसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गितापायेन संबंधेन पदवच्छेदकं तेन संबंधेन तदवच्छिन्नत्वतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं तो भावा यद्धर्मावच्छिन्नस
मानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति तु निष्कर्षः॥ ॥किंचित्तु अभावश्चात्र भावभिन्न इत्यभावेन प्रतियोगि
नाभिन्नो व्याहतत्वइत्यर्थः तथा च साधनसमानाधिकरणभावीयभाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका
पार्थतोऽभाव इति वाच्यम् उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावोऽभावश्चेन्नहि भावप्रतियोगिको लाघवादिकएवाभावः स च जल
त्वसमानाधिकरणएवेति नाव्याप्तिः अभावश्चेद्भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव तदभावनिरासद्रूपाहुः

नन्वभावप्रतियोगिकोऽभाववृत्तिप्रतियोगिकोवाऽभावाधिकरणकोऽभावः प्राचांमतेऽधिकरणात्मकएव तथा च घटध्वंसोध्वंसत्वादित्यादाव
तिव्याप्तिः तत्र पटध्वंसे घटध्वंसत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयस्य घटध्वंसत्वाभावात्मकपटध्वंसस्य घटध्वंसत्वासमानाधिकरणस्यात्यंताभाव
त्वाभावादेव वारणात् पटात्यंताभावस्य घटध्वंसत्वाभावात्मकस्य घटध्वंसत्वसमानाधिकरणत्वान्न चाभाववृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्या
धिकरणात्मकत्वेपि भाववृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्यातिरिक्तत्वात् तस्य घटध्वंसत्वासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् घ
टध्वंसत्वाभावत्वेन रूपपटात्यंताभावेनापि तादृशप्रतीत्युपपत्तेस्तत्रापि तस्यानतिरिक्तत्वात् एवं घटध्वंसभूतलान्यतरवृत्तित्वाव

घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्त्यतिरिक्ताभावस्या
दृशेन घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदंति॥ ॥ ४ ॥

च्छिन्नाभावोप्यभाववृत्तिप्रतियोगिकतयाऽभावाधिकरणतया च धिकरणात्मक एवेति तमादाया पि नातिव्याप्तिवारणमत आह इति
घटध्वंसइतिप्रमाविषयत्वेपि विशेषणताविशेषणाभावस्याविवक्षणेऽघटध्वंसत्वाभावमादायापि नातिव्याप्तिवारणमत आह तत्प्र
कारकेति भावाभाववृत्तिरित्युपलक्षणम् घटध्वंसभिन्नध्वंसत्वादित्यादावभावमात्रवृत्तेरपि घटध्वंसभिन्नत्वप्रकारकप्रमावि
षयत्वाभावातिरिक्तिः स्वीकार्यः एतदस्वरसादेव वावदंतीति॥ ॥

केचित्तु केवलान्वयित्वविशिष्टसत्तात्यन्ताभाववादिना पूर्वोक्तदोषस्योद्धारायस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वकत्वं समुदितलक्षणार्थः ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्र ध्वंसत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटध्वंसत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वपरंपरासंबंधेन घटत्वमनुगतं घटध्वंसत्वसमानाधिकरणघटध्वंसत्वाभावात्मकपटाभावादिनिष्ठमेवं घटध्वंसत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वमपि अभावाधिकरणकाभाववृत्तितयानाधिकाभाववृत्तितस्य च घटध्वंसत्वसमानाधिकरणपटाभाववृत्तित्वान्निरुक्तरू

यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा सा

एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामा
नाधिकरण्यमनौपाधिकत्वमितिगीयते ॥ ७ ॥

ध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ७

पसत्वेनातिव्याप्तिप्रसंग इत्यत आहघटध्वंस इति व्याचक्रुः तन्तुच्छम् अभावे भावभिन्नत्वविवक्षणेनैवोपपत्तेः ॥ ॥ तत्तु तत्पदे भ्रमव्यभिचारिवन्हिद्रव्यत्वादिव्यभिचारित्वस्य वह्न्यादावभावाद संगतिरतो वह्न्नी हिं व्याचष्टे स्वमित्यादिना यावत्त्वस्य च स्वव्यभिचारिविशेषणत्वे एकव्यक्तिसाध्यके वन्हिमान्धूमादित्यादौ च यावत्साध्यतदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्वद्रव्यत्वोभयवान्सत्वादित्यादौ अतस्तेषां यावतामिति एवं च स्वव्यभिचारिपदेन सह यावत्पदस्य कर्मधारयानन्तरं षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ॥

यत्किंचिद्ध्यभिचारित्वस्य साधनपरत्वे तिव्याप्तिरतो व्याचष्टे साध्यत्वेति लुप्तसप्तमीकस्येति तथा च तादृशाव्यभिचारिसामानाधिकरण्यमिति विग्रहः तेन केवलान्वयिनि तादृशाभावस्याकाशाभावाभावस्याकाशादेः सामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः वृत्तीपात्यन्ताभावस्य वृत्तीयात्यन्ताभावपदस्य विशेषणम् विशेषणपदम् तेनार्थस्य लुप्तसप्तमीकत्वाभावान्नाभेदान्वयानुपपत्तिः प्रथमात्यन्ताभावविशेषणत्वे यावदत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्याऽसंभव एव स्यादिति यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्वचत्वादाह तथा चेति धूमवान्वन्हेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभाववद्वृत्त्यादिसामानाधिकरण्यसामान्याभावसत्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वपर्यन्तम् तत्रैव रासभनिष्ठवन्हिसामानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य निरुक्ताभाववृत्तव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्येति नच द्रव्यं गुणादित्यत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकं पर्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकि सत्तारू

यावदिति यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य वृत्तीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदका

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं पक्षस्य तदेवानौपाधिकत्वं सोपाधौ तु सा

ध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिन उपाधेर्यात्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यमुपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ॥ ॥ ॥

वच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्य सामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः केवलान्वयिस्थले चाकाशादेरेव तथाविधाभावः प्र

पाभावे गुणसामानाधिकरण्यस्याभावासत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशाभावत्वव्यापके हेत्वधिकरणाधेयतावच्छेदकतदाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् व्यापकतावच्छेदकमितिधर्मपरम् अन्यथा साध्यव्यापकताऽभावेपि विशेषणताविशेषणग्रासात्संबंधभेदेन व्यापकत्वनिवेशात्तादृशाभावत्वस्यापि नाना त्वाद संगत्यापत्तेः न तु प्रमाविषयत्वीयस्वरूपसंबंधेन तथा सति केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसिद्धिः स्यादिति भावः तथाविधः केवलान्वयिसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूताकाशाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः आकाशाभावस्य स्वमतेऽभावासंभवात्तं प्रदर्शयितुमाह विवरणे ॥ ॥ ॥ ॥

तादृशेति साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववतो ऽभावः प्रत्येकं तच्छून्यत्वं पदधिकरणतायाव्यापकं तत्त्वमित्यर्थः यावत्त्वावच्छिन्नप्र
न्यत्वविवक्षणे धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावघटिततादृशयावदभावशून्यत्वस्य वह्न्यधिकरणताव्यापकत्वादिति भावः यथा संनिवेशे
वैयर्थ्याभावादाह अनतीतेति तादृशं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवताम् अप्रसिद्धेरिति तथा चासंभवः अप्रतियोग्यपि साध्यवह्निसाभावाप्रति
योग्यपि वह्न्यधिकरणीनां तु तादृशाभावप्रतियोगित्वात्तन्निरासः इत्थं च तादृशाभावाप्रतियोगिसत्ताघटवत्तदधिकरणतापाधूमाधिकरणताव्यापक

केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं पदधिकरणतायाव्यापकं तत्त्वमित्यर्थः न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवत्त्वमेवपा
वत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं पदधिकरणताव्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेवसामंजस्ये ऽभावद्वयोपादानमन
तिप्रयोजनकमेवेति वाच्यम् यावत्तां तादृशाभिधनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः न चानवच्छेदकांशमनुपादा
याप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यतां साध्यव्यापकस्यापि रूपांतरेणासाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्व

सोपदर्शितत्वादित्याहुः॥

त्वान्नासंभवः धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकभेदस्यापि तादृशाभावाप्रतियोगित्वात्तदधिकरणतायाश्च वह्न्यधिकरणत्वाव्यापकत्वान्नाति
व्याप्तिरिति भावः रूपांतरेणेत्युक्तत्वात्तदधिकरणहृत्तित्वविशिष्टत्वादिनातथा च तादृशाभावाप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या लक्षणासंभव इति भावः
अत्र कल्पे पिकेवलान्वयिन्याकाशादिरेव तादृशो ऽभाव इतिध्येयम् अत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकपावद्यव्यापकतावच्छेदकं तत्त्व
मित्यत एव सामंजस्ये ऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनमित्यस्वरसः केचिदाहुरित्यनेन सूचितः॥ ॥ ॥

लक्षणद्वयस्यापीनरूक्त्यपरिहारायाह अवच्छिन्नमिति इत्थं च सामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिते च संयोगसमवायभेदेनाह धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेरिति नियतस्वेदे
नित्वस्यास्यास्मदङादावभावान्विपतप्रवेष्टेति तावच्छेदकं इ उत्वमेवकारणत्वमिति भावः ननु दृष्टांतस्थले व्याप्त्याश्रयदोषात्कथमवच्छेदकत्वमतस्तत्समाधा
नमाह उपहितेति सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं धूमत्वमवच्छेदकं धूमत्वमवच्छेदकमिति भावः अधिकरणतयोः प्रवेशेनादात्म्येन व्याप्तिसंग्रह इत
तोजनकत्वादीति आदिना प्रतियोगित्वादिसंग्रहः तथा च संबंधिसंबंधित्वं निवेश्य न तदधिकरणत्वमपीति भावः साध्येति तथा च गुणसामानाधिकरण्यवि
+अत्र चेति गुणवद्गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावित्यति भावः विशिष्टसत्त्वाद्यवच्छिन्नपद्गुणसामानाधिकरण्यं तदधिकरणीभूतसत्तायाः कर्मादावपि सत्त्वा
दिति भावः विशिष्टसत्ताधिकरणत्वेन कर्मादावितिनोक्तदोष इति भावः प्रागसंभवीति पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयदशायां वह्निसामानाधिकरण्यविशि

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्त्यवच्छेदकत्वं दंडत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदक
धर्मात्मककारणतातरवच्छेदकत्ववत्तदभेदेप्युपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयं तत्राद्यमभिप्रेत्याह यत्संबंधितेति यत्संबंधिता सामानाधिकरण्यरूपा
यद्वा यत्संबंधितावच्छेदकरूपकत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः तथा हि धूमस्य वह्निसंबंधित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसंबंधित्वात् वह्नेस्तु समसंबंधि
त्वेन वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासंबंधिनि गतत्वात् नन्वति प्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादीत्यथा तादर्शनात् किंतु वह्न्यावाइंधनमभववह्नित्वं धूमसंबं
धितावच्छेदकमतादृशं च व्याप्यमेव अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नेय स्वस्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम्॥ ॥ ॥

जनकत्वादिव्याहत्त्या अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तिः साध्यसामा
नाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शी स्वपक्षे साध्यनिर्णयात्माग संभवीत्यनुशयेन द्वितीयम् अपमालोको धूमोवेत्यादौ विशिष्यसंदेहेपि सामान्यतोव
ह्द्रव्यत्ववान्पर्वत इत्याकारेणयात्मव्यतो निश्चयात्तज्जितस्य वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टद्रव्यत्ववान्पर्वतसंभवात्तद्धर्मिनिश्चितस्तद्धर्मसामानाधिकरण्यविशि
ष्टधर्मांतरस्यप्रत्यक्षनिर्णयेन द्विविधनिश्चयात्तन्निश्चयस्य नहीमाभावग्रहाभावस्तु तद्धर्माभावग्राहकसामग्र्यभावस्य चाहेतुत्वमनन्यगतिकत
याकल्पनीयमित्याशयः अपमितिअपमालोको धूमो वेति सम्रायदशायां वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्ववद्धान्यतरत्वनिर्णयादिति भावः इत्यपीति अ
वच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषा प्रेदृष्यमाणत्वात् किंतु स्वविशिष्याधिकरणाहत्तिर्यावत्सत्तासामानाधिकरणकत्वादिरूपं तच्च सत्वरूपे कस्याभावाद्विशिष्य

अविच्छिन्नमिति विशिष्टं सामानाधिकरण्यं वह्निसमानाधिकरण्यं व्याप्तिः इत्यर्थः॥

आधेरोषमाहमेयत्वादाविति भयत्रत्नमाह धूमत्वादाविति तदभाववदिति साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः कर्मोदीति सत्तायां कर्मणि गुणसामानाधिकरण्यं नास्तीति मतीतिवृत्त्यादिति भावः नतथात्वेन तदभाववद्वृत्तित्वम् विशिष्टसत्तात्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन व्यापिता दृष्टा गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वृत्तेरिति भावः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमतेपि दूषणमाह स्वानीति धूमावयवावच्छेदेन वह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात्तद्वृत्तौ धूमत्वेप्यव्याप्तिरिति भावः अतिरिक्त इति साध्यसामानाधिकरण्याभाववति अतिरिक्तत्वावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावो बोध्यः तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ कस्यचिदतिरिक्तस्य जलत्वादेर्वह्न्यधिकरणवृत्तित्वाभावेपि न क्षतिः सार्वभौममते सत्तायां भवति गुणसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात्तस्याद्रू

अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा वह्न्यादिसाध्यमेयत्वादावतिप्रसंगाद्धूमत्वादावप्रसंगाच्च किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तत्र च यद्यपि न तदभाववद्वृत्तित्वं गुणवत्सत्वादित्यत्र सत्तात्वेतिप्रसंगात्तन्न वक्र्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वात्तथा तथासति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसंगात् तथाप्यतिरिक्ते मद्वयं विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वन्नतेनत्वम् साध्यासमानाधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टाधि

त्वाधिकरणवृत्तित्वाद्गुणवद्सत्वादिव्यादावव्याप्तिः व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपत्वाभावाद्व्याप्तिप्रकारकपरामर्शानात्मकस्य विशिष्टपरामर्शस्यानुपपत्तिरत आह साध्यासमानाधिकरणेति साध्यासमानाधिकरणेन वर्त्तत स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यं यस्य स्वस्य तत्त्वम् स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि साध्यसमानाधिकरणभिन्नह्रदत्वादौ धूमत्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वसामान्यस्यावृत्तित्वाद्धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमुपपन्नम् धूमवान्वह्नेरित्यादौ तु धूमासमानाधिकरणेऽयोगोलकत्वादौ वह्नित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यसत्त्वान्नातिप्रसंगः तत्रापि द्रव्यत्वादिनिष्ठस्य वृत्तित्वविशेषस्यायोगोलकत्वादावृत्तेर्वह्नित्वादावतिप्रसंगस्त्वतः सामान्येति॥ ॥ ॥ ॥

ननु संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे ह्रदरूपादौ धूमाधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकादिसंबंधेन सत्त्वात्तद्वृत्तित्वानां तत्तत्संबंधेन समवायादिना वृत्तित्वं वाच्यं तथा च संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे जात्यादौ समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या न वृत्तित्वस्य तादृशजात्यवृत्तित्वाभावादसंभव इत्यत आह स्वविशिष्टेति स्वमवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यावदिति गुणवत्सत्वादित्यत्राति व्याप्तिनिरासाय सत्तात्वविशिष्टेति स्वविशिष्टत्वस्य फलमाह कर्मान्यत्वेति एवञ्च उक्तावच्छेदकत्वनिर्वचने च मेयत्वादेरपीति द्रं

स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वं वेति फलितार्थः सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणकर्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसंगः कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयेण कर्मादिरितिनाप्रसंगः एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः न तु हेतुमेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहिणि स्वसमानरूपेण व्याप्तिग्रहासंभवात् अन्यथातिप्रसंगात्॥ ॥

वाच्यं मेयादित्यादौ मेयत्वस्य वाच्यत्वसामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ सत्त्वेपि वाच्यत्वासमानाधिकरणस्य गगनादेः सत्त्वस्य मेयत्वविशिष्टमेयाधिकरणावृत्तित्वादवच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यर्थः॥ ॥मैथिलमतं दूषयति यत्त्विति वृत्तिमत्त्वमेयत्वमित्यत्र प्रमेयत्वस्य सर्वे पर्याप्तवृत्तिमत्त्वमेवात्र निरूप्य दर्शितं प्रमेयत्वादिनेति तेन मेयादिति प्रयोगोपपत्तिः अतिप्रसंगादिति द्रव्यत्वादिनापि धूमादिनिष्ठव्याप्तिग्रहप्रसंगात्॥

संबंधसामान्येन एहन्न्याधिकरणं तद्दत्तावाकाशादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवति कालिकसंबंधसामान्येनाहत्त्वा वाकाशादौ हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽन्यथेनेति वन्हिमान् धूमादित्यत्र वह्निसमानाधिकरणधूमावयवरूपादौ समवायेन धूमाधिकरणवृत्तित्वादव्याप्तेरा ह हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति वस्तुतस्तोपपत्तिस्तत्तयोरननुगमादावश्यकत्वात् स्वविशेषणता विशेषणो वा वृत्तितत्त्वबोधं स्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवति विशिष्य णता विशेषण यदवृत्तित्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेन द

साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याधिकरणे येन येन संबंधेनावर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणेपि तेन तेनैव तथा त्वं बोध्यम् नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वेतु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् सामानाधिकर ण्योपादानन्तु मप्रागभावत्वादिसंग्रहः तदघटितत्वंच तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम्॥ ॥ ॥

त्वधिकरणेपि तेन संबंधेनावृत्तीत्येव वक्तव्यमिति वारणीयत्वेत्विति वस्तुतस्तत्र व्याप्तिसत्त्वात्तद्वारणेपि न क्षतिः प्रयोजकत्वाभिकेन वनियम इति भावः तादृशेति निरुक्तावच्छेदकरूपेत्यर्थः तेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र स्वसमानाधिकरणसत्तात्वघटितत्वेपि विशिष्टस त्तात्वस्य न क्षतिः नीलधूमत्वे तु धूमत्वमेव तादृशो धर्मोऽन्तरंक इति नातिप्रसंगः स्वस्यापि स्वघटितत्वादन्तरेति धूमेति धूमत्वस्य धूमप्रा गभावत्वासमानाधिकरणत्वात् विशिष्टाभावस्तत्राप्यक्षुण्णा इति भावः ननु तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तत्तदभावमत्तदघ टितत्वं तथाच नव्यर्थदृष्टपर्वतायां संदर्भविरोधस्तत आह तदविषयकेति इत्थंच स्वाविषयकप्रतीतिविषयस्वसमानाधिकर

मिश्रमतमाह स्वरूपसंबंधविशेषस्वेति अन्यथाः नतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वपदार्थत्वेननुगुणवत्त्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वा ल्लघुत्वाच्च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वं स्यादत आह विरुद्धयोरिति विरुद्धयोरपि गोत्वाश्वत्वयोरधिकरणे प्रमेयत्वादेर्वृत्तेर्नावच्छेदकभेदापेक्षेत्यत उक्तं भावाभावयोरिति एकस्य एकरूपावच्छिन्नस्य तेन धूमवान्वन्हेरित्यादौ वन्हेर्नानात्वेपि न क्षतिः तत्र विरुद्धभावाभावाधिकरणे एकस्यैकेन संबंधेन वृत्तौ अवच्छेदकभेदस्यावश्यकत्वे प्राचां संमतिमाह उपाधीति साध्यसामानाधिकरण्ये उपाधिरवच्छेदकः साध्याभावसामानाधिकरण्ये चोपाध्यभावोव च्छेदक इत्यर्थः ननु सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यमात्रावच्छेदकत्वेप्युक्तविरोधपरिहारो भवत्येव तथा चातिव्याप्तिरेवेत्यत आह सत्तात्वेति तिविनिग मनाविरहादुभयावच्छेदकत्वे विरोधान्नैकस्यावच्छेदकत्वमिति भावः विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह अव्याप्यवृत्तेरित्यादिना संयोगतदभावैरेकाव

स्वरूपसंबंधविशेषस्य वावच्छेदकत्वमतम्भुनस्त्वतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि संगच्छते अन्यथा [illegible] इति प्रसक्ते ऽनतिप्र सक्तस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन संबंधेन वृत्तिविरुध्यते ऽतस्तत्राप्यवच्छेदक भेदापेक्षा ऽन एव व्यभिचारिणि साध्य तदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः सत्तात्वं तु गुणाभावस्य व गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात् अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च वृक्षादेरधिकरणे महान सादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् वह्निमति संयोगेन वर्तमान च्छेदेन विरोधावर्तनत एव परन्तु प्रकृते तादृशविरोधानविवक्षा ॥ स्य धूमादेर्वन्ह्यभाववति स्वावयवे संयोगेना वर्तमानत्वाच्चेत्तदुक्तत्वत्वधूमत्वादेन साध्य तः एकधर्मिणि इत्रिज्ञतयोर्विरुद्धत्वं यो स्तादृशविरोध एव विवक्षित इति दर्शयित्वा संबंधभेदेना विरोध इत्यपि संयोगेन वन्हेरिति अविरुद्धत्वादिति तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेद कावच्छिन्नस्य चाधिकरणे एकस्यैकेन संबंधेन वृत्तिर्विरुद्धेत्यर्थः तेन कपिसंयोगो सत्त्वादित्यादावप्यवच्छेदकभेदापेक्षेति द्रष्टव्यम् एकेन संबं

ननुर्न्व मितिविरोधिव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वपानेतद्व्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुरित्यत आह व्यभिचारेति तद्धर्मविशिष्टस्यापि साध्यतदभावयो
रिवतदुभयसामानाधिकरण्ययोरप्येकावच्छेदेन स्वरूपतो विरोधस्योक्तत्वादिति भावः ननु शाखावच्छिन्ने वृक्षे कपिसंयोगाभावग्रहेऽपि शाखावच्छे
न वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानवद्वह्नित्वविशिष्टधूमानधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि वह्नित्वावच्छेदेन धूमाधिकरणवृत्तित्वग्रहो नानुपपन्नः हेतुतावच्छेद
कावच्छेदेन साध्यानधिकरणवृत्तित्वं तु न व्यभिचार इत्यत आह अस्तु वेति पर्यवसितमिति एतादृशव्यभिचारान्यापकत्वेऽपि अर्थः एतादृशव्यभिचा
रानुत्पन्नदशायां व्यभिचारान्तरधीकालेऽप्यनुमितेरनुत्पत्तेरिष्टत्वेति भावः व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिं वर्णयन्ति नीलधूमत्वेनेति तु स्त्र

व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहे तद्धर्मावच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्व
ग्रहापोगात् अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्धीरेव साक्षाद्विरोधि
नी व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकमपि एवं च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्या
वच्छेदकं व्याप्तिः न तु तत्सहचरितं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं तेन च गुरुणा रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे चानु
योगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः॥

युक्तान्यत्राप्याह एवं चेति स्वरूपसंबन्धविशेषस्यावच्छेदकतात्मकत्व इत्यर्थः तत्सहचरिततत्समनियतमनन्येवं गुरुरूपेण प्रकृतव्याप्तिग्रह
णासंभवात् वह्निच्छिन्नहेतुकानुमितिनैसान्नीलधूमादित्यादिप्रयोगे च प्रयोक्तानिग्रहीतः स्यात् प्रकारान्तरव्याप्त्यभिधाने नायं दोष इत्यत आह तेन चे
त्यादि प्रकारान्तरेति अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भेत्यर्थः तन्मतेऽपि नीलधूमत्वावच्छेदेन तद्व्याप्तिग्रहस्य नीलधूमादिति प्रयोक्तृनिग्रहस्य चाविशिष्टत्वादि
ति भावः केचित्तु तेन समनियतगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभावेन अपि भिन्नक्रमः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनां तेन तत्तानुयोगोऽपि प्रकृतव्याप्तिवादि

प्रतियोगेरवच्छिन्नत्वमनवच्छेदकत्वं तु साध्यव्यक्तिवाहुल्यच्छिन्नत्वमनवच्छेदकत्वं तु त्वादयत एवानुमितिद्रव्यत्वादिजातिपरिग्रहः सत्तावारणाय सत्वं
तं कर्मत्वादिवारणाय द्रव्यसमवेतत्वेति न चात्र रूपसमवेतत्वस्यादीनां तावेतावविनिगमनाविरहेणाहेतुप्रवेशगौरवाद्रूपत्वादिकमेवावच्छेदकमुचि
तमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहेण रूपासमवेतत्वासमवेतत्वादीनामवच्छेदकत्वेतद्घटकत्वेन रूपादीनां चेतुर्विंशतेरप्यवच्छेदकत्वे
तत्तद्ग्राहकगुणत्वस्यैव हेतुत्वप्रवेशेन गुणासमवेतत्वस्यैव हेतुत्वप्रवेशौचित्यात् अत एवाकाशपदस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं शब्द
त्वमेव न तु कत्वादी तुल्यं गुणादीधितौ यद्वाकारोऽनास्योयां सर्वसाधारणगुणत्वमेव दर्शितं सम्यक् तत्त्वम् अवच्छेदकत्वम् एतन्म

एवं द्रव्यं रूपाद्रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य
चैकस्यावच्छेदकत्वसंभवेऽपि रूपत्वादीनामपि न तत्त्वं विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणधर्मेकेन समं येन हेतोः कथं विरोधः कथं वाद्र
व्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगस्तथा परामर्शाद्वानुमितिरिति तु विभावनीयम् अपरे तु पक्षमविशिष्टहेत्वधिकर
णत्वं साध्याधिकरणता वा अवच्छेदकं सधर्मो व्याप्तिः ग्रंथस्थधूमस्य धूमवतः धूमत्वधूमवत्त्वम् वह्नेस्तु वह्निमत्त्वादिप्रका
रेण व्याख्येयः ॥

तत्परतिविरुद्धयोरिति तादृशव्याप्तिमानाभावादिति भावः कथमित्यस्यावच्छेदकेन रूपेण हेतुप्रयोगस्य
न्यायत्वात् रूपत्वादेर्व्याप्यनवच्छेदकत्वात् द्रव्यं रूपादित्यादिप्रयोक्तुर्निग्रहः स्यादिति भावः स्वार्थानुमानाभिप्रायेणाह तथा परामर्शा
हेति द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादिसंग्रहाय पक्षधर्मविशिष्टेति हेत्वधिकरणताया अवच्छेदकत्वमव्याप्त्यापिवाल्प्यसाधूमस्य व
न्हिसंबन्धित्वधूमत्वमवच्छेदकमित्यादि ग्रन्थविरोधं प्रथमत एव निरस्यति ग्रन्थस्त्वित्यादिना॥

विं॰ शि॰ भ॰
१५०

विरुद्धदिक्कालेति अयावच्छिन्नकपिसंयोगे साध्ये मूलावच्छिन्नकपिसंयोगविशेषस्य विरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्य तद्वृक्षादौ साध्ये तद्वृ
त्तिध्वंसस्य विरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य चाधिकरणतायां साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अविरुद्धदिक्कालवृत्तिकयोर
प्यसंभवमाह न्यूनेति वन्हिमान्धूमादित्यादौ तादृशधूमस्य वन्ह्यपेक्षया न्यूनदेशकालत्वस्याधिकरणतायां वन्ह्यधिकरणतावच्छेदकत्वा
संभवादित्यर्थः तुल्यवृत्तीति तद्रूपवान्द्रसादित्यादौ परस्पराधिकरणतायाः परस्पराधिकरणतावच्छेदकत्वे ऽन्योन्याश्रयान्नैक
मप्यवच्छेदकमिति भावः उत्पत्तिस्थितिविनाशादृशान्योन्याश्रयोपि वस्तुव्यवस्थाविरुद्ध इति ध्येयम साध्याधिकरणताशब्दात्त्रित्व

अत्र चावच्छेदकत्वं न तु रूपसंबंधविशेषः विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकयोश्चाधिकरणतायां
तदसंभवात् तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणतयोर्मिथोवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियंतुमशक्यत्वात् नाप्यन्यूनवृत्तित्वं न्यून
वृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः किंतु अनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तित्वकत्वमिति यावत् अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः अत्रच
यस्यन्यूनवृत्तित्वं साध्यं तत्त्वं हेतुव्यापकसाध्यसंबंधित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमतिरिच्यते तच्चाग्रे ग्रंथकार एव विवेचयिष्यती
त्याहुः॥

रूपेत्यतिरिक्तवृत्तित्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरतः स्वान्यूनवृत्तीति स्वमवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमाधिकरणत्वादि अन्यूनवृत्ति
त्वं व्यापकत्वमतत्परं साध्याधिकरणत्वपरं हेत्वधिकरणतानिष्ठावच्छेदकत्वलाभाय बहुव्रीह्यनुसरणम् तथा च यद्धर्मविशिष्ट
हेत्वधिकरणतात्वान्यूनवृत्ति साध्याधिकरणताकेत्युक्तिभंग्या यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणता व्यापिका साध्याधिकरणता स ध
र्मो व्याप्तिरिति फलितोर्थः तत्र चाधिकरणताद्वयप्रवेशो गौरवं प्रकाशयति अत्र चेति व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतासंपादनाय स्व

राम॰
१५०

ननूपाधेः साधनावृत्तितया कथं तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमत आह विशेषणानामिति ननु अवच्छेदके विशेषणताप
न्नस्यापि तस्यानवच्छेदकत्वं किंतु वन्ह्यावार्द्रेंधनप्रभववन्हित्वमवच्छेदकं तच्च सामानाधिकरण्यसंबंधेनार्द्रेंधनप्रभवत्वविशिष्टव
न्हित्वं तत्र चार्द्रेन्धनप्रभववन्हेर्न विशेषणत्वं किंतु सामानाधिकरण्यघटकतया संबंधत्वमेवेत्यत आह उपाध्यनुप्रवेशेनेति तथा चो

उपाधिनेति विशेषणतामापन्नेन उपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् वन्ह्यावार्द्रेंधनप्रभववन्हित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवन्हि

वन्हिसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ॥ ॥ ॥

विशिष्टत्वेन धूमसंबंधे व्यवच्छिद्यमाने तथाविधवन्हेरप्यनुप्रवेशात् प्रसक्त्यादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ॥

साध्य उभयविधधर्मेणावच्छिद्यत इत्यर्थः तदनुप्रविष्टत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वम् अनुप्रवेशो वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह वन्ह्याविति प्रथमे
संबंधतया उत्तरयोस्तु विशेषणतयानुप्रवेशः आर्द्रेन्धनत्वस्योपाधिघटकतया निवेशेपि विशेष्यतया निवेशाभावं दर्शयितुं तस्य पृथ
गुक्तिः नवेति वाकारो ऽनास्थायां प्रसक्त्यादावार्द्रेन्धनप्रभववन्हिसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशेषणा
त्वे वैयर्थ्याभावादिति अन्यदेतदिति उपाध्यनुप्रवेशस्योभयथापि सत्वादिति भावः ॥

सोयाधौत्तूपाधिनेतिमूलमुपाधिनेवेतिनियममुखेनसाधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वघ्रायकमितियथाश्रुतग्रंथतात्पर्यं निरस्य
ति अत्रवेत्यादिना अभिचारिणिसाध्यसामानाधिकरण्येपिनावच्छिद्यतेतस्वत्रयमुपाध्यनुप्रविष्टमुपाधिरितिव्यानियमंदर्शयतिशीतेत्ये
नेतिद्रव्यत्वेहवत्सशंदित्यत्रस्नेहसामानाधिकरण्यावच्छेदके शीतत्वेनोपाध्यनुप्रवेशइति व्यभिचारः ननूपाधिनेतितत्रीयार्थोविश
षणत्वंतथाचतद्वतीहनासामानाधिकरण्यसंबंधेनावच्छेदकेविशेषणतयायेनावच्छिद्यतेतस्वत्रयमुपाधिरितिनियमात्शीतत्वेव्यभि
चारस्तस्यावच्छेदकविशेषणत्वेनानवच्छेदकत्वादत आह शीतान्यत्वेतिद्रं निःस्नेहस्पर्शादित्यत्रशीतान्यस्पर्शत्वमवच्छेदकमतश्चसामा
नाधिकरण्यसंबंधेनशीतान्यत्वविशिष्टस्पर्शत्वेतत्रशीतान्यत्वतादृशमवच्छेदकमपिनोपाधिरितिव्यभिचारइत्यर्थः उक्तधर्मयोरनुपा

अत्रचेदंस्नेहवन्निःस्नेहंवास्पर्शादित्यत्रविनाप्युपाधिप्रवेशनंशीतत्वेनशीतान्यत्वेनवासाध्यासमानाधिकरणतयासा
धनव्यापकतयावास्वयमनुपाधिनाकेवलेनविशेषणीभूयवाशीतान्यस्पर्शत्वेनचोपाधिनास्वतएवसाध्यंसंबंधाव
च्छिद्यतइत्युपाधिनेवेतिनियमेनतात्पर्यपरंतुशुद्धस्यसाधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ॥ ॥

धितियथाक्रमंहेतुद्वयमसाध्यासमानाधिकरणेत्यादिकेवलेनशीतत्वेनविशेषणीभूयशीतान्यत्वेनावच्छिद्यतइत्यर्थतेनेनान्वयः न
नुतृतीयावलादुपाधिनाविशेषणतामापन्नेनेवावच्छिद्यतइतिलभ्यंतथाचोपाधेरवच्छेदकत्वमवच्छेदकविशेषणतयैवेतिपर्यवसितमतदृ
षयतिशीतान्यस्पर्शत्वेनेतिचकारस्त्वर्थे स्वतस्वनतुकस्यचिद्विशेषणतयाशीतान्यस्पर्शत्वस्यचपृथिवीस्पर्शजलान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्या
पकतयातुपाधित्वं यत्तुपत्रोपाधित्वंतत्रावच्छेदकमविष्टत्वमितिनियमेव्यभिचारोन्यत्रावनशीतान्यस्पर्शत्वेनेतितदसत् स्वेनोःवच्छेदकत्वेपिशीता
न्यस्पर्शत्वविशिष्टत्वसमसत्वादिसाधारणस्यावच्छेदकत्वेशीतान्यस्पर्शत्वस्यानुप्रविष्टत्वेनव्यभिचारएतमवातेपघ्यपिप्रथमनियमस्येवग्रंथ

साध्यनेतिसाधनतावच्छेदकातिरिक्तमवच्छेदकमावश्यकमित्यर्थः तद्विशेषः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकविशेषः अन्यथा
सोपाधौसाध्यसंबंधितावच्छेदकस्यासत्वेतद्विशेषस्यसोपाधित्वाभिधानमसंगतंस्यादितिमेवसुपष्टंभकतेतिभावः ननूपाधेः साधनाद्यन्तितया
कथंतन्निष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमितमत आह सामानाधिकरण्येनेतितथाचसामानाधिकरण्यसंबंधेनोपाधिरपिसाधनद्यति
रेवेतिनानुपपत्तिरितिभावः अनूतिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वोक्तौप्रत्यक्षमुद्गतरूपादित्यत्रमहत्वादेरुपाधित्वंनस्यादित्यत आह
ततंचेति अवच्छेदकंत्वंचेत्यर्थः अन्यूनवृत्तित्वंन्यूनेत्वृत्तिभिन्नत्वं न्यूनवृत्तित्वंचतत्समानाधिकरणात्यंतत्रविशेष्यदलस्याने
यतएवसोपाधौसाधनतावच्छेदकातिरिक्तंनियतंअवच्छेदकमतस्वतद्विशेषस्तत्रोपाधिरितिवरंनीत्याह अतस्वेत्यादिअत्रावच्छेद
कत्वंसामानाधिकरण्येनतत्वेचान्यूनवृत्तित्वंव्यापकत्वमितियावत्तच्चाधिकरणांतर्भावेनतेनसाध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदका

अतएवसाधनतावच्छेदकभिन्नेनयेनसाधनाभिमतेसाध्यसंबंधोवच्छिद्यतेसएवतत्रविशेषणमुपाधिरितिवदन्ति

वच्छिन्नसाधनवत्वव्यापकाधिकरणताकत्वंपर्यवस्यतिनिष्कृष्टविशिष्टसाधनव्यापकत्वमितितुनिष्कर्षः इत्थंचसत्ताद्येकव्या ॥
त्तिकहेतुनिरुक्तद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिरुक्तद्रव्यत्वादौनातिप्रसंगः नवाद्रव्येजन्यत्वेसति
तिप्रयोजनकत्वादाह व्यापकत्वमितीतिद्रव्यमपिद्रव्यंसत्वादित्यत्र ॥सत्वादित्यादौद्रव्यत्वविशिष्टसत्वाद्यव्यापकेस्पर्शवत्वादाव
रत्वादावृत्तिव्याप्तिरत आहतच्चाधिकरणांतर्भावेनेति पदाधिकरणांतर्भावेनसाधनेसाध्यसामानाधिकरण्यंतदधिकरणांतर्भावेनोपाधेरपी
त्येवंरूपेणेत्यर्थः सत्तायांद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यंपदेदीपितत्रनघटत्वसामानाधिकरण्यमितिनातिव्याप्तिरितिपर्यवसितार्थमाहतेनेतिसा
ध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनंनद्वृत्तव्यापकेत्यर्थः अधिकरणताद्वयप्रवेशगौरवादाहनिष्कृष्टेतिसाध्यविशिष्टत्यर्थः सा

निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वस्य सयन व्यापकतया सर्वे मत एव वायुपार्थिवं रूपान्यत्वस्यानुमाधुनाव्यापकत्वेपि द्रव्यत्वाभावविशिष्टस
त्तावत्ति स्पर्शादौ सत्त्वेन विरोधाभंजकतया एतन्मत एव वायुपार्थिवत्वमित्युभयमुपात्तम् यद्वा यथाश्रुतेविशेषणाद्वयं रक्षितं विभेदमात्र विशेषणत्वं हि
व्यावर्तकमूतत्वाश्रयतया सामानाधिकरण्येन वा आद्ये शीतस्पर्शान्यत्वे निःशीतस्पर्शान्यत्वस्याश्रयतया सर्वत्र व्यावर्तकत्वात् अतएव
चमित्रव्यारव्यानमपि दूषितम् शीतस्पर्शान्यत्वविशिष्टस्पर्शत्वरूपेण विशिष्टसंबंधितावच्छेदके विशेष्ये साधनतावच्छेदकीभूतमपहाय विशेषणांश
स्य शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधित्वप्रसंगात् द्वितीये रूपान्यत्वेति रूपान्यत्वविशिष्टसत्ताया रूपत्वेनित्वविशिष्टसत्तातो व्यावृत्तत्वादित्यभिप्रायकमिदम् उक्तरी
त्या यथाश्रुतविशेषणत्वस्यापि तन्मत्वादावत्रे तिशीतस्पर्शव्यत्वस्याश्रयतया साध्याभावविशिष्टसाधनव्यावर्तकत्वसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय

निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि तच्च साध्यविशिष्टसाधनेविशेषणाय
साध्याभावविशिष्टसाधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकम् साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवद् वृत्तीतियावत्॥ ॥

सामानाधिकरण्येनेति तेन संबंधेन तद्व्यावर्तकं हि तेन संबंधेन तदृत्तित्वमेव भवतीति साध्याभावविशिष्टसाधनासामानाधिकरण्यं लब्धं तथा च तावन्मात्रे
णैव सामंजस्ये व्यावर्तकत्वं व्यर्थमव्याप्तिकरं चेत्याशयेनाह साध्याभावविशिष्टेति साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं साध्यविशिष्टसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मे विशेषणमिति वृत्तितार्थः तेन जातिमान्सत्त्वादित्यादौ साध्याभावविशि
ष्टसाधनवति जात्यादौ उपाधितावृत्तकसंबंधसमवायेनवृत्तित्वामसिद्ध्या सत्तादावव्याप्तेनाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगित्वं चोपाधितावृत्तकसंबंधावच्छि
न्नं ग्राह्यम् तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ संयोगेन धूमविशिष्टवह्निव्यापकस्य वह्न्यादेः साधनवत्त्वेविपक्षनिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगि
त्वेपि नातिव्याप्तिः॥

यथाश्रुतत्यागे बीजमाह एवं चेति सत्ताया अभेदेपीति द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्तातो द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताया अभेदेन व्यावर्तकत्वासंभवादिति भावः साधनता
वच्छेदकविशिष्टार्थकस्य निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह नवेतिन त्वेतावतैव सामंजस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेतिस्य वैयर्थ्यमत आह इत्थं चेति तद्भिन्न
त्वम् साधनतावच्छेदकभिन्नत्वम् प्रतिकूलत्वमप्याह इदं दधीति साध्यं चनोपाधिरिति न येत्याह जन्यं चेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन जन्यत्वविं
शिष्टदधिपत्रत्वावच्छेदधित्वेन न्यत्वाभावविशिष्टदधिपत्रदधिमतिदध्यारंभकपरमाणौ तत्रावश्यं दधित्वाभाव इति क्रमेण विरोधभंजके

एवं च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेपि गुणकर्मान्यत्वेनाव्याप्तिः नापि द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ
इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वे तेनापपरं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षितमेतत्तवैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा द
ध्र इत्यादौ दधित्वादावव्याप्तिश्चापद्यप्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं पर्यवसितम्
र्थः अनवच्छेदकत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन ॥ ॥

दधित्वादौ साधनतावच्छेदकभिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिरित्यर्थः साधनतावच्छेदकभिन्नेत्यंशे सार्थकीकर्तुमाह यद्वेति पूर्वकस्य विशेषणमित्यत एव सद्धे
तुनिरासः अत्रकल्पेतरदलस्य सद्धेतुसाधारणतया व्याख्यानादनवच्छेद्यान्तरदलेनैव लक्षणाव्याप्तिरदर्शितेति प्रकृतेति सद्धेतोः साधनतावच्छेदका
वच्छिन्नेव साध्यसंबंधितेति तन्निरासः तस्य साधनतावच्छेदकस्य द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्य
त्वाभावविशिष्टसत्तात्वेनानवच्छेदकतया तत्र गुणकर्मान्यत्वाद्वायुपार्थिवलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह तद्विशिष्टेति प्रकृतसाधनतावच्छे
दकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः॥

विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्स एव दोष इत्यत आह साध्याभाववृत्तेरिति अत्र च विशिष्टनिरूपिताधिकरणतानगुणादाविति न दोषः इदं चात्राबधेयं यथा संयोगस्य शुद्धपुरुषप्रतियोगिकस्याभूतलादौ सत्त्वेपि पुरुषेदं गुणाभाववद्दशायां मदं इव विशिष्टपुरुषप्रतियोगिकत्वं तथा शुद्धसत्ताप्रतियोगिकसमवायस्य गुणादौ सत्त्वेपि न गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता... प्रतियोगिकत्वेन गुणादौ समवायेन न विशिष्टसत्तावत्त्वमिति यत्तु गुणादौ गुणकर्मान्यत्वस्य परंपरयाभावेन गुणकर्मान्यत्वं सत्तायां च संबंधः इति न गुणादौ समवायेन विशिष्टसत्ता तत्राश्रयसमवायसत्त्वेपि गुणादौ न तादृशी धीरिति तत्तुच्छम् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीतौ गुणकर्मान्यत्वस्य विशेष्ये परंपरासंबंधेन प्रकारत्वात् अत एव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायाः समवायेन साध्यत्वं तत्र तत्रोक्तं समवायेन तदभावप्रतिपादनं च संगच्छते इतरथा सर्वं दुर्घ

साध्याभाववत्तस्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेतियावत् एतेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ मेयानवच्छेद्यसाध्यसंबंधाप्रसिद्धिः गुणवद्गुणकर्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम्॥

टं स्यादिति एतेन तादृशानवच्छेदकत्वनिर्वचनेन ननु मेयत्वेन रूपे रामेयानवच्छेद्यत्वमाद्रेन्धनजवन्हितावच्छिन्नसंबंधितायाम प्रसिद्धमत आह गुणवदिति अत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टत्वं हेतुतावच्छेदकं समवायेन च हेतुता बोध्या जातित्वघटकनित्यत्वादेरित्युपलक्षणम् तत् हेतुकस्य सर्वस्यैव निःप्रयोजनकत्वात्परं तु प्रकिंचिद्विशेष्यानिर्देशेन तादृशविशिष्टत्वस्य सत्त्वं तत्समभिव्याहारेण प्रतिपादनासंभवः इति प्रद्युम्निगुणकर्मान्यत्वविशिष्टजातित्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या कथं तत्रातिव्याप्तिस्तथापि प्रकृतसाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वं साधनतावच्छेदके बोध्यम् अत एव साध्यविशिष्टसत्त्वादिनानैयेव दर्शयिष्यति॥

प्रागुक्तानुपपत्तेराह अवच्छेदकत्वं चेति प्रकृतसाधनस्य वा रूपमवेशेगौरवान्तद्रूपे ध्वनिष्कृष्टार्थमाह तथा चेति साध्यविशिष्टस्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टस्येत्यर्थः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्र गुणकर्मान्यत्वस्य शुद्धसाध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वेपि नाव्याप्तिः अत एव साध्यसंबंधितानवच्छेदकेसत्त्वापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वं वाच्यमन्यथा जातित्वस्य सत्तासंबंधितावच्छेदकत्वेन नत्रैवाव्याप्तिः इदं द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेति उपदर्शितेति निःस्नेहं स्पर्शादित्यादावित्यभावः। शीतपदस्य गुणपरत्वभ्रमवारणाय स्पर्शेति स्पर्शान्यत्वे यथाश्रुतं मिथव्याप्यानं विशेषणत्वेन संभवतीति तदपि हृष्यतुमिति शीतस्पर्शान्य स्पर्शत्वे संबंधितावच्छेदके शीतस्पर्शान्यत्वस्य तादृशविशेषणत्वे नातिव्याप्तेरनुद्धारादिति भावः आदिना द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ रूपान्यत्वादिपरिग्रहः द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्यशून्यगुणादौ सत्तायाः सत्त्वेन गुणकर्मान्यत्वादेस्तद्यावर्तकत्वासंभवादाह यत्सामानाधिकरण्येति गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायाम

अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन तद्यावत्साध्यविशिष्टस्य साध्यसंबंधितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकत्वमर्थः पर्यवसितमुपदर्शितस्पर्शान्यत्वादिवारणापत्तेरित्यादितत्र साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनेविशेषणाम् साध्यशून्याद्यावृत्तेरुपपित्कम् यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वे साध्याभाववृत्तिनवर्तते इतियावत् साध्याभाववविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात्साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमितिनुसमुदायार्थे निष्कर्षः॥ ॥

पि साध्यशून्यगुणादिवृत्तित्वाभावासंभवादाह साध्याभावविशिष्टेति द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वे व्याप्तिवारणाय प्रकृतेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वस्य साध्याभावविशिष्टसत्तावत्कर्मव्यावर्तकतापादनेव्याप्तिरतः सामान्यादिति द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वे व्याप्तिवारणायेत्यर्थः तु यूदलेप्रकृतेति पुर्वोक्तार्थकं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदमिति इदं च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यतावच्छेदकं यत्साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः ननु साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सद्यत्साध्यविशिष्टसाधनव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थस्तथा सति पर्दकल्पाभेदः स्यादिति॥

सर्वाभीममतमवलंब्याह केचित्विति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यावच्छेदकत्वे विवक्षणीये सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यार्थतां दर्शयितुमाह विशेषणं समानाधिकरणमि
ति उपाधेर्हेत्वव्यभिचारकत्वे तन्निष्ठसंबंधितावच्छेदकत्वमत आह तथा चेति सामानाधिकरण्येन संबंधेन विशिष्टं हेतौ मानाभावः न्नत्वप्रत्यासत्तिमत आह
अवच्छेदकीभूतेति धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजवह्नित्वमेव स्वरूपसंबंधरूपमवच्छेदकलाघवान्नमाह दर्शवह्निसामानाधिकरण्यगोत्वादिरतो ऽवच्छे
दकत्वनिरुक्तिः अवच्छेदकत्वे चेदेतिप्रत्यक्षरूपादित्यत्र महत्त्वस्य न संग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवृत्तिच वायुरादौ महत्त्वसत्त्वेन व्यभि

केचित्तु विशेषणं समानाधिकरणं तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते ऽवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्य
प्रतियोगीति यावत् अवच्छेदकत्वं चेहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव यद्यपि प्रत्य
क्षत्वमुद्भूतरूपान्महाननित्यद्रव्यत्वादिति अत्र महत्त्वस्यानित्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रांतस्योपाधेः सामानाधि
करण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति ॥

णलक्षणाभावादत उद्भूतेति प्रत्यक्षयोग्यत्वं च साध्यं तेन प्रत्यक्षाविषयस्याप्युद्भूतरूपवतो महत्त्वसत्त्वेपि न क्षतिः अत्र प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यं गुण
त्वादौ तत्र न महत्त्वसामानाधिकरण्यं महत्त्वसामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ तत्र न प्रत्यक्षत्वे सामानाधिकरण्यं तथापीत्यादौ हेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नहेतुर्वाच्य इति तद्यावृत्तिं दर्शयितुमुदाहरणांतरमाह महानिति वक्ष्यमाणलक्षणाक्रांतः इत्यर्थहेतावनित्येति तेन महत्त्वविशिष्टद्रव्यत्ववति ग
गनादावनित्यसमवेतत्वस्यासत्त्वेपि न क्षतिः अत्र महत्त्वसामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ तत्र नानित्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यमनित्यसमवेत
त्वसामानाधिकरण्यं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्वसामानाधिकरण्यमिति ॥

तथापीत्यादिहेतुपदद्वयं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरमतेन महाननित्यद्रव्यत्वादित्यत्र शुद्धद्रव्यत्वे गगनावच्छेदेन महत्त्वसामानाधिकरण्यव
तित दवच्छेदेनानित्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यविरहेपि नातिप्रसंगः न वा द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्तादित्यत्र शुद्धसत्तायां कर्मावच्छेदेन
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् तदवच्छेदेन गुणान्यत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वे विगुणान्यत्वे व्याप्तिरितिक्तचोपपन्नानतिरिक्तवृ
त्तितावच्छेदकत्वएव हेतुनिष्ठत्वं निवेश्यं न तु न्यूनवृत्तितावच्छेदकत्वेपि वैयर्थ्यादिति अयमद्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वे पृथिवीत्वादौ चा
तिप्रसंगं निरस्यति सत्वनिष्ठेत्यादिना तन्निष्ठेति सत्त्वानिष्ठेत्यर्थः अतिरिक्तवृत्तीति सत्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यातिरिक्तवृत्तीत्य

तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठपक्षसामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्तितत्वं विवक्षितमुसत्त्वनिष्ठ
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्तिगुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वा
त् पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यं तु न्यूनवृत्ति जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् साध्यव्यापकानां स
हेतावुपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः

र्थः सवृमुत्तत्वापितइभावः द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावः जलादावितितदवच्छेदकं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकं जलाद्यवच्छेदेन सत्तायां द्रव्य
त्वसामानाधिकरण्यसत्त्वात् पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य चासत्त्वादित्यर्थः साध्यव्यापकानामवह्न्यादिव्यापकानां द्रव्यत्वादीनां स हेतौ धूमा
दौ धूमनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्य साधनतावच्छेदकभिन्नत्वात् एव दोषइत्यत तत्तदनवच्छेद्येति इदं च साध्यसामानाधिकरण्यवि
शेषणे तेन नातिप्रसंगः ॥ ॥ अत्र केचिन्मणिकृताग्रे साध्यसामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्यहेतित्वमित्यस्वरसः ॥ ॥

चिं·दि·भ०
१५५

ननु चरः प्रत्यक्षी मूर्तत्वादित्यादौ व्यभिचारोन्नायकतयोद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वं सर्वसंमतं तत्र तस्य च निरुक्तावच्छेदकत्वाभावान्तस्य तत्र विशेषणमुपाधि
रिति नियमः कथमिति शंकते नन्विति यत्किंचित्सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसंबंधोवच्छिद्यत इति नियमो रूपेवं यथा शब्दत्वात्कालाकाशान्यतर
त्वादित्यादावतः सर्वत्रेति सर्वत्र सोपाधौ साध्यसमनियतस्योपाधेर्निरुक्तावच्छेदकत्वसंभवादाह सर्वेणेति नदसंभवात प्रत्यक्षत्वाभावविशि

ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसंबंधोवच्छिद्यत इति न नियमः अयं प्रत्यक्षो मूर्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसंभवादत

अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं अव्यभिचारिणा साधनेन एक
त्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसंबंधाभावादवश्यं साध्यसंबंधितावच्छेदकमस्ति तदे
देव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः॥

आह अत एव तत्रेति यतस्तत्रोद्भूतरूपादेस्तथात्वसंभवोऽत एव तत्र तादृशनियमवादिमतेऽदं लक्षणमिति ॥ ॥

ष्यमूर्तत्ववतिपरमाणावुद्भूतरूपत्वस्य सत्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वासंभवात् शुद्धसाध्यव्यापके साधनस्य न तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवोऽतत्रार्द्रे
धनादिकमुपेक्ष्य यथाश्रुतव्याप्यमाणलक्षणातिव्याप्तिं शंपितुं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमेवोदाहृतवान् तथात्वसंभवः निरुक्तसाध्यसं
बंधितावच्छेदकत्वसंभवः तत्र उपाधौ तादृशनियमवादिमते निरुक्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वनियमवादिमते इदं लक्षणमिति तथा च ल
क्ष्यतावच्छेदकमिदं लक्षणमपि न ह्याहृत्तमेवेति लक्ष्यतावच्छेदकेन तदसंग्रहो न दोषायेति भावः॥

राम०
१५५

यथाश्रुतलक्षणे नोद्भूतरूपवत्त्वादेरव्याप्तिः अत आह साधनाव्यापकत्वमिति उद्भूतरूपवत्त्वादेरपि पक्षावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाधनव्यापकत्वात् तादृशसाध
नासामानाधिकरण्यपर्यवसितमिति तथा च तादृशसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदुपाधितावच्छेदकं तद्वत्त्वमित्यर्थः तेन जातिमान्भा
वत्वादित्यत्र साध्याभावविशिष्टसाधनाधिकरणे जात्यादौ समवायेन द्रव्यत्वाप्रसिद्ध्या सत्तादावुपाधौ नाव्याप्तिः परव्याप्तिः पूर्वोक्ताग्रस्याऽपदाशि

साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यपर्यव
सितं तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादिव्युदासः अयथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वेन च विशे
षणे सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि साध्याभावसंबंधिनिविरुद्ध
स्य साध्यसंबंधस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूतोपयादनमुपाधिफलम् तदसमर्थानां चोपदर्शितो
द्भूतरूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः संभवतीत्याह व्यभिचारिणीति व्यभिचारः सपक्षः विपक्षत्वनित्यम्॥ ॥

नेति प्रत्यक्षो मूर्तत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वमुदाहरणमित्यर्थः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षत्वरूपयोग्यः तेन घटत्वादौ न सत्वं तासंभवः साध्यव्यापक
त्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे न तेन गुणकर्मान्यत्वे सति सत्तावान् ज्ञानेरित्यादौ द्रव्यत्वे नाव्याप्तिः ननु व्यभिचारोन्नयनरूपस्योपा
धिफलस्योद्भूतरूपादावपि सत्वेन तदहारणमेव किमर्थमिति शंकायां मूलं योजयति साध्याभावसंबंधिनीत्यादिना संबंधः सामानाधिकर
ण्यं तदसमर्थानां तादृशोपपादनासमर्थानां केवलविपक्षगामिनि विरुद्धे साध्यसंबंधाभावेन न तादृशविरोधसंभावनेत्यत आह सपक्ष
विपक्षेति॥

अतएवेतीतिव्यभिचारेचावश्यमुपाधिरितिग्रंथेनव्यभिचारस्योपाधिव्याप्यत्वंप्रदर्श्यतेतत्फलंचव्यभिचारेणोपाध्यनुमानमव्यभिचारेणोन्नयनस्योपाधि
फलत्वेव्यभिचारित्वानेऽप्युपाध्यनुमानंव्यर्थमेवस्यादतोविरोधभंजनमेवोपाधिफलमितिमूलार्थः॥प्राभाकरमतोपष्टंभेनातएवत्रयमाख्याय
आचार्यमतोपष्टंभेनचतुर्थमतएवेत्यादिव्याचिख्यासुराहयतएवेतिस्वाभाविकमूर्कििंचिदनवच्छिन्नम्अतएवस्वाभाविकहेतुतावच्छेदक
स्यसाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वादेवअन्यथास्वाभाविकहेतुतावच्छेदकस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेतत्रविशेषणातयासाध्यसंबंधिता

अथविपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलंतच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यतआहअतएवेति॥ ॥यतएवसाध्य
संबंधितावच्छेदकंरूपंव्याप्तिःसोपाधौनस्वाभाविकहेतुतावच्छेदकंनसाध्यसंबंधितावच्छेदकमतएवस्वसमोपवर्तिनिस्वसम

अतएवव्यभिचारेचावश्यमुपाधिरितिसंगच्छतेऽन्यथाव्यभिचारादेवतत्रागमकत्वेव्यभिचारित्वेनततदनुमानमप्रयो
जकत्वात्अतएवतस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिःसाधनत्वाभिमतेचकास्तीतिस्फटिकेजपाकुसुमवद्
नाधिकरणेव्यभिचारिणिहेतौस्वनिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसंक्रामकतयासाध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनु
॥मन्यतइत्याहअतएवेति

वच्छेदकात्वभ्रमजनकत्वस्वरूपंतत्संक्रामकत्वामनुपपन्नमेवस्यादेतिभवत्सुपष्टंभः॥उपष्टंभोपष्टंभकृतयासाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपलक्षणाव्या
प्तिरित्यस्योपयोगः॥उपाधिपदनिविष्टस्योपपदस्यार्थमाहस्वसमीपेतिसामीप्येनात्रसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमित्याहस्वसमानाधिकरण
इतिसंक्रामकतेत्यपेतिस्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमुत्पादनेनोपाधेर्हेतौसाध्यसंबंधितावच्छेदकसंक्रामकत्वमिति
भावः साध्यव्याप्यस्यैवेतिएवकारेणविषमव्यापकनिरासःविषमव्यापकेस्वनिष्ठव्याप्त्यारोपेणततत्संक्रामकत्वायोगादितिभावः ॥

साधनन्यूनवृत्तौसाध्याव्यापकेसाध्यव्याप्येवाच्यतयेतिउपाधिपदस्येतिमध्यस्थितमनुषज्यते समव्याप्तस्यैवलक्ष्यत्वेनविषमव्याप्तसाधारणत्वान्ना
स्यलक्षणत्वमतआहदूषणौपयिकमितिसाधनवतीति व्यभिचारोन्नयनमुपपादयितुमतद्व्यतिरेकेणसाध्यव्यापकव्यतिरेकेणनहिसंबंध

साधनन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारंदूषणौपयिकरूपस्यवाच्यतयाउपाधिपदस्ययोगरूढिव्यवस्थापनेननिराकुरुतेलक्षणंत्विति
लक्षणमदूषणौपयिकंरूपमसाध्येतिअत्रसाध्यव्यापकत्वमात्रंविवक्षितमूलावतेवसाधनवतितद्व्यतिरेकेणसाध्यव्यति

लक्षणंचसाध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वम् ॥ ॥

रेकोन्नयनसंभवात्।साधनवतिव्यापकविष्टत्यासाध्यसाधनसंबंधनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिःसिध्यतीतिप्रकारांतरप्रदर्श
नापपरंतथाविधोक्तिः॥

व्यापकत्वोत्कीर्तनंकिमर्थमतआहसाधनवतीतिसाधनवतिसाधनवत्वेनज्ञाने अर्थात् साधनवत्त्वेसतिसाध्यसाधनसंबंधाभावात्
प्रकारांतरमुपाध्यभावातिरिक्तव्यभिचारानुमानप्रकारंतयाविधोक्तिरिति नतुलक्षणेतथैवनिवेशइतिभावः ॥ ॥

तन्न व्यवहारम् विषमव्याप्तेपिरूढिप्रवृत्तिनिमित्तसत्वादाह योगिकमितियोगानादरमिति तथाचविषमव्याप्तेपुपाधिपदं मुख्यमेवेतिभावः अप्रयोजकत्वादावपिव्यभिचारोन्नायकत्वरूपोपाधित्वसत्वेनेष्टापत्त्या आपादनंनेष्टं तत्रत्यतोव्याचष्टेउपाधिपदेति अप्रयोजकत्वादा

रूद्व्यासाध्यव्यन्नदृत्ताउपाधिव्यवहारंनिरस्ययोगेनाधिकट्टत्तेतंन्निरस्यतिविषमेतिप्रवृत्तिनिमित्तमयोगिकम् व्यभिचारो

विषमव्याप्तस्तुनोपाधिपदवाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्दूषकताचतस्यव्यभिचारोन्नायकत
यानचव्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वमप्रयोजकसाध्यायकव्यभिचारिणोप्युपाधित्वापत्तेरिति

न्नायकत्वमेवेत्येवकारेणयोगानादरंसूचयतिउपाधित्वमुउपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् उपाधित्वाउपाधिपदवाच्यता योगादेस्तु
लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रेरूढिरितिभावः॥

(न्नायकत्वमेवेत्येवकारे) तु पाधिपदाप्रयोगान्नेष्टापत्तिरितिभावः ननुयोगादरेपिव्यभिचारोन्नायकत्वमेकरूढिर्विषयतावच्छेदकमस्तुतथा
हयोगेतिलाघवादितिसाध्यव्यभिचारानुमापककोटिप्रविष्टत्वापेक्षयासाध्यव्यापकत्वस्यलघुत्वादितिभावः साध्यव्यापकतामात्रेरितिस्वनि राम०
ष्ठव्याप्तिसंक्रामकतयैवसाधनाव्यापकत्वलाभान्नान्यदितिइतिश्रीभवानंदसिद्धांतवागीशभट्टाचार्यविरचितोव्याप्तिवादः ॥ १५७

२स्वसामानाधिकरण्यस्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वएतदुभसंबंधेनफलविशिष्टत्वंफलोपधायकत्वं.२

व्याप्तिग्रहोपायेकथनीयेप्रथमंप्राभाकरमतोपन्यासंसंगमयन्नाहव्याप्तीति प्रत्येकपदस्वरसादिद्धकत्सद्वयमादर्शनानामितिप्रत्येकंदर्शनांतरने
रपेक्ष्येण प्रातिस्विकरूपेणतत्तद्व्यक्तित्वादिना हेतुत्वेफलोपधायकत्वस्यननुभूयोदर्शनस्यहेतुत्वेस्वंउन्नीयेनचेसादिनातज्जनितसंस्कारेहेतुत्व

व्याप्तिस्वरूपंनिरूप्यपरमतनिराकरणपूर्वकंस्वमतेनतद्ग्रहोपायमभिधातुंप्रथमंप्राभाकरमतमुपदर्शयतिसयमित्यादिना
दर्शनानांप्रत्येकंवाहेतुत्वंमिलितानांवामिलनमपिस्वरूपेणोव्यापारतोवाआद्येदर्शनानामितिद्वितीयेआश्रितिकमि

सेयंव्याप्तिर्नभूयोदर्शनगम्यादर्शनानांप्रत्येकमहेतुत्वात् आशुविनाशिनांचक्रमिकाणांमेलकाभावात्
नचतावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकारिणोव्याप्तिज्ञानहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिंद्रियस्यतथात्वकल्पना

काणामपिस्थिराणामस्थिराणामपिसहोत्पन्नानांमिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् तृतीयमाशंकानिराकुरुतेनचेति ॥

स्वरूपमप्रकृतमतस्तत्संगमयितुंविकल्पयतिमिलनमपीतिमिलनमेकक्षणावस्थायित्वम् स्वरूपतःस्वरूपाणां २व्यापारतःतद्व्या
पाराणाम् तृतीयमव्यापारतोमिलनम्॥ ॥

वन्हिसहचरितधूमत्वप्रकारकसहचारदर्शनजन्यसंस्कारस्य धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणो धूमइत्याकारकव्याप्तिज्ञानं समानविशे
ष्यकं भवतीत्यतो मूलं स्तेगमपूर्ण व्यापकेत्यादिनाप्रथममेवताहशसंस्कारमिलनात्स्वमेव भिन्नविषयकत्वात्तसाध्यविशेष्यकव्यापकत्व
प्रकारकग्रहमये स्पधूमविशेष्यकसाध्यसहचारप्रकारकसंस्कारस्य भिन्नविशेष्यकत्वात्ननु शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकभ्रमे
रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकसंस्कारस्य भिन्नविशेष्यकस्यापि हेतुत्वं दृश्यमेवेत्यत आह भ्रमस्त्विति ननु तत्रानइयमेवभ्रमः

व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वाद्गृहीतव्यापकत्वांशग्र
समानविषये स्मरणो प्रत्यभिज्ञानेच संस्कारो हेतुरतः कथं सहचारविषयकसंस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत अन्यथा
तिप्रसंगः किंच संवृंध भूयोदर्शनं भूयः सु स्थानेषु दर्शनं वा भूयस्तां दर्शनं वा भूयांसि वा दर्शनानि न तथाचैकत्र रूपरसयोः इव
व्यवहृत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात्तस्यकनैव धारावाहिके तद्दीप्तसंयोगात्भूपत्वस्यानिचतुरादिशतेनाननुगमाच अपिच पार्थिव
त्वलोहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं तत्तथेतिचेत् तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनस
हकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात्किं भूयोदर्शनेन न च तेन विना तर्कं एवनावतरति प्रथमदर्शनेपि युक्तत्वान्

हेसहचारदर्शनजन्यसंस्काराणांहेतुत्वं वाच्यं तच्च न संभवति भिन्नविषयत्वादित्याह समानेतिप्रकमत्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं न तु वैशिष्ट्याव
सनुपपन्नभेदाग्रहकाल्लीनस्य शुक्तिरजतत्वगोचरसमूहालंबनस्य धर्मधर्मिभावानवगाहिनोपि तन्मतेभ्रमत्वादत आह न त्विति तथाचवैशिष्ट्यावगा
हित्वव्यवच्छेदेन यमो न तु ज्ञानद्वयेपीति भावः रजतभ्रमस्य शुक्तौ रजतवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्विभिन्नविशेष्यकत्वं स्यादतस्तन्निराकृतामिति मच्यम् अग्रे

त

व्यभिचारादर्शनसहेतुत्वेतेनैव तर्केण्यथासिद्धत्वमतौ व्यापारत्वेपि व्यापारेण च व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरित्यर्थः तर्कस्य हेतुत्वे भूयोदर्शनस्योपयोगित्वं दर्श
यति व्याप्तीत्यादिना व्याप्यत्वेतिपूर्वापेत्यादिसाधनत्वानिरूपितस्तत्पानत्वनिश्चयात्मेव वन्हिधूमव्याप्तिग्राहकतर्कमूलत्वेमानाभावस्तथापतद्व्याप्तिज्ञा
नमपेक्ष्यैव तर्कमूलमिति भ्रान्तस्यैवेयं शंकेति भावः अकारणककार्योत्पत्तिशंकानिरासद्वारा वन्हिधूमव्याप्तिग्राहकतर्कस्योपयोगित्वमित्यर्थः
किंचितु यथा जातमात्रस्यताहशव्याप्तिज्ञानं तर्कं विना न तथा वन्हिधूमव्याप्तिग्राहकतर्कमूलव्याप्तिज्ञानमपि तर्कं विना भविष्यतीति प्रतिवेदिविधया

व्यभिचारादर्शनं आपाततया सहकारि व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहको भूयोदर्शनं तु क्वचित्तर्कसहकृतानुपपत्त्या
तदिति निर्गलितं नैयायिकमतमाशंकानिराचष्टे न चैवमिति जातमात्रस्यापि तथा च तन्मूलकोव्याप्यंतरग्राहकतर्कावतार इति भावः तद्धीति
न च व्याप्तेः प्रत्यक्षप्रतीतौ हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात् न च जन्मांतरीयः सः जन्मांतरेपि प्रथ
नं चैवमेवास्तु तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिरहत्वे हेतुभूतानुमितिजनकं व्याप्तिज्ञानं तर्कोपजे
वातोनानवस्थेति चेत् तर्हि व्यभिचारात्तोपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः न च नद्धाववांतरजातिरस्ति सामान्यप्रत्यासत्या सर्वोपसंहारा
नुपपत्तौ तदवस्थात् अनादित्वेन च परिहारः परत्रापि व्याप्तिविनाभावग्रहः सामान्यरूपतावच्छेदकदर्शनगम्यमिति भूयोदर्शनापेक्षेतिवेन्न
रपिष्यते। नचेति मानाभावात्तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धेः॥ ॥ ॥ स्तात्॥ ने॥ ॥ ॥ ॥
मूलकव्याप्त्यंतरग्राहकतर्कावतार इति भावः तद्धीति न च व्याप्तेः प्रत्यक्षप्रतीतौ हेतुस्तत्तु अनुभवः प्रत्यक्षात्मकस्य वाक्यः शाब्दो वा पाठेः पदार्थस्मृत्यादिहवे
कत्वात् एवं च तत्रैव तर्कस्य व्यभिचार इति भावः सः तादृशव्याप्त्यनुभवः पर्यनुयोगात् तर्कापेक्षायामनवस्था तदनपेक्षायां व्यभिचार इति भावः अना
दित्वेनेति अनाद्यनवस्थाबीजांकुरवन्न दोषायेत्यर्थः परत्रेति परत्र तर्कव्याप्त्यनुभवो मूलमित्यादिनाग्रेथकारेणैव तत्कल्पस्याश्रयणीयत्वादिति भावः अ
वांतरजात्यभावे हेतोरदर्शनात्तं प्रत्ययति मानाभावादिति तर्कजन्यतावच्छेदकतयैव तादृशजातिः स्यादत आह तर्कस्येति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जन्मांतरेपि

मूलंयोजयं
ति तज्जात
मात्रस्यतात्
प्राव्याप्तिग्रा
नं तु विनानु
भवमिति ति

न्नतुसामान्यतरेतस्यव्यभिचारिदर्शितपितुमाह यद्येचेतिपुरोवर्तिनिशुक्तित्वग्रहप्रतिवंधकदोषसत्वकालेशुक्तित्वस्यातिमितोपिशुक्तित्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यानाभावाराहृअग्रहीतपुरोवर्तिवृत्तिहृदःसामान्यग्रहःमूलेकाकतालीयत्वशंकाव्यभिचारशंकासाध्याव्यापकत्वज्ञानेभूयोदर्शनस्योपयोगंदर्शयति

परिच्छायगृहीतस्यगृहीतपुरोवर्तिसंसर्गस्यवाभत्यासत्तिविगतिप्रसंगस्तदापुरोवर्तिवनितद्ग्रहोमृगपताम्नतुसामान्यत्वेनेत्याहवर्तितेति

सामान्यस्यहिप्रत्यासत्तित्वेसावश्यत्तन्नतुसामान्यतेनत्वात्सयोगत्वात्रस्तनभ्युपगमाच्चनचकाकतालीयत्वादिशंकाव्युदासार्थीहितीयादिदर्शनापेक्षतिवाच्यंहितीयादिदर्शनेपिशंकातादवस्थ्यात्तन्नचनोपाधिकत्वज्ञानंव्याप्तिज्ञानेहेतुःतद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशंकानिरासश्चकस्यचित्साधनव्यापकत्वज्ञानेनकस्यचित्साध्याव्यापकत्वज्ञानेनस्यात् तच्चभूयोदर्शनंविनानभवतीतिचेन्नअयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनत्वात्तेनानवस्थानात्अथसाध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामुपाधित्वेसंशयेव्याप्तिग्रहोनभवतीत्यतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानंभूयोदर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वादिज्ञानेसतीतितदर्थंभूयोदर्शनापेक्षाअतएवयावत्ताभूयोदर्शनेनतन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनंहेतुरितिनवारसंख्यानियमःनचानतुगतैमःपृष्ठेपिवान्यस्यसाध्याव्यापकत्वस्यसाधनाव्यापकत्वसंशयानानान्यस्यव्याप्तिग्रहप्रतिवंधकस्तथापितदाहितव्यभिचारसंशयःप्रतिवंधकइतितदुधूनेमावश्यकमितिचेन्नअयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसं

साध्याव्यापकत्वंसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वंतद्ग्रहश्चसाध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितयापदस्यमाणस्ताद्दशव्यक्त्यंतरग्रहंविनानसंभवतीतिभूयोदर्शनापेक्षा ॥

साध्याव्यापकत्वमित्यादिनाताहशेतिसाध्याधिकरणसाध्याधिकरणव्यक्त्यंतरेत्यर्थःमूलेपूर्वमनोपाधिकत्वेति

नेव्याप्तिधीहेतुरित्युक्तमिदानीमुपाधिज्ञानाभावस्यहेतुरितिशंकते अथेत्यादि

न२

वहिरिंद्रियव्यापारदशायांवहिरिंद्रियसहकारिणोपितद्व्यापारासत्वदशायांमनःसहकारित्वसंभवात्तद्व्यापारंविनेतिमूलमनुपपन्नमतोमात्रपदसंतभाव्यव्याचष्टे तदाहितेत्यादिनाभूयोदर्शनाग्रायत्वेसतिग्राह्यत्वंयथाश्रुतःपरिशेषःसचसकृद्दर्शनग्राह्यत्ववादिमतेपिभूयोदर्शनजन्यग्रहविषयत्वरूपतद्ग्राह्यत्वसंभवादसिद्धःभूयोदर्शनत्वेनभूयोदर्शनजन्यग्रहाविषयत्वंतुतद्ग्राह्यत्वंप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यादिनादुर्वचमतःपरिशेषमाह

तदाहितःसंस्कारोवहिरिंद्रियमात्रस्यसहकारीमनसोपिवाअघितद्व्यापारंविनेतिद्वितीयेनापीतिपरिशेषात्साध्यसाधनसं

अपिचभूयोदर्शनाहितसंस्कारोनवहिरिंद्रियसहकारीतद्व्यापारंविनापिसहचारादिज्ञानवतोव्याप्तिग्रहात्नापिमनसःइंद्रियादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्यतज्जन्यस्मरणस्यवाप्रमाणांतरतापत्तेःतस्मात्परिशेषेणसकृद्दर्शनगम्यासा॥

ग्रहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वातिरिक्तानपेक्षत्वेवक्तुमुचितेतथाप्यनोपाधिकसंवंधरूपाव्याप्तिःपक्षःअतस्वनिरुपाधिकसंबंधरूपव्याप्तित्वेनवेसाध्येवस्यादितद्ग्रहेतुसाध्ये नग्राहकातिरिक्तस्यसाध्यसाधनसंबंधग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिरतस्तथोक्तम्एवंचप्रयोगःव्याप्तिःप्राथमिकसाध्यसाधनसंबंधग्रहविषयासाध्यसाधनसंबंधग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वात्साध्यादिवदिति॥

ननु सहकृदर्शनग्राह्यत्वव्यवस्थापनेन व्याप्तिलक्षणमप्रकृतमत आह उपाध्यभावेति उपाधिस्मरणइत्यादिना तद्व्यवहारहेतुत्वादित्यंतेन सहचारं यं विवक्षितार्थं दर्शयितुं प्रयासस्तदर्थमाक्षिपति नन्वेवमित्यादिना एवम् उपाधियोग्यानुपलब्धेरनुमितिहेतुत्वे अतीन्द्रियादीत्यादिना अतीन्द्रियादिपरिग्रहः कारणप्रदर्शनमिति तथा चोपाधिस्मरण इत्यादिकं कारणप्रदर्शनमुखेन कार्यमुक्तं उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानोपलक्ष
उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति तथाहीति उपाधिस्मरणइत्यादि नन्वेवमसंनिकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्या
दुपाधियोग्यानुपलंभविरहादत आह व्यवहारेति तथा च तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानमनुपाधित्व

तथाहि उपाध्यभावो व्याप्तिः अभावश्चैकेवलाधिकरणं तत्कालः तत्संबंधो वास्य प्रकारः रूपं ज्ञानं वा तत्र प्रथमसंबंधद
र्शने व्यंगेभ्य चक्षुरादिज्ञानं चाधिकस्तदभावोस्ति न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधित्वज्ञानं विना तन्न
स्यात् एवमुपाध्यभावज्ञानं नचैवं रासभसंबंधतुल्यवन्हिधूमसंबंधज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् अत उपाधिस्मरणेत्य
नुपाधित्वव्याप्येतरसहकलतदुपलंभकसमवधाने चोपाध्यनुपलंभसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुता
तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ननु

रणइत्यादिकं तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् अभावत्वं चेदमिह नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत्
रमितिभावः ननु न तिरिक्ताभाववादिमते उपाध्यभावत्वमपि धूमत्वादिरूपमेव तदेवं चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षा न वा स्यामतिभावः
तथा च तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिप्रसंगः तद्वदवस्थ एवेत्यत आह अभावत्वं चेति अन्यदेतदिति उपाधिर्नास्तीत्याकारकं विलक्षणप्रकारताशा
लिज्ञानं हेतुरतो नोक्तदोषइतिभावः नन्वेवमाकारकज्ञाने भूयोदर्शनापेक्षास्त्वेवेत्यत आह एवं चेति व्याप्तित्वरूपज्ञानेऽधिकापेक्षा नेतिभा

उपाधिस्मरणादिकं विनेति संबंधग्रहइत्यत्रान्वेति आदिनोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकयावत्कारणपरिग्रहः तद्ग्रहमात्रम् उपाधिग्रहमात्रम्
मूलेच साधारणधर्मदर्शनादिरूपसंशयसामग्री संभवतिनायेतदुक्तमितिबोध्यं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन निश्चयोऽदृष्टइत्यतः प्रपतितस्तु

व्याप्तित्वरूपे संशयाभावआपाद्यते निरुपाधिसंबंधरूपव्याप्तित्वेवा आद्येइष्टापत्तिः द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्सामव
धाने सतिवा संबंधग्रहे आद्येकिं विद्यमानइतितथा च तदग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापिग्रहइति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्संश
नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाहि शेषादर्शने सतिरासभादिसंशयवत्तत्संशयोनुत्स्यादितिचेन्न व्याप्तिज्ञानानंतरं किंचित्प्रमा
न एवोपाधिर्मयोपाधित्वेन नज्ञात इतिशंकया गृहीतव्याप्तावपि संशयोनस्तत्र भूयोदर्शनादिनोपाधिनिरासनद्वारा व्याप्त्यभावशंका
पनीयते यदा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः स्यात्तथा च ज्ञानस्यामप्यांसत्यां चेत् ज्ञाने सतितत्प्रामाण्यसंशयाहितत्संशयोन
तु विमसंशयानुरोधेनतत्र तत्तज्ञानमेवनचात्मपि तिकस्यनेतनथहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपत्वात् प्रथमद
र्शनेनिश्चितत्वात्व्याप्तिग्राहकांतरस्याभावाच्च परिशेषेण सहकृद्दर्शनस्यतद्ग्राहकता तन्निश्चयेपि तज्ञानप्रामाण्यसंशयारेव नतत्संश
यः नचैवं रासभेपि प्रथमं व्याप्तिनिश्चयः स्यादितिवाच्यं तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात्तथा
व्यवहारो दोषमाहात्म्यात्तत्र चात्रापि तथा आरोपे सतिनिमित्तानुसरणेनानुमितिमस्तीत्यारोपएवाभ्युपगमात्॥ ॥
योनानुपपन्न इतिभावः द्वितीयेज्ञानप्रामाण्येति निश्चयेपीति सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः नचात्रापीति सर्वत्ररासभादावित्यर्थः ॥ ॥
प्राथीति क्वचिदसंसर्गाग्रहादित्युक्तमतरस्याद्याचेत् नचात्रापीति व्याप्तिभ्रमाविषयरासभेपि यद्यपीदमेवं वक्तुमुचितं तथापि पत्रभ्रमस्तत्रस्तुत
रामन्यत्रापि भ्रमेआपादनीयस्सर्वत्रैव नदापादयितुमहीमितिभावः इत्थं च क्वचिद्रासभे यथा दोषमाहात्म्याद्व्यवहारो भवति तथा सर्वत्रासभेप्यादि

अवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वेऽग्नेर्निरुक्तमहानसवृत्तित्वेनाभावाग्रहदशायां संनिरुक्तमहानसवृत्त्यभावस्यावगतत्वेन महानसीयात्यन्ताभावोऽवगतस्तत्प्रतियोगित्वसामान्याभावस्य सुग्रहत्वाद्दोषसन्निति पूर्वापरमनुचितमत आह अवगत इत्यपदं प्रथमतो व्याप्तेः अवगत इति स्वरूपेति अवगतत्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वादिति भावः तथा च महानससामान्यमाश्रयता इत्यभावो ग्रहीतुमशक्यः महानसान्तरासन्निकर्षादिना योग्यानुपल

अवगत इति स्वरूपकथनमात्रम् महानसवृत्त्यस्यास्मिन्नित्यादिः महतीवायोयोग्यायोग्योभयरूपसामान्यतद्धेतोरिवयोग्यवह्नेराह शाम्र

केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिः तदुभयमपि प्रयोग्यत्वात्प्रत्यक्षेण धूमवह्निसंबन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो वाऽवगतस्तत्प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात् तास्ते न तथा बुद्धेरपि असंवाद्यत इति महास्तन्न एवं तदिति तद्वह्निर्न धूमपरिचयाप्तिः स्यान्न तु धूमत्वव ह्नित्वावच्छेदेन च तदनुमानोपयोगि वह्नित्ववह्निमत्त्ववान्प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति ॥

तियोगित्वसामान्यतद्धेतोरप्यसेतान्योन्याभावयोरप्यसत्त्वादिति भावः न प्रतियोगितावच्छेदकमिति न धूमसामान्यसमानाधिकरणतादृशाभा-
ऽवप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः

भावाभावादत आह महानसवृत्त्येति न तथा चेतन्महानसवृत्त्यसंतानभवप्रतियोगित्वसामान्याभावस्य तन्महानससंनिकर्षकाल एव सुग्रह इति भावः नन्वेतन्महानसवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य पिशाचादिवृत्तेरतीन्द्रियस्यापि सत्त्वात्कथं तत्सामान्याभावो योग्यस्तत्तद्योग्यतामुपपादयति महतीत्यादि नीयाग्रेवह्नावितियोग्येऽद्भुत इत्यवतियोग्यवह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यसत्त्वे नोपलंभायादनसंभवादिति भावः एतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादौ सुग्रहत्वादाह नधूमसामान्येति ॥

साधनाव्याप्यत्वाभाव इति व्याप्यत्वं तद्धर्मव्याप्यत्वे सति तद्धर्मवत्त्वं ईदृशं च साध्यतावच्छेदके तादृशसाधनव्यापकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ साधनाव्यापकमहानसत्वपर्वतत्वव्याप्यत्वाभावकूटस्य प्रतीकं वह्न्यावसत्त्वेऽपि न क्षतिः महानसीयवह्नित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वे वह्नित्वे तस्य नवच्छेदकलक्षणोक्तरीत्या पपादनीयम् लोपदर्शितस्याद्वैविध्यापाद्यः प्रथमोपाध्यभाव इति तमनोपाधिकत्वं दर्शयितव्यादितीयोपाध्यभाव इति तं दर्शयितुं व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वार्थं चाह एवमिति साध्यसंबन्धसाध्यसामानाधिकरण्ये एवं च व्याप्तेरनौपाधिकसंबन्धरूपतापि संगच्छत इति भावः साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वे साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वे सत्यवच्छेद्यत्वं तेन व

अथ यावत्साधनाव्यापकव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्यैषिकरणात्वहूपमेवं न निष्ठसाध्यसंबन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यमेवमप्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन सम्प्रकृतसाध्यसंबन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः उभयथापि न तदभावो व्याप्तिः सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निवेशानुपपत्तेः किंतु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तस्य च प्रथमतो ज्ञातुमशक्यत्वात् किंच वक्ष्यमाणया व्याप्तिलक्षणेन हेतुः किंतु व्याप्तित्वेन त्वाभावोपीत्यनुशयानोऽपेनरूपेण ज्ञातव्याप्तिरनुमितिसंगतं तद्रूपविशिष्टानरूपदर्शनगम्या सामानाधि (एतच्चोपाध्यभावत्वम् ॥
करण्यमात्रस्य तत्त्वाभावं तत्साध्यमहत्त्वापेनाह किंचेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्हिमान्धूमादित्यादौ धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वातिरिक्तानवच्छिन्नत्वावच्छेद्यत्वेपि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य रूपत्वातिरिक्तगुणत्वावच्छेद्यत्वेपि च न क्षतिः एतच्च लघुगुरुसाधारणं स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं लक्षणघटकमित्यभिप्रायं तथा तत्साधननिष्ठसाध्यसंबन्धे साधनाव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वाभावो वाच्य इति ध्येयम् इत्यनुपायानरत्वादेतन्वयः। सामानाधिकरण्यमा

मीमांसकमते विशेषणाधियो विशिष्टज्ञाने हेतुत्वात्स्मृतेः तत्सामग्रीत्यादि एतत्प्रथमसुपाधिधियो सत्त्वमुपाधिसामान्येति साधनाव्यापकस्य योग्यस्यापि सत्त्वात व्याप्यत्वाभावः साध्येन योग्यपदस्यार्थः नच योग्येति तथा च साधनाव्यापकमहत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वाद्व्याप्यत्वाभावः एवं तथा विशिष्टगुणादि

विशेषणज्ञानसाध्यत्वात्तज्ज्ञानसामग्रीसाध्यत्वाद्धानदेविरुपलक्षणमेतत्तदुपाधेरयोग्यस्यापि संभवादुपाधिसामान्यतत्त्वेतोर्न्मनादि

नचोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं संभवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य न च निषमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति यथोक्तं प्रति योगिज्ञानं व्यवहारे हेतुर्नाभावज्ञाने इति स्मृतत्वात्वेवं तथापि तदभावोपाव्यवहार उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेवोपाधि ज्ञानं विनापि न चैवं व्यक्तं तत्क विशेषादर्शने सहचारादि साधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात्प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयः अथ व्यभिचारसंशयो वा व्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकः व्याप्तिसंशयस्य तन्निश्चयाप्रतिबंधकत्वात अन्यथा संशयानंतरं का पि निश्चयो न स्यादिति चेत्तन्न व्यभिचारसंशयः प्रतिबंधक इति ब्रूमः किंतु विशेषादर्शने सति सहचारादि साधारणधर्मदर्शनात्संशयः स्यात्न तु संशयप्रसामग्रीतो निश्चय इति किं च पक्षसामग्रीप्रतिबंधिका पक्षविशेषादर्शनेनैव इयमपि तर्केतिव्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबंधकः एवं च भूयोदर्शनं संशायकं तर्कस्तु न व स्यादुक्तमेवेति कथं व्याप्तिग्रह इति ॥ ॥ ॥ ॥

सामान्यतइतोरिवात्यंतान्योन्याभावयोरपोपपत्या न लक्षणग्रहीतुमशक्यत्वात्तु च योग्योपाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानांगमयोग्योपाधि

व्याप्यत्वाभावइति रीत्या तत्समर्थसिमितिभावः उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे तद्व्यता मर्यादामूलोक्तदोषस्यानुक्तिसंभवादा हयथाश्रुतमिति ॥

प्रत्यक्षे निर्णयात्मकप्रत्यक्षेत्वत्थात्वाभिधानम् प्रतिबंधकत्वाभिधानम् अन्यथा ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वे असाधारणेति कालादीनां प्रवेशप्र योजनाभावादिति भावः कोटिस्मृतिविशेषादर्शनादिरूपाणां तत्रत्साधननानां प्रत्येकं सत्त्वेऽपि निर्णयोत्पादादाह मेलकेति इत्थं च विशेषादर्शनको टिस्मृतिविशिष्टधर्मिज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वमेवैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैककालस्थितत्वमिति भावः ननु व्यभिचारसंशयस्यात्तत्साम्यवान्नाव्यभिचारस्य हतप्रतिबध्यतावच्छेदकं तत्त्वं व्यभिचारसंशयोत्पादनात नापि निश्चयात्मकत्वं हतं वीलनत्वनिश्चयत्वस कार्यतानवच्छेदकत्वादत आह विवेचितमिति तथा च निश्चयत्वसकार्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य इदमुक्तमिति भावः परिष्यादितिसंशयस्यानुमिति

व्यभिचारेत्यादि अत्र प्रत्यक्षेव्याप्तिसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वमभिप्रेत्य व्यभिचारशंका यास्तत्त्वाभिधानम् अन्यथा पुनरसाधार णतज्जत्कारणमेलकरूपासामग्रीप्रतिबंधिका बोध्या विवेचितं चेदं अन्यत्र मणिदीधितौ अधिकं चवक्ष्यते उपरिष्टात् अत्र च मध्य पि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति नयुक्तम् मूर्क्वेलात्तु पि निश्चयात्वाप्रसिद्धाग्रहाप्रसिद्धेः एवं इशः प्रसिद्धा ॥

अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं ज्ञानं निश्चयः शंका च सा च क्वचिदुपाधिसंदे हात क्वचिद्विशेषादर्शनसहकृतसाधारणधर्मदर्शनात्तद्विरस्य क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित्स्वतः सिद्धस्य त के स्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेन्न यावदाशंकं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शंकैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव क्वचित्साहचर्यमत्रमेवापि सर्वत्र तथात्वे प्रमाणाभावात् अनन्वयसाध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोपि व्यवस्थापनावसररस्थः ग्राह्यानिश्चयाग्राह्यस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धा प्रत्युक्तः सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात् ॥

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव इत्याकारकग्रहाभावो हेतुर्वाच्यः तादृशग्रहस्याभावे साध्यप्रतियोगिकत्वारोपेण स्पष्ट एवेत्यत आह एवं इति

तादृशावच्छेदकत्वेति साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थः तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतया भावेऽके साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ह्रदत्वं वन्हित्वं चप्रमेयमिति ज्ञान सत्वेपि व्याप्तिग्रहो न स्यात विषयतया तदभावस्य वन्हित्वेः भावात संयोगस्य महानसीयवन्हिसंयोगत्वादिनैव विषयतया अपि विशेषरूपेण प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वं नेप्यतरत्यनुशपादाह तद्विषये

तथापि साध्यतावच्छेदकेतत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतयाऽभावस्तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदेन भिन्नतया विशिष्टैव कार्यकारणभावस्तथा च यत्र साधने साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकं वा साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायोगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिग्रहे हेतुः अत एवैकविधव्यभिचारग्रहविरहेप्यन्यविधव्यभिचारज्ञाना व्याप्तिधीविरोधः सर्वे

केचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः ॥

त्वाभाव इति तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाव इत्यर्थः तत्पुरुषीयत्वादिप्रवेशेऽनंतकार्यकारणभावप्रसंगात् दृश्यमाणोत्वरसाच्चाह वस्तुत इति यथायोगमिति पक्षेकविधं व्यभिचारज्ञानं तत्र तदभाव एव पक्षे चानेकविधं व्यभिचारज्ञानं तत्र तावदभाव एव हेतुरित्यर्थः पुरुषनिष्ठ इति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतायह इति भावः अत एव नानाविधव्यभिचारग्रहाभावकूटस्य हेतुत्वादेव एवं च विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वे ध्यं ॥ ॥ ॥

पूर्वकल्पेऽस्वरसमाह प्रसिद्धायां इत्यादिना अप्रसिद्धायाः तादृशानवच्छेदकतायो ग्रहे जननीयं प्रतियोगिताज्ञानमुद्रयाऽवश्यंप्रसिद्धायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वादीत्यादिना साध्यसाधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धिसंग्रहः नुबदत्वादीतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रतियोगिग्रहत्वेनापेक्षितस्य बुद्धित्वादेः तदभावग्रहे प्रतिबंधकत्वान्न द्विषयत्वाभावस्य हेतुत्वे किं मानमत आह समानेति वक्ष्यत्वादौ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य समानविषयतया प्रतिबंधकत्वकल्पनादिति भावः तथा कल्पनम् साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहविषयत्वाभावस्य हेतुत्वकल्पनम् तन्नम्यकारादौ तितन्नम्यकारोऽवच्छेदकत्वबुद्धिप्रकारः आदिना धर्मितावच्छेदकप

प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषयतया तदभाववाधविरोधित्वानुरोधेन तुल्यतया कल्पनं न वारयामो यदि तन्नम्यकारादिनिवेशेन विशेषणपर्यवस्येदिति केचिद्व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवन्हिसमानाधिकरणत्वमिति धूमत्वादिकं तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य यस्माद्दिसाधारण्यात् तत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचारग्रहः समानाधिकरणत्वांशग्रहे च विशेषणतया सामानाधिकरण्यग्रहो हेतुरिति मंतव्यम् साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षण

व्याप्तिग्रहे विशेषणतया संबंधस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित ॥

रिग्रहः तथा कल्पनं विशेषेण पर्यवस्येदित्यन्वयः धूमजनकतावच्छेदके तेजोत्वादिना तत्वादिना वन्हित्वे तादृशावच्छेदकत्वग्रहे पि वन्हित्वत्वेन रूपेण तदभावग्रहाद्वन्हित्वत्वेन यस्तादृशावच्छेदकत्वे ग्रहस्तद्विषयत्वाभावस्य हेतुतया विशेषविश्रांतत्वेन सावंत्रिकत्वमिति भावः व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचारग्रहाभावस्य सामानाधिकरण्यांशे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहस्य हेतुत्वं दर्शयितुं व्याप्तिस्वरूपं दर्शयति व्याप्तिश्चेति केचिदित्यस्वरसवीजं तु तादृशव्याप्तिग्रहे व्यभिचारग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वेनाविरोधात तदभावहेतुत्वे यदर्शनविरोध इति ॥ ॥

विरुद्ध इति न च विरुद्धादिसाधारणस्य सहचारज्ञानत्वादेरेकस्याभावाद्वह्निधूमयोः सहचारज्ञानस्य तद्व्यापकत्वग्रहे हेतुत्वे युक्तिर्नोक्तेति वाच्यम् वह्निविरुद्धे वह्निसहचारभ्रमस्य वह्निव्याप्यत्वभ्रमं प्रति धूमविरुद्धे च धूमसहचारभ्रमस्य धूमव्यापकत्वभ्रमं प्रति च हेतुत्वदर्शनाद्वह्निधूमयोरपि व्याप्यव्यापकभावग्रहे तथाकल्पनमिति भावः सामान्यतस्तु इति भ्रमप्रमासाधारणव्यापकत्वग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति ताद्दशसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वं यद्विशेषयोस्तिन्यायादित्यर्थः असिद्धत्वादिति विरुद्धे सहचारभ्रमस्य व्यापकत्वभ्रमस्य चासिद्धत्वादित्यर्थः असिद्धिं विशदयति विरुद्धेत्यादिना ग्राहकसामग्रीक्रमयोगपद्येति ग्राहकसामग्रीक्रमाधीनौ तदीयौ गपद्याधीनं च योगपद्यमित्यर्थः न तु मिथ इति अन्यथा कचि ग्रहणस्यक्रमस्य

यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमात्सामान्यतस्तु सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्धत्वात् विरुद्धेपि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोर्ग्राहकसामग्रीक्रमयोगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयोगपद्यं न तु मिथः कार्यकारणभाव इति ॥ ॥ इदं पुनरवेक्ष्यम् अपयाविद्यमानमपि वह्नित्वव्यवहितविप्रकृष्टत्वाद्यभावादि दृश्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वे भावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् तथा धूमवह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेप्यग्रहसंभवान्नानुपलब्धः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणायोग्यत्वेति
न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षम्यः ॥

व्यापकत्वभ्रमोत्तरमपि सामानाधिकरण्यग्रहदर्शनात्सामानाधिकरण्यग्रहेपि व्यापकत्वग्रहो हेतुरिति किं न स्यादिति भावः व्यापकत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षासंभवं व्यवस्थाप्य तस्यानुमानिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकविरोधित्वं व्यवस्थापयितुमाह इदं पुनरिति व्यवहितेति व्यवहितो विप्रकृष्टो वा योऽसमाप्तिदेशस्तन्निष्ठेत्यर्थः व्यवधानं मध्यवर्तिभित्त्यादिसंबन्धः विप्रकर्षो दूरवर्तित्वम् तत्रेन्द्रियसंनिकर्षेपि दूरत्वदोषादेवाग्रहादिति भावः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वम् प्रतियोगिसत्त्वापादितप्रतियोगिकात्वम् आदिना प्रतियोगिव्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधानरूपयोग्यतापरिग्रहः

कथंचिद्विशेषेति धूमवति धूमाभावस्यैव धूमत्वे धूमवह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि विरोधित्वेन शंकानास्पदत्वादिति भावः वस्तुगत्या विरोधस्फुरणस्य विशेषदर्शनतया व्यभिचारशंकाप्रतिबन्धकत्वे तत्रानुपपन्नत्वप्रसङ्गादेव तद्भावोभासितुमर्हतीति कथंचिदित्युक्तम् अत एव ताद्दशावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य तदंशे लौकिकत्वादेव निर्णयात्मनीति निर्णयात्मनि दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादिसाधारणस्य विपरीतज्ञानमात्रस्य संशयनिश्चयसाधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञानमात्रस्य विरोधित्वादित्यन्वयः संशयानंतरमपि संशयोत्पादादाह निर्णयात्मनीति आनुमानिकतदभावनिर्णये दोषविशेषस्यापि मादिना लौकिकसंनिकर्षेण

परं तु कथंचिद्विरोधस्फुरणवशाद्भ्रमत्वादो गृहीतो धूमवह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहित्वादावुपनयमर्यादया गत्यते अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेपि न व्याप्तिधीः निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादि
साधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव विरोधित्वात्

वातः ज्ञानदर्शनादाह दोषविशेषाजन्येत्यादि उपनीतभानशब्देन लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वं लब्धम् तथा च दोषविशेषाजन्यलौकिकसंनिकर्षाजन्यताद्दशज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकम् तेन सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्यापि संग्रहः तत्रोच्य विशेषदर्शनस्तु तेनकं तेन संशये सति विशेषदर्शनात्ताद्दशनिर्णयो नानुपपन्नः न चैवं विशेषदर्शने सति बाधनिश्चये प्यनुमितिः स्यादिति वाच्यम् वा बनिश्चये संशयानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वेनापि पृथक्प्रतिबन्धकत्वात् अत एव द्वितीयप्रतिबन्धकतापि आवश्यकत्वे प्रथमप्रतिबन्धकतायां मानाभावः इत्यनुशयात्साधारणत्वेत्याद्युक्तम् अधिकं च शब्दालोकसारमंजर्यां प्रकाशितमस्माभिः मा च पदं चक्रवर्त्यर्थकमतेनानुमानिकादिविपरीतज्ञानस्यापि संग्रहः

चिं·दी·भ·
१६५

वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षसंभवं स्थापयति तत्तद्धूमादाविति धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यभाववद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि नियमतो धूमांतरसंनि
कर्षेणोपलंभायोग्यत्वासंभवात्तत्तदभावप्रत्यक्षं नच तत इति भावः यथा वह्निसमानाधिकरणे तद्रासभे कालांतरे देशांतरे च वृत्तित्वसंभावना
वशात्तदभावो न प्रत्यक्षः तथा तद्धूमेऽपीत्यत उक्तं देशांतरेत्यादि वस्तुतस्तु तद्धूमस्य कदापि देशांतरावृत्तितया योग्यानुपलब्धिसत्त्वादेवेति

तत्तद्धूमादौ देशांतरवृत्तित्वसंभावनाविरहवशाद्गृह्यमाणो वह्न्यभाववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षेण तावत्ता
दित्यपि वदन्ति ॥

भावः लाघवादिति प्रसिद्धधूमे वह्निसंबंधावगमात् वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमांतरकल्पने गौरवात् तत्सत्त्वमेव लाघवम् यद्धर्मितावच्छेदक
विशिष्टे प्रतियोगिसत्त्वेनोपलंभापादनं तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनैव तदभावो प्रत्यक्षः अन्यथा महति वायौ रूपस्योपलंभापादनेऽपि
युत्तावच्छेदेन रूपाभावो प्रत्यक्षः स्यात्तथा चोक्तयुक्त्यापि धूमत्वावच्छेदेन तदभावस्य लौकिकप्रत्यक्षं न संभवतीत्यस्वरसो वाच्यंतीत्य
ने न सूचितः

राम·
१६५

व्याप्तिग्राहकतर्कप्रस्तावे कार्यकारणभावेन तत्कृततर्कस्य प्रार्थ्यांतरत्वं परिहृत्य वृत्तितर्कोपपादकत्वं दर्शयति दृष्टतास्तु इत्यादिना रासभादौ ता दृष्टिनाशः
ईंधनादिपरिग्रहः यद्यपि वह्नेः कारणता नेह तदर्थं वस्त्वन्वयव्यतिरेकसंवृतत्वेन गृह्यते तथापि तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानमन्येनास्य हेतुत्व
निश्चयोपदर्शनं वा प्रकृतानुपयोगितया शुष्कदृष्टा वह्न्यादिविपरासभेऽपि कारणताग्रहः कुतो न स्यादिति निरुक्ततर्कावतारस्य कारणे
संभवमात्रे कृतं तु तथोक्तम् वस्तुतस्तु अवह्नेरेव भविष्यतीति शंकायामुदासार्थं वह्नियुक्तकारणस्तोमान्वयदर्शनम् अहेतुकए
वोऽयमस्त्विति शंकानिराकरणायावश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधारणं दर्शितम् एतदुपपादकतयैव व्यतिरेकोऽपि दर्शितः

दूनामान्यतमस्मादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानोऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्ये
त्यवधार्य संदिग्धे किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि किं वा कानिचित् कानि चित्कानीति तत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपीतरेभ्यस्त्वयावि धूमो
धूमोत्पत्तिमुपलभेत तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा रासभादेः यस्य च व्यतिरेके तादृशापरमकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्य
ति तस्य च कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्नेः तत्र चाकारणत्वसंदेहो विरोधितामासादयन्निवर्तते येन तर्कस्यावतारः

अयं धूमस्तृणारणिमणिमायेन न कस्यचिद्वह्नेर्भवितुमर्हति किंचिद्वह्निं विनायीति पार्श्वकातन्निराकरणाय "तर्कमाह धूमश्चेत्यादिना ॥
रासभादेरहेतुत्वनिश्चयोपदर्शनम् यस्य च व्यतिरेके तादृशापरमकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यतीत्यनेन वस्तुसमवहितानन्यतम
वस्तुसमवधानकालीनवह्नितत्त्वसमवधानेनास्याकारणकत्वस्य च धूमस्य समादर्शितमिति सारभूतं तत्र च कारणत्वनिश्चयेऽपि अका
रणत्वसंदेह इति धूमे वह्निजन्यत्वनिर्णयं समानाधिनिवेशयतु यावद्वह्न्याद्यपि धूमकारणत्वग्रहः संभवतीति तात्पर्यम् स्वारसिकसंदे
हस्य तर्ककारणीभूतस्याप्येवमानन्त्ये नैव निरासात् आहार्यसंदेहोऽयम् तस्याविरोधित्वेऽपि इच्छा ॥ ॥

प्रकृतोपयोगित्वं दर्शयति अनुसंधेयश्चेति तर्कप्रयोजकुरिति शेषः प्रतिपाद्यस्य कार्यकारणभावग्रहरूपफलं प्रतिसंधायैव तर्कप्रयो
गादिति भावः तदधीनत्वादिति धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा सामानाधिकरण्यग्रहसाद्वह्निजन्यो न स्यादित्येतादृशतर्कोत्थापकतुय
ति शेषः अवश्याभ्युपेयस्य सामानाधिकरण्यग्रहस्य सत्ता कार्यकारणभावग्रहस्यैव व्याप्तिग्रहत्वं दर्शयति सामानाधिकरण्येनेति एते
न व्याप्तिग्रहकारणीभूतस्य सहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाभावस्य च सत्त्वमादर्शितम् तथैव सामानाधिकरण्येन ग्रहकृतः विपक्षी
कुर्वतः तस्यैव कार्यकारणभावग्रहस्यैव व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् व्याप्तिविषयकत्वात् न च कार्यकारणभावग्रहदशायां सामग्रीबला
द्व्याप्तिविषयकत्वेऽपि तस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगितया तदुपपादकतर्कस्य प्रकृतानुपयोगित्वमेवेति वाच्यम् धूमत्वावच्छेदेन वह्निज

अनुसंधेयश्चावश्यं कार्यकारणभावग्रहः तदधीनत्वाद्व्याप्तिबुद्धेः सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानस्य

(तथैव हेतुहेतुमद्भावं ग्रहतस्तस्यै

तथाहि धूमो यदि वह्निसमवहितान्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यः स्यात्।

तज्जो न स्यादित्यत्र

व व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात्

न्यत्वग्राहकसामग्रीसहकृतस्यैव सामान्यव्यभिचारशंकायामुत्तेजकतयोत्तर्कानवतारेतादृशसामग्रीविरहादकलाघवज्ञान
स्यानुत्तेजकत्वे सामान्यव्यभिचारशंकावशाद्व्याप्तिधीप्रतिबंधापत्तातादृशोत्तेजकसंपादकतयैव तर्कस्योपयोगसंभवात् ननु
कारणतावच्छेदककालिकव्याप्तिज्ञानस्य वसामान्यव्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकत्वेन तादृशलाघवज्ञानस्योत्तेजकतया दे
शिकव्याप्तौ न तदुत्तेजकत्वे सामान्यव्यभिचारशंकावशाद्व्याप्तिविषयीकत्वासंभवेन तत्त्वापितस्योत्तेजकत्वकल्पनादिति ॥

पक्षेऽवह्निसमवहितान्यत्वं विशेषणं दातुं प्रयास इत्यभिप्रायेणाह विपर्ययेति तत्कोटीति यद्यपि तत्साधनीयं तद्देवतत्कोटिपदेनोक्तम् पतर्क
स्यापादकव्यतिरेकवत्ताज्ञानं पक्षे तत्कोटिविषयतां विनानुपपन्नं स एव तत्कोटिविपर्ययेत तत्कोटिमात्रपर्यवसायीतस्यैव तदभावको
टिकशंकाप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः चोऽवधारणे अन्यथा पाक्षिकतत्कोटिविषयकतामात्रेणैव शंकानिवर्तकत्वे वह्नितज्ज
न्यजन्यान्यतरो न स्यादित्यापादः तत्र च न्यतरस्य समवहितम् न च नानावैपकवह्निकेव्यभिचारः वह्नेः समवधानकालीनवह्नितज्ज
समवधाने तस्य पावकारणकत्वरूपजन्यत्वाभावस्यैवापाद्यत्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वात् वह्निपदस्य वह्निसमवहितपरत्वे तज्जन्यपर
स्य वा वह्निग्रहणे च गितसामग्रीपरत्वे तु यथाश्रुतमेव सम्यक् यत्तु व्यभिचारोऽर्पितकोभासेताऽस्तु गौणवेति तरसहे विपर्ययेतत्कोटि

विपर्ययतत्कोटिस्मात्रपर्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावशंकानिवर्तकत्वम् अन्यथा धूमोपदि वह्नितज्जन्यजन्यान्यत
रोऽन्यजन्यो न स्यादित्यादेरपि तद्व्याप्त्यापत्तेः तथापर्यवसायिता च तत्कोटि विशेषतो व्याप्यान्यामोन्यतोऽपि कचित्तस्य
धर्मितावलात तत्संपत्तये चात्र वह्निसमवहितान्यत्वेन पक्षो विशेषणीयः विशेषणावत्वेनोपस्थिते विशि
ष्टाभाववुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलंबनत्वात् तथोपस्थिति विरोधिचाकाहेरवेत्यादिशंकाऽयमग्रे निरसनीयः

मात्रापर्यवसानेनैवाभासतापाउक्तत्वात्तु व्यभिचारे स्यादीति वह्नितज्जन्यान्यतरजन्यो न स्यादिति पाक्षस्य वह्नितद्रूपेण
तज्जन्यत्वकोटेः पाक्षिकप्रसेरप्यभावादुपयुः तथात्वापत्तेः वह्निजन्यत्वाभावशंकाप्रतिबंधकत्वापत्तेः तथापर्यवसा
नात तत्संपत्तये नोदस्य तत्संपत्तये अत्र तर्केतथोपस्थितीति वह्निसमवहितान्यत्वविशिष्टपक्षोपस्थितीत्यर्थः

निरुक्तकल्पांतरं वक्तुमन्यकल्पेः स्वरसं प्रकाशयन्नित्व स्फुटंतरत्यादिना। वह्न्यजन्यमपीति यद्यपि वन्हिसमवहितजन्यत्वस्य वह्निज
न्यत्वात्मकत्वेपि न वह्निजन्यत्वाभावप्रकारकशंकाप्रतिबंधकत्वं न वा वह्निजत्वप्रकारकसिद्धौ तन्निष्ठकारित्वं तद्रूपेणानवभा
वस्यानापादकत्वात् तथापि वन्हिसमवहितजन्यत्वस्य वह्निजन्यत्वरूपत्वेन निरूपितत्वेन तादृशव्याप्तेः कधर्मदर्शनेविषयापि
प्रकृततर्कस्य वह्निजन्यत्वाभावशंकाप्रतिबंधकत्वं संभवतीति तन्निसिद्धमिति तन्नुपपक्षविशेषणीभूतवह्न्यसमवहिताजन्य
त्वविशिष्टं वन्हिसमवहितजन्यत्वं वह्निजन्यत्वव्याप्तं स्यात् अतस्तदपि प्रतिषेधतिवत्व समवहिताजन्यमिति पर्यवसित
तत्स्वरूपमूलस्य वन्हिसमवहितजन्यत्वपरं वा वह्निजन्यत्वपरम् ननु तर्कस्याहार्यशंकाप्रतिबंधकत्वं स्वाभाविकशंकाया
स्तर्ककारणीभूतव्याप्यवत्ताज्ञानेनैव निरासात् भवति ह्यनिष्टोपदर्शनेनेव्याविघ्नस्तत्कारणाभावेनाहार्यशंकाया अनुत्पादः
वक्तनीव ह्यजन्यमपि वन्हिसमवन्हितजन्यं वन्ह्यसमवहिताजन्यं संभवतीति वन्हिजन्यत्वपर्यवसितवन्हिसमवहि
तजन्यत्वं वाच्यम् तथा च तद्दोषो व्यभिचारस्य रणयापादकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं सप्तमम् अजन्यजन्ये चेनां
तद्धर्मावच्छिन्नेः निशेषदर्शने च तद्धर्मावच्छिन्नज्ञाने त्वाविरोधिन्नतुरूपांतरे ।। तदीयकवन्हिकेव्यभिचारवारणाय जन्यइति
ण्यपिनीलघटत्वावच्छिन्ने निशेषदर्शने पिच्छटत्वावच्छिन्नत्वनिश्चयापाअनिष्टत्वेः तदिह वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्ट
वन्हिजन्यत्वाभावेनिशेषदर्शने तज्ज्ञाने त्वाविच्छिन्नत्वं वन्हिजन्यत्वाभावज्ञानेच्छानुकूलतरमभिप्रेत्य वन्हिजन्यत्वाभावमेवकेवलमापा
दकीकृत्याह तथा चेति अनुपयोगित्विति अव्याप्तिव्यभिचारस्यैव तत्समवधानाहप्रतियोगीति तथा च वह्न्यसमवहितजन्यत्वविशिष्टं वह्निज
न्यत्वं धूमादौ प्रसिद्धं तदभावः सर्वत्रास्तीति न व्यभिचार इति भावः पक्षधर्मस्यप्याह तिरर्थापत्ति अजन्यत्वे विवक्षितस्यतादर्थ्यपतिजन्ये

यथाश्रुतजन्यत्वेनांतरीयकवन्हिकेव्यभिचारस्यावारणादाह तदर्थस्त्विति वह्न्यसमवधानेति वह्न्यसमवधानकालीनानि वन्हितत्समवधानेतराणि यानि
वंतिकारणानि तज्जन्येत्यादिरर्थः ननु नांतरीयकवन्हिकस्यापि वह्न्यसमवधानकालीनानि यावंति कारणानि स्त्वप्रागभावादीनि तज्ज
न्यत्वमत्वाद्व्यभिचारइत्यत आह तथाविधयावत्कारणकत्वमिति तथा च वह्न्यसमवधानकालीनानि वन्हितत्समवधानेतराणि यावंति कारणा
नि पर्सेतिविग्रहात्वीययावत्कारणवह्न्यसमवधानकालीनत्वस्यविधेयत्वान्न दोषः अत्र च वह्न्यसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वं व
ह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टमभिमतम् तस्य हारणायेतरांतकारणविशेषणात् वन्हीतरयावत्कारणमध्यनिविष्टस्य तत्समवधानस्य त

तदर्थस्त्वकवह्न्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं तथाविधयावत्कारणकत्वमितियावत् तथा च प
ह्न्यसमवहिताजन्यत्वेनेति वह्न्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणकोनस्यादिति पर्यवसितार्थः ।। ।।

तत्समवधानेतरयावत्कारणमध्यनिविष्टस्य वन्हेश्च वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावादप्रसिद्धिरितुभयोपादानम् धूमरूपादौ व्यभिचा
रवारणाय वह्न्यसमवधानकालीनेति नांतरीयकवन्हिकस्यतु धूमरूपादेस्तादृशयावत्कारणमध्यनिविष्टस्य धूमादेर्वह्न्यसमव
धानकालीनत्वाभावादेव न व्यभिचारः तादृशधूमरूपप्रागभावादेर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वान्न व्यभिचार इत्यत आह यावदिति अत्र
च तदुक्तेस्तद्धूमप्रतिकारणताघटकसत्यासत्तिस्व वन्हिसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावस्यैव वह्न्यसमवधानपदार्थः स च तु धूमावच्छिन्न
पादत्वागर्भो वा तद्धूमावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रागभावो वेत्यन्यदेतत् तेन पक्षीकृतधूमस्य देशांतरीयवन्हिसमवधानकालीनयाव
त्कारणकत्वान्नाप्रसिद्धिः न वा तद्वह्निसमवधानध्वंसकालीनयावत्कारणकधूमरूपादौ व्यभिचारः असत्ताभावविवक्षायां तु दे
शांतरे पर्वतादौ धूमात्मकसंयोगादिरूपस्य वन्हिसमवधानस्य सत्ताभावस्तत्कालीनत्वंधू ।। ।। ।। ।।

महत्वकारणानाम् तेनि व्यभिचारंस्यादिति ध्येयम् तद्वह्नितत्समवधानेन धूमत्वकारणाबावन्यधूमविशिष्टत्पत्तदपूर्वदेशादृशप्रागभावका
लीनत्वाभावेननोतृतीयक्षेव्यभिचाराभावात् अतएव पत्रेन्धनेतद्वह्निसंयोगोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नतृतीयकोधूमादिदेशयोगस्तत्र तज्जनकवि
पापूर्वसंयोगनाशादेर्वह्निसमवधानप्रागभावध्वंससमानकालीनत्वेपिनव्यभिचारः तत्रपूर्वसंयोगनाशस्यतादृशप्रागभावसमान
कालीनत्वाभावात् तस्यापितद्वह्निसंयोगानन्तरोत्पत्स्यमानतद्भावपवनसंयोगादिरूपवह्निसमवधानप्रागभावसमानकालीनत्वात्र
ह्निसमवधानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रागभावपर्यन्तानुधावनं नचतद्वह्निसमवधानप्राक्कालीनत्वस्यतत्संयोगोत्पत्तिद्वितीयक्ष
णोत्पन्नेन्धनघटादिसंयोगेतद्वह्निसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावकालीनयावत्कारणकेव्यभिचारइतिवाच्यम् तद्व्यसमवहितोत्पन्न
त्वस्यतत्रार्थत्वात् वस्त्रान्तरसंयोगोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नेन्धनघटादिसंयोगादौचतस्यासत्वात् तद्व्यसमवहितोत्पन्नत्वंचतद्व्य
समवधानकालावच्छिन्नाजन्यत्वं तेनपत्रेन्धनेतद्वह्निसंयोगोत्पत्तिकालेनतृतीयकोधूमविशिष्टयोगस्तत्रापिनव्यभिचारः तस्यतादृशस
मवधानप्रागभावकालीनयावत्कारणकत्वेपितद्व्यसमवधानकालावच्छिन्नेनैवजन्यत्वात् कारणंचात्रफलेनानृतीयकोधूमादिसंयोग
स्तत्रापिनव्यभिचारः तस्यतादृशसमवधानप्रागभावकालीनयावत्कारणकत्वेपितद्व्यसमवधानकालावच्छिन्नेनैवजन्यत्वात् कारण
चात्रफलोपधायकमेवधर्तव्यम् तेनतद्वह्निसमवधानानन्तरोत्पन्नेन्धनव्यक्तेस्तद्वह्निप्रतिस्वरूपयोग्यस्यापितादृशसमवधानप्रागभावका
लीनत्वाभावात्तद्व्यसमवहितोत्पन्नत्वविशिष्टनिरुक्तजन्यत्वस्याप्रसिद्धिरितिवाच्यम् आर्द्रेन्धनजवह्नेरेवधूमंप्रतिहेतुत्वेनतज्जन्यव
ह्निजन्यधूमस्यैवतत्रजन्यत्वे इन्धनानां हेतुत्वेन तद्वह्निसमवधानकालोत्पन्नार्द्रेन्धनव्यक्तेस्तद्वह्निजन्यधूमंप्रतिहेतुत्वात् नचपत्रचरमो
त्पन्नार्द्रेन्धनजवह्निनापूर्वोत्पन्नतादृशवह्निनाचमिलित्वैकोधूमोजनितस्तत्रतदुपधानादवस्थ्यमितिवाच्यम् पत्रैकेनवह्निना

वत्कारणमध्यनिविष्टस्यतद्भावतत्संयोगादेस्तद्वन्न्यसमवधानकालीनत्वाभावादप्रसिद्धिरितिवाच्यं दंडस्यघटजनकतायां चक्रसंयोग
भ्रमिकपालिकाकपालद्वयसंयोगपर्यन्तानांव्यापारत्ववत्तद्वन्द्वारपतद्धूमजनकतायांतद्भावपवनसंयोगपर्यन्तानांव्यापारत्वात्तद्वह्नि
समवधानत्वेनतद्वह्निसमवधानेतरत्वेनैवतद्भावयवरूपादौव्यभिचारः तद्भावयवस्यतद्वह्निसमवधानत्वेनतदितरस्यावत्कारणानां
तद्व्यसमवधानकालीनत्वादितिवाच्यम् + वारणात् नचैवमपि + तद्भावयवरूपादिजनकस्यतदवयवरूपस्यतद्व्यसमवधानकालीन
त्वाभावात् नचैवमपितद्वन्द्वजन्यधूमघ्वणुकेकत्वेव्यभिचारः धूमघ्वणुकस्यस्थूलधूमजनेनव्यापारत्वात्तदितरयावत्कारण
स्यतत्प्रागभावप्रमाणत्वेकत्वादेस्तद्व्यसमवधानकालीनत्वादितिवाच्यम् पत्रवह्निजन्यधूमत्रसरेणवादिसंयोगजनन द्वारातद्वह्नि
नास्थूलधूमादिरूपस्यादिवत्तादृशधूमस्यैवपक्षत्वात् तथाचतदवयवत्रसरेण्वाद्येकत्वानांतद्व्यसमवहितजन्यत्वाभावात् तादृ
शस्थूलधूमस्यजनकतायामप्रसक्तितयातद्वह्निनातादृशस्थूलधूमजनकतत्समवधानेतरयावत्कारणमध्यनिविष्टस्यतादृशस्थू
लधूमस्यतद्व्यसमवधानकालीनत्वाभावेनतादृशस्थूलधूमैकत्वादौव्यभिचाराप्रसंगात् नहितद्वह्निनाघ्वणुकमुत्पाद्यैवस्थू
लधूमउत्पाद्यतइतिनियमेप्रमाणमस्ति ननुपवनतादृशधूमत्रसरेणुमिलितद्वह्निसमवधानोत्पन्नचक्षुःसंयुक्तैःस्थूलधूमात्मकसं
योगजनितस्तद्वितीयक्षणोत्पन्नतत्प्रत्यक्षेव्यभिचारस्तत्रतादृशसंयोगस्यवह्निसमवधानत्वेनतदितरयावत्कारणानाम
पेक्षाबुद्ध्यात्मकसंवेधितावच्छेदकप्रकारकत्वानघटितानांवक्ष्यसमवधानकालीनत्वादितिवाच्यम् तादृशत्रसरेणुक्रिय
यापरार्धपाकमकसंयोगस्तदाचक्षुःसंयोगस्याप्युदयस्तथैवनयावन्मध्यनिविष्टस्यतस्यपूर्वसमवधानकालीनत्वाभावादि
ति वस्तुतस्तुतद्वन्द्वेस्तादृशेनपःप्राथमिकसंयोगस्तरसमवहितसामग्र्यजन्यत्वस्यसत्वेनार्थत्वात्प्रत्यक्षेव्यभिचारः तत्संयोग

जनितेतदार्द्रेन्धनक्रियानाशेतत्संयोगसवह्निसमवधानतयातादृशस्यावृत्कारणानांततत्क्रियानन्तदार्द्रेन्धनादिसंक्रान्तांनिरुक्तव न्हिसमवधानकालीनत्वाद्व्यभिचारः परमेवविशिष्यते सोपिसंयोगविशेषितत्वस्यसंयोगस्यहेतुतापाः सांप्रदायिकत्वेनवन्हिसंयोग सहेतुत्वेवन्हेरपिक्रियानाशेहेतुत्वात्तद्वह्निजन्यताप्रावस्यापादकस्यासत्वेनेपनिरसनीयत्वेनाभावःकारणंचकालोपाधिरिशपा धिभिन्नंपात्द्यम् तेनवन्हिसमवधानानंतरोत्पन्नघटादेरपिकालोपाधिविधयापत्तीकृतधूमकारणस्यवन्हिसमवधानकालीनत्वा भावेपिनाप्रसिद्धिः नचवन्हेरपिवन्हिसमवधानप्रागभावकालीनतयावन्हित्वसमवधानेतरेत्वत्रवन्हिपदंव्यर्थमितिवाच्यं यत्रदेशा न्तरादानीतवन्हेस्तदार्द्रेन्धनसंयोगेसतितदार्द्रेन्धनजवह्न्यंतरतत्रोत्पत्तिधूमोत्पत्तिरितिक्रमस्तत्रदेशांतरादानीतवन्हिमादायतत्रा न्वयव्यतिरेकग्रहात्साधारण्यैवतद्वह्नित्वस्यतद्व्यसमवधानकालीनत्वचवक्तव्यतयातादृशधूमकारणीभूतवन्हेस्तादृश धूमप्रयोजकवन्हिसमवधानकालीनत्वाभावेनाप्रसिद्धिवारणायत्वात् यदिचतादृशधूमकारणीभूतवन्हिव्यक्तिरेवतद्वन्हि त्वेनोपादीयतेतदावन्हित्वसमवधानेतरेत्वन्त्ववन्हिपदंनोपादेयमितिनवीनानांपन्थाः पचुत्पत्तियोग्यवयाप्रतियत्वतदुपलंभकरूप योग्यानुपलब्धावुपलंभकतावच्छेदकेपावृत्तविशेषणेवद्व्यापिकारणतावच्छेदकेपावृत्तविशेषणाम तथाचवन्हित्वतत्समव धानत्वेतरव्यसमवधानकालीनवृत्तियावत्कारणतावच्छेदककोनस्यादितिपर्यवसितार्थः धूमान्वयवसुचधूमेप्रतिधूमस मवायित्वेनकारणत्वधूमोत्पादपूर्वंधूमसमवायित्वविशिष्टस्याभावात्तेनचकारणतावच्छेदकावलीढत्वसत्वमेवकार्योत्पादप्रयोजक स्वव्वमपिकचिद्व्यंकचिन्नतत्रनियामकस्याभावात् किंतुस्पर्शविशेषवत्पृथिवीत्वेनपृथिवीत्वेनवा स्पर्शविशेषादिरूपदव्याणां रसविशेषादिवत्स्तहकारी एवन्यसमवायिसंयोगस्यापिद्रव्यारंभकतावच्छेदकजातेर्वहेतुत्वेननुविशेषरूपेणपिमानाभावा

तत्रसाधीयः पृथिवीत्वाक्रांतेपरमाण्वादौतादृशजात्याक्रांतेचसंयोगादौसामान्यतोवस्तुसमवधानकालीनत्वस्यानिर्णयात् देश्यां तरीयवन्हिसमवधानशंकायाःसर्वदैवसंभवात् मदुक्तदिशासर्वत्रैववन्हिपदस्यतत्तद्वन्हिपरत्वेतुवन्हित्वतत्समवधानत्वेतरेसे स्यैवैयर्थ्यात् वन्हित्वादेरपितद्व्यसमवधानकालीनवृत्तित्वात् तद्वन्हित्वादेश्चानेकवृत्तित्वाभावादेवनिरासात् नांतरीयकेव न्हिकेव्यभिचाराच्चतत्रहिपृथिवीत्वेनरूपमत्वेनवातादृशधर्मरूपविशेषप्रतिसमवायिकारणताअसमवायिकारणतात्वविप वृत्तिनीलरूपत्वेनतादृशरूपत्वेनवा स्वसमवायिसमवेतत्वंतुनसामान्यतः तथाचमार्थिवीत्वधूमत्वतादृशरूपविशेषत्वादीनां

यत्तुनांतरीयकवन्हिकेव्यभिचारवारणायापादककोटावेवविशेषणांतरस्यंतार्थः सचवक्ष्यवृत्तिसामग्र्यजन्यत्व
मितितत्रप्राकृतदसिद्धेः ॥

तद्व्यसमवधानकालीनवृत्तित्वेनव्यभिचारस्यवज्रलेपत्वात्तद्धूमत्वस्यानेकवृत्तित्वाभा वादेवनिरासादित्यलमधिकेनयत्तुनांतरीयकेति वन्हिजन्यत्वाभावेआपादकइतिशेषः आपादककोटावेवेति यथाश्रुतमूला नुरोधादितिशेषः तेनापाद्यकोटिस्थितियोगिविशेषणवयर्थ्यव्यभिचारवारणस्यभवेपिनक्षतिः यथाश्रुतेनव्यभिचारवारणादाहसचेति वृक्षघटितोजन्यत्वंधूमेपिनास्तितादृशेधूमंदजन्यत्वादतःसामग्रीति नांतरीयकवन्हिकस्यसामग्रीजन्यवन्हिघटितेतिनतत्रव्यभि चारइतिभावः प्राकृधूमेवन्हिजन्यत्वनिर्णयाप्राकृ तदसिद्धेःतद्व्यघटितत्वेनमग्रजन्यत्वस्यानिश्चयात् तथाचापादकविशे षणवत्वेनपक्षस्यानिश्चयेनोक्तरीत्याविशिष्टाभाववुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलंबितत्वमितिभावः ॥ ॥ ॥

दि॰ दि॰ भ॰ ९
१७०

स्वोजनकोनुसारितयामूलंव्याचष्टेअत्रेतिअत्रस्फुतइत्यादिनाविवक्षितकेरणापनीतिवद्ध समवहितजन्यत्त्वसोभयत्रैवकोटित्वान्वयसमवहिता
जन्यत्वरूपविशेषणाभावादितिभावः तृतीयापुनरिति तथाचासत्त्वापुपनीतस्यहेतोरभावस्यैवकार्यसामान्यकार्यसामान्यकापोवदितिपर्व
वर्तितिनन्त्रियतत्वादेरभावस्यवाशंकाः हेतुकत्वेनेनविवक्षितेत्यर्थः आपादकेत्यादिनाः पाद्यपरिग्रहः वन्हिभिन्नादेवोत्पन्नस्यापिनी
तरीपकवन्हिकुत्स्यवह्निसमवहितजन्यत्वाभावाद्वन्हिपदस्यवन्हिभिन्नपरत्वेविशेषणाभावेनतेष्टापत्तिपर्यवसानमत आह अन्हिशन्या
दितिभावस्तुत्यापादानपरार्थस्सहत्वादेः शंकाप्रतिबंधकत्वाभावादाहकरणेतिउपादीयतेनेनेतियुत्पत्त्यर्थः तदीयेतितस्यदेव

अत्राद्याद्वयीशंकाइष्टापत्तिपर्यवसिता तृतीयापुनरापादकाप्रसिद्धिपर्यवसायिनी अवन्हेःवह्निजन्यात तदुपादानमितिकरणाय
त्पत्पातदीयकार्यप्रयोजकतातानपरंताद्दशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरंवाअग्रेतनमपिकिं यापदंतत्परमेवकृत्यादेश्वशंका
((प्रतिबंधकत्वेनान्नाभावात्कारणता ग्रहोतत्कालीनत्वाच
किंधूमोऽवन्हेरेवभविष्यतिक्वचिद्वन्हिंविनाविभविष्यतिअहेतुकएवोत्पत्स्यतइतिशंकास्यात्तत्रैवस्वक्रियाव्याघातः पूर्वे हित्वहीना
त्पत्त्यतिरेकेहेतुविनाकार्योत्पत्तिशंकेतातदास्वयमेवधमार्थवन्हेस्तस्यथंभोजनस्ययस्मतिपत्यर्थशरस्यचोपादानेनियमतःकु
र्थकुर्यातेनविनापितत्संभवात् तस्मात्तदुपादानमेवताद्दशशंकेनतदास्वयमेवधूमार्थवन्हेस्तस्यर्थभोजनस्ययस्मतिपत्यर्थशरस्यचा
पादानेनियमतःकाप्रतिबंधकेशंकायांचेननियतोपादानेनियमेपादानेचनशंका तदिदमुक्तंतदेवह्याशंकातेयस्मिन्नाशंक्यमानेस्व
क्रियाव्याघातोनभवतीति नहिसंभवतिस्वयंवह्न्यादिकंधूमादिकार्थंनियमतउपादत्तेतत्कारणतेत्याशंकतेचेति एतेनव्याघातोवि
रोधःसचसहानवस्थाननियमरूपतेनियमश्चव्याप्तिरेवेतितत्राप्यनवस्थेतिनिरस्तम् स्वक्रियायाएवशंकाप्रतिबंधकत्वात अतएवव्याघा
तोविरोधःसचसहानवस्थाननियमइतिनियमश्चव्याप्तिरेवेतितत्राप्यनवस्थेतिनिरस्तम् स्वक्रियायाएवशंकाप्रतिबंधकत्वात अतएवव्याघा
तोपदिशंकाक्षिनेचयंकाततस्तर्कमसाघाताववधिरपकातर्कःशंकावधिःकुतइतिखलुनमतमपास्तमूनर्हिव्याघातःशंकाश्रितःकिंतुतत्किं
येवशंकाप्रतिबंधिकेतिनवाविशेषदर्शनात्क्वचिच्छंकानिवृत्तिरेवंस्यात्तनचैताद्दशतर्कावतारोभूयोदर्शनोविनेवेतिभूयोदर्शनादरःनतुसर्व
तएवप्रयोजकः अतएवेनदाहितसंस्कारेणमानांतरंतर्कस्यापमातात॥

वन्हयसमवहितान्यत्वस्यधूमविशेषस्यवनिर्णयाद्धूमत्वावच्छिन्नेतदनिर्णयेनतर्कप्रवृत्त्यसंभवात्कथंतदवच्छिन्नेकारणताग्रहइत्याशंकतेय
द्यपीत्यादिनाननुविशेषेणाद्दशतर्कप्रवृत्तेर्वसामान्यतःकारणताग्रहोभविष्यतीत्यत आह तत्रापीति तत्रवन्हिविशेषेतराजन्यत्वग्राहक
तर्कप्रवृत्तावपितद्वन्हित्वावच्छिन्नेतराजन्यत्वस्याग्रहेसंभवादितिभावः तथात्वं विशेषाणांताद्दशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्धिरोधिशंका
यांकार्यकारणभावाभावशंकायांतर्केणापनीतायांजायमानोविशेषाणांकार्यकारणभावग्रहःसंभाव्यतएवतत्परिच्छिन्नत्वीत्यन्वयःतत्र
सहकारिकारणंदर्शयति सामान्यव्यभिचारानिर्णयेतिअनेनद्रव्यत्वादिनिरासः अनुगतइति यावद्व्यक्तीनामन्वयव्यतिरेकाध
नुविधानंविशिष्टिनंतावच्छिन्नानुगतेत्यर्थः तेनतत्तद्व्यक्तित्वादिनिरासः अगुर्विति सामान्यधर्मापेक्षयाऽगुर्वित्यर्थः तेनतावच्छिन्नान्यत

यद्यपिचैतावताधूमत्वावच्छिन्नंप्रतिवन्हेर्जनकत्वंनायातितृणारणिमणिन्यायेनवैकल्पिककारणतायामपितथात्वसं
भवात् तथापिविशेषाणांकार्यकारणभावग्रहस्तर्केणतद्विरोधिशंकायामपनीतायांजायमानःसामान्यव्यभिचारानि
र्णयानुगतागुरुविपक्षरूपांतरानुपस्थितिलाघवप्रतिसंधानादिवशात्सामान्यतएवतत्परिच्छिनत्ति प्रामाणिकोच
((तथैवान्वयव्यतिरेकौ॥
मत्वनिरासःविशेषेतिअगृहीतान्वयव्यतिरेकव्यक्तिव्यावृत्तेत्यर्थः तेनगृहीतान्वयव्यतिरेकमात्रवृत्तितृणत्वादि
त्वादिकमपुरुपस्थितेपदानदातत्स्वावच्छेदेनैवहेतुत्वाग्रहोनधूमत्वावच्छेदेनेतिसूचितं रूपांतरोपन्यासात्परंस्पष्टार्थंत लाघवप्र
तिसंधानादीति धूमत्ववन्हित्वयोर्जन्यत्वजनकत्वावच्छेदकत्वेलाघवमित्याकारकलाघवज्ञानेत्यर्थः तेनयदितादृशलाघवानवता
रस्तदातत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेनैवहेतुत्वाग्रहइतिसूचितम् आदिनाःसाधारणकारणेनाग्राहकांतरपरिग्रहः सामान्यतःवन्हित्वधूमत्वा
द्यवच्छेदेनतं कार्यकारणभावमपरिच्छिनत्ति विषयीकरोति अन्वयव्यतिरेकाविति विशेषाणामित्यनुषज्यते तथैवव्यक्तेरिहका

नतु वन्हिं विनापि धूमो भविष्यतीति व्यभिचारसंदेहदशायां कथं धूमत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वग्रहः स्यात् आह कृसत्वेनेत्यादि लाघवज्ञानादी
त्यादिना तर्कघटितो या स्यात् तादृशकार्यकारणभावग्राहकसामग्र्याः परिग्रहः एवं च तर्कघटित तादृशसामग्रीविशिष्टलाघवज्ञानाभावविशि
ष्टं व्यभिचारज्ञानं तादृशव्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकम् अतएव यत्र तर्कं विना तादृशकारणताग्राहकसामग्री तत्रानुत्पत्तिरस्य लाघवज्ञानेपि सामा
न्यभिचारशंकातस्तादृशव्याप्तिसिद्धौ प्रतिरोधः अतएव तर्कस्य नैव फलम् तादृशोत्तेजकसंपादकतया व्याप्तिग्राहकत्वादिति भावः व्यभिचा
रनिर्णये तु कलाघवाघनुसंधानेपि व्याप्तेरग्रहादाह शंकायाइति नन्वेवं व्यभिचारज्ञानत्वेन कथमेकाविरोधितेति चेत् सामान्यव्यभि

चारानिर्णायकघटिततादृशसामग्रीविशिष्टलाघवज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वेनैव संशयनिश्चयसाधार
फलवत्वेन च लाघवज्ञानादिमत्त्याया एव सामान्यव्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते अयरेतु धूमत्वावच्छिन्नस्य
वह्न्यजन्यत्वेनजन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहितानाजन्यत्वस्य व्यतिरेक एवापादनीयः ःः ःः ःः

चारानिर्णायकघटिततादृशसामग्रीविशिष्टलाघवज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वेनैव संशयनिश्चयसाधारणेन विरोधित्वात् व्यभिचार
निर्णयकाले च व्यभिचारानिर्णयरूपविशेषणाभावेन तादृशविशिष्टलाघवज्ञानाभावेन प्रतिबंधकतावच्छेदकरूपसंभवादिति येतु धूमत्वाव
च्छिन्नमेव पक्षीकृत्योक्ततर्कोपवृतात्तवगीपतिन्मनमाहापरेत्विति वन्ह्यजन्यत्वेन आपादकेन अग्रेतनेतु यत्र तत्संदेन धूमत्वावच्छेदेन वन्ह्य
समवहिताजन्यत्वस्य परामर्शार्थतिमवविशेष्यीकृत्य दर्शयति जन्यत्वविशिष्टस्येति यथाश्रुतेत्यनेन केषांचिद्विवक्षितस्य वन्ह्यघ
टितसामग्र्यजन्यत्वस्य निरासः ॥

नच धूमत्वावच्छिन्ने वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं च मनसैव वस्तुग्रहमित्यस्मिन्नंशेणानकृत्कन्यायेनह्रदात्तनराशादिपदार्थसार्थसंयुक्तन्यायेनसं
बंधातरेणावन्हियुक्तकारणकलापप्रयोज्यत्वग्रहेपि केन चित्संबंधेन वन्हिव्यतिरेकजन्यत्वशंका संभवतीत्यतस्तादृशवन्हियुक्तेतितेन
संबंधेन वन्हियुक्तेत्यर्थः तद्व्यतिरेकेतिवन्हिव्यतिरेकेत्यर्थः एतावता वन्हेरेव भविष्यतीतिशंका हेतुकएवोत्पत्स्यत इति शंका निराकृता
केचित्तु वन्हिं विनापि भविष्यतीति शंका च द्वेधा भवति वन्हेरन्यथासिद्धत्वे नियतिकत्वशंकया विकल्पेन जनकत्वशंकया च आद्यां निर
स्यति वन्हिविरहेपीत्यादिना निरतिशयस्य सहकार्यन्तरशून्यस्य तादृशसमूहस्य आर्द्रेन्धनादिसमूहस्य तथाविधात् वन्हिशून्य
तादृशसमूहात् संदेहस्य चायोगादित्यन्वयः द्वितीयां निरस्यति तादृशस्येत्यादिना तादृशस्यैव आर्द्रेन्धनादिसमूहस्यैव

नचोक्तन्यायेन तादृशवन्हियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहे यात्तद्व्यतिरेकजन्यत्वशंकानिरासात् वन्हिविरहेपि निरतिशयस्ये
वतादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसंदेहस्य च तथाविधाद्धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्येवद्धाचिद्वन्हिं कृचित्तरस्या
साधजनकत्वसंभावना पाश्चक्कचिद्धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावश्यकस्य वन्हिविरहस्यैव तथाविधसमूहपत्वे धूमानुत्प
त्तिसामान्ये प्रतिलाघवाम्प्रयोजकत्वनिर्णयेनापनयान्मनसैव स्तुग्रहम् वन्हेः वन्हिसमवहितस्योपादानम् ॥ ॥

जनकत्वसंभावनायाः धूमजनकत्वसंभावनायाः अयत्नपादिसन्निभेणान्वयः स्कारणंतरव्यतिरेकेणापि धूमानुत्पत्तिमत्वपि वन्हित्वेन
व्यभिचारात् वन्हिविरहस्य तत्प्रयोजकत्वेन घटतइत्याह तथाविधसमूहत्वइति लाघवात् इति प्रयोजकता न कस्यचित्कारणांतर
कल्पनगौरवादिति भावः तदुपादानपदेन वह्न्यसमवहितानन्यत्वनिर्णयप्रतिपादपितुमप्यमनस्यैव तत्प्रयोज्यत्वात् वन्हेर्वन्हिसमव
हितस्येति यथाश्रुते तु वन्हेर्निपमत उपादानेन वन्हिभिन्नानुपादानं लभ्यते तेन च न विवक्षितार्थप्रतिपादकं वाधितं चेति भावः

निमृमत्त्वावच्छेद्यस्य नियमाधीनत्वमवच्छेदकत्वं वा विषयस्य नियमलभ्यमेव नियावत्‌ यथाश्रुते वन्यसमवहितोपादानस्यैव नियमत्वावच्छेद्यत्वाद संगतेः नियमतउपादानं कथं कुर्यादिति कथमिति तेनैव वच्छेद्यस्य नियमलभ्यस्य स्पर्थ इति तु कश्चित् मूलेन्यनिताने वन्यसमवहिता जन्यत्वनिश्चये ननु महदुपादाने शंकाप्रतिबंधकमिति तत्रोपादानपदार्थस्य शंकाप्रतिबंधकत्वं लभ्यमानत्वनियमत्वाद्यर्थ समन्वयात् छन्नसंबंधोपदर्शनमप्रकृतमत आह परंपरयेति वन्यसमवहिताजन्यत्वनिर्णयाधीनतर्कमहत्त्वाद्वह्निजन्यत्वग्रहणमेतद्वह्निसमव हितोपादानमिति परंपरयेत्यर्थः तत्र तदजन्यत्वनिर्णये तात्पर्यं तदुपादानमिति मेथस्यतात्पर्यमित्यर्थः विशेषदर्शनतया वन्यस महितत्वाजन्यत्वस्य व्याप्यादिदर्शनतया शंकाप्रतिबंधकम्‌ वन्यसमवहितजन्यत्वशंकाप्रतिबंधकम्‌ तदेव अन्वयव्यतिरेकानुवि धायित्वमेव तथा च धूमो यदि वह्निजन्यो न स्यात् तर्हि अन्वयव्यतिरेकानुविधायी न स्यादिति वा तर्कस्वरूपमिति भावः अन्वयव्यतिरेकानु

अत्र च नियमत्वावच्छेद्यस्य वन्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजकेत्वन्यजन्यत्वसज्ज्ञाने परंपरया वह्निसमवहितोपादानस्य प्रयो जकेत्वतात्पर्यम्‌ यत्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शंकाप्रतिबंधकम्‌ तदेव तर्के घटकं तदिदमु क्तमिदि हि यदि तान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति तन्न पदार्थिकस्य तत्स्वनुविधानस्याव्यभिचारित्वानिपतस्य चोक्तोपदेसंपारकत्वा

विधायित्वज्ञानस्य शंकाप्रतिबंधकत्वे मूलस्वरसमाहृत्य तदिदमुक्तमिति पुनान्तीयेक्षचिद्धदन्वयव्यतिरे " दिमिवंरतितचिंतायाम्‌॥

कानुविधानं तदवच्छिन्नत्वजन्यत्वमिति व्याप्यवच्छेदेन परन्वयाद्यनुविधानं तद्वह्निजन्यत्वमिति वा व्याप्तिस्तर्के मूलमतथा च धूमत्वं यदि वह्निजन्यतावच्छेदकं न स्यात्‌ तदा नान्वयव्यतिरेकानुविधायि स्यादिति अन्वयव्यतिरेकानुविधायितावच्छेदकं वा न स्यादित्यर्थपर्यवसा नेनथमेदोषमाह यादृच्छिकमिति ननु जातीयव्यक्तिं चिदुच्छिन्नेति सेत्यर्थः व्यभिचारित्वात्‌ पृथिवीत्वादौ तथा किंचिद्धत्वावच्छ पाद्यनुविधायित्वं समस्ते पि पृथिवीत्वादेस्तत्जन्यतावच्छेदकत्वाभावेन व्यभिचार इतीत्यर्थः अन्वयांशस्यैव पृथक्‌ नियतव्यतिरेक मात्रोपादाने च वन्यसमवहितानन्यत्वएवपर्यवसानान्मेदुक्त यथाश्रुतेन्ये त्याह नियतस्येति तच्चिन्त्यमिति चिंताबीजं तु वह्नि सम

माप्तिग्रहायेति धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्यादिति व्याप्तिग्राहकतर्क इत्यर्थः व्यधिकर णस्याजनकत्वशंकेति व्यधिकरणस्य जनकत्वपूर्वसाधिनी पार्थकासामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वाभावशंकानिरासार्थमि त्यर्थः यथाश्रुतमूलं तु तदुक्तव्यापारकस्य तसंततेनिक्षिप्याह तथा च यदीति अत्रापि निषकेर्वे आपाद्यकोटिकृति योनिविशेषणमेवस तन्त्रमवोधम्‌ स्वव्यधिकरणाजन्यत्वं वह्निरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्‌ धूमस्यापि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या त्वावृपवज न्यत्वानन्ताप्रसिद्धितो वह्निपदम्‌ द्वेषादौ व्यभिचारवारणाय पदाघकोटौ वह्नीपदम्‌ घटादौ व्यभिचारवारणाय यापेक्षौ दोवह्नीति तर्के

केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानंतरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्याजनकत्वशंकानिरासार्थमयं तर्कः तथा च धूमो यदि सामानाधि करण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यो न स्यात्‌ तर्हि वह्निजन्यो न स्यात्‌ अप्रत्यासन्न स्याजनकत्वात्‌ नाद्दृशाजनत्वं च प्रत्यासत्यतरशालिवह्निमत्त्वेपि धूमानुत्पादादिना प्रत्यक्षमिनिरुद्धमेव वा वोभंग्यापरेप रिष्कुर्वंति धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात्‌ तज्जन्यो न स्यात्‌॥ ॥

मूलव्याप्तावुपयोजकत्वं निरस्यति अप्रत्यासन्नस्येति पक्षेमत्तं तस्य प्रमितावेवउक्तन्यायेन विशेष्याभावसिद्धिरिति तत्साधयति ता दृशाजन्यत्वं चेति प्रत्यासत्तेरेति संयुक्तसंयोगादिप्रत्यासत्त्या वह्निसत्त्वेपीत्यर्थः तद्भेतादृशाजन्यत्वग्रहसमवस्त्वतमप्युविधूमताव च्छेदेन तदसंभवात्तदवच्छेदेन तन्निर्णायार्थमिदमुक्तमिति ध्येयम्‌ धूमानुत्पादादिनेति आदिनात्वात्तवरिपरिग्रहः इदमेव चेतिधूमानु त्पत्तिप्रतिवह्निसंबंधभावस्तात्पादिवस्तप्रमाणांशपर्यालोचनेन कार्यकारणभावग्रहोत्तरं तर्कमहत्त्वेव्यत्राप्यनुत्तलतादितिभावः

अत्रापि तद्धूमेवह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वग्रहस्यप्रसक्तेः संभवेपि धूमत्वावच्छेदेन तदसंभवात् तदर्थमाह तादृशानुत्पत्तिक त्वेनि वह्निसंबंधाभावस्येति वह्नेः कारणत्वग्रहात् तत्संबंधाभावप्रयुक्तं वरूपधूमानुत्पत्तियोग्यता तत्र संबंधांतरस्यात्रोपस्थितत्वात् तादात्म्य संयोगात्मकसंबंधाभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वं कल्पनाद्रित्यर्थः तादृशसंबंधाभावस्यैव सामानाधिकरण्यघटकसंयोगात्मकतत्संबंधाभावस्य व तथात्वम् प्रयोजकत्वम् तच्चिंत्यमिति चिंतावीजं धूमत्वावच्छेदेन प्रथम तथाग्रहे धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तामानोधि करणप्रसामत्वाद्वह्निजन्यत्वग्रहस्यैवन्याधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वग्रहस्यैवेयर्थ्यम् प्रथमेव धूमविशेषस्य पक्षत्वेसामान्यमि

तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहस्य धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसंबंधाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्येप्युपस्थितत्वाच्चाद्यवाच्य तादृशसंबंधाभा वस्यैव तथात्वावधारणादिति चेदंतितच्चिंत्य मिश्रोक्तपदं प्रति व्याप्तिग्रहोपायप्रदर्शनीयव्यभिचारशंकानिरासहेतुत्वेनो पदर्शितेतर्के मूलशैथिल्यादिशंकोन्मूलकं तं प्रति व्याप्त्यानोयमुपदेश्य तेमैवं शंकिद्याः तथा सति तत्का यो थितयान नतत्रकारणत्वैवग्रहतयो व्याहन्यैरन्यग्राहनहि संभवतिस्वयंवव्याहितिकमितीति प्राहुः ॥ ॥ ॥

चाराणिर्णयादिरूपसहकारिलाववमति संधानादिग्रहाइमत्तावच्छेदेन तादृशजन्यत्वग्रहेयथाश्रुतमेवास्तु किं सामानाधिकर ण्यप्रत्यासत्तिनिवेशेन सामान्यव्यभिचारशंकायांतर्कस्यौतेनक कोटिमवगभेनैवोपयोगितायाः स्वयमप्यवश्यंभ्युपगणीयत्वादिति परम् चार्वाकम् तर्कीतीत्यापादनद्वारेतेन कविधयावाव्यभिचारशंकानिरासहेतुत्वेन तर्के वह्निजन्यत्वग्राहकतर्कमूलेति तर्कस्य मूलव्याप्तिः आदिनेष्टापत्तिशंकापरिग्रहः तत्परम् आघाततः प्रदर्शनमोग्राह्यमेवमिति तत्रप्रथमस्यसंदर्शयन्ति प्राहेत्यादि नाप्राह्येति उपादानेपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वं संग्राहमेवमकर्षः नचैवमपि प्रतिबंधकपदस्य यथाश्रुतार्थबाधाच्चकाप्रतिबंध

तत्तदसमहचारज्ञानपरामर्शोक्तेशावादिव्याप्तिबोधेपि पदार्थोपस्थित्यादिविधया सहचारज्ञानस्य हेतुत्वात्तदभावेपीति मूला संगतिस्तदर्थमाह व्यभिचारादर्शनेनेति व्यभिचारदर्शनपदस्य निश्चयमात्रपरत्वे तथैवासंगतिरतो व्यभिचारज्ञानसामान्येति व्यभिचा रज्ञानसामान्याभावस्यचाव्द्वादावहेतुत्वं दर्शयति योग्यतादीति आदिनाकांक्षापरिग्रहः शब्दादिनेत्यादिनाऽनुमानपरिग्रहः नपु सकनिर्देशार्थस्वरूपमिति तर्कस्य व्यभिचारग्राहहेतुत्वमस्वरसंसूचयति केचिदिति वस्तुतो वक्ष्यमाणतर्काभासादिति धू मोयदिवह्निव्यभिचारी स्यादित्यनेनसादित्याकारादित्यर्थः व्यभिचारइति सत्तर्कस्य प्रमाणव्यतिरेकव्यभिचारी सत्तर्कस्य धर्मेऽन्वय व्यभिचारइत्यर्थः तस्य विशेषदर्शनस्य बीधं पुरुषत्वादि तथा च पुरुषत्वविशेषदर्शनस्य सत्त्वेपुरुषत्ववद्विशेष्यकत्वम

तच्चेतितद्व्यभिचारदर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादि संदेहेपि शब्दादिनाऽर्थनिश्चयात् तर्कस्वरूपमित्यपिकेचित् तनुवस्तुतो व्याप्तिसत्त्वेतर्काभासत्वमाश्रयमारुत्यादनुसारादभ्यो व्यभिचारइत्यत आह विशेषदर्शनेनेति तथा च यथा तस्या व्यतदभाववद्विषयत्वात्सत्त्वासत्त्वेतथातर्कस्यापीति अत्र च तत्त्वादिपदेकथं मिश्राणां बाधादि मत्त्वे बाधादिमद्धर्मिसंगि

तच्च व्याप्तिप्रसक्ते हेतुस्तदभावविशिष्टानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहात् ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनेनैव व्याप्तिवा कथं वा तत्संग्रहम् ॥ शंकानिरासानुकूलतर्कबोधापित्तानव्यभिचारिसाधारणमितिनतनोव्याप्तिनिश्चयप्रश्नेति चेन्न स्वरूपत एव तत्र व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्कोव्याप्तिप्रमात्वाभावोदरप्रमाविशेषदर्शनस्यत्वासत्त्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ॥ ॥

सत्त्वे च पुरुषत्वाभाववद्विशेष्यकत्वं तेन तद्द्वयोः कारादिभ्रमात्मकस्य पुरुषत्वविशेषदर्शनस्य पुरुषत्ववद्विशेष्यकस्यासत्त्वं यथा तथा व्याप्ति मद्विशेष्यकत्वेन तर्कस्य सत्त्वे तत्तच्छून्यविशेष्यकत्वे चासत्त्वमित्युक्तं तर्कोपि सत्त्वासत्त्वे तर्के एवेति भावः ॥ अत्र च सत्तर्के इत्यादिग्रंथेव सत्त्व लपरिग्रहः बाधाः इत्यादिना बाध्याभावपरिग्रहः यत्र कुत्रचिद्विरोधप्रसक्तोपि तत्र भ्रमानुदयादाह धर्मिणा इति फलीभूतज्ञानविशेष्यस्य

लाघवात् व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वापेक्षया आपादकेलघुत्वात् संयोगाद्यन्यतमत्वरूपसंनिकर्षत्वस्य तर्कत्वापेक्षया न लाघवमत आह
तर्कस्येति व्यभिचारेणेति यत्र व्याघातादिनास्वतःसिद्धएववाशंकाविरहस्तत्रेत्यर्थः विपरीतज्ञानेति भ्रमसंशययोर्विपरीतज्ञा
नत्वेनानुगमः नु निवर्तकत्वेन॥ विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन नत्वविपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च व्यभिचारज्ञानोत्तरं व्याप्तिप्रसक्तव्यभि
चारज्ञाननिवर्तकत्वेनव्याप्तिव्यापकदर्शनसहेतुत्वं ज्ञात्वमित्यिस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वेचतर्कस्यापीतितेन रूपेणतस्या
पिहेतुत्वमित्यर्थः आपाततइति विपरीतज्ञानोत्पत्तौ इतीतरत्वस्यतत्रछक्तिविश्रान्तत्वेनताहशप्रसक्तिनीयत्वस्यार्थसमाज
ग्रस्तत्वेनाव कार्यतानवच्छेदकत्वादिति तथा ताहशहेतुत्वम् व्यत्वन्य विपरीतज्ञानानुत्तरप्रसक्ते तच विपरीतज्ञानोत्तरप्र
लाघवात् तर्कस्यव्यभिचारेणाहेतुतापाः स्वयमेवदर्शितत्वाच्च अथविपरीतज्ञानोत्तरप्रसक्तेनन्निवर्तकत्वेनविशेषवद्दर्शन
स्पहेतुत्वेनतत्तर्कस्यापीति चेद् ज्ञाताबदापातत्तस्यथा तथापि अन्यत्र ज्ञप्रामाण्यादिप्रयोजकादेवतत्र प्रामाण्या
घुपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् उक्तं च विशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानकारणत्वमतस्त्वेत्रविशेष्यस्वत
त्वसि तस्यापि विपरीतज्ञाननिवर्तकस्यापि विशेषतः वि ((दुर्विकल्पज्ञानमेवप्रमाभ्रमप्रयोजकमितिवदन्ति॥ ॥ ॥
परीतज्ञानोत्तरप्रमात्मकप्रत्यक्षं प्रतिविपरीतज्ञाननिवर्तकसत्वात्वादिना ननु संनिकर्षत्वं तावन्नमत्वस्य संयोगत्वादुर्वेयत्वात्वानत
नकतावच्छेदकं तथा चान्यत्र ज्ञप्रामाण्यादिप्रयोजकं किमत आह उक्तं चेति विशेष्यसंबद्धेति ताहशविशेष्यतासंबंधेन यत्र पुरुष
त्वप्रमात्वस्त्वविषयीभूतपुरुषताश्रयत्वसंबंधेन पुरुषत्वज्ञानं यत्र भ्रमत्वं तद्रकविशेष्यतासंबंधेन पुरुषत्वभ्रमत्वं तत्त्वविषयीभूत
पुरुषत्वाभावाश्रयत्वसंबंधेनपुरुषत्वज्ञानमितिसंबंधप्रमत्वासम्भावात् ताहशविशेषणज्ञानस्यप्रमाभ्रमहेतुत्वं प्राप्तम् तेनयथाश्रुतेपु
रुषत्वरुपुरुषत्वज्ञानस्यपुरुषभिन्नो संबद्धपुरुषत्वज्ञानस्य च कारणत्वपर्यवसानेऽव्यावर्तकत्वादिदोषप्रसंगो न प्रसज्यते स्व

वत्वगमाः नादिसिद्धकार्यकारणभावस्यशंकापनायकत्वेतत्रप्रमाणाभावोः संगतइत्यत आह इदमिति इदं तत्रेत्यादिद्रूषणम् प्रयोज
कत्वम् शंकाप्रतिबंधप्रयोजकत्वम् स्वार्थस्य स्थलेऽनुयोगस्यासंभवात्तत्रप्रमाणानुयोगइतिग्रंथस्वरसादाहपरार्थेतितथाचेत्र
तत्रशंकाप्रतिबंधायानादिसिद्धकार्यकारणभावग्रहमूलकत्वेन तर्कोपन्यासेतत्रानादिसिद्धत्वे प्रमाणानुयोगो युज्यत एवेति भावः परम
तत्रप्रमाणेति इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्यप्रयोजकत्वमभिप्रेत्यपरार्थाभिप्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकात्
अपोनुपपत्तर्केऽआसत्वनुभवोपलब्ध तर्कोतराये स्याय ज्ञानुव्याप्तिस्य ((त्वात व्यभिचारशंकेति इतरेतराश्रयान्यथासिद्धिरितिभा
निर्मूलतत्त्वनतर्कोतरापत्तिनानवस्थाअपितुजातमात्रस्यद्धस्याधनत्वानुमितिद्व्याप्तिस्मरणतद्धानोव्यासत्त्वनुभावकाभा
वतत्वमूलानुभवमूलाचाग्रेपिव्याप्तिस्मरणापरंपरेति यत्वनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्काइति तत्र
तत्रप्रमाणानुयोगेऽनुमानएवपर्यवसानात् नचव्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैवतर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमितिवाच्य
मनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् अन्यत्रनुविपक्षवाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रहएवतदधीनोव्याप्तिग्रहइति तदपि न तर्कस्याप्र
माणत्वात् व्यभिचारादिशंकानिरासद्वारासहकारीस इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातादत्रशंकाविरहस्त
त्रव्याप्तिग्रहेतर्कस्यव्यभिचारात् यत्तुयोग्योपाधीनां योग्यानुपलंभादभावग्रहः योग्यानांतुसाध्यव्यापकत्वसाधनेव्या
पकत्वसाधनादभावग्रहइत्यनौपाधिकत्वस्यग्रहमितितन्नुच्छम् अनुमानेनतत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणांतरस्याभावात्
नोनुपपत्तेरर्थापत्तित्वात् उभयमतसाधारण्यायमाह व्याप्तिग्रहाधीनेति व्याप्तिग्रहस्यापि स्वपरीयतामेवानवस्थेतिभावः ननु व्यभिचा
रशंकानिरासस्यावश्यमपेक्षणीयत्वे तेनैवान्यथासिद्धोपपत्ते बाधकस्तर्कैः कथं कारणमित्यत आह हारेणचेति॥ ॥

पक्षे साध्यनिश्चये सिषाधयिषाधीनाय त्वानुमितिस्तत्र पक्षेतरत्वस्य साध्याव्यापकत्वग्रहादनुपाधित्वसंभवादनुमानमात्रोच्छेदो न संभवतीत्यत आह
अनिश्चितेति संभवात् साध्याव्यापकत्वग्रहसंभवात् वैफल्यादिति अनिश्चितार्थनिर्णयो ऽनुमानफलं पक्षे साध्यनिश्चये पक्षेतरभावादित्यर्थः ए
वं च मूले ऽनुमानपदं सफलानुमानपरमिति उपाधित्वे ऽस्य यदि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं नेत्यर्थः क्रियते तदा किं त्वित्यादिना
तेनैव दूषणस्योक्तत्वात् संगतिरत आह सव्यभिचारत्वेति व्यभिचारो व्यापकतेन व्यभिचारानुमित्युपधायकत्वेन एवं चानुमानमात्रोच्छेदो व्यभिचा

अनुमानमात्रेति अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र संभवितत्वात् सिद्धसाध्यनिर्णये ऽनुमानवैफल्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभि=
धारोन्नायकत्वेन अनुमानमात्रोच्छेदकता तानमेव साध्यव्यापकताग्राहकं न्यायादिस्यादत आह अपि चेति कस्वन्हीति परमतेनेदं स्व
ये चानुकूलतर्कविनैव सहचारदर्शनमात्रेण मतेतु वाप्यादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने प्रत्यक्षव्यतिरिक्तव्याप्तिग्रहोपाय आह
व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वग्रहे ऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षे
तरत्वं नोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोसि नहि वयमुपाधित्वेन तत्संदोषत्वमाचक्ष्महे किं तु साध्यव्यापकत्वेन तच्च पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वे
व्याप्यव्यतिरेके आपन्न व्यतिरेकस्य वन्हेर्लिप्यमानत्वात् अपि च करवन्हिसंयोगः शक्यातिरिक्तानीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वाद
प्रयोजकत्वात्साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकत्वं नाम तस्मादिप स्वबाधकतर्काभावान्नत्वव्याप्तिग्रहस्तस्य प्रयोजकत्वमिति॥ ॥

रानुमितेरप्युच्छेदाद्यभिचारानुमित्युपधायकव्यभिचाप्रतियोगित्वरूपेणोपाधित्वेन तत्संदोषत्वेनाचक्ष्महे इति मूले जनकत्वमिति शक्तप्रसिद्धा स्वमतेनेत
र्थः मूले च साध्याव्यावर्तकत्वेयत्वस्य साध्यवत्तानानप्रतिबन्धकतेयत्यर्थः विरुद्धादिति प्रतिकूलतर्कविधुरतिरोषः शक्तप्रसिद्धा स्वमतेत
दनुमानासंभवादाह परमतेनेदमिति इदमप्रयोजकमनुमानम् स्वमतेपि शक्तिसाधकानुमाने प्रयोजकत्वमिति दर्शयन्निरक्तातिरिक्त
विशेषणाप्रवेशेनेति तत् अप्रयोजकानुमानम्॥ ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणाविरहेणाप्रैवपाठः तत्रापि अनुमितिहेतुत्वानविषये ऽन्योन्याभावत्वादिनाव्याप्तावपि अपि नोत्पत्ताभावत्वादिनव्याप्तिसम
वेपः तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यम् एवम् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यानुमितिहेतुत्वानविषयत्वान्नेयसे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादीतिपा
ठः आदिनातदभावपरिग्रहः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादीत्यपिपाठः तत्रादिना साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वसमुच्चयः समवायावच्छिन्नत्वस्याध
भावमादायासंभवितयातद्विशेषणस्यावश्यकत्वादिति उपाध्यायमतनिरस्तमिनचेति तत्सहचरितयस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्रहस्य विशेष्यतया
भावावच्छिन्नाप्यभावस्तादृशाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहस्तत्सहचरितानुमितौ हेतुरित्यर्थः तादृशाभावो हेतुसामानाधिकरण्यप्रतियोगि

उक्तव्याप्तीति प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वविशेषणाविरहेणलाघवात् अथ संयोगवत्देशेस्यापि संयोगाभावस्य वहेतुसामानाधिकरण्यग्रहेप्य
नुमितिर दर्शनात् तत्रापि वरवृक्षपत्ति देशनीय प्रतिक्तलावबम् नेत्येवं प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्युपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वग्रहेण्यनुमितिवस्यात् नच प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानार्थतो हेतुसमानाधिकरणाभावस्त्प्रतियोगितावच्छे
उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भव्याप्तिरेवानुमितिहेतुर्लाघवादतोनाननुगमः अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणम्॥ ॥ ॥
दकत्वाभावग्रहो हेतुरितिवाच्यं तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपणप्रतियोगिसमानाधिकरणा
न्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेण तदसंभवात्॥ ॥

समानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः तदसंभवादितिनीलघटवत्तिनज्ञाते घटत्वेन पीतघटस्याभावज्ञानासंभवात्प्रतियोगि
समानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां तादृशाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभावज्ञानासंभवादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिं-त्रि-अ-प्र-
१७६

प्रातिस्विकरूपेणाननतदभावप्रतियोगिताव्वच्छेदकत्वेन तद्रूपान्तरेण यनकेनचिद्रूपेण तथात्वकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादेस्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तद्रूपान्तरेणयनकेनचिद्रूपेण
नियोगिताव्वच्छेदकत्वेन तदभावत्वान्हेतुः संभवत्यतोऽभावः दृष्टापत्तिवारणाय वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमुक्तं धूमकालीनादृष्टावच्छेदक
त्वसामान्याभावस्य तु प्रहतत्वात वन्हित्वानवच्छिन्नत्वादि धूमसमानाधिकरणाति विशिष्टप्रतियोगिताकाभावस्य तदर्थमुक्तं न चेति यथा
च वन्ह्यभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकताभावाभावमानाव
व्यानुमितिरितिभावः वन्हित्व इति तथा च वन्ह्यभावस्य धूमसमानाधिकरणत्वेन तत्ताद्वन्हित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावपरि
ग्रहः संभवत्येवेति भावः उक्तरूपेण वन्हित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन ननु तदा धूमसमाना
धिकरणाद्यसमाभावे वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं धूमस्य तदाधूमाधिकरणे ह्रदादौ तत्तद्भावस्यापि धूमेवाधिकाभावान्नाकरूपणादि
ताभावपरिग्रहरूपतो दोषोऽन्तरमाह धूमाधिकरणान्तरेति अधिकरणान्तरोपस्थितौ तद्भावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन तत्त्वसमानत्वसंभवाद्व्यव

नाधिमातिस्विकरूपेण जन्मसहस्रेणाप्यसंभवात नापिरूपान्तरेणावन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यमपि वन्हित्वा
नवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमिति तानात्मनुमिति प्रसङ्गात न च हेतुसमानाधि
करणात्वेन ज्ञायमानाऽभावो वन्हित्वे धूमसमानाधिकरणासमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेणोक्तरूपेण तथात्वग्रहसंभवात धूमा
धिकरणान्तरानुपस्थितौ वन्हित्वावच्छेदत्वज्ञानादौ भ्रमादेपि तत्समभावे वन्हेरप्यनुमानाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

धिकरणान्तरसमाभावत्वेन तत्परिग्रहाभावदशायामुक्तग्रहसंचाधिकरणान्तरस्याभावविशिष्टत्वनिरूपकतया नतूपस्थितताविरर्थः अधिकरणान्तरत्वस्य भाव
स्य धूमसमानाधिकरणत्वेनानुपस्थितताविरतुक्तेवाधः एकस्यैव वृक्षादौ संयोगाभावस्याधिकरणान्तरवृत्ते तस्मिन्नधिकरणे धूमसमानाधिकरणत्वेन तत्ता
दितीस्यमभिधानम् अनुमितेरनुमाविकत्वाभावे दर्शयति रासभत्वादाविति तादृशभ्रमोत्पादेपि धूमसमानाधिकरणे तद्व्यभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वभ्रमोत्पादेपि तथा च धूमाधिकरणान्तराज्ञाने समनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इति स्मरणात्मको
नपरामर्शो हेतुसिद्धोऽयमितिस्यर्थः एतेन तदधिकरणोपस्थितासत्वे ऽनुमितोविशिष्टापत्तिरधिकरणान्तरे ताभावानुपस्थितापादनेय स्वधर्मतान्तानार्थं तदुपस्थित्याव इष्
कत्वेऽधिकरणान्तरानुपस्थिताविति विरुद्धम् सामान्यलक्षणयाधिकरणान्तरहृत्तसमावस्यापि धूमसमानाधिकरणत्वेनोपस्थितिसंभवाच्चेति

ननु पर्वतादौ वन्हेः संदेहाभावदशायामेतन्महानसीयवन्ह्यनुमितावित्थापत्तिः संदेहदृष्टाधानतु हेत्वधिकरणत्वेनत्ताप्रमानधर्मिरीतितेनवन्ह्यभावस्याप्युपस्थितत्वात्प्र
तियोगितानवच्छेदकत्वाग्रहादेवनानुमितिरत आह एवमिति धूमवति वन्हिर्नास्तीति भ्रमदशायामपि वन्ह्यभावस्य शुक्लप्रतियोगिकत्वेन तेषां तु वन्हित्वान
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाग्रहादेवनानुमितिरत आह एवमिति धूमवति वन्हिर्नास्तीति भ्रमदशायामपि वन्ह्यभावस्य शुक्लप्रतियोगिकत्वेनेतरेषां
तु वन्हित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन परिग्रहे धूमसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानानां यावतामभावानामुक्तरूपेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्व वन्हित्वेऽसु
ग्रहमितिव्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यापत्तिरित्यर्थः वन्हिः शुक्ल इति ज्ञानदशायां शुक्लप्रतियोगिकत्वेन वन्ह्यभावस्यापि तत्र संभवात्तेनरूप
णप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वन्हित्वे ग्रहमतो वन्हित्वावच्छेदेनेति पङ्क्तिचिह्नेन शुक्लत्वज्ञानसत्त्वेपि तथैव दोष इत्यतोऽवच्छेदकानुसरणा वन्हौ
शुक्लत्वज्ञानदशायामपि वन्हित्वे शुक्लप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेति सम्भवसामग्री संभवात्तस्ततेवतादृशानवच्छेदकत्वनिय
यासंभवात्तत्रामग्रीविरहे नाय शुक्लत्वाभावभ्रमपर्यन्तानुधावनम् ग्रहेपि वन्हेरनुमानध्वंसन्त्वयः तादृशावच्छेदकत्वानाविरोधाभावे हेतुत्वाव
च्छिन्नाभावज्ञानमादायानुमित्यापत्तिर्नोक्तसामानाधिकरण्येन प्रतियोगितावच्छेदकताऽतिरिक्तानवच्छेदप्रतियोगिताकतादृशावच्छेदकत्वाभा

एवं वन्हित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिकावन्हौ त्वरप्रतियोगिकाश्च धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितान
वच्छेदकं वन्हित्वमिति ग्रहेपि नैवम् प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां
वत्तानहेतुत्वोक्तौ तत्परिहारासंभवात विशिष्टाभावस्य लक्षणविशिष्टत्वादेवता ॥ तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्धेतुहीनां वानुगमात ॥
दृशास्यावच्छेदकत्वादिति तेषामुपदर्शितानां विधाभावानां ननु विषयानुगमः स्यात द्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ प्रमेयत्वेन तत्तज्ञानमादायाति
प्रसङ्गश्चेतोज्ञानमेवानुगमयति तन्नहृद्योनेति ननु यदि तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिविरोधित्वमुच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं हेतुसंग्रहः प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटितेतादृशग्रहत्वस्य ज्ञानमविरुध्यतानवच्छेदकत्वात अथ पर्वते किञ्चिद्रूपावच्छि
न्नविरोधित्वं तदा वन्हित्वतादृशावच्छेदकघटकं चेति समूहालम्बनाविरोधित्वनिरुक्ताभावहिन्त्वमिति ज्ञानं तिमस्यमविषयेन्नम् वन्हित्वावशिष्टकता
दृशावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वघटकीभूतविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वस्योक्तत्वात भवति हि प्रतियोग्यसमानाधिकरण

इत्यंशे नास्तीति ज्ञानेऽपि नील इत्यादिविषयत्वादिति ज्ञानोदयादाह सामान्यच्छन्निवेशेन सामान्यच्छन्निताया विशेषवत्तानाद्दृष्टीयस्यार्थः सामान्यधर्मितत्वं च प्रतियो-
गितया तेन इत्यंशे नास्तीति ज्ञानेऽपि प्रकृतिविशिष्टघटो नास्तीति वा धेनानुपपत्तिः तदेवानुभवेन इत्यादिना स्यादिति नील घटो नास्तीति ज्ञाने नील-
नास्ति घटो नास्ति नील घटो नास्तीति त्रितयमपि प्रमात्मा भाववगाहितया विरोधीति भावः इत्यन्ति तत्कस्य विशेषप्रतियोगिता विशेष प्रतियोगि-
तावच्छेदकता घटत्वसंबंधेन तद्विशिष्टत्वं प्रत्यापयितुं प्रतियोगीति अतएव तादृशग्रहविरोधित्वेनेहेतुत्वादेव अन्योन्याभावेऽपि तदवच्छेदक-
ताभावाद्व्याप्यबोधस्याप्युपसंग्रह इति वाच्यम् तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वेन तद्भावविशेषिताया निरूपकधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसंबंधेन यत्किंचित्प्रकारतानिरूपितामावप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविशेष्यताशालिग्रहत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य वि-
वक्षणात् भवतीति हि तादृशविषयितानिरूपको धर्मस्तादृशावच्छेदकतत्त्वं तादृशावच्छेदकत्वं चेतितदवच्छिन्नात्यंताभावान्योन्याभावयो

विरुणाद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सामान्यच्छन्निविशेषवत्ताबुद्धिं सत्यां हि घटो नास्तीति विशिष्टबुद्धौ तात्पर्ये नील घटो नास्तीति बो-
धानुदयात्तत्क सहेतोः तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्त्वबुद्धिं प्रति तद्वच्छिन्नाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् अवगाहते च नील घटत्वेन ताबुद्धिरपि
घटत्वविशिष्टत्वहेतामत्तएवावच्छेदकत्वयोरन्योन्याभावबोधयोरुपसंग्रहः ॥ ॥ ॥ ॥

उपसंग्रहः व्याप्यदर्शनस्थले च तादृशाभावप्रकारतानिरूपितानसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविशेष्यताकिंतु तत्क्षाप्यप्रकारतानिरूपितेति नातिप्र-
संगः यत्तु साध्यतावच्छेदकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितयदभावप्रकारकत्वप्रतियोगितान्यसंबंधेन यत्किंचित्प्रकारकतानवच्छिन्नतदवच्छिन्न-
प्रतिबंधकत्वविवक्षणान्नदमा व्याप्यनिरासः अत्र हि प्रतियोगितान्यसंबंधेन यासिप्रकारकत्वावच्छिन्नस्यैव । प्रकारकत्वस्य साध्यतावे-
च्छेदकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादितितदसत् तादृशावच्छेदकत्वघटकाभाववहन्हित्वमिति ग्रहातिप्रसं-
गादिति ॥

ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वेन साध्यतायां तादृशसाध्यतावच्छेदकविशे-
ष्यकप्रतियोग्यसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमो प्रसिद्धः कथं तद्विरोधित्वेन तादृशज्ञानेऽद्व्या
नुगम इत्यत आह हेत्वाभासे चेति तादृशस्य ग्राह्यार्थत्वानस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विपर्यविषयकत्व ग्रहविरोधित्वेनानुगम इति भावः न च वन्हि-
त्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानं तद्विपर्ययविषयकं तद्विरोधित्वन्हित्वं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति प्रसिद्धं ज्ञा-
नं संभवतीति तन्नतोऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नवानित्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं तादृशसाध्यतावच्छेदक-

हेत्वाभासे च व्यग्रतारा इति हि हाप्यनुसंधेयम् यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानु-
मितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वमपि निवेशनीयम् ॥

विशेष्यकं यद्विरोधित्वमंतत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षणात्तन्न च वन्हित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिग्रहस्यापि तादृशग्रहविरो-
धित्वात्ततोऽनुमितिः स्यादित्यत आह यदि चेति आदिना समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसंग्रहः वस्तुतस्तादृशग्रहा-
दनुमितिर्भवत्येव अतएव केवलान्वयिनि संबंधतानादेवानुमितिरेकदेशिनां संमतिसाध्यचैनयोरेवेत्युक्तम् तादृशावच्छेदकत्वे-
ति समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वमित्यर्थः तेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वमित्यर्थः तेनाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वादीनामपि निरासः न चैवं वन्हित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं चेति समूहालंबनात्मकग्रहस्यासंग्रह इति वाच्यं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधितानवच्छेदकं यद्-
व्यतियोग्यसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकं तद्वच्छिन्नस्य समूहालंबन

नचैवमपि वन्हित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हिसमानाधिकरणधूमवानिति संभूहालंबनात्मकतानाद
प्यनुमितिः स्यादिति वाच्यं तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतायावन्हित्वस्पृविषयता तन्निरूप्यापावन्हे विषयता तेन निरूपिताया सामानाधि
करण्यनिरूपितविषयतातन्निरूपितंयत्सेहेतुमत्तावगाहित्वेन रूपेणाहेतुत्वस्यैकत्वात् समूहालंबनेनतु तादृशानवच्छेदकव
न्हित्वविषयतो निरूपिता सामानाधिकरण्यनिरूपितविषयतातन्निरूपितंपत्नहेहेतुमत्तावगाहित्वेन रूपेणहेतुत्वमेकत्वा
त् समूहालंबनेनतु तादृशानवच्छेदकवन्हित्वविषयतानिरूपितानुनवन्हेः सामानाधिकरण्यप्रतियोगितयाविषयतेतिना तिप्रसं
गः॥ ॥हेतुरणमिति अन्योन्याभावमप्यप्रतिनिकाशलीभूतत्वानासामापन्नहि षयताव च्छेदकएवविशेषणानतुव्यासिलक्षणेऽव्या
वर्तकत्वात् अत्याप्यवृत्तित्वमात्मनि वारणायलक्षणोपितहिहिशेषणाधिभावः तथापि तादृशान्योन्याभावविशेषणातत्रभेदे
अन्योन्याभावस्यासार्थक्यमितित्वप्रस्तुतएवविशेषणदानमिति सत्यम् तथाप्यन्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तित्वेसविशेषसा
त्वंनचप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदानुधावनमनोलाघवमितितथाव्युत्पत्तिचानुरोधिनः अपरेतुअन्योन्याभावात्यंताभावग
र्भव्याप्त्योरेकतरग्रहस्यैवेतरस्यानावश्यकमितिरानुभाविकत्वात् उभयत्रतन्नेभेवहेतुः इन्द्रियसंयोगादिवच्चविशिष्येवकार्यता
शेषप्रतियोगितेत्यपिसैवेति अत्यंताभावेतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमितिविशेष ॥ साध्याभाववद्व्यभिचारः॥
णमितितत्रावच्छेदकीभूतस्यापिकरणांशस्यचप्रवेशाद्गौरवमित्यर्थः लाघवात्तमाह नचेति साध्यवत्संबंधानेरुण हेतुमन्नि
ष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाः वान्योन्याभावस्यतादात्म्येति तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादिति भावः नचसमवाय
नवन्हिमभेदः समधूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावविवक्षावश्यकत्वेन धूमे
वन्हिरितिवाच्यं तथापिविशेषपिन्वादिनाविल्लस्यापितादृशात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकतावघटकसं
बंधेनतादृशावच्छेदकत्वस्याभावविवक्षावश्यकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगितायानिवेशनेगौरवादितिपथा

यत्तु यद्रूपावच्छिन्नेतिपाठः अग्रेचविशिष्टत्वेनेत्यनंतरंवाकारशून्यपाठः यद्रूपंसाध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यवत्वं चतेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यं
ताभावेनादृशसाध्यवदन्योन्याभावयोरुपसंग्रहः व्याप्तिद्वयः अत्यंतान्योन्याभावघटितव्याप्तिद्वयः साध्येतिसाध्यतद्वतोर्यथासंख्यप
न्वयः तद्ग्रहस्य तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिग्रहस्य कथंचिदिति अत्यंताभावेऽन्योन्याभावेचसाध्यसत्ताध्यवत्तत्त्वादृशप्रतियोगिता
संबंधेनारोपेणेत्यर्थः व्यतिरेकिणितादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानेप्रमाद्युपप्रमित्ति सिद्धमत्त्वेवमकृतेहेतोपरेतम्भ्रमः
केवलान्वयिनितु तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमपि प्रमाद्युपेन संभवतीतीदमुक्तमितिभावः तच्चिंत्यमिति चिंतावीजंचय
त्तत्त्वयोरननुगमान्नोक्तरूपेणोभयानुगमः एवंसाध्यभेदसाध्यवदत्यंताभावासामानाधिकरण्यग्रहेऽतिप्रसंगः नचसाध्यवत्त्वप्रह

यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोभावोधर्मिविशिष्टत्वमाणः साध्यवत्त्वबुद्धिंविरुणद्धितद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेनग्रहस्यविरोधित्वेन व्याप्तिबुद्ध्योरनुगमनीयाः प्रतिबध्यतश्चसाध्यतद्वतोरत्यंताभावान्यो
न्याभावग्रहो साध्यवत्ताबुद्धिप्रकेवलान्वयिस्थलेचधूमरूपस्यैवतद्ग्रहस्य कथंचित्सिद्धिरितिनचिंत्यमिति साध्यतावच्छेद
केसाधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकतावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्वेचसाधनसमा
नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहीयोग्रहस्तद्विरोधित्वम् ॥ ॥ ॥

निरोधिग्रहविषयतावच्छेदकरूपेणतत्सामानाधिकरण्यावगाहियत्ज्ञानंतद्विरोधित्वरूपं प्रायुक्तरीत्याच्याप्यादिमात्रविरोधितादि
कंचनिर्वचनीयमितिवाच्यम् एवमपिहेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहस्यभिन्नप्रकारकत्वेपासाध्यात्यंता
भाववद्वृत्तित्वादिग्रहं प्रतिविरोधित्वासंभवान्नोक्तानुगमः सम्यगिति अतएवविषयानुगमएवकिंतुनानुगमपरित्यज्यतादृशग्रहविचा
रज्ञानमेवानुगमप्यमातित्वानमनुगमपात्ति साध्यतावच्छेदकेस्यादिनायोग्यइति तथाचतादृशसमूहालंबनरूपग्रहविरोधिते

चिं॰ दी॰ भ॰

१०९

अत्यन्ताभाववद्वृत्तितानां मध्ये साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्यैवान्योन्याभाववद्वृत्तितानां मध्ये च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवाद्धेतुत्वमिति
केवलान्वयिन्यनेन पूर्वपक्षप्रमाणेन न तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वेति केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या कथं तद्ग्रह इत्यत आ
ह प्रसिद्धिरिति पूर्ववत् खरशः प्रसिद्ध्यान्वयधूमव्यापकवह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकतादृशप्रसिद्धिः कथमनुगम इत्यत
आह अधिकमिति प्रागिव व्याख्यातं च तत्तन्नेवं व्याख्यातः अन्योन्याभावगर्भैव निरुक्ता संगतिरित्यत आह यथा स्वलिति उपलक्षणेय
तेजस्त्वादेर्थलक्षणयाः अन्योन्याभावगर्भात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिप्रतिपादकः उपलक्षणाय स्वीवीजं दर्शयति यद्यपीति विशेषवि
षेधः स्वेशेषानुपयुक्तफलकत्वादिति भावः वदन्तीत्यस्वरसस्तु बीजं तु अत्यन्तान्योन्याभाववद्वृत्तित्वापकतया ज्ञानादनुमिति नानुमा
कीयेनेन्द्रियसन्निकर्षादिवद्धि शिष्यकार्यकारणभावः कल्प्येत अनुभवसंसर्गे हेतु साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैवातिलघुत्वेन हेतु
साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यं केवलान्वयिस्थले प्रसिद्धिः पूर्ववत् अपि
केइ त्वाभासत्वस्यप्रमाणरीत्या बोध्यम् ग्रन्थस्य तत्पराः अनौपाधिकत्वं मात्रव्यवच्छेदाय पठन्ति अनौपाधिकत्वत्वस्य
ज्ञानमितीतिवदन्ति ॥ ॥
तकलनमुचितं समूहालम्बनात्मकव्यभिचारधीविरोधित्वेनहेतुत्वकल्पनेपि व्यभिचारविषयकसमूहालम्बनग्रह
विरोधित्वे व्यभिचारदोषापीति तस्यापि हेत्वाभासत्वापत्तिः न च तावन्मात्रविषयकं समूहालम्बनं नैव तथाप्यभावो न हेतुसमानाधिकरण
इत्यादि ग्रहस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिग्रहविरोधित्वात् तस्यापि हेत्वाभासत्वं न च ताहशग्रहत्वाव
च्छिन्नविरोधितासन्निवेशे पुनः प्रसिद्धिः न च साध्यतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वपर्याप्तानन्ताभावान्योन्याभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यपहितं तत्साध्यतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेनानुगमेनोक्तदोष इति वाच्यं तथा
मतितः समूहालम्बने प्रतिबन्धकत्वेनैवमर्थात् लाघवात्तादृशव्याप्तिज्ञानादौ व्याप्यत्वादिना हेतुत्वकल्पनस्यौचित्यात् न च तदपि अ

गम॰ १०९

नन्वेवमुपधिः प्रसिद्धयुपजीव्यत्वेन तत्र व्याप्तिग्रन्थस्य समाधानग्रन्थमध्ये तेन तात्पर्यार्थमाह व्यभिचारज्ञानेत्यादिना साक्षात् किञ्चिद्ब
पनमहार्यत्वस्य विरोधिविषयत्वात् यत्साध्याभाववद्व्याप्त्याविषयकत्वादित्यर्थः ननु व्यभिचारज्ञानद्वारा विरोधित्वेपि हेत्वाभास
त्वं कुतो नित्यत आह वक्ष्यते चेति साक्षात्साध्याभाववद्व्याप्त्यत्वावगाहितया तेन सिद्धसाधनमुद्राः अनौपाधिकत्वज्ञानं न व्या
व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद्व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वं सोपाधिकत्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्ति
धीविरोधिविरोध्यविषयत्वात् किन्तु व्यभिचारधीद्वारा वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिन एव धीभासत्वमि
नन्वेवमुपाधिप्रसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्धेत्वाभासान्तरत्वस्याप्यनुमानस्य भावत्वेनासिद्धिरिति चेन्न न हि तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि स्वतो
दूषकता योग्यत्वेन स्वन्यूनस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकम् अतिप्रसङ्गः व्यभिचा
रज्ञानस्य हेतुत्वात् तर्ही तथा न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् तथा च व्यभिचारज्ञानजननद्वारा सदूषकः
एवं च पृथक्त्वनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवत्पृथक् न चैवं व्यभिचारस्याप्यसिद्धत्वे व्यभिचारस्तद्भावत्वेनासिद्धिः स्यादि
ति वाच्यम् साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात् किन्तु स्वसमानाधिकरणात्य
न्ताभावप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं न चानयोः परस्
ति निरुपाधिकत्वस्य ज्ञानं तु न व्याप्तिधीहेतुर्मानाभावात् तथात्वेनुपाधे
रभासत्वायोगाच्चेति ॥ सिद्धिहेतुविरोधित्वस्य विवक्षितार्थं वक्तुं यथाश्रुतार्थमनुवदति निरुपाधिकत्वस्य ज्ञानं त्विति तथा त्वपि नि
रुपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वेपि उपाधेरित्यनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा साक्षादविरोधित्वादिति भावः ॥ ॥

इदं पुनरित्यादि इदं किं तत्राह यद्यपीति वक्ष्यमाणावामार्थपृ समर्थोकं वक्ष्यमाणं यतदवधेयमित्यन्वयः तदेवाह अन्योन्याभावप्रवेशादिना तद्धटित
लक्षणस्य अन्योन्याभाववृत्तित्वलक्षणस्य अतिव्याप्तिरिति संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगिभेदस्य प्रायिकैरीत्या गुणावच्छेदेनापि संयोगि
रूपप्रतियोग्यवृत्तित्वाभावात् इत्यघटादिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं संयोगवत्त्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः प्रतियोगिभिन्नं पदेत्वधिकरण
तद्वृत्त्यन्योन्याभावेनाव्युक्तौ च संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः तत्र हि त्वधिकरणस्य द्रव्यस्य संयोगिरूपप्रतियोगिभिन्नत्वात् न च गुरुधर्मान
च्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणि तत्र संगच्छतामायप्रतियोग्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं गुरुधर्मविशिष्टसंयोगिभिन
वनादेरन्यान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मभिन्नपत्वोधनावच्छेदकमित्येतावत्पर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेन तथाविधद्रव्यभेद

इदं पुनरिहावधेयं यस्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषितत्वादुक्तलक्षणस्य संयोगसाध्यकव्यभिचारिण्यति
व्याप्तिः संयोगस्यान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् अथव्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः अव्या
प्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन

मादाय वृत्तसंयोगी सत्त्वादित्यत्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अवच्छेदकत्वं यदि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तदा संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिः
प्रतियोग्यवृत्तेरन्योन्याभावस्य संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्रसिद्धेः प्रतियोग्यवृत्तित्वपदवैयर्थ्यं च अथैकसंबन्धेन विशिष्टत्वानाविशेष
णत्वात तादात्म्येन प्रतियोग्यवृत्तित्वपदवैयर्थ्यमिति तस्मात् लघुगुरुसाधारणत्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वमिति प्रतेनैवाद्यं विचारइति व्या
प्यवृत्तीति तत्र प्रतियोग्यवृत्तितादृशप्रवेशादिति भावः स्वव्यापकेति स्वं हेतुस्तद्व्यापकयत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः अन्योन्या
भाववृत्तित्वव्यापकत्वमुभयत्र निवेश्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धाप्रवेशेन लाघवादिति भावः स्वव्यापकतावच्छेदकेति स्वं साध्यं
संयोगी सत्त्वादित्यत्र संयोगव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावेन समसत्ताकः सामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

ननु स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नासंतानाभावेन समसमसामानाधिकरण्यमित्येवास्तु स्वस
मानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन समम सामानाधिकरण्यं लघुतरमित्यत
स्तथैवाह तादृशरूपावच्छिन्नेति तादृशम् स्वव्यापकतावच्छेदकमुक्तहेतुघटककथनं न तु लक्षणे नेन रूपेण प्रवेशः लक्षणं त
क्रमेव धर्मव्यमिति ध्येयम् अन्योन्याभावस्य दोषाकमव्याप्यवृत्तित्वमनभ्युपगच्छतां याकरैरेतदानीमयं नश्याम इति धीवलोको
लिकमव्याप्यवृत्तित्वमभ्युपगच्छतामिशिकारादीनां मते संयोगाभावसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपलक्षणम

तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेनत्वास्यमसामानाधिकरण्यमिति चेत् स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानवि
षयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः ॥

एवमुक्तलक्षणे सामञ्जस्याभिमाह स्मृतीत्यादि इदं स्मृतिविषयः संस्कारविषयोजन्यज्ञानविषयो वा घटादित्यादावित्यर्थः
तत्र स्मृतेरुद्बोधकाधीनत्वेन संस्कारविशेषस्यापि क्षणिकत्वेन सार्वत्रिकत्वानियमात् जन्यज्ञानेति नित्यज्ञानविषय
तायाः सर्वदेव सत्त्वाज्जन्येति तस्य चस्वल्पकालावच्छेदेन व्योमादावभावस्य सत्त्वात्त्वतिव्याप्तिर्वैयधिकरण्यापादितं न स्वव्या
पकत्वं तद्व्यापकव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयितरस्याभावाप्रसिद्ध्या उत्तरलक्षणमपि नाव्याप्तमिति भावः तच्चोक्तव्यापकस्या
काशाभावस्याभावे आकाशे हेतुसामानाधिकरण्याभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् आकाशाभावस्य केवलान्वयि
त्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तस्य तथात्वस्थापनीयत्वादिति ॥

सर्वसाधारणं लक्षणं तत्साशंकते अथेति तत्र हेतुः धूमवान्वन्हेरित्यादौ धूमभेदस्यापि वन्ह्यधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक त्वादिति व्याप्तिरतो यत्किंचिदिति स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यस्य पाठः वन्हिमान्धूमादित्यत्र हेतुधिकरणी भूतपर्वतादिवृत्तिर्महानसीयवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवन्हिमद्भेदोपी लक्ष्यासेः नचेदं संयोगित्वगुणकर्मान्यत्वसत्वा दित्यत्राव्याप्तिर्विशिष्टसत्तानतिरेकादत आह यद्धर्मेति यद्धर्मो हेतुतावच्छेदको धर्मः रासभादिसाधारणपचारत्वातद्धर्मेति शिष्टत्व मितिमहाकालोद्यवान्कालपरिमाणादिमादौ वृत्यनियामकसंयोगेन गगनादिमद्भेदस्य वृत्ताहृशः अप्रसिद्धः हेतनाव्याप्ति गुणादिति अनित्यस्य यत्किंचित्संदाहृत्रित्वादुणत्वपर्यन्तानुधावनेत्स्वरूपसंबंधः कालिकविशेषणतापि वा तादृशैति न

अथ स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वं वा पद्मेति शिष्टयत्किंचिद्धिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यवत्कत्वसतितदवृत्ति त्वंवा तदिति चेत् अत्र किंयथा कथंचित्संबंधेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनवा आद्ये गुणाः स्पन्द नादित्यत्राति व्याप्तिः गुणत्वस्य स्वरूपसंबंधेन स्पन्दवृत्तितया तद्वृत्तिस्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेद कत्वात् द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमद्भेदयत्किंचिन्निष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितायाता वेनाहृदमेदाप्रसिद्धेः अतीतत्वत्किंचिद् "जातिमत्त्वेनानवच्छेदात् जातिशून्यमेयव्यक्तौ च समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात्॥ किंतु घटादेर्भेदस्यैव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन जातिमद्भेदः हादि तिभावः नच स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ येन संबंधेन धर्मस्य वर्तमानत्वं तेन संबंधेन तद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादुक्तौ दोषः

व्याप्तिप० ८

एतेन प्रत्यहविषयत्वानिर्वचनेन न प्रदोषोपीति व्याप्तिपरहृदयार्थः व्याख्यातः हृदयेतया व्याख्यातः न संभवतीत्यर्थः एवम् अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्ति त्वे अव्याप्यकमेवेति संयोगाद्यधिकरणतस्यत्वपराविच्छेदेन व्यापितया दितिभावः स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तीति नच स्वाधिकरणयत्कि चिद्व्यक्तिपर्वतादृत्तिमहानसीयवन्हिप्रतियोगिकस्य वन्हित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वस्य वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्ति रितिवाच्यम् स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यस्य तदर्थत्वात् अत एव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस

एतेन यद्यपि व्याख्यातः एवमत्रं तत्राभावगर्भमपि लक्षणं तथाप्येवं वाच्यम् तथाहि प्रतियोग्यसमानाधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठा संताभावः साध्यगर्भमव्यापकमेव संयोगादि साध्यकद्रव्यत्वादौ स्वाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तीति प्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियो गितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद्गुणाः स्पन्दत्वाज्जातिमान्मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः

तावानुक्तानिरित्यादावपि नातिव्याप्तिः स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिप्रतियोगिकेति चेनोक्तं वन्हिमान्धूमादित्यादौ संयोगाद्यभावस्या पिधर्मपरत्वान्यतराभावाभिन्नतया तादृशाभावाप्रसिद्धेरिति पूर्ववदिति यत्किंचित्संबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाऽवृत्तित्वविवक्ष णादित्यर्थः गुणाः स्पन्दत्वादिति साध्यसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधाविवक्षायामव्यापकतादवस्थ्यमेव लक्ष्यवा ऽतिव्याप्तिः इतरथा तु गुणात्वस्पन्दान्तरत्वान्स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिर्वोध्या यथाश्रुते तु स्पन्दत्वे गुणत्वस्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्या भावादेवनातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयतेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठाधेयत्वेन गुणः स्वरत्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्वाभावान्
जातेरित्यादौ चनातिव्याप्तिः तादृशनिरूपकत्वमव्याप्यवृत्तिमात्रवृत्तित्वादौ अव्याप्तिदोषमाह उत्पत्तीति उत्पत्तिकालेव्यवयेन स्वप्रयोगिनिष्ठाधेयत्वनि
रूपकः प्रलयेपरमाण्वादिनिसंयोगनिष्ठाधेयत्वनिरूपकमिति मती विशिष्टस्यसत्वादाह उत्पत्तीति अंशेदोषमाह उत्पत्ती अतिव्याप्तिका
लेवृत्तेनसंयोगनिष्ठाधेयत्वनिरूपकः प्रलयेपरमाण्वादिनिसंयोगनि कालपरिमाणेचेति कालिकसंबंधेन घटादौ साध्यत्वेपि साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणप्रसिद्धभावस्याप्रसिद्धत्वात् इति भावः स्वस्य महाकालाधेयत्वात् अवहेतथा

स्वस्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयता निरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतु
त्वमित्यत्राप्युत्पत्तिकालावच्छेदेनजन्यानां द्रव्याणामजन्यानांच प्रलयावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्परमेसंयोगेसा
ध्यकद्रव्यत्वेकालपरिमाणेचहेतावव्याप्तिरित्यादि दिगिति कृतंपल्लवितेन अत्रेदंइति साध्यसमानाधिकरणपदस्य स्वभावविशिष्टाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकस्वसमानाधिकरणतत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व स्वसमानाधिकरणपत्वे धावच्छि
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकत्वे स्वसमानाधिकरणतत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगि स्वसमानाधिकरणतत्संबंधावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे स्वसमानाधिकरणाः सर्वेधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीसामानाधिकरण्यम् ॥

धेयत्वाभावादिति यत्वाधेयत्वनिरूपकस्यापि कालसामान्यावच्छेदेनाधेयत्वानिरूपकत्वात् व्याप्तिरितिव्याख्यानंतरसत् उत्पत्तिकाल इत्यादिना
तत्कलेशेपरानेनपृथक्करणात्कानुव्याप्तेरिति ॥ यावत्साध्यव्यापकव्यापककृत्वपावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यकत्वं यावन्नोपाधिक
त्वंक्रमेणासिद्धोनपवि साध्यसादिना प्रथमेः भावद्वयप्रवेशेगौरवादाह स्वसमावेति स्वंहेतुस्तत्पोध्यपदस्यार्थ इति पूर्वमेवव्याख्याता
लाघवादन्यदाह स्वसमानाधिकरणेति स्वंहेतुः इदंगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावत्वादित्यादावतिव्याप्तेराह यद्धर्मावच्छिन्नेति सा

सर्वत्वस्यव्यापकत्वात्स्वसदृवेवत्ताव्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपत्वं चानुरूप्याह साध्यसामानाधिकरण्येतियद्यपि स्वसामानाधिकरण्यव्यापक
तावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वकत्वमेव कुमहीतितथापिहेतौ तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यत्वस्य संबंधः स्वहत्वावच्छेदकत्वप्रति
योगिव्यापकता प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपः प्रकृतेवा त्वरूपाचातिगौरवम् तादृशसामानाधिकरण्याभावत्वकत्वमि
त्यत्रतादृशाभाववत्त्वस्यहेतौ संबंधः स्वाश्रयनिरूपकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमितिलाघवम् स्वव्यापकत्वंतत्समानाधिकरणान्यो
न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंच सामानाधिकरण्यप्रकारेणाभेदेन संभवतीति न तत्र तत्सामानाधिकरण्यत्वे तत्समानाधिकरणा
न्यताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं तद्वाच्यमुतेथा च सामानाधिकरण्यत्वादिप्रवेशात् इति गौरवमतोभावस्याखंडत्वात् स्वान्यो
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्यापकत्वमेस्तु सामिनमेव स्वसमभिधानेमितिमंतव्यम् तादृशव्यापकताव च्छेदकस्वसामानाधिक

साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाववत्कत्वंवाव्याप्तिः अत्रचसाध्यतावच्छे
दकसंबंधेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणंच इतित्वदृयं चेकेन संबंधेन विशेषणताविशेषणवाचे
रण्यसामान्याभाववत्कत्वमित्यत्रतावच्छेदकव्यापकत्वामिप्रायेण अन्योन्याभावघटितव्यापकत्वप्रवेशे तु तादृशव्यापकस्वसा
मानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वंतद्दोषमिति साध्यतावच्छेदके सत्यादिसमवायेन साध्यतापावन्हिमान्धूमादित्यादावनव्याप्ति
वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति वन्हिमान्धूमादित्यत्र महानसे साध्यसामानाधिकरण्याभाववतो धूमाभावयवरूपस्य धूमसामानाधिक
रण्यसत्वाद्व्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति द्रव्यसत्वादित्यत्र व्याधिकरणसंबंधसामानाधिकरण्यगगनादेहित्वसामाना
धिकरण्यसत्वादतिव्याप्तिवारणायैकेनेत्यादि एकत्वस्याननुगतत्वादाह विशेषणताविशेषणेति ॥ ॥

प्रसंगादिति कार्येण व्याप्तिग्रहे तादृशतायाः कारणीभूतसामान्यलक्षणाया अनुपेक्षणीयत्वादित्यर्थः समानाधिकरणयोरिति अन्यथा
तादृशवन्हिसमानाधिकरणत्वे तिधूमत्वरूपाया व्याप्तेर्महानसीयधूमवन्हिसन्निकर्षकाले स्वरूपहीनायाः स्मरणासंभवेन पर्वतीयवन्हेरग्रहे पि
पर्वतीयधूमे विशिष्टज्ञानसंभवादिति भावः स च पर्वतीयवन्हिव्याप्तियरूपश्चेल्लक्षणेति अनुमितिलक्षणत्वार्थः उपोद्घातोपी सापिनाप्रसंगसं
गतिः समुत्पाद्यते केचिदित्यस्वरसबीजं तु पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहं विनापि द्रव्यत्वे शब्दीत्वव्याप्तिग्रहाधीनानुमितिमहानसीयवन्हिप्रमुखा
मित्रमत्वस्याधीनापि बाधापि पाधीनावत्यनुमितिं वारयन्नातिव्याप्तिलक्षणस्य पर्वतो वन्हिमानित्यनुमिताविप्रसक्तान्योपोद्घातावस
प्रसंगात्सामान्यलक्षणाव्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमवन्हिव्या
प्तिविशिष्टधीने पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहं विनासच सामान्यलक्षणां विनानेति कथितव्याप्तिविशिष्टत्वादिलक्षणोपोद्घातोपीत्या
व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिः सा
ऽः अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्याः इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यलक्षणा निरूपकं च ॥ वेन्द्रिय सं बद्ध विशेषणता ॥
स्यादित्यर्थं तु तज्ज्ञानम् तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति इंद्रियेण संबद्धे धूमादि तस्य विशेषणतां तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतत्वादित्यर्थः वि
शेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा संबद्धपदस्य वरा परंपरासंबद्धत्वसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रका
रत्वमिति सा च समनेनपरम्परायां सामान्यलक्षणाप्रसक्तत्वाविंद्रियसंबद्धविशेषणतेत्यस्याति रिक्तेव ॥ रोथः तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः ॥
तस्य चाभेदेनान्वयः स्वाप्रेक्षभयत्वेव सामान्यलक्षणमत्यासत्तिपदस्य तत्प्रदर्शयति अत्र चेति तज्ज्ञानमिति सामान्यज्ञानस्य सामान्य
निरूपकत्वादिति भावः नन्वयं धूलीपटले धूमत्वभ्रमेन दुष्टं सकलधूमगोचरो व्याप्तिग्रहो न स्यात् धूमत्वस्य धूलीपटलेः विशेषणत्वादतो विशेष
णाद्वार्थमाह तद्विशेष्यकेति इन्द्रियसंबद्धविशेष्यके सर्थः भावार्थविवक्षितत्वाह तत्रेति तत्रेन्द्रियसंबद्धसत्त्वमर्थस्य विशेष्यतासंबंधेन

अत्रेति इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वमित्यर्थः बहिरिंद्रियस्येत्यत्र बहिः यदस्य फलमाह एवं चेति ज्ञानलक्षणानिरासार्थं यत्किंचिदि
न्द्रियवृत्तीत्यस्य सम्बद्धीजं तु सौदामनीसंपातस्य लेखस्यमानातिप्रसंगवारणाय तदिंद्रियकरणक तद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्या अपेक्षणीयत्वस्य
वस्थापवाच्यत्वेनेवातिप्रसंगमनोकिमिंद्रियजन्यत्वादिविशेषणानि विशेषणाश्च स्वज्ञानप्रकारार्थकत्वबीजं दर्शयति एतेनेत्यादिना धूली
पटलइतिसाक्षात्तेन धूलीपटलप्रत्यक्षवन्हिसहचारग्रहानन्तरमतो वन्हिव्याप्तिग्रहइत्यर्थः अन्यथा धूमे धूमेपि व्याप्तिग्रहसंभवेत्तत्रैव सामान्य
लक्षणापासकलधूमगोचरव्याप्तिग्रहसंभवेन तन्मूलकस्यतापुरणमशेसंभवादितिभावः हेत्वभावेनोत धर्मीयव्याप्तिग्रहरूपहेत्वभावेस
अत्र च बहिरिंद्रियस्य लौकिकः संबंधो ज्ञानस्य तदिंद्रियजन्यत्वं च नियामकम् एवं चाणुत्वेन यत्किंचिद्रणूपस्थितावपि सकला
णुगोचरो ज्ञानसोवाधइतिवदंति एतेन धूलीपटलधूमत्वभ्रमेन च वन्हिव्याप्तिग्रहे जाते सति धूमत्वेन धूमेषु व्याप्यग्रहाद्धूमद
र्शनाद्धूमेनानुमितिर्नस्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुपपादात् किंच धर्मितावच्छेदकान्वयेनाग्रहोपि सामान्यस्मरणत्रकारीन वेता
सामान्येन गृह्यमाणोनवालौकिकसंनिकर्षविगमेपि चाक्षुषज्ञानायतिरिति परास्तम् ॥ ॥ ॥ ॥
र्थः च र्माक्तविशेषणाद्वस्यान्यार्थकरणावीजमुत्कटजिज्ञासाविषयतयाप्रथमतः अस्य चरमोक्तमेवोक्तविशेषणांतरयोरपि
फलं दर्शयति किंचेत्यादिना तत्र ज्ञानस्य तदिंद्रियजन्यत्वमित्यस्य फलमाह धर्मिणीति लौकिकसंनिकर्षकालीनदग्रहासंभवादाह
दोषवशादिति ज्ञानप्रकारत्वलक्षणार्थमाह स्मरणेति सामान्येन चाक्षुषज्ञानापत्तेरिति यावन्ना लौकिकः संबंधस्तस्य फलमाह
गृह्यमाणत्वेति रूपनेनेतस्यानुषंगेनान्वयः विगमेपीति न च क्षणमात्रे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानोत्पत्तौ कापक्षतिरिति वाच्यम्
ताहशसामान्यज्ञानमूलकसामान्यजमेन्यज्ञानधारापाएवसामग्रीसंभवेनोपादानान्नतेन तदनुभवसिद्धमितिभावः ॥ ॥

ननु भ्रमत्ववन्हित्वप्रत्यासत्त्या निखिलभ्रमवन्हिग्रहसंभवेपि निखिलवन्हिमतां वन्हिमत्त्वात्मकसामान्याभावेनाग्रहाद्वन्हिसंयोगिसंयोगि त्वलक्षणसामानाधिकरण्यग्रहासंभवः नचवन्हिसंयोगित्वेन सामान्येन सर्वेषां वन्हिमतां ग्रहणमिति वाच्यं वन्हिसंयोगित्वस्य वन्हि संयोगात्मकतया नानात्वात् तत्तोप्यासत्त्या मिथ्रप्रकव्याप्तिग्रहश्च सामान्यप्रत्यासत्तेर्मूलमनुपपन्नमत आह सामान्यं चेति सखंडम् अनेकवृत्तिनानाछेदकानुगतरूपावच्छिन्नं वन्हिमत्त्वादिकम् अखंडम् अनेकसमेके वृत्तत्वादिकम् सखंडे वन्हिमत्वा दौ अखंडम् वन्हीत्वादिकम् परंपरा सखंडम् स्वाश्रयद्वारक संबंधेन प्रत्यासन्नं ननु सम्बन्धायेन पुरोवर्तिनि धूमत्वप्रकारकज्ञाने द्वहत्वसामान्ये लक्षणया कालादेरपि भानं स्यात् तस्यापि कालिकतया घटत्वाश्रयत्वाश्रयत्वादत आह येनेति इत्थं च वन्हिमत्व

सामान्यं च सखंडाखंडभेदेन द्विधा सखंडे चाखंडमेव परंपरासंबद्धं प्रत्यासत्तिः येन संबंधेन
चेंद्रियसंबद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन संबंधेनाधिकरणानां सा प्रत्यासत्तिरिति ॥ ॥

दंडिमत्त्वादौ परंपरासंबंधेन वन्हिर्दंडः तत्प्रकारकवन्हित्वदंडत्वप्रकारकज्ञानानंतरमेव सामान्यज्ञानमपि हि धियश्च वस्तुतस्तु सामान्यभेदेन कार्यकारणभावस्यापि भिन्नतया वन्हित्वरूपेण वन्हिप्रकारकज्ञानस्यैव वन्हिसामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं कार्य तावच्छेदकं कल्प्यते नचपरंपरासंबंधेन वन्हित्वप्रकारकज्ञानस्य तेन संबंधेन वन्हित्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रतिकारणत्वस्यावश्यक त्वेनैव यावद्वन्हिमत्प्रत्यक्षोपपत्तौ नकार्यकारणभावांतरकल्पनमिति वाच्यं परंपरासंबंधेन वन्हित्वानवगाहि वन्हिमा नितिबोधानंतरं निखिलवन्हिमत्प्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तदुपपत्तये तथाकल्पनादिति ॥ ॥ ॥ ॥

अखंड एवांकुरेतत्विति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यैकेनानाधिकरणेति अखंडत्वलक्षणापोक्तमेकव्यक्तिरिति सखंडेतु परंपरासंबंधेन घटत्वादेरेव प्रत्यासत्ति तयाऽन्त्वेनान्यकामात्रवानवतारादिति भावः सिद्धांते परंपरासंबंधवाद्वन्त्यप्रदर्शनाय घटध्वंसप्रागभावादिरिति आदिपदग्राह्येषु ते संभावयति अनित्यइति तत्र कपालादौ तदभावदशायां घटादिप्रागभावादिरित्यर्थः तत्रापि तादृशकपालादावपि तद्व्यक्तिद्वारा तदव्यक्तिद्वारा प्रागभाव व्यक्तिद्वारा वानन्वेतव्याक्तित्वेन घटव्यक्तिभानं तत्सामान्यज्ञानं न स्यात् तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिरूपाखंडात्मकतयाऽतीतत्वात् किं

तत्रपत्रनानाधिकरणासंबद्ध एकव्यक्तिघटादित्वप्रागभावादिर्वाऽनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तत्प्रत्यासत्त्या ज्ञाना नुदयप्रसंगइति चेन्न तत्रापि तद्द्वारा घटत्वादेः सत्त्वसंबद्धत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् एतद्दस्वरसेनैव वादितीयपक्षमाह अतिरि

अतिरिक्तैव वा तद्विषयकप्रत्यक्षे तदिंद्रियसंनिकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति ॥

क्तैवेति अतिरिक्ता इंद्रियसंबद्धे तादृशसामान्यज्ञानात्मिका आतीतानागतघटादेः सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ॥ ॥ ॥

चनाद्वा परंपरासंबंधेन घटत्वादेर्ज्ञानेकथं तत्प्रत्यासत्तित्वमत आह एतदस्वरसेनैवं वेतिन्ह्स पदार्थातिरेकित्वस्यानभ्युपगमादस्यथा व्याचष्टे अतिरिक्तेति तादृशेतदिंद्रियजन्यप्रत्यक्षसामान्यज्ञानं तद्दात्मिकेत्यर्थः नवीनमतमाह अतीतेति आदिनाऽनागतपरिग्र हः सामान्यज्ञानं सामान्येज्ञानमात्रं नतु तदिंद्रियजमन्यं तदिंद्रियसंबद्धे सामान्यप्रकारकत्वं विवक्षितमित्यर्थः इत्थं च निर्वि कल्पकात्मकस्मरणात्मकं च सामान्यज्ञानमप्यत्र कल्पे प्रत्यासत्तिरिति ध्येयम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वोक्तातिप्रसंगवारणायाह अपेक्षणीयं चेति तदिन्द्रियकरणकेति स्वरूपकथनमात्रं त्वाचारिसामग्र्याश्चाक्षुषादिकं प्रति सामान्यत
एव विरोधित्वेनैवानतिप्रसंगात् वस्तुतस्तु सामग्रीपदमसाधारणकारणपरं न तु फलोपधायकपरम् अत एवान्तरमिति सामासस्तेना
तिरिक्तमित्यर्थः तथा च तादृशचाक्षुषादिहेतुत्वमालोकादीनामप्यवधानमपेक्षितम् तेषां हेतुत्वं चैतेन तद्रूपेणाचाक्षुषादित्वेनैकरूप
मित्याशयेनैव तदिन्द्रियकरणकेत्युक्तमिति मतम् अत्र च सुरभि चन्दनं घटाभाववद्भूतलमित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वेन घटत्वेन च नि
खिलानां सौरभाणां घटानां च यद्विषयता अनुभवसिद्धा तदा तद्धर्मप्रकारकलौकिकचाक्षुषादिसामग्रीतद्धर्माश्रयचाक्षुषादिहेतु
त्वेनाप्यलौकिकत्वं च तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापदेशेन देशबोध्यम् तेन प्रत्येकं किंचिद्विशेष्यांशे लौकिकस्य सामान्यांश

अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् ॥ ॥ ॥ ॥

लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य निखिलसामान्याश्रयविषयकत्वमुपपन्नम् वस्तुतस्तु बहिरिन्द्रियस्य स्वयोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानजनक
त्वस्य स्वरूपसौरभत्वेनोपनीतसौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषजनकतया सौरभत्वेन सौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषं प्रति सौरभत्वविशि
ष्टलौकिकचाक्षुषसामग्रीत्वेन हेतुताव्याप्ततया चैतावतैवानतिप्रसंगे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानं प्रति तद्धर्मप्रकारकबोधसा
मग्र्या हेतुतायां न लौकिकत्वसन्निवेशः सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषे पूर्वानुपस्थितसौरभानां विशेष्यत्वात्तस्य सौरभत्वसामान्य
जन्यज्ञाने मुख्यविशेष्यत्वस्यैवासंभवात् सौरभत्वविशिष्टलौकिकचाक्षुषसामग्री च चन्दनं सौरभमिति चाक्षुषप्रसङ्गदशायामप्रसि
द्धा तादृशकार्यकारणभावस्याकल्पनात् उपनीततद्धर्मवद्
ज्ञानं च येनातीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मेण कदापि न तादृशोऽप्रसक्तत्वात् तद्धर्माश्रयविशेष्यकचाक्षुषसामग्र्या अप्रसिद्धेरिति दिक्
द्विशेष्यकालौकिकचाक्षुषस्य कथं वारणमिति वाच्यं तत्र तेन रूपेण तद्धर्माश्रयविशेष्यकचाक्षुषस्य

अत एव वक्ष्यमाणसामग्र्या अपेक्षणादेव सौदामनीति आलोकसंयोगकालावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन्द्रियजन्यत्वसंपादनाय चोक्तम् च सौदा
मनीसंपातजनितचक्षुर्जन्यद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानान्तरमालोकापेक्षयैव चयत्किंचिद्द्रव्ये चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षस्यापि सत्त्वेऽर्थित्वम् नि
खिलद्रव्यविषयत्वमुक्तसामान्यलक्षणामधिकृत्य अनुव्यवसीयमानस्फुटितसाक्षात्कारस्य स्वीकारे बाधकाभावादाह संतान इति सौ
दामनीसंपातजनितप्रत्यक्षस्य सप्रकारकत्वसाधनायेन्द्रियपदमतो नादृशचाक्षुषधारापाते च घटज्ञानं चेत् तदानुभविकमिति भावः न
न्वस्य ज्ञानात्मकत्वेन लक्षणातो भेदस्तत्र आह इयं चेति धर्मिणा यद्धर्मविषयकं ज्ञानं तदाश्रयाणामित्यर्थः एतत् ज्ञानलक्षणात्प्रत
एव ज्ञानलक्षणात्वम् ननु सामान्यलक्षणातः सौरभत्वस्य स्वरूपत एव प्रकारतया न हि निर्धर्मस्य ज्ञानात् सामान्यलक्षणया न म्भा
नासंभवान्नवीनमतेऽप्युक्तपुरुषविशेष्यलौकिकसन्निकर्षस्यानपेक्षणात् सामान्यलक्षणाया अपि भेदसंभवान्नान्योन्यार्थान्तरत्व
अत एवाधुनिकमते सौदामनीसंपातजनितद्रव्यत्वप्रत्यक्षे च समं नव्याक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारः संतान इति नव्याः इयं च धर्मवि
षयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरिति तु यदि पूर्वकं ज्ञानं तस्य आपतेत् सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ॥ ॥ ॥
क्षणाया अनावश्यकत्वात् सौरभत्वपर्यन्तानुधावनं अपि कारणमप्युक्तं न तु कर्तृत्वप्रकारकशुक्तिस्मरणमूलकत्वतद्व्यक्तित्वकारकेऽप
नीतभानविशेषकेऽपि मानं तत्पुष्टिम् नच रजतत्वविषयस्य ज्ञानेन सामान्यलक्षणया असंभवादिति अत्र समवायेन संयोगान्यस्ववि
षयकज्ञानतन्मुहूर्तप्रत्यक्षं प्रति नियत्वज्ञानत्वेन हेतुतया इकारतादिज्ञानादपि तद्प्रत्यक्षोत्पत्तेः स्वातिरिक्तविषयनिषेधं तज्ज्ञानजन्यत्वे
न विशेषणेऽपि पिण्डत्वद्रव्यत्वोभयसमवायेन जन्यस्य लिङ्गेनादृशधर्मेच यज्ञानजन्यस्यैव परापरकार्यकारणभावस्यानन्तस्य कल्पनी
भावृ इति तज्ज्ञानलक्षणायां तद्विषयधर्मप्रकारकतद्व्यक्तियोगजमतं तद्धर्मप्रत्यक्षं प्रति तद्ज्ञानत्वेन हेतुता यत्र सविषयत्वम् पवका
नित्यधर्मितेन संबंधेन तद्विदं प्रकारत्वेनोत्पत्तेन प्रवृत्तताकस्य समवायेन पटत्वप्रकाशकत्वे तद् तस्य तज्ज्ञानरूपेणोपनीतभानस्य
कालिकसंबन्धेन तद्व्यक्तित्वप्रत्यक्षत्वसमवायेन तत्प्रकारकस्यापि नामः एव विषयान्तरप्रसंगम् ॥

लाघवादाह वन्हिमस्येतिकिंवलोन्वपिमाधारणापाह वन्हिसंबंधिन्नेति ननुमहानसेगृहीतं यन्नादृशमहानसीयवन्हिसमानाधिकरणत्वविशिष्टधूमत्वंतत्रपर्वतीयधूमेऽस्ततस्याह एकेवेति तथाचेतादृशवृत्तित्वोपलक्षितंधूमत्वमेव व्याप्तिः तच्चपर्वतीयधूमेऽप्यक्षितमितिभावः सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रापकत्वेदोषमाह व्याप्तिनानात्वइति तत्रपर्वतीयधूमेननुभूतत्वेऽनुभवरूपकारणयोः समानप्रकारकत्वाभावेन हेतुहेतुमद्भावेऽनुभवविषयस्यापि

ततःस्मृतासेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं वन्हिमत्स्मारकमितितत्संबन्धिसंबंधिनाविच्छेदकरूपवत्तेव्याप्तिः एकेवसवधूमसाधारणीतिभावः व्याप्तिनानात्वेतुपर्वतीयवन्हेसन्निकर्षेतत्समानाधिकरणप्रहायो तदपूरेनक्षमंते तथाहिधूमत्वावच्छिन्नाव्याप्तिः संनिकृष्टधूमादिविषयेधूमत्वेनप्रत्यक्षेणात्तापते ततःस्मृतासातत्रीयलिंगपरामर्शेनपक्षेनिष्ठधूमइतितेपागत्यते ततोनुमितिः तदनन्तुपनमेपिसंनिकृष्टधूमविषयोधूमत्वेनधूमोवन्हिव्याप्यइत्येवमनुभवस्तथैवव्याप्तिस्मरणंततोधूमवानयमितिधूमत्वेनप्रकारेणपक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिःव्याप्यस्यानुभवतस्मरणपक्षरधर्मताभाववानामेकप्रकारत्वेनानुमितिहेतुत्वात् गवादिपदेष्वपिशक्त्यनुभवेतस्मरणाबाध्यानुभवानामेकप्रकारकत्वेनहेतुहेतुमद्भावइत्यर्थःवस्यते तत्रयोग्यतादिवशाद्व्यक्तिलाभः अनुमानेतुपक्षधर्मताइत्यरीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्यचतत्रभानांगीकारेऽप्रमत्वापत्तिरितिद्रष्टव्यम् गवादिपदेष्वपीतिशक्त्यनुभवशक्तिस्मरणेहेतुहेतुमान्वाक्यार्थबोधः॥

स्मृतिविषयत्वेबाधकाभावात् स्मृतेस्ग्रहीतग्राहित्वापत्तिरत आह शक्त्यनुभवेति हेतुप्रयोजकेतेनशक्त्यनुभवस्यशाब्दबोधंप्रतिहेतुत्वाभावेपिनक्षतिः पदार्थस्मृतिव्यापारकत्वेनहेतुत्वासत्त्वेतादृशस्मृतिवशात्त्वनुभवोपिहेतुरितिकश्चित् तथाचशाब्दबोधंप्रतिपदुभयोहेतुत्वंतदेवदृष्टान्तीकृतमिति॥

एवम् समानप्रकारकत्वेनशक्तिज्ञानस्यशाब्दबोधहेतुत्वांगीकारेजातिशक्तौतिसमानप्रकारकत्वेनहेतुत्वेव्यक्तावपिशक्तिस्वीकारा रान्यथाशक्तिज्ञानस्याप्रमत्वापातात् जातिविषयत्वेनैवेति ननुशाब्दबोधविषयीभूतव्यक्तावपिशक्तिग्रहःप्राप्यस्तीयत्येवकारार्थःजातिविषयत्वेनजातिप्रकारकत्वेनत्रतीयाचविशेषणेजगमिस्थापसरतिवत् तदर्थोज्ञानेसज्ञानेन्वेति तथाचनोतिप्रकारकज्ञानविषयशक्तिर्व्यक्तिमनुभावयतीत्यर्थःतथाचगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमर्थः एतेनगोपदंगोत्वेशक्तमेवेशक्तिग्रहे समानप्रकारकत्वविरोधः गोशक्तंगोपदंगोः शक्तमितिवाक्यक्तिग्रहे जातिविषयकत्वज्ञानानुपपत्तिः शक्तिग्रहे

नचैवंजातिशक्तिवादीविरोधःजातोव्यक्तौचशक्तिः परंतुजातिविषयत्वेनैवज्ञानाव्यक्तिंस्मारयत्यनुभावयतिचेतितदर्थादिनिर्वृक्षमाणत्वादिति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणायपश्वादिलिङ्गादिपदाभिप्रायेणपरीत्यावेत्यपिकश्चित्॥

स्वेवगोत्वप्रकारकत्वात् शक्तोतत्प्रकारकत्वज्ञानानुपपत्तिः संबंधविधयागोगोपदीपेत्याकारकशक्तिग्रहांगीकारेतुनितरामेवेतिहृदयंगोनिरस्तम् यथ्वादीति निपत्तसंस्थानव्यंग्यस्येवतन्मतेजातित्वादश्चेः अत्रवसितेजसेरसितित्वेनपृथिवीत्वेनसंकरात्तत्रपशुत्वंनजातिः किंतुलोमवत्लांगूलवत्त्वमितिभावः पृथिवीत्वव्याप्यनानापशुत्वस्वीकारात्त्वेत्याह लिंगादीति कार्यत्वेनद्युगादावेवशक्तिग्रहोयोग्यतावशाद्व्यक्तिलाभस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमस्पयपादयति पशीति परोनेयायिकः॥

पक्षतावच्छेदकेति पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ पर्वतस्यापि विशेषणत्वादिति भावः ननु प्रतियोगित्वस्य संबंधविधयाभानसंभवेपि अभा
वत्वप्रकारकाभावप्रसंगस्य स्मानुभवाद्वनुपस्थितस्य वा भावत्वप्रकारो ः नायमास्वीकरणीयस्तथा च सामान्यव्याप्तिर्व्यभिचारोपपत्तित्ता
ननुगमश्चेत्यत आह वन्हीति ननु पर्वतो गुंजापुंजे वन्हित्वभ्रमाद्व्यापकेनाग्रह स्य त्वरधीनानुमितौ वन्हिज्ञानार्थमुक्तकार्यकारणा
भावव्यभिचारः सामान्यलक्षणाप्रभवे व्यभिचारे व्यापकतयाहाधीनपर्वतोपलब्धानुमितौ न साः पातिवत्युनरत्ता नु जन्यत्वेनैव सिद्धसा
धनादत आह तद्वन्हीति नन्वेव विशिष्ट वैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीर्हेतुरिति दंडिमानित्यनुमितौ विशेषणतावच्छेद

विशेषणज्ञानसाध्येति ननु पक्षतावच्छेदकज्ञानन्यतयासिद्धसाधनं पृथग्विशिष्टज्ञानतः द्वौसाध्यमिति साध्यसामान्याप्रसर
रान् अभावत्वमतियोगित्वयोरनुपस्थितयोः प्रकारत्वात् वन्हिविशिष्टज्ञानत्वेनन हि विशिष्टज्ञानत्वेनयातज्ज्ञान
अथवा वन्हिमानित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानजन्याजन्यविशिष्टज्ञानत्वादितिपर्वतीपवन्हिमावार्थमित्कस्यनेधर्मेपि
तथा कश्चिद्धूमस्यापि व्यापकत्वच्छितिचेन्नवन्हित्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्या
वश्यकत्वेन हेतुत्वात्तच्छवन्न मेव ननु विशेषणज्ञानमपि नभागे रवानुगैरप मितिविशिष्टज्ञाने पियुगपद्विशेष

ज्ञानतसाधनाद्वा विशिष्टवैशि ः एवविशेषसंनिकर्षेणवकारणानतु निर्विकल्पकंमानाभावात् ॥
ष्टेहायाघ्युपगमवादः वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसंनिकर्षाज्ञादृशप्रत्यक्षमनुमित्यादिस्थलतो
पीभूतप्रकृतदंडभानार्थं सामान्यलक्षणास्यादत आह विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादीति ः दृष्टेत्याद्यास्त्यादिग्रहात् ॥ ॥
विशेषणतावच्छेदकीदीनामित्यादिना विशेषणविशेष्यपरिग्रहः तादृशदंडिमानित्यादाधाकारकंतादृष्यत्वंदंडित्वादिनाव्याप्यादि
ग्रहः व्यापकताग्रहः अंकित्प्रहश्चेनेतरूपेणानुमितौशाब्दे चहेतुरित्यर्थः ॥

ननु युगपद्विशेष्यविशेषणादिसंनिकर्षे सत्यपि रक्तो दंडो नवेति संशयानंतरमजायमाने रक्तदंड इति निश्चयानंतरं जायमाने रक्तदंडवा
निति विलक्षणायां धिःन्वयव्यतिरेकाभ्यामवश्यं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वकल्पनीयमत आह अस्तु वेति विशे
षणत्वस्यैकसाभावदंडिमानिति बुद्धौ दंडत्वेनयात्किंचिद्दंडप्रकारकधीत्वेनैव हेतुत्वोल्लकृतदंडप्रकारकज्ञानाभावेपि न क्षतिरि

अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकानुमित्यादौ न तज्ज्ञानार्थं सामान्यल
क्षणादरः अस्तु वा दंडीत्यादौ प्रत्यक्षे दंडत्वादिनादंडसंयोगवानित्यादौ दंडसंयोगत्वा
दिना वा यत्किंचिद्व्यक्तिज्ञानं कारणम् ॥

तिभावः प्रत्यक्षस्थल एवोक्तसंशयरूपप्रतिबंधकाभावादुक्तकार्यकारणभावकल्पनमित्याशयेन प्रत्यक्षस्थलमुक्तं कार्यतावच्छे
दकं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वमेवेति ध्येयम् तेन रक्तो हेतोर्नवेतिसंशये रक्तोदंड इत्यवांतरवाक्यार्थबोधं विनैव रक्तदंडवानिति विशि
ष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधापत्तिरितिनिरस्तम् ॥

विशेष्यज्ञानादीनामादिना संबंधज्ञानपरिग्रहः एतेन मानाभावेन ननुगतसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने नीलानागतघटादेरपि विशेष्यत्वानुज्ञान
स्य च प्रागसंभवाद्विशेष्यज्ञानं व्यभिचारीत्यत आह जन्यतां चेति निर्विकल्पकं चाज्ञात सामान्यश्चेपुनः सामान्यवैशिष्ट्यावगाहि नन्वेवं प्रमे
यत्व सामान्यलक्षणया विश्वगोचरनिर्विकल्पकजनकेन सार्वज्ञं स्यादित्यत आह सर्वज्ञेति यद्यप्यनाहृत्यसार्वज्ञं स्वीकारे स्तेति निरहः
न च संशयानुपपत्तिः इदं त्वानुच्छेदेन घटत्वादि निर्णयस्यैवाद्येपगमे वैस्यादिसंशयविरोधित्वात् तस्मात् मानुभयजनकत्वेन प्र
तिबंधात् तथापि निखिलज्ञातविशेषःस्याप्रकारकानिखिलज्ञातिप्रकारकज्ञानापत्तिः सामग्रीसत्वाच्चेदमनुभवसिद्धमिति भावः यत्तु घटत्व
दर्शनाभावादिति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादिकारणतापत्त्या मानाभावे यन्न च निरस्ततादिति एतेनात्मकवादिविशि
विशिष्टज्ञानत्वमेवमानमिति चेन्न दृष्टान्ताभावात् दंडी पुरुष इत्यत्र च विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्य
ज्ञानत्वात् अपि च मेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिंदन सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषयघटत्वं न विनिश्चेयापात्स्यात् प्रमेय
त्वेन तस्य तत्र निश्चयात् प्रमेयत्वेन घटं जानन्स्यघटत्वेन जानातीति चेत् न किंचघटत्वेन प्रमेयं येन न तत्ज्ञानीयात् सक
ल्पज्ञानमपि कारणंतज्जन्यतां च निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया सा "यद्घटत्वेन रूपेण प्रमेयत्वेन ज्ञानसंभवात्॥
वैज्ञाप्यत्वात्स्यास्तव जनकत्वे तु न तत्र वाधकान्नत्तकारणमिति परास्तम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त्तिधर्मिणामपि निर्विकल्पकेन विषयीकरणाय दाघटादिघटत्वावगाहनं साद्धत्वे पि तद्विशिष्टघटविगाहनप्रणीघटत्वांशेऽप्रकारक
घटत्वप्रकारकज्ञानासंभव इति कथं मावेच्यादन पि तत्न घटत्वांशेऽप्रकारकघटत्वप्रकारकज्ञानप्रतिघटत्वांशेऽप्रकारकघट
त्वज्ञानस्य हेतोः संभवेन ताद्दशज्ञानोत्पत्तेः प्रमाणापिद्धीरत्वात् अन्यथाज्ञानमात्र्यादित्र्यविप्रत्ययज्ञानस्यात्स्याच योगिनामपि सर्व

नन्वप्रसिद्धधर्मेपि संशयोनानुपपन्नः धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वाभावाद् त आह धर्मिज्ञानस्येति संशयस्येवेति विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भा
वः धर्मिभानार्थं धर्मिविषयतार्थं सामान्यलक्षणानुसामान्यलक्षणां विना पि धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेवास्तानधर्मिणां संशयविषयेत्वास्यातेत
थाचज्ञानलक्षणयैवोपपत्तिरत आह अविवादादिति अविवाद इदंपतितदु धर्मितापि घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तिताया विवादस्तथापि
पि घटत्वप्रकारकज्ञानांतरं निखिलघटप्रत्यक्षस्य फलस्य स्पष्टति पतोनतस्य सामग्री विनाघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वा स्यादितत्र
नास्माकमाग्रह इति भावः अत्र कश्चित्स्वरूपसत् ईश्वरज्ञानमेव विषयतयोपासत्तिरत्र प्रसंगनिरस्तं घटत्वपरत्वादीनां वरूपमाचतथा त्वे गौरवात्
तस्याश्च सप्रकारकस्वाश्रयप्रत्यक्षत्वं स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षत्वं वा पत्तिभानलौकिकप्रत्यक्षसाधारणमेवकार्यतावच्छेदकमतो नवि
प्रसिद्धधूम इत्यादि धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानंगीकारेपि संशय एवधर्मिभानार्थं सामान्यकार्यधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्र
त्युच्यते यदि सामान्यलक्षणासे नास्ति तदानुकूलतर्कं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसंबंधावग
मात् कालांतरीयदेशांतरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमांतरे विशेषादर्शनेन सं
शयस्तन्निनाभ्युपगमेत विवादात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयत्यासत्तित्वोपगमात् ॥ ॥ "शयोपुनं ते॥
श्च गोचरानिर्विकल्पकोत्पादेन सार्वज्ञापत्तिः नवोपनीतभानादिवावनकनतनत्वादिमवेकायेकारणाभावस्यावेत्तात्पर्यगवानकाणइति इत्येवं
घटत्वांशेऽप्रकारकघटत्वोपनीतभानस्य लेहवत्वस्यापि विशेष्यत्वानत्यक्षोपपत्यर्थं ज्ञानलक्षणापि स्वीकार्येति यदा च पादेन्द्रियेण
न्यघटधर्मप्रकारकज्ञानसामग्रीतदानिन्द्रियजन्यघटधर्मप्रकारकस्वाश्रयविशेष्यकां प्रतीतिं जनयतीति न घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षकाले
लेपटादीनां साक्षात्कारापत्तिः न वा रसत्वगंधत्वाद्युपस्थितौ रसो गंध इति चाक्षुषज्ञानापत्तिः नन्वघट इत्याकारकेप्रत्यक्षकाले घटत्वरू
पेणैव विश्वविशेष्यकप्रत्यक्षापत्तिः सामग्रीसत्त्वात् असति तु तत्स्यैव कारणस्याभावात् अन्यथा प्रमेयत्वादिना ज्ञानकाले विश्ववि
शेष्यकघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्यतथापि ढवीरत्वादिति तन्नमारीयः विनिगमनाविरहेणाभिधेयत्वादीनां पाकाशाभावादीनां चा

धूमत्वेन धूमत्वावच्छेदेन तद्धूमत्वेन धूमत्वसामानाधिकरण्येन असिद्ध इति धूमत्वावच्छेदेन तत्तदभाव निर्णयस्य सामानाधिकरण्येन संशयं प्रत्यपि विरोधित्वादिति भावः द्वितीय इति धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चये धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारसंशयबाधकाभावादिति भावः प्रहस्यैवेत्येवकारेण धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिग्रहव्यवच्छेदः तेद्विरोधितया धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिसंशयविरोधित्वपासः धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिसंशयः तथाच प्रसिद्धधूम एव धूमत्वेन व्याप्तिसंशय इति भावः अन्यथा समानविषयकतामात्रेणासति बाधकत्वे पृथिव्यादीति पृथिव्यादीति पृथिवीरूपं वायुत्वाभाववद्व्याप्यं जलरूपं वायुत्वाभावव्याप्यं तेजोरूपं वायुत्वाभाववद्व्याप्यमित्याकारेणेत्यर्थः तत्र व्याप्तिग्रहविषयातिरिक्तस्य धूमान्तरस्य सत्त्वात्संदेहोपपादनेऽप्यत्र व्याप्तिग्रहविषयेभ्यः पृथिवीजलतेजो

अत्र वदन्ति प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानं तद्धूमत्वेन वा आद्ये संशयो न सिद्धः द्वितीये तु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधित्वपासत्वानुपपन्नः केवलं यथा पृथिव्यादिरूपं वायुत्वाभाववद्व्याप्यं तानि निर्णयेऽपि रूपं वायुत्वाभाववद्व्यभिचारि नवेत्यादिसंशयः न तदतिरिक्तसंभावनया तथा विशेषतश्चोपस्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनात्कोनतया अतिरिक्तोपस्थितेः कथं संस्वीकार्येति वाच्यम्॥

रूपेष्वन्यद्यन्तरं नास्तीति कुत्र संदेहः स्यादिति भवतु पक्षंभ इति समानविषयकत्वेन विरोधित्वमभ्युपेत्याह नन्वेति अतिरिक्तसंभावनया प्रसिद्धरूपातिरिक्तं रूपं न वेति संभावनया तथा गृहीतव्याप्तिकेष्वेव रूपेषु रूपं वायुत्वाभाववद्व्याप्यं न वेति संशयः नन्वेवं गृहीतव्याप्तिके एव धूमे पुरस्ताद्वदतिरिक्तो धूमो न वेति संभावनया धूमो वन्हिव्यभिचारी न वेति संशयः स्यात् तथा चोक्तसामान्यलक्षणा वैयर्थ्यमत आह विशेषत इति विशेषतो व्रतत्वपदत्वादिना विशेषदर्शनं रूपत्वाभाववन्निर्णयः आनिरिक्तान्तरेति अनुपस्थि रामः
नातिरिक्तस्यार्थः सा सामान्यलक्षणा ॥ ॥ १८९

रूपेष्विति रूपं पार्थिवाप्यतैजसभिन्नं न वेत्याकारेत्यर्थः विशेषदर्शनात् पार्थिवादिभिन्नत्वभिन्नत्वाभावदर्शनादित्यर्थः अतिरिक्त इति पार्थिवादिभिन्नं रूपं न वेत्याकारेत्यर्थः विशेषतो पि निर्णयप्रयाह आद्ये इति द्रव्यकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावा इत्यर्थः ननु संशयस्य प्रहोर्मितावच्छेदके तद्धूर्ति तद्रूपेण तच्चधर्मितानिर्णयः संशयविरोधी अतएव धूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशयं तद्धूमत्वेन निर्णयो विरुणद्धि प्रकृते संभावनायां धर्मितावच्छेदकं प्रसिद्धरूपभिन्नत्वं तद्धृतितद्रूपेण तद्धर्मिणि निर्णयात्संभावनस्यादेवमत एतदभ्युपेत्योपपादयति प्रसिद्ध इति प्रसिद्धरूपभिन्नं रूपमिति ग्रहे संशयायोगादाह रूपभिन्नमिति तद्धृतितधर्मावच्छेदेनैवाशविशेषणापि निर्णीयमाह द्रव्यं रसादि वेति तथाच प्रसिद्ध

यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसंभावना तेषु विशेषदर्शनात् नाप्यतिरिक्तरूपत्वसंभावना रूपान्यन्नरूपं द्रव्यादेर्वा रसादेर्यस्वनरूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यादि रसादि वा तत्सर्वं नरूपं रूपत्वाभाववद्वच्चं रसादिविशेषदर्शने तस्याप्यप्रयोगात् तथानीचोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसंभावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च तस्मात्तत्रैव धूमेवाक्षमत्वरूप त्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिग्रहाद्व्यभिचारसंशयो नापद्यते ॥ रूपे

रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा न रूपमित्यर्थः तादात्म्येन रूपकोटिकसंभावनायां रूपभेदनिर्णयं बाधकमुक्त्वा रूपत्वकोटिकसंभावनायां तद्वत्ताभावनिर्णयं बाधकमाह रूपत्वेति तस्याः संभावनायाः ननु तदानीं संशयो न भवत्येवेत्यत आह तदानीमिति तादृशविशेषदर्शनकाले इत्यर्थः उक्तेति रूपं वायुत्वाभावव्याप्यं न वेत्याकारस्येत्यर्थः ननु संशयश्चेदनुभूयते तदा तज्जनकदोषः प्रतिबंधात्संशयविषयीभूतो धर्मी पूर्वोक्तविशेषदर्शनेनाममविषय इत्येव फलवत्त्वात् किं स्यादित्यत आह अतिरिक्तेति गौरवेणेति रूपत्वावच्छिन्ने व्याप्तिनिर्णयाभावमपेक्ष्य प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपं न वेत्याद्यतिरिक्तसंभावनाविरहसहकृत तद्रूपधर्मिकव्याप्तिनिर्णयाभावकारणताया गौरवेणेत्यर्थः॥

प्रगल्भमतमास्कंदति यत्विति सामान्यलक्षणातत्प्रतियोगीति सामान्याभावप्रतियोगीत्यर्थः सामान्याभावभानेतत्कारणीभूतस
कलप्रतियोगिज्ञानार्थसामान्यलक्षणा सामान्याभावभानविषयीभूतसकलप्रतियोगिसन्निकर्षापेक्षानाधइत्याह नहीति तदनेया
पिकसमते सामान्यलक्षणाचेपत्वादिना ननुतल्लौकिकप्रत्यक्षेन तत्कारणमत आह इदंत्वादिनेति तन्नभावत्प्रकारकलौकि
कप्रत्यक्षेतत्कारणमत आह मानाभावाच्चेति ननुतत्प्रतियोगिकाभावत्वमेवेदंत्वं तथात्वं ततत्प्रतियोगिकाभावभानेकथं प्रतियोगि
विशेषाव्यभिचारइत्यत आह अतएवेति यतएवतेनाभावत्वेनेदंत्वं किंतुस्वरूपेणातदभावत्वमिति ज्ञानविशेषाभावः नप्रवेत्यर्थः नमोमि
न्नेइदंत्वेनभानेविवादानमसीतिपर्यंतम् तदयोगात् अभावत्वसंज्ञायायोगात् ननुभूतले घटवत्वात्तमकालेघटोनास्तीतिबुद्ध्य

यत्तुसामान्याभावभानार्थसाक्षीकार्यतांविनासकलतत्प्रतियोगिज्ञानासंभवादितितन्न नत्वभावसत्तानुमात्रेलौकि
कप्रत्यक्षेवाप्रतियोगिज्ञानंकारणंतवसामान्यलक्षणयेदंत्वादिनाचभानेव्यभिचारात्मानाभावाच्च अतएवइदंत्वादिनो
पस्थितेतमसिभावत्वाभावत्वसंप्रायः तेजोभावत्वादिनोपस्थितेतदयोगात् प्रतियोगिविशेषितत्भ्रानेनतुविशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधमर्यादांनातिशेते ॥

नुसतावपिघटत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहिनोघटप्रतियोगिकोभावइत्याकारकस्यनेत्याकारकस्यवाऽभावानुभवस्यायतिरतइन्द्रि
यसंवद्धविशेषणतायाः कार्यतावच्छेदकंततत्प्रतियोगिनावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद्यागत्याभावप्रत्यक्षत्वमिदंत्वप्रका
रकाभावप्रत्यक्षत्वंचनानेवतथाचघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिघटत्वरूपेणघटज्ञानेकारणमिच्च
वपर्यवसितंतनबाव्यभिचारइत्यत आह प्रतियोगीति तन्मनम अभावभानम विशिष्टवैशिष्ट्येतिघटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेच
टत्वरूपेणघटज्ञानंकारणंतेननिर्विकल्पकोत्तरंविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिरासः ततुघटविषयकत्वमपेक्षितंकुतोयावद्घटविषयकत्व

द्वितीयत्वाहसकलेति तस्यसामान्याभावभानस्यपूर्वोक्तकारणतावच्छेदकेघटविषयत्वस्यनिवेशनमभ्युपेत्याह प्रतियोगिज्ञानस्येति
ननुचघटस्यविशिष्टाभावच्छिन्नावच्छिन्नाभावादिसाधनघटप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावच्छिन्नंप्रतिघटज्ञानेत्वेनहेतुताघटसामा
न्याभावस्तुतत्घटानामभावइतितत्तत्प्रत्यक्षेनघटानांज्ञानंकारणमतोयावत्प्रतियोगिज्ञानमर्थापातमेवेत्याशंकते नचेतितदभावे
तितत्प्रतियोगिकोभावेत्यर्थः नचायमितिघटोत्पाद्यध्वंसेति घटध्वंसाघटप्रागभावतदत्यंताभावानामभावः घटध्वंसकालेघ
टोनास्तिघटप्रागभावोनास्तिघटात्यंताभावोनास्तीतिबुद्धीनांघटध्वंसेनैवोपपादनात् एवंघटप्रागभावोघटतद्ध्वंसेतदत्यंताभा

सकलप्रतियोगिविषयत्वंतुतस्यामिदंप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वेपिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपत्रकिंचित्प्रतियोगिज्ञाना
देवतत्संभवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेनगौरवेणाहेतुत्वात् नचतदभावबुद्धौतज्ज्ञानत्वेनहेतुत्वाद्यावत्प्रतियोगिज्ञा
नस्यहेतुत्वमर्थायातमेवानाभावात् ध्वंसप्रागभावात्यंताभावाः प्रतियोग्यादिनायत्प्रतियोगिकोद्वयाग्रहेष्येकैकग्रहादे
वगृह्यंतेइत्यभ्युपगमाच्च अंधकारकतेजोविशेषसामान्याभावानामभावसमुदायः ॥ ॥ ॥

वानामभावः एवंघटात्यंताभावोघटतत्प्रागभावध्वंसानामभावएकैकप्रतियोगितानाइवगृह्यंतइत्यर्थः ननुस्वप्रतिध्वंसप्रागभाव
योरत्यंताभावेनसहविरोधाभावात्कथमेतदत आह अभ्युपगमाच्चेतिमाचीनैरितिशेषः ननुस्वपरमकाशकापावतेजः संसर्गा
भावोंधकारोयावत्तेजोज्ञानादेवगृह्यतेयावत्तेजोज्ञानंचसामान्यलक्षणांविनानेतितदर्थंसाक्षीकार्येत्यत आह अंधकार
स्त्वितितेजोविशेषेतिस्वपरमकाशकेत्यर्थः सामान्याभावइति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेपिसामान्याभावस्याप्यभावस्यापि

[illegible]

एकत्रेतिम्वधिकरणेनेन सामागभावध्वंसयोरेकत्रासंभवादितिभावः ननु यत्र यावद्भिस्तेजोभावैस्तमोव्यवहारस्तावंत एव तत्र बाधकाः
पदार्थ इति किंच यावत्त्वं प्रतियोगिविशेषणं भवेत्तथा च यावत्त्वेन सामान्यधर्मेणैकत्वेनानुगमाद्यभावेन बाधकत्वस्यानवगमादित्याह अननुगमादिति
नन्वनुगमादितिनन्वनुगतमन्यपोरपि दूषणेतस्मात् आह गौरवादिति एकस्य सामान्याभावस्यांधकारप्रतीतिविषयत्वकल्पनमेव लाघवं
यावदभावे श्रुतेत्कल्पनेन गौरवादित्यर्थः ननु यावदभावग्राहक सामग्री सत्त्वे यावदभावेपि तत्प्रतीतिविषयत्वमावश्यकमत आह ते
जोविशेषत्वत्वेति अस्तु ताभावाग्रहे व्यधिकरणेनेन तेजोध्वंसप्रागभावग्रहे च तदधिकरणग्रहस्य न तेजो व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन
ग्रहस्याशक्यत्वादितिनन्वसेनाभावग्रहेतदधिकरणग्रहविनेजस्त्वादिनाग्रहः संभवति प्रागभावध्वंसग्रहे चतेजस्त्वेन तत्कालाव

याव तदभावानामेकत्रासंभवात् अननुगमात् गौरवात् तेजोविशेषत्वादिना न स्यात्तेजः सामग्र्याश्च विरहे
तेजोविशेषात्यंताभावाप्रागभावानामप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च्छेदेन तदधिकरणग्रह इति तेजस्त्वेन वा प्रतियोगिनो ज्ञानं संभवति नचेंद्रियसंबद्धविशेषणतापास्तत्प्रतियोगितावच्छिन्नाभावप्र
त्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः कथं तेत त्सप्रिकोरक ज्ञानात्प्रागभावप्रत्यक्षमितिवाच्यम् अत्यंताभावेंद्रियसंबद्धविशेषण
तापाएव तत्पाभावात् अतएवेदानीं घटध्वंससंसर्गमिप्रसक्तघटत्वावच्छेदेनैव तद्ध्वंसप्रत्यक्षे सर्वानुभवसिद्धमत आह ते
जः सामग्र्या इति तेजः प्रागभावस्य तेजः सामग्रीसंपत्त्यादंधकारप्रत्यक्षकाले च तदधिकरणे तेजस उत्पत्तेरावश्यकत्वादि
तिभावः ॥

ननु मास्तु पावत्प्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षे कारणं तथापि प्रागभावप्रत्यक्षानुरोधात्सामान्यलक्षणा आपास्यतितत्रानागतघटस्य
वप्रतियोगित्वेन तत्र ज्ञानस्यान्यथासंभवादित्याशंकाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेतइतिक्रमेणसमाधत्ते प्रागभावेतिवे
दतादीतिइदंचातिप्रसक्तघटत्वावच्छेदेनापि प्रागभावस्यप्रत्यक्षमितिमदुक्तादिणवगंतव्यमेनन्वनागतघटोगोचरप्रागभावप्र
त्यक्षमभागतघट संनिकर्षं विना न स्यादतस्तत्र ज्ञानरूपसंनिकर्षार्थमेव सामान्यलक्षणा स्यादाशंकते अथेतिघटोभविष्यती
ति यद्यपीदं प्रत्यक्षं न बहिरिंद्रियेणाउपनीतविशिष्टकज्ञानं जनयितेषामसामर्थ्यान्निमन्वसानत्र सामग्र्या व्यंजकत्वोपवर्णन विरो

प्रागभावप्रत्ययोपि च प्रतियोगिवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानसाध्योन प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते अथ घटो भविष्यतीति प्रत्ययं
प्रतियोगिविशेषितप्रागभावमवगाहते न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनः तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्वं न चानाग
ते घटे प्रत्यासत्त्यंतरमस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्याघटत्वेनानुभूतं स्मृतं च तं तदावेदते ॥ ॥ ॥

धात तथापि घटविशेषणकप्रागभावप्रत्यक्षविशिष्टकप्रत्यक्षमेवानेनोक्तमितिध्येयम् प्राचीनास्तत्प्रत्यक्षकालीनध्वंसप्रतियो
गिकालवर्तिनः तत्प्रतियोगिनः तादृशप्रत्यक्षविषयप्रागभावप्रतियोगिनः च न प्राचीनाएव तत्प्रतियोगित्वेनावगाह्यतामत
आह तत्प्रतियोगिकत्वेति स्मृतं चेति विशिष्टबुद्धिंप्रति विशेषणधियो हेतुत्वाभिप्रायेण इतरथा तु सामान्यलक्षणयैव प्रागभा
वप्रत्यक्षे नागतघटस्यापि भानसंभव इति ध्येयम् तम् प्रतियोगिनम् तत्प्रागभावप्रत्यक्षम् प्रागभावस्यप्रत्यक्षमुपेत्य तत्त्वेनान्या
शंकते न चेत्यादिना कालादिवृत्ति सामग्र्यानुकत्वमानाभावादाह चरमेति अन्यदा चरमकारणाभावदशायां स्वरूपेणास
ग्रीत्वेन व्याप्यत्वेन प्रागभावव्याप्यत्वेन गृहीता या इति कपालादावितिशेषः ॥

आगभाव अन्यथेहेदानीं कपाले घट इति निपताधिकरणप्रत्यक्षानुदयात् तथा च पक्षधर्मताज्ञानमपि संपादितम् तथात्वश्च येन कत्वं तु हेतु
काव्याप्यत्वज्ञानं हेतुः काकपालादौ प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्र्याग्रहात् तदनुमितिरेव स्यादनुमितिसामग्री सत्वादिति भावः ननु समानविषये लौ
किकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वात्प्रत्यक्षमेव स्यात् अतः प्रत्यक्षसामग्र्यभावमाह तावत्कालमिति तावत्कालव्याप्यत्वग्रहकालपर्यन्तम् अस
त्वेनेति लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वात् अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याश्च सर्वापेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः तेहृष्टेवेत्येवकारेण की
रणाकलापे प्रागभावव्याप्यत्वबुद्धिव्यवच्छेदः न चैवं कपालद्वयसंयोगादिरूपं तत्कारणानां कपालद्वयसंयोगत्वादिना ज्ञानस्य कारणा
त्वेनेति संगाइतिवाच्यं कार्योपिधानव्याप्यत्वेनैव ज्ञानस्य व्यंजकत्वादित्याह कार्यासादिति इष्टदिति वर्तं कार्यो ययोन्नव्याप्ति स्त्रिचतुरादि क्षणा

नवरेवं स्वकारणरूपसामग्रीव्यंग्यः प्रागभावो वाच्यः अनुदात तद्प्रसंगपात् तस्मात् स्वरूपसत्याः स्वरूपेणावाज्ञाता याललथाते
ति प्रसंगाद्याप्यत्वेनग्रही ताया स्तथात्वं वा च तथा च तद् हेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालप्रागभावस्यासत्वेन प्रत्यक्षा
योगादिति वाच्यं यादृशकारणकलापानंतरं कार्योत्पादो दृष्टस्तादृश एव तद्व्यंजकत्वाभ्युपगमात् अनुयोगितावि शेषादिरू
तभावेन ग्राह्यात तद्प्रागभावस्य सत्वमादाया पि संभवतीति न विषय प्रागभावत्वादेः क्वचिदप्रतीतो नाट्रग्रहणानुमानासंभवा
याभावात्मस प्रत्यक्षासंभव इति तिनि विषयाभावात्प्रत्यक्षासंभव इति ननु विनिगमना विरहात्प्रागभावव्याप्यत्वज्ञानमेव किं न व्यंजकं स्या
त् एवं च प्रागभावस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमे विषयीभूत प्रागभावस्य तत्संनिकर्षस्य च कारणत्वकल्पना योगौरवादनुमितिरेव प्रागभा
वस्य साक्षात्प्रसक्षमंतरेणानुमितिरेव न संभवतीति तादृशप्रागभावत्वस्य साधनावच्छेदकरूपेण साध्यसामग्री सिद्धेरित्याह अनु
योगितेति अनुयोगितावि शेषः स्वरूपसंबंधविशेषः आदिना मतभेदेना खंडोपाधिरूपप्रागभावत्वपरिग्रहः यद्वा आदिना च

[illegible]
ननु घटो भविष्यतीति शब्देनाभिलप्यमानो योर्थस्तज्ज्ञानमेव प्रागभावमस्तु किं वा कार्यानुत्पादशायामिह कपाले घटो नास्तीसा
कारकमिहेदानीं कपाले घट प्रागभाव इत्याकारकं वा प्रागभावप्रसंगे घटोभविष्यतीति शब्देन कथ्यत इति तत्र नाद्य इत्याह भवि
ष्यत्वं हीति श्वोभाविनीति श्वोभाविघटप्रागभावस्याधवर्तमानत्वादिति भावः उत्पत्तेरा घक्षणसंबंधरूपायाः क्रियाया भविक
तया तत्प्रागभावो पि प्रामाणिकः प्रागभावमात्रस्यास्वीकारादाह वर्तमानकालोत्तरेति इदं भविष्यत्वं न न्व घटेन तद्रूपोव र्तमानका
लत्वहृत्तिप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वे वा श्वोभाविन्यपीति तत्राघभविष्यतीति प्रतीत्यापत्तिरत आ
आहइहेति ताद्दशेति वर्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः तथा चेदा घटो भविष्यतीत्यादौ एतद्शब्दतिरघतनीयाया
भविष्यत्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं श्वोभाविन्यघभविष्यतीति प्रयोगप्रसंगात् किं तूत्पत्तेर्भविष्यतीत्यादेः
समानार्थकत्वाद्वर्तमान प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्वं न चेदमध्यसमुत्पन्ने
रती द्रियत्वात् इत्यपिघटो भविष्यतीत्यादौ ताद्दशपदेनेदं शविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभा
वस्य तत्प्रतिमनो वा अत एव कपाले नाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकप्रागभाववत्यपि तत्र कपाले न इह घटध्वंसो भवि
ष्यतीति बुद्धिः न वा भवनेश्वः स्मृत घप्रागसोपस्थोगमिष्यतीति मे तेप्रागसोपरश्वोभविष्यतीतिधीः ॥११

वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्युत्पत्तिकत्वाश्वो यो घटस्तत्तन्नयबोधः अत एवेति यत एव प्रागभावस्याधिकरणत्वेन तदेशादिप्रतीयते किं तु स
तिरेवेत्यत एवेत्यर्थः तत्प्रागभावेति घटनाशप्रागभावेत्यर्थः तत्र घटनाशजनकनाशप्रतियोगिनि कपाले इह घटध्वंसो भविष्यतीति न
बुद्धिरित्यर्थः कालविशेषस्य प्रागभावे ऽन्वये श्वोभाविन्यघभविष्यतीत्यनेनेदन्त्वदोषत्वात् तेनार्तदेशविशेषस्य कालविशेषस्यान्वोम

ननु भूधातुनोत्पत्तिमत्त्वापन्नात्प्रत्ययेन तादृशोत्पत्तिकत्वमुपस्थाप्यते तथा चानन्वयः प्रत्ययस्य पिनादृशोत्पत्त्यर्थकत्वे उत्पत्तिमत्त्वस्य कुसुमाञ्जलिप्रकाशादावभिहितत्वादन्वयसंभवेप्यनुभवविरोधः भविष्यतीत्यनेन वर्तमानप्रागभावप्रतियोगुत्पत्तिमत्त्वबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वान्ननु तादृशोत्पत्तिकोत्पत्तिमत्त्वबोधस्येष्टत्वात आह आह अत्रेति तादृशेति वर्तमानप्रागभावप्रतियो

अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नंक्ष्यतीति नश्यतीत्यादौ प्रत्ययेन यथायथमनागतावर्तमानाऽतीतावोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादि विशेषणत्वेनान्वेति ॥ ॥

गित्वमित्यर्थः तादृशेति वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वमित्यर्थः नन्वेवं नंक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थेन समं कालविशेषादेरन्वये ध्वंसाभाविनाशप्रतियोगिनि घटे ध्वंसो नंक्ष्यतीति स्यादत आह नंक्ष्यतीति नंक्ष्यतीत्यत्रानागतान श्यतीत्यत्र वर्तमानाने ष्टइत्यत्रातीताउत्पत्तिः प्रत्ययार्थः अत्र धातुनोत्पत्तेरप्रत्यायनात् न चात्र नशधातोरेव नाशोत्पत्तौ लक्षणास्त्वतथा सति नाशस्य पदार्थैकदेशतया प्रत्ययार्थप्रतियोगित्वेनान्वयायोगादिति तस्यामेव प्रत्ययार्थे उत्पत्तावेव न तु धात्वर्थे ॥

एतेन नंक्ष्यतीत्यादौ तादृशोत्पत्तेः प्रत्ययार्थत्वमनुपस्थापनेन ध्वंसो भावी विध्वंसो भावी नाशोपस्येत्यर्थः उत्पत्तेर्लाभधात्वर्थनाशस्य एवकालविशेषादेरन्वयाच्च तथा च ध्वंसाभाविनाशप्रतियोगिनि तत्राशस्य घटध्वंसः कालइतिवात घटध्वंसो नंक्ष्यतीति प्रयोगस्याद् एवं वर्तमानतस्य नाशेऽन्वये च नष्ट न श्यतीति स्यादतो नत्वसमकार्थस्यानाशेऽभावान्नष्ट इति न स्यादित्यर्थः आदिनाऽनश्यते नष्टवानित्यादेः परिग्रहः नष्टइत्यत्रोपपत्तिमाशङ्कानिराचष्टे नचेति नत्वनष्टइत्यादिस्थले नाशवादाहदनेमानत्वेति चिरेति निष्ठार्थकालविशेषेणासहमातिपदिकार्थलविशेषस्याभेदान्वयेना तादृशकालेस्यनाशेऽन्वयेपि चिरविनष्टे घटेपि घटे पूर्वरूपानीत

एतेन ध्वंसो भाविनाशके घटध्वंसो नंक्ष्यतीति न ष्टे च नश्यतीति व्यवहारः स्यान्न स्यात्तु नाशस्य विद्यमानत्वात्र नष्ट इत्यादिः इत्यत्रातीतकालत्वे बुद्धिस्थत्वं वर्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः चिरविनष्टेपि पूर्वं घटोधुनाष्टेति व्यवहारप्रसंगादिति परास्तम् कैश्चिद्दिहितेव चात्यातेन कृत्वा वा यथायथमाश्रयत्वाप्रतियोगित्व लक्षणकृत्त्वमाश्रयप्रतियोगिरूपश्चकर्तृत्वमीधीय

कालइतित्वस्य नाशेमत्वात् पूर्वे घटो नष्ट इति व्यवहारः स्यात् एवं वर्तमानात्वस्य निष्ठार्थत्वे धुना रूपवर्तमानकालइति तौ नाशस्य चिरविनष्टेप्यधुना नष्ट इति व्यवहारः स्यादित्यर्थः ननु भविष्यतीत्यादौ नंक्ष्यतीत्यादौ च वर्तमानत्वे स्यनिष्ठो प्रागभावप्रतियोगिनाउत्पत्तेर्वर्तमानप्रागभावप्रतियोगुत्पत्तिकत्वस्य नाशस्य च धातुप्रत्ययाभ्यां प्रत्यायनेन धात्वर्थस्य प्रातिपदिकार्थेन समम् अन्वयासंभवः धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् आह कर्तरीति यथायथमिति भविष्यतीत्यादावुत्पत्तेराश्र

कृतिरूपकर्तृत्वस्योभयत्रानभिहितत्वात्तीयास्यादित्याशंकामपनेतुं कर्तृत्वं कर्तृत्वमुभयमपि एवमाक्षसाधारणं कर्तृकस्यानभिधानेप्रवृत्तीयायाः साधुत्वात्मकतेचमाक्षकर्तृत्वस्याश्रयत्वादेरेवाभिहितत्वादिति। किं चित्तु भूधातोः स्वरूपसत्तेवार्थः भूसत्तायामित्यनुशासनात् नूनं चैवमाकाशं भवतीति प्रयोगः स्यादाकाशमस्तीतिवदिष्टत्वात् भविष्यत्प्रत्ययार्थश्च सर्वत्रैव वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं आश्रयत्वेन लक्षणाच सर्वसिद्धेवरहाघट्ठोभविष्यतीत्यादौ नाशोविशेषस्यकालविशेषस्य च प्रागभावप्रतियोगित्वान्वयः उभयत्रान्वयसंभवप्रयोगात् नंक्ष्यतीत्यादावपिनाशानन्वितियोगिनोश्च घटादेरन्वयः तादृशतत्त्वथासति दर्शोघटः ... चैत्रोदर्शी भविष्यतीतिव्यवहारेण स्यात् दर्शस्य चैत्राधिकरणत्वेपि तत्प्रागभावानधिकरणत्वेनोभयत्रान्वयासंभवात् भूधातोश्चाकाशं भवतीत्यादौ सत्त्वामात्रार्थकत्वेपि घटोभविष्यतीत्यादावुत्पत्तिप्रकारकत्वो ... स्यानुभविकत्वादुत्पत्तिरेवार्थः तत्राचशक्तिर्लक्षणावेत्यन्यदेतत् अतएवाह अत्र च धातुनेति अत्र न तु सर्वत्रेत्यागयइति अन्येतु दर्शीचैत्रोभविष्यतीत्यादौ सम्यगर्थं तनिः तस्याश्च धात्वर्थस्वरूपसत्त्वाणं स्वरूपात्तिकायामन्वयः यदि पुष्टेति समहं हाइत्यादावुत्पत्तेरपि सद्यसम्यर्थत्वस्य ... स्यापितत्वादेवं चे ... घटो भविष्यतीत्यादावेतदुत्पत्तिकाघटतत्कालोत्पत्तिकावर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी चयात्स्वरूपसत्तातदाश्रयस्तदर्थः एवं नंक्ष्यतीत्यादावप्युक्ततथा चोभयान्वयित्वियमोनकल्प्यः नश्यतीत्यादोपुनस्तावत्पादवर्तमानोत्पत्तिः प्रत्ययार्थः नष्ट इत्यादौ वर्तमानत्वमेवनिष्ठादेरर्थः अधुनेत्यत्र तत्सम्यात्मत्वर्थकृत्तेनैवप्रसक्तोतिप्रसंगनिरासात् अघोत्पत्स्यतइत्यादौ सप्तम्या आधेयत्वमेवार्थः स च उत्पत्तावेवधात्वर्थेऽन्वेतीत्याहुः नतु घटानुत्पादृशायामिदानीमिह कपालेघटोनास्तीत्याकारकमेवप्रागभावप्रत्यक्षं घटोभविष्यतीतिशब्देनाभिलप्यत इति भ्रमप्रमेयप्रमाशंकास

तत्रोत्पन्नस्य घटस्य ध्वंसोदाविषयः स्यात् आहनहीति अयमर्थः इह कपाले घटोनास्तीति प्रत्ययः यत्किंचिदिति यत्किंचिद्घटत्वतत्पिच्चतराग्रंतामावप्रागभावध्वंसानां घटप्रतियोगिकानां संभवादितिभावः परंत्विति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको नतु ध्वंसप्रागभावाधिकरणेसामान्याभावानंगीकारमतेतावपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको स्वीकार्यो अनुन्यथानिकत्वादत आहसंभवतो वेति चरमघटध्वंसस्यैव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य संभवादाहृतत्र कपालइति उदानीतनकपालइत्यर्थः तत्र एवमिति ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्वस्वीकारेपि सर्वं किंचित्कपालावच्छेदेन सर्वेषां सामान्याकां ततः प्रागभावेस्य ... य कार्यानुमारइस्यायांतामावधीः सामयिकमत्यंताभावमहं गावते नचप्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनासत्ताभावएतोमानाभावःभाविनिविनष्टेवाघटेइहकपालेघटोनास्तीतिप्रत्ययात् नेत्युच्यघटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते यत्किंचिद्घटत्वपिनाहृत्यप्रत्ययप्रसंगात् परंतु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं नचप्रागभावप्रध्वंसौ तथा संभवतो वा तेत्र कपाले त्किंचित्कपालावच्छेदेन सर्वेषां ध्वंसप्रयतत्रध्वंसप्रत्ययात्मा "तः एवं प्रत्यक्षस्य घटानां वृद्धौनानष्टत्वादुत्पन्नमानत्वाच्च॥ न्याभावतास्तीक्रियते न चात्र प्रागभावस्य सामान्यतो अतीतघटानां प्रागभावासंभवादित्याह ततः एवं विरुनां घटानां नष्टत्वादिति। नचात्र ध्वंसस्य सामान्याभावतानागतघटानां ध्वंसासंभवादित्याह ततः परं तो विरुनां घटानामुत्पन्नमानत्वचिति॥ ॥ सर्वं प्रकाला भावात्प्रागभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंभवतीतिपर्यंतं यत्तु नूत्नेतत्कपालहति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसप्रागभावात्स्वालन्नमत आह संभवतेविति तत्रकपालेइत्यस्य सन्निहितेत्यनुषंगः तत्रकपालेतरुः एवं विरुतो नष्टत्वादित्यनेनप्र

एवम्प्रतियोगिसमसत्त्वविषमयावृत्तिरेनात्यन्ताभावस्वीकारे कथमिति। अभावप्रतियोगिकानि ...भावानङ्गीकारादित्याशयः पटध्वंसादी
त्यादिना पटप्रागभावपरिग्रहः अत्यन्ताभावस्येति भवन्मत इति शेषः यन्मते तु घटात्यन्ताभावस्यैव पटध्वंसादिविशिष्टतया तदभावत्वमिति
भावः तत्तादिति कपालादौ पटध्वंसादिशून्यताबुद्धिरिति शेषः मते तेनान्वयः परित्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादिभियितादृशानापत्तेवन तद्व्यक्ति
रेकेन तदभावबुद्धिरित्युपपन्नामिति भावः अथाननुगतानामधिकरणानामननुगतपटध्वंसात्यन्ताभावधीविषयत्वासम्भवं भावे भाव
त्वबुद्धेश्चैवमत्वापातमनेकेषां तादृशाभावधीविषयत्वेगौरवं चवी स्वपेन तालाघवादतिरिक्त एवाभावोऽभ्युपपन्नामित्याह अति
रिक्तारेवेति नन्विहेदानीं घटप्रागभाव इत्याकारकमेवप्रागभावप्रत्यक्षं नरेव च घटो भविष्यतीतिशब्दाभिलप्यमिति तद

अथैवं कपालादौ कथं पटध्वंसादिशून्यताबुद्धिरत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् तत्तद्व्यक्तित्वस्त्वन्द्वय दति
रिक्तादेवानुगताकारभावाद्वा इहेदानीं घट प्रागभाव इति च प्रत्ययान लोकानाम् अथैवं ज्ञातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घट इ
त्यादेवर्तमानलक्षणाप्तितिकर्ममयप्रमाशङ्कां निराचष्टे इह ध्वंसमसामान्य दिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोत्तिरिक्ततानुप्राग
हेदानीमिति शब्दप्रयोगश्च सम्भवद्विषयान्तरत्यागेन तादृशावस्त्वन्तरसाधकोऽन्यथा प्रकारादिप्रदानमितनानापदार्थसिद्धिः स्यादि
ति भावः ननु प्रागभावे का प्रमाणं प्रत्यक्षसिद्धे ... तत्र लौकिकप्रागभावोऽस्तीत्यत आह एवमितिसंस्थ अत्यन्ताभावादिविलक्षणता प्रा
प्रागभावे स्वप्रत्यक्षावङ्गीकारे ननु कार्यातिमात्रकालीनाभावप्रत्यक्षस्यत्वापि कारणतामावविषयत्वेका यतिरिक्तकालीनाभावप्रत्यक्षयो
पि तथा स्यात् तथा च तापिनातिरिक्तेतस्तु आह अन्यो घट ध्वंस इति तथा च तत्राबाधितोत्पत्तिधीबलादेवादिवा तिक्तभाव विष
यत्वकतेत्यर्थः न चोत तृतीरूपनीत भानं वाच्यं चेन विषयस्याप्रकमिति वाच्यं तयासतिघटोत्पत्तिरूपनसिद्धेः अथानन्य

ननु महाप्रलयव्यापकं सामान्यतः पूर्वत्वं प्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं घटादिपूर्वत्वं च घटादिप्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं तस्य च
प्रागभावं विना कथं निरुक्तिरत आह पूर्वत्वेति सामान्यतः पूर्वत्वमतीतकालवृत्तित्वमतीतत्वध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वमाह तत्तदु
तीति स्वीयद्वितीयक्षणप्रतियोगिप्रथमक्षणवृत्तित्वात्सर्वस्यैवस्वपूर्वत्वापत्तिरत आह तदुत्पत्तीति कालोत्र क्षणः तेन सर्वं स्यैव
स्वपूर्वत्वापत्तिरतो ध्वंसेति स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिज्ञानादौ विषयि + स्वोत्पत्त्यधिकरणमहाकालवृत्ति ध्वंसप्रतियो
गिकालवृत्तित्वेपि न स्वपूर्वत्वापत्तिः स्वोत्पत्तिक्षणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिद्वितीयादिक्षणवृत्तित्वात्सर्वस्यैव + नासम्बन्धेन घटादेः
सत्वात्स्वपूर्वत्वापत्तिरतः समयेति कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वलाभो योऽक्रमिति ननु प्रागभावानङ्गीकारे दुःखप्रागभावार्थितया नाय

पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वेउत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्त्वहुःखात्यं ...
ताभावस्य स्वसिन्नुत्तरकालानुवृत्तिदुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषप्रवृत्तिरुक्तमानोत्तरसिद्धेद्वि प्रयोजन ...
श्विनादौ प्रवृत्तेरनुपपत्तिरत आह दुःखात्यन्ताभावस्येति अत्यन्ताभावस्य सदा ... मुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्तन्ते न तु तेन्ये वृत्ते वन तस्ति
नत्वेस्त्वन्नवेवोत्तरकालेनुवृत्तेराह स्वस्मिन्निति ननु उत्तरकालानुवृत्तिरुत्तरकालसम्बन्धः स च उत्तरकालस्वरूपो भावस्वरूपश्च प्राप ...
त्वादिजन्यः उत्तरकालस्य स्वकार्याधीनत्वादत्यन्ताभावस्य च नित्यत्वादतो नवीनमतमाह दुःखसाधनध्वंसमिति नवीनमते दुःख
साधनध्वंसस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति भावः ननु पच्यमीयं प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वादित्यनुमानस्य दुःखसाधनध्वंसादि
फलकतया अन्यथासिद्धिस्तथापि दुर्यं प्रवृत्तिः प्रागभावफला प्रागभावोद्देश्यकप्रवृत्तित्वादित्यनुमानात्फलत्वेन प्रागभावः सिद्ध इत आह
प्रमाणान्तरेति तथा च प्रागभावः सिद्धो ... आह प्रमाणान्तरेति तथा च प्रागभावे प्रमाणान्तराभावात्साधनयोः प्रसिद्ध्यानेनादृशी

ननुतद्घटोपधायकतत्तत्कपालतत्संयोगादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेपि सत्त्वात्पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः अतएव नापाद्याप्रसिद्धिः तद्घटादि
तीयक्षणोपरि स्यामवह्निप्राक्काले इति तद्घटसामग्रीकः स्यात् तद्घटीत्पत्तिमान् स्यादित्यापादनात् प्रागभावाङ्गीकारे च तदभावादिति न पुन
स्तदुत्पत्तिरत्र तदर्थमन्यथोपपादयति उत्पन्नेति कार्यादेरित्यादिनाप्यरिन्द्रकार्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसपरिग्रहः तेनानेनविकल्प
स्य चतुर्थक्षणे न पुनरुत्पादप्रसक्तिः न चैतत्कालीनानन्तध्वंसा घटभावानां कारणत्वमप्यस्य लाघवावारक एव प्रागभावे हेतुः कल्पनाइतिवा
च्यं प्रागभावकल्पनेपि तत्कालोत्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुत्वापादुर्वारत्वा
त् तथा च प्रागभावकल्पना गौरवपरमतिरिक्तमिति अतएव वाहुल्याद्ववादिति प्रागभावकल्पनेतु धर्मिकल्पनागौरवादिरितिभावः एतेन धर्मी ध
र्मौ प्रति मिथ्याज्ञानवासनानां कारणत्वं तत्तज्ज्ञानानां धर्माधर्मानुत्पत्तिवशात्कल्प्यं तेन तथा च मिथ्याज्ञानवासनानामनन्तत्वादाद्यतत्त्वज्ञा

उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसंगस्तु लाघवाद्वा कार्यादेः प्रतिबंधकत्वेनापि निरसनीयः ॥ ॥ ॥

नं प्रागभावस्यैवधर्माधर्महेतुत्वं लाघवादिति पराभ्रमः आद्यतत्त्वज्ञानकालोत्पत्तिकानंतनरात्मसंयोगद्वित्वादिप्रतियोगिकानामनंता
नां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् तथा चानंतानां कारणत्वकल्पना विशेषप्रागभावकल्पना गौरवमधिकं किं
चाद्यतत्त्वज्ञानकालोत्पत्तिकानामप्रतियोगी धर्माधर्महेतुः कथं नातिरिक्त एव पदार्थः स्यात् तस्य चाभावत्वे भावत्वे मानाभावः न
च ध्वंसप्रतियोगिसत्त्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यस्य समवायिकारणत्वादनादित्वानुपपत्तिरत एव न सत्ताश्रयः स इति वाच्यम् सत्तानाश्रयत्वेपि सामा
न्यादितुल्यत्वसंभवात् तथा च भावत्वेनाभावत्वेन चानिर्णीतमतिरिक्तमेव पदार्थांतरं स्यादिति तितंवेदांतिभिः अपिकारेणाप्रयोजकत्वमुसा
मग्र्यव्यवहितोत्तरकालस्य कार्यवत्त्वेनैव नियमान्नतु पदार्थोत्पत्तिमत्त्वेनेतिभावः ॥ ॥ ॥ ॥

ननु तत्सर्वं तल्लक्षणाप्रविष्टात्तदधिकरणक्षणात्मकातिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबंधरूपात्स्वभिन्नतदधिकरणायावत्कालप्रागभावाधिकरणासंबं
धरूपाद्वा तदुत्पत्तिर्विना प्रागभावं कथं निर्वाच्येत्यत आह तदुत्पत्तिश्चेति तत्पदं घटादिपरमुक्तम् उत्पत्त्या प्रत्येनाभिमतं घटादि सर्वस्य
स्वसमयस्य विवक्षितपादार्थ्यधिकरणत्वानध्वंसाधिकरणत्वादसंभवः स्यादतः प्रथमं समयपदं कालिकसंबंधेन तद्घटाधिकरणत्वमापकम् तद्घटाधि
करणसमयध्वंसानधिकरणस्य भावित्व इद्वा गोचरत्तानस्य विवक्षिता संबंधे ऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसमयपदं कालिकसंबंधमापकम् तदु

तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनंगीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसंबंधः तदुक्तम् अथ स्वस्वक्षणायोगस्य क्ष
णायोगाज्जनिर्मतेति क्षणः समयः ॥ ॥ ॥ ॥

कमिति अथ स्वस्वक्षणायोगोयस्य तद्वदेरित्यर्थः अत्र च स्वाधिकरणस्य स्थूलसूक्ष्मसमयमात्रीयध्वंसानधिकरणत्वस्य द्वितीयक्षणा
त्पन्नध्वंसप्रतियोगिन्याद्यक्षणस्यापि तत्कालेपि च सत्त्वात्तत्संबंधसंबोत्पत्तित्वेनभयत्र क्षणापदं व्यर्थमत आह क्षणः समय इति महाप्र
लयस्वीकारे च चरमध्वंसोत्पन्नाविदमव्यापकं स्वाधिकरणसमयस्यध्वंसरूपकालोपाधेर्महाकालस्य च ध्वंसाप्रसिद्धेरितिभावः ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदंगीकारे महाप्रलयांगीकारे यदीयेति यत्स्वरूपत्वमित्यनेनापि मतद्वयगरिपरं चरदीयत्वपत्नीक्षणसंबंधे द्वितीयक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य सत्वाद्
द्वितीयादिक्षणसंबंधेऽतिव्याप्तिरतः क्वचिदपीति यदीयसमयसंबंधत्वावच्छेदेनाभावसत्वार्थमुपात्तं द्वितीयक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य चरदीया
द्यक्षणासंबंधे सत्वाद्याद्यक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य चरदीयसमय संबंधत्वावच्छेदेन सत्वान्नातिप्रसक्तमसक्ती भाविघटविषयक
ज्ञानरूपे चरदीयाविषयितासंबंधे आद्यक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्वासंभवस्त्वतः प्रथमसमयपदम् यत्र चरदीसतिक्षणाविनश्वर

तदंगीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसंबंधेयत् समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वंना
स्तितस्य तत्समयसंबंधः ॥ ॥

वस्य माद्यक्षणात्मकं सर्वे ध्वंसा इत्याकारकं ज्ञानं तत्राद्यक्षणात्मकतज्ज्ञानसंबंधस्याप्युत्पन्नत्वान्नात्र्याप्तिः विषयित्वपातज्ज्ञानवृत्तिध्वं
सप्रतियोगित्वस्य चरदीयसमयसंबंधसामान्य एव सत्वादतो मध्यमसमयपदम् चरदीयद्वितीयादिक्षणसंबंधेप्याद्यक्षणावृत्त्यसंताभावप्रतियोगित्व
स्य सत्वासंभवस्त्यतो ध्वंसेति भाविघटविषयकज्ञानवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य चरदीयसमयसंबंधत्वावच्छेदेन सत्वात्तदीयविषयि
तासंबंधेऽतिव्याप्तिरतस्तृतीयसमयपदं महाप्रलयोत्पत्तावप्यत्र नाव्याप्तिः चरमध्वंसीयसमयसंबंधस्य तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वा
भावादिति ॥

ननु क्रियामात्रस्य महाप्रलयानुरोधेन ध्वंसस्य च कालोपाधित्वांगीकारे पत्र घटोत्पत्तिक्षणमारभ्य द्वित्रिक्षणमध्ये क्रियापापविनाशेन जातं तत्र तृतीय
द्वितीयात्मीयक्षणसंबंधे क्षणत्रयात्मकस्थूलकालसंबंधे चातिव्याप्तिस्तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावस्य तद्वृत्तीयसंबंधत्वावच्छेदेनैव सत्वान्नह्येत्याद
द्वितीयादिक्षणाविनश्यपदार्थस्य कालोपाधित्वाभावान्नितिक्षणं क्रियापादिना शत्रुत्पन्नमभ्युपगमादितो गुर्वीपि क्षणावृत्तित्वलक्षणमाह स च तदधिक
रणेतिपद्यपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावव्याप्यतदीयसमयसंबंधताकसमयसंबंधोऽतिरिक्तलक्षणार्थो न तु तदधिकरणक्षणोत्यादिनाव्यपमा
णास्तथापि विशेषणानां भेदेपि विशेष्यस्य तत्समयसंबंधस्यैक्यात् स्त्वचेति निर्देशोपपत्तिरिति भावः तत्पदं घटादिपरं तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियो

स च तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वम् ॥ ॥ ॥ ॥

गितातद्घटाधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यात्तत्समयसंबंधस्येत्यर्थः द्वितीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगितानु तदधिकरणाक्षणावृत्तित्वव्याप्यात्तदधि
करणाद्यक्षणावृत्तिपरा तथापि द्वितीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्वादिति आद्यक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामपि तदधिकरणस्थूल
कालघमहाकालादौ वृत्तेरसंभवइतिक्षणेति द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामपि चिरातीतानां तद्घटाधिकरणक्षणावृत्तित्वाद्द्विती
यादिक्षणासंबंधेऽतिव्याप्तिरतोव्याप्येति पूर्वोक्तरीत्या सर्वे ध्वंसा इत्याकारकं ज्ञानं यत्राद्यक्षणात्मकं तत्र विषयितया तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगि
त्वस्य तद्घटाधिकरणक्षणावृत्तीनामपि सत्वादाद्यक्षणात्मकतज्ज्ञानसंबंधेऽव्याप्तिरतः स्ववृत्तित्वं ध्वंसस्य कालिकसंबंधेन वाच्यम्
भाविघटविषयकज्ञानस्य तद्घटाविषयितासंबंधेऽतिव्याप्तिरिति लक्षणेपि चरमपदमिति ॥ ॥ ॥ ॥

ननु तदधिकरणक्षणोत्पन्नक्षणोत्तं स जन्यविभागप्रागभावो यदि तत्कर्मोत्तरं स्ववृत्ति प्रागभावप्रतियोगि स्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा प्रागभा
वं विना कथं निर्वाच्यम् अत आह क्षणत्वं चेति स्ववृत्तीति स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं तत्र शब्दादि स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यनाधारत्वमित्यर्थः अ
त्यन्ताभावप्रतियोगिनोरेकस्मिन्नपि क्षणे सत्वात् तादृशध्वंसेति एकस्मिन् क्षणे ध्वंसप्रतियोगिनोरसत्वादिति भावः अत्र ध्वंसत्वं निरूपिका प्रति
योगिता या सेति भावः क्षणिकपदार्थमात्रस्याङ्गीकारे त्वाह स्ववृत्तीति स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिको यावान् ध्वंसस्तद्विशिष्ट
समयत्वमित्यर्थः यावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वे कृते महाप्रलयातिव्याप्तिः क्षणिकपदार्थमात्रस्याङ्गीकारे त्वाह स्ववृत्तीति स्ववृत्तियो ध्वंसस्तत्प्र
रिक्तक्षणाव्याप्तिरतः प्रतियोगिकान्तं ध्वंसविशेषणं स्ववृत्त्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकयावदभावविशिष्टत्वे तादृशयावद्ध्वंसविशिष्टतये

समय

क्षणत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्

वाव्याप्तिरिदानीन्तनक्रियादिहत्यन्ताभावप्रतियोग्यनागतपदार्थप्रतियोगिकध्वंसादिवैशिष्ट्यस्येदानीन्तनक्रियादौ सत्वात् न च
स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावदभावविशिष्टत्वमेव सम्यगिति वाच्यं ध्वंसत्वस्याखण्डोपाधितया तत्राभावत्वस्य प्रवेशेन वैय
र्थ्याभावात् अत्र च स्ववृत्तित्वं ध्वंसस्य पावद्ध्वंसविशिष्टत्वे च कालिकसंबन्धेन ग्राह्यम् अतएव मैन समयपदमतेन सर्वध्वंसाद्युत्पाका
रकत्वात् स्योप्यंत्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणत्वोदृश्यपितया तद्धूनाधनध्वंसविशिष्टत्वाभावान्नाव्याप्तिर्नवा स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रति
योगिकयावद्ध्वंसानाविमपितयावैशिष्ट्यस्य क्षणाद्युपावच्छेदेनैव तज्ज्ञानसत्वादतिव्याप्तिरिति अत्र च स्थिरगणानां क्रियादीना
मेतत्क्षणावच्छिन्नानामेव क्षणत्वमतस्तत्क्षणोत्पन्नध्वंसघटिततादृशयावद्ध्वंसवैशिष्ट्यस्योपान्त्यादिक्षणावच्छेदेनाभावादिति

॥ शुभम्॥

ननु स्ववृत्तित्वविशिष्टध्वंसानेव यावत्त्वेन विशिष्य तद्वैशिष्ट्यस्यैव लक्षणत्वं युक्तम् तत्राह सुचिरत्वसत्व आह स्ववृत्तीति यावद्ध्वंसेति स्ववृत्तिध्वं
सविशिष्टत्वस्येत्यि स्थिरगणे सर्वदैव ज्वाद्यतिव्याप्तिरतो यावदिति अत्रापि स्ववृत्तित्वं विशिष्टत्वं च कालिकसंबन्धेन बोध्यं तत्प्रयोजनं च पूर्वोक्तमि
तिनुध्वंसत्वस्याखण्डोपाधितानङ्गीकारे जन्याभावत्वं किंचित्कालावृत्त्यभावत्वं वा ध्वंसत्वं वाच्यं तत्र जन्यत्वं किंचित्कालावृत्तित्वं वा विशे
षणं व्यर्थं प्रागभावानङ्गीकारे तु स्ववृत्तियावदभाववैशिष्ट्यस्यैव सम्यक्त्वादित्याह स्ववृत्तीति स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि।
—स्थिरस्य प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशात् तदुक्तमभावेति यावदभाववैशिष्ट्यं महाप्रलयान्यक्षणाव्यापकम् चरमध्वंसवैशिष्ट्य

स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम् स्ववृत्तियावदभाववि शि
ष्टसमयत्वम्॥

स्येदानीमभावात्वः स्ववृत्तीति समयपदव्याख्यातिस्कपूर्ववत् अन्यक्षणावच्छिन्नानां स्थिरगणानां क्षणत्वमुक्त्वा यक्षणावच्छिन्नानां तदा
हस्वस्वपूर्वेति अतिरिक्ताभावानङ्गीकारे लक्षणमाह स्वस्वपूर्वेति कश्चित्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र स्वपूर्ववृत्तित्वं च स्वाधिकरणप्रागभावकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमिति ग्रन्थविरोधात् स्वोत्तरक्षणत्वेनाभिमतं क्रियादिकं स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं
न कस्यापि स्थिरस्य प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशात् तद्वत् स्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि शिशिरातीतानागत
भावादातत्वमयमुपान्नम् स्ववृत्तिः स्वपूर्ववृत्तियावन्तद्वैशिष्ट्यस्थिरगणमापृक्षणावच्छेदेनाद्वितीयादिक्षणेऽत्र प्रथमादिक्षणवृत्तियत्पदार्था
नानाशादिति ध्येयम् अत्र स्वस्वपूर्ववर्तित्वं वैशिष्ट्यं च कालिकसंबंधेन तत्प्रागभावसमयपरं तेन स्ववृत्ति द्वितीयादिक्षणोत्पन्नस्य कालिकत
यास्ववृत्तेः स्वपूर्वस्मिन्नुत्पन्नादौ विषयतयाऽप्यतन्नेन वाध्यक्षणे तद्वैशिष्ट्याभावे पि नासंभवः न वा तद्वत्पूर्वकालीनोत्पन्नकालीनाश्च सर्वप
दार्थाः इत्याकारकज्ञानस्याप्याद्यक्षणे क्षणत्वापत्तिरतीतानागतस्वपूर्ववर्तिनिमपि विषयितयाप्युवृत्तित्वात् वैशिष्ट्यस्याद्यक्षणे सत्वेपि स्व

स्वस्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा स्वपूर्ववर्तित्वं च स्वाधिकरणप्रागभावकालवृत्तिध्वंसप्रतियो

पूर्ववृत्तीनां विपरीततया वैशिष्ट्यस्य क्षणद्वयान्तर्भावेन सत्त्वेपि चाव्याप्तिरतिव्याप्तेर्वा ननु स्वपूर्ववर्तित्वं स्वोत्पत्ति गित्वम् ॥
कालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं तथा चातीताश्रयः उत्पन्नक्षणावृत्तित्वस्य क्षणलक्षणस्योत्पत्तिघटितत्वादत आह स्वपू
र्ववृत्तिं चेति स्वानन्तरोत्पन्नस्य स्वाधिकरणवृत्तिप्रागभावघटितध्वंसप्रतियोगिद्वितीयादिक्षणवृत्तेराद्यक्षणे वैशिष्ट्याभावात् द्विक्ष
णस्यापि स्वानादिस्थलेपि स्वाधिकरणमहाकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं द्वितीयक्षणोत्पन्नानां स्ववृत्तीनां वैशिष्ट्यस्या
द्यक्षणेऽभावान्महाप्रलयातिरिक्तक्षणेऽव्याप्तिरतः स्वपूर्ववृत्तिनिरुक्तोपावश्यकादिति ॥ ॥ ॥

ननु क्रियामात्रस्य कालोपाधित्वेन तत्स्वघटितलक्षणमारभ्य सर्वाण्येव लक्षणान्यनुपपन्नानि तथाहि प्रतिक्षणं क्रियाया नाशस्यानभ्युपग
मात् यत्र यत्र घटोत्पत्तिपूर्ववर्तीयक्षणे क्रियाभावो जातो न घटोत्पत्तिक्षणे तत्साक्षणे वा न ततो घटोत्पत्तिप्राक्क्षणोत्पन्नेन तत्ववृत्ती
यक्षणोत्पन्नेन वा पदार्थे घटपूर्ववृत्तित्वमवज्ञायते नत्स्यात् एवं यत्र घटोत्पत्तिमारभ्य क्षणद्वयान्तर्भावेन क्रियाध्वंसो न जातस्तत्र द्वितीय
क्षणसंबंधस्वाधिकरणोत्पादिकं पदीयसमयसंबंधसत्वादिकं चोत्पत्तिक्षणमतिव्याप्तम् एवं यत्र क्षणद्वयमाख्यक्रियाया नवि
नाशसामग्रीनवोत्पत्तिस्तत्कालोत्पन्नज्ञानाद्युत्पन्नेन तदधिकरणक्षणावनित्ववृत्तितलक्षणमव्याप्तं ज्ञानाद्यधिकरणाभाव

जन्यमात्रस्यैव च कालोपाधित्वाददोषः ॥

संबंधेऽतिव्याप्तिः एवं यदा क्रियापान विनाशसामग्रीतरां सक्षैत्रणावच्छिन्नक्षणलक्षणां परानोत्पत्तिस्तदाद्यक्षणावच्छिन्नस्
णलक्षणमव्याप्तं महाप्रलयोत्तरोपहामंप्रलयक्षणे च सर्वलक्षणानामेवाव्याप्तिरत आह जन्यमात्रस्यैवेति मात्रपदं कृत्स्नार्थ
कम् नित्यस्य कालिकसंबंधेनाव्यावर्तकत्वाद्व्यावर्तकत्वार्थं जन्यानामनुप्रवेशावश्यकत्वे तेषामेव कालोपाधिना प्रायुक्तत्वा
दिति भावः तथा च प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाशाभ्युपगमात् तत्र तत्र तत्पदार्थानामेवोक्तरूपावच्छिन्नानां क्षण
त्वान्न कोऽपि दोषः महाप्रलयेपि चरमध्वंसस्यैव क्षणत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ननु क्षणत्वव्यवहारविषयो महाकाल ए
व तथा चासंभवस्तत्र निरुक्तस्वपूर्वस्य प्रसिद्धेरत आह जन्यमात्रस्यैवेति मात्रपदेन नित्यव्यावृत्तिरिति तु केचित् ॥

क्षणाद्वृत्तित्वमुत्पत्तिलक्षणमाह योयत्कालेति यत्पूर्वं यद्धंसादि परम् आद्यक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि समये वृत्तोदेरतत्रैवद्वितीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिन्याद्यक्षणवृत्तेर्नान्याप्तिरतिव्याप्तिः अत्र सर्वध्वंसाद्युत्पत्तिकारकाद्यक्षणात्मकज्ञानेविषयितया भावि ध्वंसानावृत्तेस्तत्प्रतियोगिकालवृत्तित्वात् घटस्य नादशज्ञानात्मकाद्यक्षणसंबंधः व्याप्तिरन्यायकालवृत्तीत्यत्र कालिकतयावृत्तिर्वाच्या अव्यवक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिन्यतीतज्ञानेविषयितयावृत्तादेर्वृत्तेरसंभव इत्यतः

योयत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तत्कालवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचित् इति
चेत् नैवमपचीयते किंचिदस्माकमिति एकदेशिनो वर्णयन्ति ॥ ॥ ॥

प्रतियोग्यवृत्तिरित्यत्रापि कालिकरूपावृत्तिः एवमतीतज्ञानवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तेर्घटस्यातीतज्ञाने विषयितयावृत्तित्वेऽतिव्याप्तिरस्तत्कालवृत्तित्वमित्यत्रापि कालिकतयावृत्तित्वं वाच्यमिति अत्रापि क्रियापात्रमाद्यकालोपाधित्वस्वीकारेपत्रक्षणद्वयमध्येक्रियायाविनाशेनजातस्तत्र द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि घटादेरवृत्तेर्द्वितीयादिक्षणसंबंधेऽतिव्याप्तिरितिबोध्यम् नेवमिति एवम् प्रागभावानंगीकारे ॥ ॥ ॥ ॥

स्यानधिकरणेऽपितिनेषामपिवंतुत्वेनतत्पटजनकत्वादितिभावः न च तंतुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभावे परत्वाक्रांतापापत्तिः किंचिदूर्ध्वकेस्तत्रसत्त्वात्कथं स्यानाधिकरणवृत्तपटापादनमिति वाच्यं यथा कार्यस्याकादाचित्कत्वं कारणस्याकादाचित्कत्वाधीनं तथा कार्यस्याकाचित्कत्वस्यापि कारणकाचित्कत्वाधीनतान्यथा तत्रैच्छादीनां कार्यकारणभावेऽपि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यपेक्षानस्यात् दूरतमकारकधीशब्दे आत्मनितत्प्रकारकेच्छोत्पादनस्याकस्मिकत्वसंभवादिति न तंतुत्वेनेति न चैतंतुत्वेन कारणत्वकाल्पनेकथमनुपपत्तिप्रसंगः तत्पटत्वावच्छिन्नकारणान्तरविशिष्टायाएव सामान्यसामग्र्या स्तत्पटव्याप्यत्वापगमात् तत्पटानधिकरणे तंतुषु तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुताया अभावात् अत्रेदमवधेयं तंतुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभावे घटस्य समवायेन व्याप्यतावच्छेदकतादात्म्येन व्यापकता एवं यद्यपि गोत्वतिरूपतिसंबंधेन पटोत्पादनत्वेकालिकतंतुत्वेन रूपकालिकव्यापकतापीति व्यापकताद्वय

अथपटस्यस्यानधिकरणेषु तंतुषु पूर्वातिवारणायसहकारीणां तंतुत्वेनतत्सजनकत्वं कथं तथा च लाघवादरेकएवप्रागभावःकल्प्यते ॥

मेवतन्त्रनिविश्यते ततस्तंतुत्वेनतत्पटत्वेन कार्यकारणभावे तु यदा तत्पट स्तत्रत्यं चैतं तु रिति वैविधा कालिकव्यापकत्वेवनि विष्टा न तु पत्र तत्पट स्तत्र तत्तंतुरन्येषु विभ्रांतौ लिकी व्यापकतापितततंतुभिन्नेपितत्पटस्य समवायिम तत्वेऽभिचारात् तत्पटानधिकरणातंतोतंतुरूपत्यासान्यसामग्र्यात् तद्रूपविशेषसामग्री विशिष्टाभावादेवतत्पटानुपधापकत्वं विशेषसामग्रीविशिष्टंचतत्तंतोस्तादात्म्यं तत्तंतोर्योगानां समवायइति क्रमेणात्वयम् स्यम् केचित्तु तादात्म्येनपटस्यव्याप्यता स्यात्तुयौगिकसमवायेनतत्तंतोर्व्यापकतापत्रतत्पटस्तत्रअतंतु रित्यत्र व्यभिचाराभावात् एवं संयोगादिकं प्रतिक्रिया

स्वाश्रयपदेनेति समानाधिकरणप्रत्यासत्त्येव तत्संबंधित्वमिति भावः इत्थं च तन्तुत्वाद्येनैव यथेः चानेकेति बहुपुरुषप्रापिका
रणेति भावः द्वितन्तुकपटेऽपीति तन्तुद्वयारब्धे तत्कारकस्यैव संयोगस्य कर्तृत्वादिति त्वनान्यथासिद्धत्वमात्रेकेस्य तन्ना च
वा प्रागभावकल्पने तु धर्मिणान्यथासिद्धत्वनिपतत्वर्वर्तित्वे योश्च कल्पने गौरवादिति भावः तत्सिद्धिः प्रागभावसिद्धिः प्रा
गभावकल्पनेऽपि तंतूनां तत्तं तुत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वेन तत एवाविप्रसंगभंगे किं प्रागभावकल्पनयेत्याह त्रिचतु
रेति असमवायिकारणत्वार्थमाह संयुक्तेषु चेति न च दशतन्तुकपटोत्पत्तिकालीनतन्तूनां तत्संयोगानां चैकसत्ता
नवतंतुकः पटः कथं न जायत इति वाच्यम् तत्र दशतंतुकपटध्वंसस्यापि तत्त्वेन हेतुत्वात् इदं चात्रावधेयम् दशतन्तुकपटा

त्पत्त्याश्रयपटप्रतियोगिजनक इति नातिप्रसंगः इत्थं चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वा
द्वितन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषु संयुक्तेषु चपटोत्पत्तिप्रसंगः नाव तन्तुत्वेन पटस्य कारि
पपविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेत् न कार्यस्य कारणविनाकारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेः यिमप्रक्षणिका

त्पतिशक्कालेऽपि नवतंतुकपटोत्पत्तिर्भवति इह तन्तवेमा भिन्नातिनवत्वाशून्तं तन्तुसंयोगाद्दशतं (यस्तत्सावश्यकत्वोपगमान्न
तुकपुरुषनतिस्तत्काले च न पर्वोत्पन्ननवतंतुकपटस्य पुनरुत्पत्तिस्तत्कालोत्पन्नध्वंसविशेषस्य प्रतिबंधकत्वात् नाशकनाश
प्रतियोगिन्याः संयोगव्यक्तेर्विनाश्यहेतुत्वाद्द्वादशतंतुकस्यैकतन्तुपकर्षणानंतरं योनवतंतुकस्तत्र च दशतंतुकध्वंसस्यैव न
त्वेन तंते हेतुत्वान्न तस्य दशतंतुकान्तोदकालेऽयमादरीति तत्रद्वितंतुकपटस्य त्रितंतुकस्य वा पटस्योत्पादास्तु सामान्येनोत्पत्ता
वारनं तथैव तत्र स्वतंत्र सतोत्पत्तिनेति विनाकारणाविरहमिति तंतूनां तत्संयोगानां चसंतुत्वेन विजातीयसंयोगत्वेन वाहे

प्रवेशेतिप्रवेशो कारणतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिः अप्रवेशे तत्तत्तन्नामेव विशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वे कृतं प्रागभावस्य हेतुत्वेनेति भावः
नन्वकारणत्वे प्यवच्छेदकतयैव प्रागभावः सिध्येत अवच्छेदकत्वेवास्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशालिताकारणत्वस्यादत आह परस्य
रेति कतिपयेति तेनासमवायिकारणस्यपक्तिं चित्संयोगस्य सत्त्वेऽपि तत्स्वातावत्संयोगानामेव विशिष्य हेतुत्वं कल्पनं तथा च
हेतुत्वेन कारणत्वेऽपि नक्षतिरिति प्रागभावस्यावच्छेदकत्वमपि नेति भावः अप्रागत्वेऽपीति तत्तंतुयान्तरतीनामेव संयोगानादे
शिकतया तत्प्रागभावव्याप्यत्वादिति भावः ननु तत्पटप्रागभावाधिकरणीयः कालस्तद्वृत्तिः सन्नपस्तत्पटप्रागभावानाधि

तत्पटप्रागभावाश्रयपयाक्तं तुत्वेन तंतुत्वेन तत्पटजनकत्वमितिचेत् अवच्छेदककोटौ प्रागभावप्रवेशाप्रवेशयोः कारणा
तिप्रमाणाभावः परस्परासंयुक्तेषु चकतिपयतंतुषु पटो जायेत न च तत्प्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वे
तिपपतन्तुसंयोगेष्वमीतेष्वनन्तेष्वापद्यानुत्पत्तिप्रसंगात् तत्पटप्रागभावमेयुक्त्य च सोऽयं पदोपदीयात ॥ ॥

करणकालवृत्ति स्यादशानत्प्रागभावव्याप्ययावत्संयोगत्वेन पटजनकत्वं नैवं सत्यतीतानागतसंयोगमादायदोषसंभवः
तत्पटाव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तितत्पटोत्पत्तिक्षणावृत्तितत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामेवोक्तरूपावच्छिन्नत्वादत आह म
त्पटप्रागभावमिति तथा च तत्पटाधिकरणकालध्वंसानधिकरणं सद्घटप्रागनधिकरणकालिकत्वात् वृत्तिः सन्यस्तत्पट
वृत्तिस्यादशतत्पटव्याप्ययावत्संयोगत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति भावः अत्र चतत्पटोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिसंयोग
व्यक्तिवारणाय कालिकतया तत्पटवृत्तित्वं पर्वत्र च तत्पटप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं संयोगविशेषणं तेन तत्पटस्यानन्त

केचित्तु पूर्वातीतानागतसंयोगाभावस्त्रैवतावत्संयोगानुगमकत्वेन प्रागभावः सिद्ध्यति तत्प्रागभावसिद्धिं विना चत्वारि चतुरेषु तन्तुषु संयोगवत्सु च त्रितन्तुतरसंयोगानुत्पाददशायां तत्पटोत्पादप्रसंगभयेनोक्तरूपेणायावृत्तेयोगानाहितुत्वस्योक्तत्वात्त्रिचतुरेषु तन्तुषु संयुक्तेषु च त्रितन्तुकादिपटस्योत्पादावश्यकत्वे संयोगनाशाधीनतन्नाशानन्तरमवृद्दशातन्तुके पटस्योत्पादेन तत्र तादृशसंयोगस्य कस्यचिदतीतत्वमितिवाच्यम् यत्र त्रिचतुरेषु तन्तुषु संयोगोत्पादे त्रितन्तुकादिदोषोत्पन्नं तत्र मन्दः सर्वेषां तन्तुभिः संयोगजाताम्रार्थे कतन्तुनाशात्त्रितन्तुकस्यनाशोऽवश्यन्तसंयोगेभ्यद्दशतन्तुकोत्पादस्तत्रातीतानागतसंयोगविरहस्य संभवादित्याहुः ननु तत्तत्पटस्यैव तत्प्रागभावस्याप्यखण्डत्वात् तत्त्वेनैवप्रवेशे क्लृप्तत्वप्रसङ्ग आह यावत्त्वेति संयोगे यावत्त्वमपेक्षाबुद्धिविशेषः तथा च तत्प्रागभावस्याप्यसंयोगत्रयामात्रविषयिण्या अपेक्षाबुद्धेर्वारणापत्तेस्तत्संयोगव्यक्तीः प्राप्तिस्विकरु

यावत्त्वस्यानिरुक्तेश्च एतेन द्वित्वत्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ॥ ॥ ॥

पेक्षापाद्यपत्तरवगाहित्वेन तादृशापेक्षाबुद्धिविशेषस्योपादानेतन्नदवगाहित्वानापरस्परविशेषणाविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानन्तत्वं संयोगस्य मम संस्थाककार्यकारणाभावावश्यकत्वेऽतिगौरवादिति भावः आचार्यमतं दृषयति एतेनेति यावति द्वित्वादिप्रागभावस्तावत्त्वेव द्वित्वादिः अन्यथा द्रव्यस्य समवायिनोनानेकत्वस्या समवायिनोनानेकत्वावगाहिधिपापितिमितस्य धाविशेषात् द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमो न स्यादित्याचार्याः तन्ना पि द्वयोः रूपादेः परस्यानुत्पाददशायां त्रित्वा युत्पादापत्तेस्तत्राश्रयाणामेव विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकत्वादित्वस्य लेचाधिकरणद्वयस्यैव विशिष्यानन्यथासि द्धत्वद्वयकल्पनेलाघवप्रागभावकल्पनेचधर्मिणस्तत्रानन्यथासि

साधारणांस्त्रीयपरिभाषाभिन्नतरन्भिन्नसाधारणं वस्तुतोध्वंसे सर्वसाधारणमत्पपवृत्त्यागभावस्यतथाप्रणेनास्तेवेत्याशये नाहकल्प्यत इति तद्वत्त्वेन तादृशप्रागभावप्रत्यक्षत्वेन वर्णनीयमाह अव्याप्यवृत्तेरित्यादिना शाखावच्छेदेन जातस्य कपिस संयोगस्य मूलावच्छेदेनासंतताभावसत्त्वात्पुनरुत्पत्त्यापत्तिरतः शाखावच्छेदेनैव संयोगः स्यादतः संयोगस्य प्रादेशिकत्वोपपत्तये वच्छेदकीभूतशाखादेरप्यवच्छेदकता संबन्धेन हेतुत्वं वाच्यं मूलादौ तादृशशाखादेरभावादेव न संयोगोत्पादः दवच्छिन्ने एवं चेतद्भयहेतुत्वापेक्षापालोह्वादेकस्यैव प्रागभावस्य हेतुत्वकल्पनेतस्यैवत्वावच्छेदेन कार्यजनकत्वात्प्रादेशिकत्वं संयोगादीनामिति प्रत्यक्षादिव लोदसिद्धेश्च प्रागभावे योऽभावस्य धर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तेरपुनरिहेदानीं घटध्वंसइतिवदिहेदानीं घटप्रागभावइति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयंतस्तद्वलेन प्राग भावं सामान्यलक्षणं चव्याचक्षाणोपपंनावर्णयन्ति अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे ॥ ॥ ॥

नित्ययोः कल्पनात्रयमेयस्य कुत्र नियतपूर्ववर्तित्वयोः शाखासंयोगासंताभावयोरनन्यथासिद्धत्वद्वयकल्पनेवलवी यसीस्यादतः प्रथमं प्रागभावप्रत्युपस्तत्र न च मूलाभिमुखक्रियातः शाखावच्छेदेन संयोगानुत्पादाच्छाखाभिमुखक्रियायास्तत्रावच्छेदेन संयोगजनकत्वं वाच्यं तथा च तावतैव संयोगस्य प्रादेशिकत्वनियम इति वाच्यं तदभिमुखत्वस्यैकस्याभावेन तत्तत्क्रियात्वेन तत्तत्संयोगत्वं किं प्रति हेतुतया मूलाभिमुखक्रियाजन्यसंयोगव्यक्तेः शाखावच्छेदेन प्रागभावाभावादेवानुत्पादाच्छाखावच्छिन्नसंयोगत्वं किं प्रति मूलाभिमुखक्रियात्वकरहेतुत्वात्क्रियांतरसेवतत्र

लीधावतीका रमतेसंयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वाभावादाह धारावहनस्थलइति आत्मनः संयोगव्यक्तेश्चतुर्विषयसंयोगव्यक्तेश्चाभि
देतस्याएवविशिष्टहेतुत्वकल्पनेपेवानतिप्रसंगः संभवतीत्यत्रधारावहनपर्यन्तानुधावनंतथाचतत्संयोगात्मनःसंयोगादेश्च
तुर्थक्षणपर्यन्तवर्तमानत्वादित्यर्थः एवंचक्षणद्वयेस्वस्यैवप्रतिबंधकत्वादाह द्वितीयतृतीयक्षणानुवृत्तिर्विषयत्वतच्चतुर्थे
णइत्युक्तं सविकल्पकस्यतुपूर्वोत्पन्नविशेषणज्ञानव्यक्तेस्तत्रनहेतुत्वकल्पनेपूर्ववाहणंसंभवतीतिनिर्विकल्पक
पर्यन्तानुधावनम् क्षणविशेषस्यविशिष्टहेतुत्वाभ्युपगमेतेककारणपरिशेषापत्तिरितिभावः नचनिर्विकल्पकस्या
तीन्द्रियत्वात्प्रागभावस्यापितथात्वमितिकथंप्रत्यक्षोपष्टंभेनतस्यहेतुत्वमितिवाच्यम् निर्विकल्पकस्यायोग्यत्वेपिम

धारावहनस्थलेचप्राथमिकनिर्विकल्पकस्यचतुर्थक्षणोत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिनाकार्याभावस्य
तज्ज्ञानाभावस्यचकारणत्वंवक्तव्यंतथाचलाघवात्प्रागभावस्यतत्त्वंकल्प्यते तत्त्वभावाधीनाचततदेशि
((कत्वादेशनियमः संयोगादीनामपीति ॥

वंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेवाभावप्रत्यक्षोपगमेतत्प्रागभाव
स्यज्ञानप्रागभावत्वादिरूपेणामत्वक्षत्योपगमादिति हेतुज्ञानाभावस्येति नचैवंपंचमक्षणेप्राथमिकनिर्विकल्पका
पत्तिः प्राथमिकनिर्विकल्पकत्वावच्छिन्नज्ञानस्यतादृशध्वंसस्यवाप्रतिबंधकत्वेतात्पर्यात् लाघवात् कारणताद्वयक
ल्पनापेक्षयापरकस्यप्रागभावस्यकारणताकल्पनेलाघवात् अव्याप्यवृत्तिस्थलेः वच्छेदकीभूतशाखादेःकारणता
कल्पनेनलाघवंमतुचंपतितत्त्वभावाधीनाचेति अत्रेहमहाविवीजमुक्तरूपेणप्रागभावस्याप्रत्यक्षमेवनास्तिन
चैवंसंयोगस्यनिर्विकल्पकस्यचतत्समानकालोत्पत्तिकतदवच्छेदकावच्छिन्नध्वंसविशेषस्यैवाप्रतिबंधकत्वे

सर्वत्रेतिवृक्षसमवायिकारणकद्रव्यस्थलइत्यर्थः अयंभावः दशांतुकपटादौचरमतंतुसमानकालोत्पत्त्यांततंर्घटापेक्षाबुद्धिर्नस्येयद
शत्वसंख्याविशेषस्यसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यानतत्वेनहेतुतानावत्तेवस्यानधिकरणतंतुषुतत्पटस्यनोत्पादस्तथातंतुसंयोगानां
चतत्वेनविनाशीपसंयोगत्वेनैवहेतुत्वंनतुतद्व्यक्तित्वेनापिकतिपयतंतुसंयोगानुत्पादशायामपितादृशसंख्याव्यक्तिपुरंहदेवृतत्पटो
त्पादप्रसंभवादित्याशयेनाह अभ्युपगमेनैवेति एवकारेणतत्तत्संयोगानांविशिष्यहेतुतानिरासः नचैवंयत्रचरमतंतुसंयोगोत्पा
दात्पूर्वमेवतादृशसंख्याविशेषोजातस्तत्रतद्दशायांतत्पटोत्पत्त्यापत्त्यातत्संयोगानांविशिष्यहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यम्

अन्यतुसर्वत्रतत्संख्याविशेषाणांविशिष्यहेतुत्वोपगमेनैवतत्तद्द्रव्योत्पादनियमसंभवेपियुगपद्धजुत्पत्तिषुनित्ये
षुचत्रित्वाद्युत्पादनियामकत्वेनप्रागभावः कल्प्यतइत्याहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व्यणुकापेक्षाबुद्धितस्संख्याविशेषस्यातीन्द्रियतयाफलबलेन्नेवकल्पनेचरमसंयोगकालएवतदुत्पादकल्पनात् उत्प
त्त्ययत्रचरमतंतुत्वतिद्वितीयक्षणएवसंयोगोत्पादस्तत्क्षणः समवायिकारणभावेनसंख्याविशेषानुत्पत्तावपितृतीयक्ष
णोद्वित्वादिसंख्योत्पत्त्यनंतरमेवतादृशद्रव्योत्पादइत्येवंरूपेणतत्रद्रव्योत्पादनियमःसंभवतीत्यर्थः युगपदितिकर्मोत्पत्ते
यत्किंचित्समवायिनोत्पाददशायामपिसमवाय्यसमवायिमितानांप्रागभावास्यचसत्त्वात्रित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतस्तत्त
त्समवायिनांतत्तदेकत्वानांवातत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतायाआवश्यकत्वेततएवातिप्रसंगभंगेनतत्प्रागभावस्याकल्पनादितिभा
वः केचित्तुकर्मोत्पत्तिस्थलेप्रथमोत्पन्नानांद्वित्वादिकंचरमोत्पन्नस्यैकत्वमनयोः विशिष्यकारणत्वेनैवानतिप्रसंगोभ

अत्र युगपदुत्पन्नस्थले द्वित्वोत्पत्तौ द्वयोरेव समवायिकारणत्वात्तेन विनानन्यथासिद्धत्वं द्वयकल्पनेन लाघवं प्रागभावकल्पने च स्वस्य नानन्यथासिद्ध
त्वनियतपूर्ववर्तित्वात् त्रयाणां कल्पने गौरवमतो द्वित्वमपेक्ष्य त्रित्वादीनां कं न त्रित्वस्थले त्रयाणां समवायिनां तदेकत्वानां वा त
त्विनानन्यथासिद्धत्वं त्रयकल्पने विनिगमनाविरहेण्यादिपदग्राह्यचतुष्टयादौ लाघवं तत्र चतुर्णां समवायिनां तद्विनानन्यथा
सिद्धत्वं च चतुष्टयकल्पनमपेक्ष्य प्रागभावकल्पनात्त्रयस्य लघुत्वादिति भावः न चात्राप्यपेक्षाबुद्धेरेवातत्त्वेन तत्त्वात्त्रातिप्रसंगः
एकस्या एवेभ्यस्यापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्तोत्पादकत्वात् न च तत्राप्यपेक्षाबुद्धेरेकत्वद्वयमात्रज्ञाने त्रित्वाद्युत्पा
दात् तदेकत्वत्रयज्ञानत्वेन तत्तत्त्रित्वं प्रति कारणत्वावश्यकत्वमिति वाच्यम् एवमप्यपेक्षादिताद्दृशज्ञानाविषययुग
पदुत्पन्नादित्वस्थले ईश्वरीययोगिमात्रताद्दृशज्ञानविषयापेक्षाबुद्धेस्तथा कारणत्वकल्पनापेक्षया प्रागभावस्य
गभावस्यैकः कल्पनस्य लघुत्वादिति भावः अत्रेदमरुचिबीजम् ताद्दृशत्रित्वादिकं प्रति त्रित्वादिकमेवोपलक्ष
णीभूतसमवायिकारणतावच्छेदकम् त्रित्वाद्याश्रयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वेनात प्रागभावकल्पनेन तस्य तद्धेतुकित्वेनद्वि
त्वकल्पनात्तावन्मात्रवृत्तिभेदव्यक्तेरपि तत्त्वेनावच्छेदकत्वसंभवात् एवं च नित्यद्रव्यनेकत्रित्वादिव्यक्तिप्रावि
योगिकानंतप्रागभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् तावन्मात्रवृत्तेरेकस्या एव भेदव्यक्तेः कारणतावच्छेदकत्वकल्पन
एव त्रित्वाद्युत्पादनियमसंभव इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदुपस्थितिम् इच्छोपधायकज्ञानकृत्युपधायकेच्छाव्यक्तेरुपस्थितिम् न च तदिच्छाकाले ज्ञानस्य कृतिकाले चेच्छायाः साक्षात्कार
इत्यर्थः संस्काराद्युत्पत्तिकाले ज्ञानादेरुत्पादस्यायुगपदमापद्येतेति यौगपद्यं अगम्य इत्युक्तिः निषेधादिति तस्याश्च तदन्यथानुपपत्त्या
योगविशेषणामात्मगुणाः स्वनाशजनाद्दृशगुणोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वकल्पनेति भावः ज्ञानाद्युत्पत्तेरिति इच्छाकृत्युपधायकभिन्नज्ञानेच्छासा
क्षात्कार इत्यर्थः फलोपधायकव्यक्तिज्ञानं विनापत्त्वेन तदुत्तरक्षणोत्पत्तिमिपस्यान्यपरत्वस्य कारणताग्राहकस्य ग्रहासंभवः तदुक्तं

यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विना न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ योगपद्यविशेषगु
णायोगपद्यस्यात्मविनिषेधादतो ज्ञानाद्युत्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिना इच्छादिजनकज्ञानादिकं गृहीतुमुपपन्न इति तत्र
पौर्वापर्यपरिचयेऽपि स्वरूपग्रहेऽपि कारणत्वग्रहासंभवात् इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारे ज्ञा
नेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा कार्यकारणभावग्रहस्याभ्युपेयत्वात् ॥ ॥ ॥

सामान्यलक्षणासहकृतेनापि न संभवतीत्याशयेनाह पौर्वापर्येति कारणत्वग्रहासंभवादिति अवश्याभ्युपेयत्वादित्यत्र हेतुः
इच्छाकृत्यनुत्पादेति इच्छानुत्पादस्थले ज्ञानस्य कृत्यनुत्पादस्थले चेच्छायाः साक्षात्कारादित्यर्थः इदं च व्यति------ इत्य
त्र हेतुः एवं च सामान्यलक्षणाया फलोपधायकव्यक्तिग्रहेऽपि पौर्वापर्यग्रहाज्ज्ञानेच्छाव्यतिरेके इच्छाकृतिव्यतिरेक इत्येवं नि
यतव्यतिरेकग्रहो दत्तुमवादिना पौर्वापर्योपस्थितौ मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वे किं स्वरूपतः फलोप
धायकव्यक्तिग्रहेणेत्यर्थः ॥

अप्युपेतफलोपधायकत्वं क्रियाज्ञानमन्यथोपपादयति कृत्यनुत्पादेति तथा चात्रत्ता नेच्छयोरन्वयग्रहोपि संभवतीति भावः इच्छा
कृत्योरप्यन्वयग्रहमाह म कृत्यनंतरमिति नचेच्छात्वेकृतित्वं निर्विकल्पककालएवेच्छानाशे कथं तादृशेच्छात्वादिनान्वयग्रह इति
वाच्यं निर्विकल्पकात्मकोपनयसहकारेण इच्छात्वविशिष्टोपनीतभानकृतित्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षात्मकतन्नोत्पादादि विशिष्ट
बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमाद्वा अत एव पूर्वं निर्विकल्पकमपि द्वेष्यमिति नम एवं च घटोपि इच्छामिको मे मास्त्विच्छाप
नुव्यवसाय इच्छात्वादेर्विशेष्यविशेषणामिति वृत्यः घटोपि विशिष्टवैशिष्ट्यधीरूपव्यवसायविशेषणता नावच्छेदकचक्रप्रकार
कत्वस्वेच्छादेः सत्वादिति ध्येयम् यद्यपि यत्रत्ता नेच्छात्वकृतित्वे इष्टसाधनत्वादरूपनीतमानात्मकप्रत्यक्षो बुद्धिरूपबोधा

कृत्यनुत्पादस्य लिङ्गानेच्छयोः कृत्यनंतरमिच्छाकृत्योः समूहालंबनसाक्षात्कारस्य स्मरणेनस्तानानुमानस्य च संभवा
त् विशत्वं गुरुत्वच्छेदेन युगपद्धिशतिप्रयत्नोत्पादचद्विच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादेप्यविरोधात् ॥ ॥ ॥

दानमत्र एवं तत्र कृत्यनंतरं त्रयाणामेव विशिष्टसाक्षात्कारः संभवति तथाप्येवं सा बुद्धनं तरमिच्छादि रूप्यत्वेनैव तस्याविनाश्या
त् क्षणत्रयावस्थायित्वमेव तस्यादतोपाश्या बुद्धनं तरमिच्छादिकं न जायत इति मतेनैव प्रकारः संभवतीति तदुपेक्ष्य ज्ञानकृति
कार्यकारणभावपक्षे प्रकारान्तरेणान्वयग्रहमाह स्मरणेनेति इष्टस्मरणस्य तत्त्वविशिष्टधीजन्यत्वविशिष्टस्मृतित्वादिसं
बंधेनेति तस्यार्थः ज्ञानेनयोरिवयोगपद्येनेष्यत इति आशयेनाह विंशत्येति तथा चेच्छाकाले ज्ञानस्य कृतिकाले इच्छायाश्च
साक्षात्कारेपि नानुपपन्न इत्यर्थः ननु सकलगोसमवेतत्वघटितस्य गोत्वस्य विनाशो मान्यलक्षणमङ्गानातेन रूपेण

प्रगल्भमतं निराचष्टे गोत्वमिति विशेषणमेतेति गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साध्यतादात्म्येन गोत्वस्य हेतुतायां विशेषितं तत्र गोरूपादौ
व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वान्तमेयत्वादौ तद्वारणाय समवेतान्तं सत्तादौ तद्वारणाय विशेष्यमिति न च गोत्वस्यापि
संयोगादिसंबंधावच्छिन्नगोनिष्ठत्वं ताभावप्रतियोगित्वात् समवायेन गोनिष्ठा संताभावाप्रतियोगित्वं वाच्यं तथा चेमत्वादिः
समवायेन गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् नेववारणमभवेत तस्य अर्थमिति वाच्यं सर्वस्यैव विशिष्टाभावादि प्रतियोगित्वेन निरु
क्तस्याप्रसिद्धा समवायेन स्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्व स्याभावविशेषणत्वावश्यकत्वे मेयत्वाघभावस्य समवायेन गो
निष्ठस्य स्वप्रतियोगव्यधिकरणप्रसिद्धाप्रसिद्धयोगिव्यधिकरणत्वाभावेन तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणघटत्वाभावप्र

गोत्वे तु गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गोवृत्तसमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु स
कलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणया पि ग्रहीतुमशक्यत्वान्न तु समानविषयत्वेनापीति स्यादिति तत् समा
नप्रकारकतामात्रस्य प्रयोजकत्वे कचिद्रजतत्वप्रकारकेच्छाक चिन्नेति नियमानस्यात् ॥ ॥ ॥

तीयोगित्वस्य मेयत्वादावसत्वेन व्यभिचारवारणकत्वात् अविशेषितमिति मास्नादौ साध्यत्तत्र गवेतर समवेतस्यापि गोत्वस्य
कालादौ वृत्त्या व्यभिचारात् समवायेन हेतुतायाम वश्यं वाच्यत्वे वा हृद्यप्रतियोगित्वस्य समवेतत्वस्य चानुपादानादिति
भावः सामान्येति व्याप्यग्रहे निखिलस्य सकलस्य गोत्वमात्मस्य लक्षणया ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः॥ ॥समानप्रका
रकतामात्रेपीति मात्रपदेन समानविषयत्वव्यवच्छेदः जनकीभूतज्ञानीयविषयस्यापीच्छाविषयत्वे इच्छामात्रस्यैव

चिं·नि·भ·
२०६

ननुपत्र रजतत्वप्रकारकेच्छा तत्र तत्प्रकारताघटकसंबंधेन स्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वसंबंधेन ज्ञानमिति क्रमेणैव कार्यका
रणभावो विषयतानियामकः स्यादित्याशंकां निराचष्टे तादृशेति जनकज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वाश्रय एवेत्यर्थः तदुत्पादाभ्युप
गमे रजतत्वप्रकारकेच्छोत्पादाभ्युपगमे कथमरजते इति अनागतशुक्तिविषयकादिदं रजतमिति भ्रमाद्यत्र रजतत्वप्रको
रिकाशुक्तीच्छा तत्र व्यभिचारात्तत्र तादृशकार्यकारणभाव इति भावः ननु रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य रजतत्वप्रकारकेच्छाया विष
यतानियामकोस्त्वत आह अनुपस्थितेति असंसर्गाग्रहस्यानुपस्थिते रजते तदादौ चेत्तुल्यत्वात्तन्मात्रविषयकज्ञा
तादृशप्रकाराश्रयस्यैवच्छन्तुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोपि न नि
यामकः वस्तुतो संसर्गाग्रहमपेक्ष्य लाघवीयस्त्वाद्विषयत्वमात्रस्यैव नियामकत्वमुचितं सामान्यतश्च नादिच्छायां
(व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छे

नाद्यदोषापि रजतत्वप्रकारकेच्छा स्यादिति भावः यद्यपि भ्रमपत्वादिनोपस्थितेप्यसंसर्गाग्रहो न नियामक इत्यनुपस्थि
तेप्यसंसर्गाग्रहो न नियामक इत्यनुपस्थित इत्ययुक्तं तथाप्यन्यथाख्यातेरनंगीकर्तृमते इदं रजतमित्याकारकव्यवहारज
नकोपस्थिति विशेषविषयो यदसंसर्गाग्रहस्तद्विषयकत्वनियामकत्वं संभवतीति तद्व्यावर्तनायानुपस्थित इत्युक्ते न
नु रजतत्वप्रकारकेच्छायामग्रहीतासंसर्गस्य निखिलस्यैव विषयत्वेपि क्षतिविरहः उपादानप्रत्यक्षाभावादेवेत अत्र
वृत्त्यभावोपपत्तेरत आह वस्तुत इति तद्विषयककारणत्वकल्पनामसंसर्गाग्रहस्य निखिलस्यैव विषयत्वेपि क्षतिविरहः तु
सहकारकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वतत्त्वावता असंसर्गाग्रहादेवच्छेदकत्वे हेतुत्वं चापि स्यात् लाघवात् ॥

राम०
२०६

नन्वेवं रजतत्वप्रकारकत्वस्य तद्विषयकत्वस्य च परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात् कारणताद्वयस्यावश्यं कल्प्ये संसर्गाग्रह
स्य हेतुत्वमपेक्ष्य कल्प्यपूर्वोक्ते च रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमप्रकारकज्ञानस्य च विशेष्यभेदेनैव कारकं ज्ञानस्य तत्तद्विषयणतो
भेदः स्यादत आह अन्यथेति अतिप्रसंगेति ।।अतिप्रसंगात् एकपुरुषस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानात्पुरुषान्तरस्य रजतत्वप्रकार
केच्छायत्तिर्विषयके विषये रजतत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वे विषयान्तरे रजतत्वप्रकारकेच्छापत्तिरत्यन्तसंगात् एकस्मिन्नेव कारणा
तापामुभयं प्रत्यासत्तिः तथा च यज्ज्ञानं यदात्मनि समवेतं यत्र विषये रजतत्वप्रकारकं तदात्मसमवेतां विषयतासंबंधेन तत्र
अन्यथा समानप्रकारकत्वेनाव्यवस्थितकार्यकारणभाव इति प्रसंगभंगाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषय
त्वमपि प्रत्यासत्तिः असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशोपि लघीयान्
(कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्य कार्यस्य तथाविधो विशेषः ॥
विषये रजतत्वप्रकारिकामिच्छां जनयतीति भावः न च समानप्रकारकत्वमेव प्रत्यासत्तिरस्तु समानविषयत्वं तु कारणतावच्छे
दकमिति वाच्यं तथा सति तदुभयक्रियाभेदेन स्वत्वप्रकारकत्वमविशेष्यभेदेन च कार्यकारणभावस्यानन्त्यात् किं च वस्तुत
स्य प्रमेयत्वादिना ज्ञाने इच्छाविरहात् तदुद्देश्यस्याभावत्वाद्विप्रकारकधीत्वेन फले इच्छायामिच्छाविषयसाधनतावच्छेदकप्रका
रधीत्वेन उपायेच्छायां च हेतुत्वमावश्यकमतः समानप्रकारकत्वस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति ननु विषयतासंबंधस्य वृत्त्यनियामक
त्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावान्नान्तेन संबंधेन व्यापकत्वं तथा च कुत्र प्रत्यासत्तिरित आह ।असंसर्गाग्रहा

यत्तु रजतारजतयोरिमे रजतारजते इति समूहालंबनाद्रजतत्वप्रकारिकेच्छा सर्वत्रैव स्यात् समानविषयकत्वप्रत्यासत्त्या रजतत्वा
दिनिष्ठरजतत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन यत्र ज्ञानं तत्र तेन कालिकेनैव मुक्तौ दोषाभावादिति यदपि यत्र चैत्रस्य
रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं रजतमैत्रस्य शुक्तौ न तत्रैव चैत्रस्य शुक्तावपि रजतत्वप्रकारकेच्छापत्तिर्विषयतासंबंधेन मैत्रीयस्य रजत
त्वप्रकारकज्ञानस्य तत्र सत्त्वात् चैत्रीयस्य समवायेन तदात्मनि सत्त्वादिति तन्न उभयप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकार्यकारणतायाम्
क्तातिप्रसंगस्य सुदूरपराहतत्वात् न हि विषयतया रजतत्वप्रकारकेच्छायां विषयतया यस्य कस्यापि तत्र रजतत्वप्रकारकं
ज्ञानं सहकारि येन तादृशसहकारिवाशाधक्किंचिद्धर्मिकस्वीयरजतत्वप्रकारकज्ञानेनान्यत्र रजतत्वप्रकारकेच्छापत्तिः
स्यात्परं तु यत्रैकं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं सहकारि येन तादृशसहकारिवाशावी तत्किंचिद्धर्मिकस्वीयरजतत्वप्रकारकज्ञाने
नान्यत्र रजतत्वप्रकारकेच्छा यतिः स्यात्परं तु यत्रैकं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं विषयतया प्रत्यासत्तिं प्राप्तात्मनि समवायेन
स्थितं तत्र विषये रजतत्वप्रकारिकामिच्छां तदात्मसमवेतां जनयतीति । अन्यथा परामर्शस्य सामानाधिकरण्यप्रत्या
सत्त्याऽनुमितिजनकत्वस्य कारणापरामर्शसत्त्वेऽप्यनुमित्यापादनसंभवादिति न किंचिदेतत् समानविषयत्वस्येति जया
वत्तद्विषयकरजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति तद्विषयकरजतत्वप्रकारकधीत्वेन कार्यकारणभावो पि विशिष्य मेदेन भिन्न स
वेतिभावः समानप्रकारकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वात्कत्वात्कोटीति निवेशोपीत्यपिनाप्रत्यासत्तित्वं समुच्चितं ननु समान
विषयत्वत्वस्य प्रत्यासत्तित्वे रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकस्याविशेषात्कथं यथार्थत्वायथार्थत्वरूपका
यवैलक्षण्यं मन्मते तु दोषाभावभेदाग्रहाद्यात्मकसहकारिवैलक्षण्यात्तदुपपत्तिः स्यादत आह कारणेति तथाविधः

एतेन कारणयथार्थत्वायथार्थत्वनियामकेन तत्प्रकारकं रजतत्वकारकं दोषाभावसहितमिति तेन रजतत्वप्रकारकज्ञानाच्छुक्तौ न
संवादिनीच्छा तत्र दोषस्यैव सत्त्वादिति भावः उपस्थितेति उपस्थितं यद्रजतं तत्रयो रजते भेदाग्रहस्तत्सहितमित्यर्थः त्वद्विशे तिप
थोपस्थिता रजतद्वितित्वविशिष्टरजतभेदाग्रहाभावादनुपस्थिते रजते रजतेवान विसंवादिनीच्छा तथोपस्थितयद्रजततद्वितित्व
विशिष्टभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वकल्पनयैवानुपस्थिते रजते वा संवादीच्छाभावोपपत्तौ न दोषाभावस्य गुरोः कारणत्वकल्पयितुमुचित
मिति भावः तथा चानागतरजतोपस्थित्यर्थमपि मामान्यत्वलक्षणावश्यकीति हृदयं भेदाग्रहस्यैवैकस्य कारणे दोषाभावस्य वावच्छे
दः दोषाभावोपक्षपाल्लघवं दर्शयति दोषाणामिति रजतभेदग्रहे निदोषाणामानन्त्यात्तत्त्वेन तत्तदभावानां हेतुत्वे कल्पने । नतको

एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यां तदुपस्थिता रजतभेदाग्रह
सहितं हेतुरिति परास्तम् तद्विशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्याच्च दोषाणां रजतभेद
ग्रहप्रतिबंधकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् ॥ ॥ ॥

र्यकारणभावापत्तिरतो रजतभेदग्रहप्रतिबंधकाभावत्वेन हेतु
तावच्छात तथा च तदपेक्षया रजतभेदग्रहाभावत्वेनैव हेतुत्वमुचितमित्यर्थः न च भवन्मतेपि रजतत्वाभावादिग्रहाभावस्यापि विनिगम
नाविरहाद्धेतुत्वं स्यादिति वाच्यं रजतत्वांशेन्यप्रकारकं रजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति रजतत्वाभावग्रहस्याविरोधित्वात् तथात्वेपि च भाव
द्वयकारणतामपेक्ष्योक्तदोषाभावस्य गुरुत्वादिति रदमुपलक्षणं दोषाभावस्यात्मनिष्ठतया हेतुत्वे रजतं रंगो यो रजतत्वप्रमाभ्रमादौ
रजते संवादिनीच्छा न स्यात् विषयनिष्ठतया हेतुत्वे च रंगे रजतत्वभ्रमकाले प्यनुपस्थिते उपस्थिते वा दुष्टदोषादर्शदोषाभावसत्त्वा
त्संवादिनी रजतत्वप्रकारिकेच्छा स्यात् विसंवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वेपि यथा कथंचिदुपस्थितारजतभेदाग्रहसत्त्वा

सिद्धएवेत्येवकारेणानागतव्यवच्छेदः ननुसिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वात्कथंसिद्धइच्छेत्यत आह लाघवादिति तत्प्रकारावच्छेदेनेतिपक्तिरितिसुखत्व
सुखत्वसामानाधिकरण्येनासिद्धत्वप्रहाभावोवर्त्तनएवेतिभावः ज्ञानमेवेति ननुसिद्धत्वमपीत्येवकारार्थः स्वरूपसत्सिद्धत्वस्यच्छाविरो
धित्वेप्यनागतसिद्धत्वज्ञानकालेइच्छानुदयात्सिद्धत्वज्ञानस्यविरोधित्वमावश्यकंतथाचकल्पनालाघवात्स्यैवतथात्वमस्तुननुस्वरू
पसतसिद्धत्वस्येतिभावः तत सुखत्वावच्छेदेनासिद्धत्वज्ञानं प्रकृते सिद्धसुखेसिद्धत्वेमच्छाविरोधीत्यत्रयुक्तिमाहकथमन्यथेति अ
न्यथा स्वरूपसतःसिद्धत्वस्यभिन्नरूपेणासिद्धत्वज्ञानस्यचेच्छाविरोधित्वेप्रोषितस्येति कांतामरणाज्ञानस्यच्छासामग्र्याःसद्भाव
नायच पेघपिप्रोषितेपीच्छोदयात्तत्कांतामरणानामपीच्छाभवत्येवतथापिवाधनिश्चयस्यप्रतिवंधकत्वमभ्युपेत्याह अज्ञातकां

अत्राहुःसिद्धेसुखेसुखत्वेनरूपेणेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायांतत्प्रकारावच्छेदेनसिद्धत्वज्ञानमेवादिविरोधिनपततत्प्र
कृते तत्सत्वेइच्छोत्पत्तेस्तत्त्वपाप्यनंगीकारात्कथमन्यथाप्रोषितस्याज्ञातकांतामहेशस्यतत्कांतावलोकनाद्याविच्छेदातत्व
लोकनादीनोसिद्धत्वज्ञानादतिरिक्तस्यचासत्वादित्यादिवहुतरमूहनीयम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामरणस्येतिअसिद्धकांतात्मएवलोकनेइच्छानानुपपन्नेत्यतस्तत्कांतेति अतिरिक्तस्यसिद्धत्वेनज्ञातादतिरिक्तस्यनचतत्रतत्कां
तावलोकनत्वेनानागतानुयायिवेच्छाविषयःसोदितिवाच्यंतत्कांतावलोकनत्वेनघटादाविच्छापपादकदोषाभावात् अनागता
गतपदार्थेताहृशेच्छाविषयत्वकल्पनामपेक्ष्यतत्कांतावलोकनत्वेनज्ञातेकतिपयावलोकनएवेच्छाविषयत्वकल्पनेलाघवाच्चेति॥

लाघवादसिद्धत्वज्ञानमेवेति यद्यपिभ्रमत्वेनाज्ञातसिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षयाभ्रमत्वेनानिश्चीयमानासिद्धत्वज्ञानमेवगुरुत
थापियत्रविषयत्रविषयविशेषभ्रमत्वेनाज्ञातएवसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानेतत्रोक्तलाघवस्योक्तत्वादिति विशेषरूपावच्छेदेनत
तत्सुखत्वादिना सामान्यरूपेण सुखत्वादिना तत सिद्धसुखेःसिद्धत्वप्रकारकंज्ञानंएकंज्ञानंज्ञानद्वयंवेति तथाचतत्ता
क्षाणपास्वातंत्र्योपस्थितासिद्धत्वस्यासंसर्गाग्रहएवान्यथाख्यात्यनंगीकर्त्रोकारणंवक्तव्यमितिभावः नेन्वसंसर्गाग्रहमात्रेण

अथसिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षयालाघवादसिद्धत्वज्ञानमेवहेतुःनचसिद्धत्वेनज्ञातेतत्संभवतीतिअसिद्धत्वत
ज्ञानार्थंसामान्यलक्षणेतितन्नविशेषरूपावच्छेदेनसिद्धत्वेनज्ञातएवसामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसंभवात
ज्ञानार्थंसामान्यलक्षणेतितन्नविशेषरूपावच्छेदेनसिद्धत्वेनज्ञातएवसामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसंभवात् ॥ ॥
तदेकंज्ञानेज्ञानद्वयंवेत्यन्यदेततसामान्यलक्षणासहस्रुणाप्यसिद्धत्वस्यज्ञातुमशक्यत्वाच्च

वस्त्रमत्वसंभवेसप्रकारकप्रत्यक्षामात्रस्यैवभ्रमत्वापत्तेरन्यतोदोषविशेषाणामपिहेतुत्वंवाच्यंतथाचयत्रसिद्धत्वे
द्धत्वभ्रमजनकदोषाभावस्तत्रेच्छानस्यादतोःसिद्धत्वभ्रमोत्पादापसामान्यलक्षणावाच्येत्यत आह सामान्यल
क्षणेति सुखत्वसामान्यलक्षणायावस्त्रकगत्याःसिद्धसुखस्यसुखत्वेनज्ञानंभवतुनदसिद्धत्वज्ञानंतुकुतइति
भावःननुसामान्यलक्षणयासुखत्वेनोपस्थितेऽनागतसुखेसुखंवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमानकालावृ
त्तित्वेसत्यतीतकालावृत्तित्वादित्यनुमानादसिद्धत्वस्यग्रहमेवेत्यत आह॥ ॥ ॥ ॥

वस्कृतरति एतत्कालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्य तत्कालप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपस्य वाऽसिद्धत्वस्य पक्षधर्मताबलात् सिद्धिसंपादनायायमिति अतीतसुखादेरपि वर्तमानध्वंसादिस्वरूपाभावप्रतियोगित्वादसिद्धत्वस्वरूपलाभायसाध्ये प्रागभावपर्यंतप्रागभावत्वमखंडोपाधिरतो नाननुगमः प्रागभावे मानाभावेत्याह सुखोत्पादेतिसिद्धसुखस्यापि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रथमक्षणवृत्तित्वात् सिद्धत्वस्वरूपलाभो न स्यादतोऽस्येदृशत्वादेति अतीतसुखोत्पादाधिकरणस्थूलकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमादायोदृश्यासिद्धिवारणाय कालपदं सेतरापरं न चोत्पत्तेः क्षणस्य च स्वत्वे घटितत्वादसिद्धं सुखोत्पत्तिक्षणसाधारणस्योत्पत्तित्वस्य नदधिकरणक्षणसाधारणस्य

वस्कृतस्य सामान्यलक्षणं विनापि अयं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालवदित्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञानं सुलभमेवेति निपुणतरमुपपादयितुं पूर्वापि ध्यातेवेदं कालत्वस्यैकस्याभावेऽप्यसुखोत्पसुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः ॥ शब्दमणिदीधितावितिरूतं पल्लवितेन ॥ सिध्रद्विति वाच्यं स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वसंबंधेन कालिकतयास्वावच्छिन्नत्वसंबंधेन वा सुखविशिष्टो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगित्वस्यानुगतत्वादिति महाप्रलयाभ्युपगमेत्याह एतादृशेति इदानींतनत्वाद्यभावाधिकरणस्येत्यर्थः अंत्यापांत्यक्षणयोर्व्यभिचारवारणाय इदानींतनेतिनत्वनागतसुखप्रागभावव्यापकत्वाज्ञानात् कथं तदनुमितिरत आह निपुणतरमितिसुखप्रागभावत्वेन सिद्धसुखप्रागभावस्याव्यापकत्वज्ञानादसिद्धसुखमागभावस्यापि पक्षधर्मताबलादनुमितौ भानं समानप्रकारकत्वस्यानियामकत्वाच्च नातिप्रसंग इति भावः शब्दमणिदीधिताविति अनागतयाकानुमानप्रस्तावइ

ननु संशयत्वादिना घटत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वात् कथं घटत्वप्रकारकसंशयप्रत्यक्षमत आह संशयसमानाकारो हीति न केवलं प्रकारस्य समानत्वं किंतु प्रकारतापि अपितु चाभिमतिभावः कोटितावच्छेदकघटत्वेति घटो न वेति संशयेतादात्म्येनैव घटस्य कोटित्वाद् घटत्वं कोटितावच्छेदकमिति भावः तथा कोटितावच्छेदकघटत्वांशे निष्प्रकारकः तत्र प्रमेयत्वस्यैव घटत्वांशे प्रकारत्वादिति भावः अत एव समानप्रकारकनिश्चयस्यैव विरोधित्वादेव नन्वेवं तदंशे घटत्वप्रकारत्वाद् घटत्ववानिति निश्चयोऽपि न तादृशसंशयविरोधी स्यादत आह घटत्ववानिति तिवटान्यतासंदेहमिति तत्कोटिकसंदेहप्रतिरुद्धं घटान्यवृत्तित्वविशिष्टस्पर्शनेयथाविशेषदर्शनतया विघटः सरत्वादिसंशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेति संशयस्य कोटितावच्छेदकघटत्वांशे निष्प्रकारकः न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा अत एव ज्ञातिमानिश्चये यत्र घटेतरावृत्तित्वविशिष्टघटत्वमवगाहमानो घटान्यतासंदेहं विरु

यत्तु पाकादौ चिकीर्षोत्पत्त्यादौ विच्छानस्यात सिद्धेच्छाविरहात् असिद्धत्वस्यातानात् तस्मात्सुखत्वेन ज्ञातेषु सिद्धविहायासिद्धेच्छाभवतीत्युपेयमितितन्न असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धे चरज्ञानादेवेच्छाप्रवृत्तिस्वाभावात् असिद्धत्वेरूपपत्तेः न चातिप्रसंगः समानप्रकारकत्वेन तत्तेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभावादिति न तु समानविषयत्वेनापि क्वचिदपि कल्पनात् समानाधिविषयत्वमन्यपि समानप्रकारकत्वाभावेनेच्छाप्रवृत्त्योरभावात् आवश्यकत्वाद्धोरवाच्येति परसिद्धांतात न च सद्धेतुत्वेन संशयो न स्यादिति दोषः घटः स इति घटत्वप्रकारकज्ञानं हि संशयविरोधि तच्च न तदा

वाऽङ्गुरुत्वादिविकल्पकोटानिश्चयत्वगुरुत्वमसंशयांसस्सामग्रीविरहादितिघटइतिनिश्चयप्रतिद्वंद्वत्वांशेनिविकल्पकरोधितथातद्धटत्वविशिष्टस्यापि दर्शनेऽप्याववर्तकधर्मदर्शनोऽविषयाविरोधीत्यनु ॥ ज्ञानकारणं जातित्वादिनाद्धटत्व ॥ भववलादास्थीपतइतिभावः यद्यपि तादात्म्येन घटकोटिकसंशयेऽपि घटेतरावृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानं व्याप्यदर्शनमेवे

तिनिश्चयेऽपिघटोनवेतिसंशयः घटत्ववानिश्चितेनि

घट इति निश्चयं प्रतीति निश्चयपदं ज्ञानसामान्यपरं निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घट इत्याकारकसंशयेपि तादृशज्ञानस्य जन
कत्वात् ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणयैव यावत्प्रमेयगोचरं निर्विकल्पकं जन्यतां तामत आह सामान्येति निश्चयेन नु प्रमेयत्वप्रका
रकप्रमेयप्रत्यक्षत्वापेक्षया प्रमेयप्रमेयप्रत्यक्षत्वस्य लघुत्वात्तदेव जन्यतावच्छेदकं तच्च निर्विकल्पकसाधारणमत आह विशिष्ट
ज्ञानेति प्रमेयत्वज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तित्वाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वादर्थवशसंपन्नमेव विशिष्टज्ञानमिति भावः यद्यपि घटो
नवेति संशयानुरोधेन घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानमावश्यकं न च तादृशनिर्विकल्पकसत्त्वेपि दोषादेव घटः स्यादिति न ज्ञानमि
ज्ञानेपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकत्वाजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् इ
॥ इति सामान्यलक्षणारहस्यम्
स्वसामग्रीविरहाद्घटो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेपि स घटो न वेति संशयोभवत्येव ॥

समाप्तं सामान्यलक्षणारहस्यम् ॥

तिवाच्यम् घटत्वांशे निर्विकल्पकाभावान्न तादृशज्ञानमिति तस्यासंगतत्वापातात् तथापि यत्र प्रमेयवानिति सामान्यलक्ष
ऽनंतरक्षणे घटत्वांशे निर्विकल्पकमेककोटिकस्मरणं संशयजनकदोषा
णाजन्यनिर्णयोत्पत्तिकाले तादृशदोषाभावो ... घटत्वांशे निर्विक
ल्पोत्पत्तिश्च ततो घटो न वेति संशयः तत्र प्रमेयवानिति निर्णयस्य घट इत्याकारकसंशयो न स्यादित्यास्तेपि च घटत्वांशे निर्विक
ल्पकाभावात्तादृशनिर्णयस्य न घट इत्याकारकत्वमिति समाधानं सम्यगिति मंयतेम ॥ ॥ ॥

वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणाव्यवस्थापकं प्रतिमोपहासमयमाक्षेपः सामान्यलक्षणया विम्बस्येव घटे तत्प्रकारकतादृ
शज्ञानसंभवात् आत्मत्वेन तादृशज्ञानवत्त्वस्याप्यगृहीतं तथा च सामान्यलक्षणाव्यवस्थापयितुत्वपरकीयज्ञान
विषयो घटो न वा यस्तादृशघटज्ञानवान्न वेति संशयो न स्यात् विशेषदर्शनस्य सत्त्वात् अत एव पूर्वपक्षे पर
कीयज्ञानविषयइत्युक्तम् सर्वस्य सामान्यलक्षणया घटत्वप्रकारकज्ञानसंभवेपि घटत्वांशेऽभ्रमप्रकारकतादृश
ज्ञानासंभवेनात्मत्वेन तादृशघटत्वप्रकारकज्ञानत्वव्याप्यमिति विशेषदर्शनाभावात्तादृशज्ञानस्य संशयोनानुपपन्न इ
ति सिद्धान्ततात्पर्यमिति तु वयं ब्रूमः ॥ ॥ इति श्रीभवानंदसिद्धांतवागीशभट्टाचार्यविरचितानुमानमणि
शिरोमणीयप्रकाशव्याख्यासमाप्तः ॥ ॥ संवत् १८२९ फाल्गुनकृष्णद्वादश्यां काशीस्थस्थाने प्रथमप्रहरे

415

अनुमान चिंतामणी.